

**SAYALI SADIQOVA
ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA**

**AZƏRBAYCANCA-TÜRKÇƏ
İZAHLI DİLÇİLİK
TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ**

BAKI – “ELM” – 2020

*Lüğət Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
Terminologiya Komissiyasının 7 sentyabr 2020-ci il tarixli
qərarı ilə nəşr olunur*

Elmi redaktor:

professor Rüşət Rüşəmov

Rəyçilər:

professor Kamil Bəşirov
dosent Elçin İbrahimov

Sayalı Sadıqova, Şəbnəm Həsənli-Qəribova.

Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti.

Bakı: “Elm”, 2020, – 416 səh.

ISBN 978-9952-523-11-8

Lüğətdə dilçiliyin müxtəlif sahələri – fonetika, leksikologiya, morfolo-
giya, dialektologiya, lüğətçilik, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, onomastika, mü-
qayisəli və tətbiqi dilçiliklə bağlı 1800 terminin izahı və türk dilində qarşılığı
verilmişdir. Lüğətdən mütəxəssislər, doktorantlar, tələbələr və elmi işçilər
istifadə edə bilər.

*Lügət şəhid Yusif Sadıqova
həsr olunur.*

ÖN SÖZ

Müstəqillik illərində türk xalqları arasında mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün mühüm şərait yaranmışdır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq türk dilləri arasında əlaqələr artmış, müxtəlif elm sahələrinin inkişafında inteqrasiya prosesi sürətlənmişdir. Türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasında, ictimai-siyasi, elmi-mədəni baxımdan həmrəy olmasında dil ünsiyyəti başlıca faktordur. Türk dilləri ailəsini başqa dillərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri türkcələrin bir-birini anlama dərəcəsinin yaxınlığıdır. Bu əlaqə dillərin lügət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edən, daim inkişafda olan, onu zənginləşdirən terminologiyada da öz əksini tapır. Dillə, onun funksiyası ilə bağlı təşəkkül tapmış anlayışlar, dilçilik terminlərinin məcmusu çoxxəsrlik tarixi olan dil haqqında elmin nəzəri məsələlərini gərəkləşdirir və ifadə edir. Bu terminlər dilçilik elminin çox qədimlərə gedib çıxan təşəkkül dövründən yaranmağa başlamış və elmin inkişafı ilə bağlı zənginləşmiş, təkmilləşmiş, terminoloji sistem formalaşmışdır. Azərbaycan və türk dillərində dilçiliklə bağlı terminoloji sistem müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatanadək uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. Dil haqqında düşüncələrin yaranması, onun mahiyyəti haqqında fərqli elmi axtarışlar, dillə bağlı məsələlərin dərindən öyrənilməsi, irəli sürülən yeni fikir və mülahizələr dilçilik terminlərinin formalaşması və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Elm inkişaf etdikcə, yeni anlayışları düzgün ifadə

edən terminlər yaranmışdır. Qrammatikada elmi fikirlər dəqiqləşmə prosesi keçirərək təkmilləşdiyi kimi, həmin anlayışları ifadə edən terminlər də dəqiqləşmişdir. Tarixi proseslə bağlı işlənən ərəb-fars mənşəli dilçilik terminləri *lisaniyyat-dilşünaslıq-dilçilik, qramer-qrammatika, sərf-şəkliyyat-morfologiya, damar-kök, müfrəd-tək, eləcə də şəkliyyat, məful, məfukli-ileyhə, məfuli-bə, məfuli-fiyə, ismi təxsir, zəmir* və s. kimi terminlər yeni terminlərlə əvəz olunmuşdur. Elmi anlayışların dəqiq və konkret ifadə edilməsi, onların mühüm funksiyasının nəzərə alınması ən vacib şərtlərdən hesab edilir. Türk dillərində dilçilik terminlərinin yaranmasında hər bir dilin zəngin söz xəzinəsindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilmişdir. Onların formalaşmasında dildaxili faktorların rolu böyükdür. Hər bir dilin zəngin söz xəzinəsi başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçiliklə bağlı yeni terminlərin yaradılmasında da zəngin mənbədir. Bu nəzərə alınaraq, hər iki dildə terminlərin yaranmasında dillərin daxili imkanları əsas mənbə olmuşdur. Belə terminlərin dildə işləklilik qazanması, dilin daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilməsi, geniş şəkildə yayılması anlayışın dəqiq ifadə olunması ilə bağlıdır. Anlayışların aydın ifadəsi, terminlərin məqsədəuyğun seçilməsi elmin inkişafına təkan verir.

Türk və Azərbaycan dillərində termin yaradıcılığı prosesi bir-birinə olduqca yaxındır. Hər iki dildə terminlərin mühüm bir hissəsi, əsasən leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaranmış, həmin üsullar termin yaradıcılığı prosesində daxili vəhdət təşkil etmişdir. Göstərilən üsulların hər birinin dilçilik terminlərinin formalaşmasında, zənginləşməsində və inkişafında böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Dilçiliyin müxtəlif sahələri inkişaf etdikcə (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis və s.) ona uyğun yeni terminlər yaranmışdır. Müasir türk dillərində bu terminləri əks etdirən terminoloji lüğətlərin tərtibi zəruridir. 2000-ci ildə Rüfət Rüstəmov, Əsgər Rəsulov, Cəmilə Rüstəmov tərəfindən Şərqsünaslıq fakültəsinin türk şöbəsində Azərbaycan və rus bölmələrində təhsil

alan tələbələrə kömək məqsədi ilə ilk tərcümə lüğəti tərtib edilmişdir. Lüğətdə 800 terminin türkcə, rusca, azərbaycanca qarşılığı müəyyənləşdirilmiş, qeyd olunduğu kimi, müxtəlif dilçilik terminlərinin sinxron tərcüməsi üçün nəzərdə tutulduğuna görə terminlərin izahı verilməmişdir.

Dilçilik elminin sürətli inkişafı, onun yeni sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan yeni anlayışların müxtəlif türk dillərində adlandırılmasını, onların sistemləşdirilməsini ön plana çəkir. Lakin türk və Azərbaycan dilində izahlı lüğət nəşr olunmamışdır. Bu nəzərə alınaraq, ilk dəfə “Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik lüğəti” tərtib olunmuşdur. Lüğətin məqsədinə uyğun olaraq terminlərin izahında dəqiq, sadə izahlara üstünlük verilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı dilçilik terminologiyasında işlənən müxtəlif mənbəli terminlər toplanmış, onların mənası izah edilmiş, mənşəyi, mənbə dildəki mənası, əsas sözün mənasının aydın olması üçün misallar verilmişdir. Dilçilik terminologiyasının mühüm bir hissəsini həm Azərbaycan, həm də türk dilində ortaq terminlər təşkil edir. Məsələn, *söz, hərf, vurğu, heca, dil, imla, kök sözlər, adverbə, analoq adlar, anlam* kimi terminlər Azərbaycan və türk dilində eyni mənada işlənir və eyni terminlərlə də ifadə olunur. Lüğətdə belə ortaq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Belə yanaşma terminlərin adlandırılması zamanı onların ilkin mənalının nəzərə alınması zəruriliyini və etimologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Bu cəhət dilçilik terminologiyasında da daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ona görə də, lüğətə mənşəcə latın, yunan, eləcə də ingilis, fransız, alman dillərindən keçən alınma terminlər, yazılışca və mənaca fərqli terminlər də daxil edilmişdir. Həmin terminlər izah edilərək, onların mənaca işlənmə formaları müəyyənləşdirilmiş, oxşar mənalı isə olduğu kimi saxlanılmışdır. Türk dilində qarşılığı olmayan,

nadir istifadə olunan terminlərin orijinaldakı formaları və həmin ifadələrin qısa izahlı qarşılığı verilmişdir. Lüğətin sözlüyünün hazırlanması zamanı aşağıdakı meyar və prinsiplər gözlənilmişdir:

- Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə iri və qara şriftlə verilmişdir.

- Lüğətin sözlüyünə daxil edilən dilçilik terminlərinin izahı verilmişdir.

- Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər yenə də daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır.

- Lüğətdə terminlərin orfoqrafiyası müasir ədəbi dilin orfoqrafiya normalarına uyğun verilmişdir.

Göstərilən prinsiplər əsasında tərtib edilmiş lüğətdə elmi-tədqiqat və tədris prosesində daha çox işlənən 1800 termin toplanmış, azərbaycanca-türkcə qarşılığı müəyyənləşdirilmiş və izahı verilmişdir. “Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti” ilk dəfə tərtib olunduğu üçün mübahisə döğuracaq məqamların mövcudluğunu istisna etmirik. Buna görə də lüğətlə bağlı irad və təkliflərini Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasına bildirən şəxslərə əvvəlcədən təşəkkürümüzü bildiririk .

Sayalı Sadıqova

*Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
Terminologiya Komissiyasının sədr müavini*

ÖN SÖZ

Bağımsızlık yıllarında Türk halkları arasında kültürel, politik ve ekonomik ilişkilerin gelişimi için önemli şartlar oluşmuştur. Türk dilleri arasında ilişkiler artmış, çeşitli bilim dallarının gelişiminde entegrasyon süreci hızlanmıştır. Dil iletişimi Türk halklarının yakınlaşmasında, sosyo-politik, bilimsel ve kültürel dayanışmasında önemli bir faktördür. Nitekim, Türk dilleri ailesini diğer dünya dillerinden farklı kılan özellik Türkçelerin bir-birine anlaşıklık bakımından yakınlığıdır. Bu ilişki dillerin kelime hazinesinin önemli bir kısmını oluşturan, daim gelişim sürecinden geçen, söz varlığını da zenginleştiren terminolojiye de yansımaktadır.

Dille, onun işlevselliği ile ilgili olarak oluşmuş kavramlar ve onların dildeki yansıması olan dilbilim terimleri uzun bir geçmişi olan dil hakkındaki bilimin teorik konularını gerçekleştirmenin yanısıra, insanın dil hakkındaki düşüncelerini ve yaklaşımını da ifade ediyor. Sözkonusu terimler ilk olarak dilbiliminin çok eskilere dayanan oluşum çağında yaranmış ve bilimin gelişimi ile zenginleşmiş, bütünleşmiş ve terminolojik sistem oluşmuştur. Azerbaycan ve Türk dillerinde dilbilim ile bağlı terminolojik sistem belirli gelişim düzeyine ulaşınca kadar uzun ve zor bir yol geçmiştir. Dil ile ilgili düşüncelerin yaranması, onunla ilgili konuların daha derinden öğrenimi, konularla ilgili ileri sürülen farklı bilimsel yaklaşımlar, yeni fikir ve düşünceler dilbilim terimlerinin oluşumu ve gelişiminde çok büyük önem taşımaktadır.

Bilim geliştikçe, yeni kavramları doğru ifade eden terimler yaranmıştır. Gramerde bilimsel fikirler belirleme- kesinleşme sürecinden geçerek geliştiği gibi aynı anlayışları ifade eden terimlerin de kesinlik kazanması zamana dayalı bir süreçtir. Tarihi süreçle ilgili olarak kullanılan Arap ve Fars kökenli *lisaniyyat, sarf, nahv, müfred, ismi -aded, izafet, şekliyyat, me`ful, mefukli-ileyha, mefuli-ba, mefuli-fiye, ismi tağsir, zamir* gibi

dilbilim terimleri yeni terimlerle deęiştirilmiştir. Bilimsel kavramları doęru, kesin ve somut bir şekilde yansıtmak, terimlerin kavramlara uygunluęu, terimlerde kavramların temel işlevinin ifadesi en önemli şartlardandır.

Türk dillerinde dilbilim terimlerinin oluşumunda her bir dilin zengin kelime hazinesi uygun şekilde kullanılmıştı. Azerbaycan ve Türk dillerinde de terimlerin oluşumunda dilin kendi kapasitesinin kullanımı temel kaynak olmuştur. Sözkonusu terimlerin dilde işlevsellik kazanması, dil kullanıcıları tarafından kabul görmesi kavramın kesin, somut ifadesi ile baęlıdır. Kavramların saydam bir şekilde kelimedede yansması, terimlerin kavramın içerięini taşıyacak şekilde seçimi bilimin de gelişimine destek veriyor. Fakat bilimin gelişim sürecinde kavramların sınırları deęişebilir, bilimsel keşiflerin getirdięi yenilikler terimlerin kavram ifade etme kapasitelerinde de revizeyi gerektirebilir. Örneęin, “izafet” eskiden tüm kelime öbeklerini ifade edecek terim idise, sonradan Azerbaycan dilinde “söz birleşmeleri” ile terimi ile deęiştirildi. Fakat bilimadamları sonradan “izafet” terimini dildeki Arap ve Fars dillerinin etkisi ile oluşmuş kelime öbekleri ifade eden terim gibi kullanılmasında, “söz birleşmesinin” ise Azerbaycan dilinin günümüz kuralları içerisinde türetilen söz öbekleri için kullanılmasında karar kılmışlar. Söz birleşmelerinin “ismi birleşmeler”, “feili birleşmeleri”, ismi birleşmelerin “təyini söz birləşmələri”, “təyini olmayan söz birləşmələri”ne ayrılması bilimin gelişim sürecinde kendini göstermiştir. “Söz birleşmeleri”, “sintaqm”, “sintaktik bütövlər”, “metin”, “söylem”, “diskurs” terimleri de bilime ve kavramlara farklı yaklaşımların sonucunda kavram- terim düzeyinde yenilikleri yansıtan örneklerdir.

Azerbaycan ve Türk dillerinde terimlerin oluşum süreci birbirine oldukça yakındır. Her iki dilde terimlerin ekler aracılığıyla, iki kelimenin birleşimi ile oluşumu, kelimedede anlam genişlenmesine gidilmesi ve ya aktarma aracılığıyla

yeni terim türetme dillerarası yakınlığın en önemli göstergesidir. Sözkonusu yöntemlerin her biri dilbilim terimlerinin oluşumunda, zenginleşmesinde ve gelişiminde büyük önem taşıyor.

Her iki dilde de dilbilim terimleri sistemini yansıtan birçok açıklamalı ve çeviri sözlükleri yayınlanmıştır. Fakat iki dilinin dilbilim terimlerinin çeviri sözlüğü ilk kez 2000 yılında Rıfat Rüstemov, Asker Resulov ve Cemile Rüstemova tarafından hazırlanmıştır. Bakü Devlet Üniversitesi Şarkiyat fakültesi Türk dili bölümünde Azerbaycanca ve Rusça eğitim alan öğrencilere eğitim sırasında yardımcı olmak için hazırlanan sözlükte 800 terimin Türkçe, Azerbaycanca, Rusça karşılığı belirtilmiştir.

Dilbiliminin süratli gelişimi, onun yeni alanlarının yaranması, yeni kavramların farklı Türk dillerinde adlanması, onların sistemli bir şekilde düzenlenmesini ön plana çıkarmaktadır. Fakat günümüze kadar yeni terminolojik kavramların her iki dilde de karşılığının belirlendiği açıklamalı sözlük maalesef yayınlamamıştır. Bu nedenleri göz önünde bulundurarak “Azerbaycanca- Türkçe açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü” hazırlanmıştır. Sözlüğün amacına uygun olarak terimlerin tanımında kesin, doğru ve kolay anlaşılır açıklamalara yer verilmiştir. Hazırlama sürecinde dilbilim terminolojisinde kullanılan farklı kaynaklardan alınmış terimler biraraya getirilmiş, onların anlamları açıklanmış, kökü, kaynak dildeki anlamı verilmiş, kavramın anlaşılması için gerektiğinde örnekler sunulmuştur. Dilbilim terminolojisinin önemli bir kısmını hem Azerbaycan, hem de Türk dili için ortak olan terimler teşkil etmektedir. Örneğin, *söz, hərf, vurğu, heca, dil, imla, kök sözlər, adverbə, analoq adlar, anlam* gibi terimler Azerbaycan ve Türk dillerinde aynı anlamda kullanılıyor ve aynı terimlerle ifade ediliyor. Sözkonusu ortak terimler olduğu gibi sözlükte aktarılmıştır. Böyle bir yaklaşım terimlerin adlanma sürecinde onların orijinal anlamlarını dikkate almanın gerekliliğini ve etimolojisini belirlemeye izin verir.

Günümüz terminolojisinde gelişim sürecinin en önemli özelliklerinden biri de dillerin bilimsel kullanım alanlarında uluslararası terimlerin sayısının hızlı bir şekilde artmasıdır. Bu özellik dilbilim terminolojisinde kendisini fazlaca göstermektedir. Bu yüzden de, sözlükte Latin, Yunan, İngiliz, Fransız, Alman dillerinden geçen ve bazen her iki dilde kullanılan, bazen de yalnız Azerbaycan dilinde kullanılan terimleri görmek mümkün. Sözkonusu terimlerin kısa tanımının yanısıra, bazen iki dildeki farklı anlamlarına, bazen de benzer anlamlarına yer verilmişti. Türk dilinde karşılığı olmayan, nadiren kullanılan terimlerin orijinaldeki şekline ve o ifadelerin kısa açıklamasına baş vurulmuştu. Sözlüğün hazırlanması zamanı aşağıdaki ilkeler gözetilmiştir:

- Sözlükte madde başları alfabe sırasıyla büyük ve siyah yazı tipi ile yazılmıştır.
- Sözlüğün kelime hazinesine dahil olan dilbilim terimlerinin geniş açıklamasına yer verilmiştir.
- Sözlükte madde içinde konu ile ilgili terimler de alfabe sırasını gözetmekle verilmiştir.
- Sözlükte terimlerin yazımı günümüz yazı dilinin imla kurallarına uygun şekilde verilmiştir.

Yukarıdaki ilkeler temelinde derlenen sözlükte, araştırma ve öğretim sürecinde en sık kullanılan 1800 terim toplanmış, Azerice ve Türkçe karşılıkları belirlenmiş və tanımları yapılmıştır.

“Azerbaycanca-Türkçe Dilbilim terimleri sözlüğü” Azerbaycan diltiliğinde işbu açıklamalı sözlüklerin ilki olduğundan tartışmalı noktaların olasılığını göz ardı etmiyoruz. Bu nedenle Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu bünyesindeki Terminoloji Komisyonu'na sözlükle ilgili yorum ve önerilerini bildirecek şahıslara önceden teşekkür ederiz.

Sayalı Sadıgova

*Azerbaycan Cumhuriyeti başbakanlığı yanında
Terminoloji Komisyonunun başkan yardımcısı*

ABİONİM (ABİONİM) – *Abionim yunanca bios “həyat”, onom “ad” mənasını bildirir.* Cansız obyekt adlarını bildirən onomastik vahidlərdir.

ABREVIATURA (KISALTMA) – *Abreviatura latınca “abbrevio” ixtisar edirəm mənasında işlənir.* Mürəkkəb sözlərin baş hərflərindən və ya müəyyən hissələrindən düzəldilən, həm şifahi, həm də yazılı nitqdə işlənən mürəkkəb ixtisarlardır. ASU – Azərbaycan Slavyan Universiteti; TEC-Tələbə Elmi Cəmiyyəti; AMEA– Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası...

ABSORBSİYA (SES GİZLENMESİ) – Sonor samitin yanındakı saitin itməsinə absorbsiya deyilir.

ABSTRAKT SEMİOTİKA (SOYUT GÖSTERGE BİLİMİ) – Maddi təcəssümündən asılı olmayaraq hər hansı işarə sisteminin ən ümumi əlamətlərini özündə əhatə edir. İşarə sistemlərinin ən mücərrəd məntiqi-riyazi nəzəriyyəsi meydana çıxır. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri P.Karnap, V.B.Biryukov, D.P.Qorski olmuşdur.

ABZAS (PARAGRAF) – *Bu termin alman dilindəki absetzem (geriyə çəkmək) feilindən yaranmışdır.* Abzas poliqrafik termin kimi işlənərək mətndə təzə sətirin sol başında üç şriftlik boş yer mənasında işlənir. Hazırda bu termindən həm dilçilik, həm də poliqrafik termin kimi istifadə olunur.

AÇIQ HECA (AÇIK HECE) – Sait səslə bitən hecaya açıq heca deyilir. Məsələn, nə-nə, ba-ba, qə-lə-bə, nə-rə, mə-nə və s.

AÇIQ SAİTLƏR (GENİŞ ÜNLÜLER) – Alt çənənin geniş açılması nəticəsində yaranan saıtlərə açıq saıtlər deyilir: a, ə, o, ö açıq saıtlərdir.

AÇIQ VURĞU (AÇIK VURGU) –Açıq hecalara düşən vurğuya açıq vurğu deyilir.

AÇILMA KORRELYASIYASI (AÇILMA BAĞINTISI) – Kipləşmədən partlayışla yaranan samitlərlə ağızda kipləşmənin açılması ilə düzələn samitlər arasındakı qarşılaşmadır.

AD (AD/İSİM) – Ad elə bir sintetik fikir formasıdır ki, o şüurda fikirlər arasında əlaqə yaradır, onları bir-birindən fərqləndirir. Buna görə də ad təfəkkürlə nitqi əlaqələndirən ən ümumi kateqoriya olmaqla hissi idrak mərhələsinə aiddir. Bu mərhələ hissi idrakı abstrak təfəkkürə ötürən, eyni zamanda təfəkkürdəki ilkin fikirləri reallaşdıran, onları əməli edən, maddiləşdirən, translyasiya və generasiya edən fikir forması və idrak vasitəsidir. Ad təfəkkür fəaliyyəti, dil fəaliyyəti, nitq fəaliyyətidir. Təfəkkürdəki fikir dil vahidləri vasitəsilə ifadə olunur, nitq vahidləri vasitəsilə söylənilir. Ad predmetlə onlar arasındakı əlaqəni yaradır və bu cür əlaqəni yaradarkən dil vahidləri ilə münasibətlərə girir, təfəkkürdəki fikirləri konkretləşdirir. Ad söz və fikrin vəhdətidir. Ad söz vasitəsilə predmeti ifadə edir. Söz addakı fikri ifadə etməklə məna malik olur. Ad akustik obrazı anlayışla əlaqələndirən, predmetin mühüm xassələri əsasında formalaşan əlamətlərin fikrən inikası və birləşdirilməsidir.

AD SİSTEMİ (İSİMLER SİSTEMİ) – Müəyyən bir xalqa məxsus milli şəxs adlarının, əraziyə məxsus xüsusi adların cəmi, yaxud fəza cisimləri adlarının toplusudur və s.

ADDƏYİŞMƏ (İSİM DEĞİŞİMİ) – Müəyyən səbəblə əlaqədar şəxs və yer adlarının nazirlik, komitə, idarə, təşkilat və s. adlarının rəsmi şəkildə başqa adla əvəz edilməsidir.

ADIN SEMANTİKASI (İSMİN ANLAMİ) – Xüsusi adın daşdığı, ifadə etdiyi məna. Məsələn, Kamal – ağıllı-kamallı olmaq, Xəyalə – təxəyyül, fikir, düşüncə, Xürrəm – günəşə sitayiş edən, Elturan – el, qədim türkcə turan sözlərindən düzəlib əsl türk mənasını ifadə edir.

ADQOYMA (İSİM VERME) – Adqoyma eyni bir prosesdə bir-birini tələb edən və bir-birini tamamlayan münasibətlərin

məcmusudur. Adqoymada ilkin yanaşma predmetlər çoxluğunu bir -birindən fərqləndirməkdir. Şeylər və onlar arasındakı münasibətlər müxtəlif xassələrdə təzahür edir. Hissi idrak prosesində xassələr əsasında predmetlərə ad qoyulur. Hər bir predmet keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirilir. Predmetin mahiyyətini təzahür etdirən xassələrin məcmusu olan keyfiyyət müəyyənliyidir. Bu proses iki şəkildə özünü əks etdirir: 1) Ümumi ad seçmə ənənəsi. Müxtəlif obyektlərə – şəhərlərə, kəndlərə, küçələrə, rayonlara, heyvanlara, qəzet və jurnallara, əsərlərə, kitablara, yeni kəşflərə, predmetlərə ad qoyulması. 2) Xüsusi ad seçmə ənənəsi. Azərbaycan xalqında uşaqlara adqoyma ənənəsi vardır.

ADLIQ HAL (YALIN HAL) – Adlıq halda isimlərin adı çəkilir. İsmnin adlıq halı heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir. Başlıca olaraq subyekt halı olub, şəxs, hadisə və əşyanın adını bildirir. Cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

ADONİM (ADONİM) – Səhraların, talaların, düzənliklərin, meşə zolaqlarının adı. Məsələn, Mil düzü, Cıdır düzü, Qaraqaya meşəsi və s.

ADSTRAT (ADSTRAT) – Adstrat hadisəsi yanaşı işlənən və qarşılıqlı əlaqələrə və təsirə malik iki dilin bir-birinə təsiri ilə yaranan izlərdir. Adstrat hadisəsində bir dildən başqa dilə sözlər keçərək onun zənginləşdirir. Adstrat dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin neytral növünü göstərir və bu növdə bir dil tərəfindən digər dilin assimilyasiyaya uğraması və bir dilin digərində əriməsi prosesi baş vermir. Xalqların uzunmüddətli birgə yaşaması və əlaqələri nəticəsində bir dilin digərinə təsiri nəticəsində ikidillilik prosesində dil sistemində müəyyən cizgilərin əks olunması, lakin heç biri digərinə üstün gəlməyən dillər nəzərdə tutulur.

ADVERMƏ (AD VERME) – Müəyyən obyektlərin kəndin, küçənin, idarə və təşkilatın, eləcə də rəsmi surətdə şəxs adlarının xüsusi sözlər vasitəsilə adlandırılmasıdır.

ADVERMƏ ƏNƏNƏLƏRİ (ADVERME GELE-NEĞİ) – Dünyaya qədəm qoyan hər bir şəxsə ad qoymaq zəruri ictimai hadisədir. Hər bir xalqın milli advermə ənənələri mövcuddur. Baba və nənənin nəvəyə, nəticə və kötükçüyə, ata və ananın oğul və qıza ad seçməsi ən geniş yayılmış ənənələrdir.

ADYARATMA (İSİM YARATMA) – Şəxsə, müəyyən obyektə - şadlıq evlərinə, istirahət düşərgələrinə və ya yaşayış yerləri üçün uyğun yeni ad seçmək, yaratmaq. Məsələn, “Səmə” məişət evi, “Mozalan” satirik jurnalı, “Mərdəkan” istirahət düşərgəsi, “Azərbaycan dili” televiziya verilişi, “Çinar” ansambli və s.

AFEREZİS (ÖN SES DÜŞMESİ) – Sözün əvvəlindəki səsin və ya səslərin əvvəl gələn sözün sonuncu səsinin və ya səslərinin təsiri ilə düşməsinə aferezis deyilir. Məsələn, dəftərlə - dəftər ilə, kitabla – kitab ilə, yazırmış – yazır imiş və s.

AFFİKS (EK) – Affiks sözün forma və məzmununu dəyişən qrammatik vahiddir. Affikslər morfoloji funksiya daşdığı kimi sözə yeni məna verir.

AFFİKSAL MORFEM (EKLİK BİÇİM BİRİMİ) – Affiks funksiyasını yerinə yetirən morfem. Buraya prefikslər, infikslər, suffikslər daxildir.

AFONEMATİK SİQNALLAR (AFONEMİK SİNYALLER) – Afonematik sərhəd siqnalları dedikdə, fonemin periferik mövqelərlə məhdudlaşan kombinator variantları nəzərdə tutulur.

AFORİZM (AFORİZMA/ ÖZDEYİŞ) – *Aforizm latınca “aphorismus” sözündəndir, dəqiq mənalı, yığcam şəkildə ifadə edilən bitkin sözlər mənasını daşıyır. Şərqə xas deyim formasıdır. Müxtəlif mövzulardakı düşüncələri, fikirləri mütləq bilinməli qayda və özəllikləri bir neçə kəlmə ilə qısa, yığcam və ahəngli olaraq izah edən cümlə və ya sloqandır. Məsələn, Düşmənlərinizi sevin, çünki qüsurlarınızı tək onlar açıqca söyləyə*

bilər. (Benjamin Franklin). İnsanı yetkinləşdirən yaşı deyil, yaşadıklarıdır (Bernand Şou). Dağları tərpədən insanlar, kiçik daşlardan başlayır. (Ulyam Folkner)

AĞIL (AKIL) – Ağıl koqnitiv dilçilikdə insanın ədəbiyyatı dərk etmə qabiliyyəti, eləcə də dəyərli, əşya və hadisələr arasındakı əlaqəni, bu əlaqə daxilindəki məqsədə uyğun fəaliyyəti dərk etmək qabiliyyətidir.

AĞIZ SAMİTLƏRİ (AĞIZ ÜNSÜZLERİ) – Tələffüz zamanı damaq pərdəsi yuxarı qalxıb burun boşluğu yolunu kəsir və səs axını ağız boşluğundan xaricə çıxır və bu zaman ağız samitləri formalaşır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində m, n sonorlarından başqa bütün səslər ağız səsləridir.

AHƏNG QANUNU (SES UYUMU) – Sözün tərkibindəki səslərin bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir. Bu qanuna görə sözün tərkibində olan səslər, xüsusən sait səslər həmahəngləşir. Elə buna görə də dilçilik ədəbiyyatında bu hadisə daha çox saitlər ahəngi kimi izah edilir, ahəng qanunu təkcə sait səslərin həmcinsləşməsi hesab edilir. İncə saitlərdən sonra incə, qalın saitlərdən sonra qalın saitlərin, eləcə də karlardan sonra kar, cingiltili səslərdən sonra cingiltili səslərin sıralanması bu qanunun əsasını təşkil edir. Türk dillərində söz köklərində səslərin ahəngi hadisəsi təkcə saitlərdə deyil, samitlərin də bir çoxunda eləcə də sait və samitlər arasında təzahür edir və bunların izi indi də türk dillərində qalmaqdadır. Azərbaycan dilində ahəng qanununun üç növü – saitlərin ahəngi, samitlərin ahəngi və saitlərlə samitlərin ahəngi müəyyənləşdirilmişdir.

AKADEMİK NATİQLİK (AKADEMİK KONUŞMA) – Auditoriyada mühazirə, elmi məruzə, xülasə, məlumat akademik natiqliyi şərtləndirir.

AKKOMODASIYA (UYUM) – Müxtəlif səslər yalnız müəyyən əlamətə görə saitlər arasındakı əlaqənin təsiri ilə

olur. Bu fonetik hadisədə dəyişməyə məruz qalan səs, bəzən səssiz deyil, səsli olur. Müəyyən xarakter xüsusiyyətinə görə bu hadisə assimilyasiya hadisəsindən fərqlənir.

AKROFONETİK ABREVIATUR (AKROFONİK KISALTMA) – Səs abreviaturaları (bax: abreviatur).

AKRONİM (AKRONİM/ KISMA AD) – *Acronym - ixtisar ad*, ixtisar və qısaltmalardan ibarət mürəkkəb adlardır. Abreviaturaların bir növü, baş hərflərə əsaslanan tipi. Məsələn, ATİ, AMEA, ASU, ADU və s.

AKSIOMATİK TƏRİF (BELİTSEL TANIM) – Terminin onun daxil olduğu sahənin aksiomları əsasında təyin olunması.

AKTUALİZATOR (GÜNCELLEYİCİ) – Rəmanı xüsusi olaraq ayırmağa xidmət edən qrammatik əlamətlər, göstəricilər. Akustik diferensial əlamətlərə məxsus terminlərlə universaliləri R.O.Yakobson müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, aşağıdakı əlamətlər əsasında universal qarşılaşdırmalar müəyyənləşdirilmişdir: *sait-samit*, *samit-qeyri-samit*, *kompakt-diffuz*, *yüksək-alçaq*, *burun-qeyri-burun*.

AKUSM (AKUSM) – Kiçik hissələrə bölünməyən akustik və eşitmə elementi.

AKUSTİK FONETİKA (AKUSTİK SES BİLİMİ) – Danışığ səslərinin fiziki xassələrindən, onların səslənməsindən, tonundan, tembrindən bəhs edən dilçilik sahəsi. Akustik fonetika danışığ səslərinin tədqiqində ossilloqramlardan, spektroqramlardan və digər xüsusi fiziki cihazlardan istifadə edilir.

AQLÜTİNATİV DİLLƏR (BİTİŞKEN DİLLER/ EKLEMELİ DİLLER) – Aqlütinativ dillər iltisəqi şəkilçiləşən dillərə deyilir. Bu dillərdə leksik-qrammatik, qrammatik əlaqələr əsasdır. Aqlütinativ dillərin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin dillərdə kök və şəkilçi morfemlər öz müstəqilliyini qoruyur.

AQORONİM (AGORONİM) – Hər hansı meydança və bazarların xüsusi adlarına aqoronim deyilir. Azadlıq meydanı, Gənclər meydanı, Ukrayna meydanı, Təzə bazar, Şərq bazarı, Kömürçü bazarı və s.

AQROONİM (AGROONİM) – Toponimlərin bir növü. Müəyyən bir təpə, yer, əkinçilik, kənd təsərrüfatı, əkin sahəsinin adı. Məsələn, Ağqala yeri, Cillik çala, Koroglu təpəsi, Məmiş təpəsi, İslam yaylağı və s.

ALBAN DİLİ (ARNAVUTÇA) – Albanların dili. İlk yazılı abidələri XV əsrə aiddir. Yazı sistemi latın qrafikası əsasında tərtib edilmişdir.

ALBAN ƏLİFBASI (ALBAN ALFABESİ) – Qafqaz albanlarının əlifbası. V əsrdə indiki Azərbaycan ərazisində yaradılmışdır. Səs sistemi 10 sait və 42 samitdən ibarətdir.

ALINMA (ALINTI /YABANCI) – Bir dil vahidinin başqa dilə keçməsi və onun müxtəlif dil səviyyələrində özünü əks etdirməsidir. Alınmalar bilinçsiz şərəitində interferensiyanın ilkin formasıdır, başqa dillərdən keçən bütün elementlər nəzərdə tutulur. Alınma leksik və morfoloji səviyyələrdə gerçəkləşir. Alınmalar zamanı bir dilin elementləri digərinə keçir və onda müxtəlif növ assimilyasiyalar yaranır.

ALINMA AD (ALINTI İSİM/YABANCI AD) – Müasir Azərbaycan dilində işlənən başqa millətlərə məxsus xüsusi adlar. Məsələn, Elza, Məryəm, Zaur, Betül, Elenura, Elvira və s. (şəxs adları).

ALINMA SÖZ (ALINTI/ YABANCI KELİME) – Alınma söz dedikdə, başqa dillərdən alınan leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman əgər alınma başqa sözlə desək, anlayış və ya yeni əşya cəmiyyətin tələbi ilə yaranırsa, alınma prosesi yeni sözü mənimsəyən dil vasitəsilə həyata keçir. Sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir. Bu prosesdə

daha çox elmi, texniki tərəqqi ilə bağlı terminlər bir dildən başqa dilə daxil olur.

ALINMA SÖZLƏR LÜĞƏTİ (ALINTI/ YABANCI KELİMELER SÖZLÜĞÜ) – Belə lüğətlərdə əcnəbi dillərdən alınmış terminlərin səciyyəsi verilir, alınma sözlərin mənası izah olunur, onun əmələ gəlməsi, yazılışı işarə edilir. Bəzən lüğətdə əcnəbi sözlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə və tələffüzünə aid göstəricilər də verilir. Alınma sözün mənşəcə hansı dilə aid olması, həmin sözün hansı dildən keçməsi və s. izah edilir. Baş sözlərin etimologiyası, ilk mənbəyi göstərilir, tərcümə edilir. Baş sözdən sonra həmin sözün əvvəlki tələffüzünü saxlayan sözlər transkripsiyalarla verilir və əsas sözün mənası sinonimlərin köməyi ilə izah etmə yolu ilə açılır. Həmin sözlərə aid şərti işarələr də qoyulur. Baş sözün mötərizə arasında hansı dilə aidliyi və o dildə necə yarandığı göstərilir.

ALINMA TOPONİMLƏR (YABANCI YER ADLARI) – Başqa dillərə məxsus toponimlər, yer adları. Alınma toponimlərin, xüsusi adların dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun şəkildə işlədilməsidir. Məsələn, Дженева – Cenevrə, Швеция – İsveç, Голландия – Hollandiya, Алжир – Əlcəzair və s.

ALQOL DİLİ (ALGOL) – 1960-cı ildə ALQOL adlı süni dil layihəsi yaradılmışdır. Bu dilin layihəsi Parisdə keçirilən beynəlxalq konfransda müzakirə edilib qəbul olunmuşdur. ALQOL simvolik süni dildir. Bu şifahi ünsiyyət üçün deyildir. Buna görə də burada latın hərflərindən, ərəb rəqəmlərindən, simvolik işarələrdən istifadə olunur. Bu dil elektron hesablama maşınları üçün alqoritm və proqramlar hazırlanmasında tədqiqatçıların köməyinə gəlir.

ALQORİTM (ALGORİTMA) – Riyazi anlayış kimi müəyyən qaydalara görə aparılan hesablamalar sistemi deməkdir. Dilçilikdə alqoritmdə maşın tərcüməsindən geniş istifadə olunur.

ALQORİTM DİLİ (ALGORİTMİK DİL) – 1960-cı ildə Parisdə keçirilmiş Beynəlxalq Konfrans elektron hesablayıcı maşında proqramlaşdırma aparmaq üçün alqol adlanan alqoritm dili qəbul etmişdir.

ALLİTERASIYA (ALİTERASIYON/ SES TEKRA-RI) – *Alliterasiya latınca al- yanına, littera- hərf mənasını bildirib, eyni səs və hecaların təkrarından ibarət fiqurdur.* Sözlərin əvvəlindəki, yaxud ortasındakı samitlərin və ya fonem birləşmələrinin eyni və yaxın olması alliterasiyanın mahiyyətini aydınlaşdırır. Poeziyada bu üsuldan geniş istifadə olunur, çünki şeirlərdə alliterasiya hadisəsi ahəngdarlıq və musiqi yaradır. Vurğu birinci hecaya düşən dillər üçün xüsusilə səciyyəvidir. Alliterasiya özünün dil və üslub səviyələrini göstərdiyi üçün həm üslubu-poetik, həm də leksik-morfoloji vasitədir. Məsələn, Çəpər-çəpər oldu gəl, Çəpərə quşlar doldu gəl, Corab istəyən oğlum, Corab hazır oldu, gəl. Quşlar uçur yuvasına fırl-fırl. Şırıldayır navalçalar şırl-şırıl; Çapayev çapa-çapa, Çap, çapa-çapa və s.

ALLOETNONİM (ALLOETNONİM) – Bir xalqa başqa xalq tərəfindən verilmiş ad. Azərbaycanlılara uzun müddət tatar adının verilməsi. Eləcə də Azərbaycan dilində işlənən “cühud”, “macar” xalq adları da buna misaldır.

ALLOFON (SESBİRİMSEL DEĞİŞKE) – Fonemin konkret şəkildə təzahürü.

ALLOQRAF (YAZISAL DEĞİŞKE) – Eyni qrafemin müxtəlif qrafik variantı.

ALLOMORF (BİÇİMBİRİMSEL DEĞİŞKE) – Dil sistemində mücərrəd vahid olan morfemin danışığ aktında

konkret mövqedə işlənməsi. Morfemlərin dildə variantlar şəklində işlənməsidir.

ALLONİM (ALLONİM) – Eyni yerin, eyni obyektin paralel adlarla adlandırılmasına allonim deyilir. Hər hansı obyektin başqa (ikinci) bir adla adlandırılmasıdır: Göyçə gölü-Sevan, İrəvan-Yerevan, Zod-Masis, Basarkeçər-Varde-nis, Ağbaba-Amasiya, Kirovabad-Cəncə və s.

ALTAY DİLİ (ALTAY DİLİ/ALTAYCA) – Altayların dili, 1948-ci ilədək oyrot dili adlanmışdır. Türk dillərinin qırpaq qrupuna daxildir. Altay dili fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə şimal-tuba, kumandin, çelkan və cənub-Altay, telengit və teleut dialekt qruplarına ayrılır. Ədəbi dil Altay dialektinə əsaslanır.

ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ (ALTAY TEORİSİ) – XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Altay dilçilik nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə Altay dilləri ailəsinə təşkil edən dillər bir ulu dildən - ulu Altay dillərindən əmələ gəlmişdir. Altay dilləri ailəsi fonetik, leksik, qrammatik əlamətlərin oxşar və eyniliyinə görə müəyyənləşdirilmişdir. Bu nəzəriyyədə türk, monqol, tunqus və mancur dillərinin eyni mənşədən olduğu fikri irəli sürülmüşdür.

AMBIQİVİTLİK (BELİRSİZLİK) – *Ambiqivitlik yunan sözü olan “ambiguous” sözündən olub mənası “ikimənalı, qeyri-müəyyən şübhəli”* və s. deməkdir. Ambiqivitlik mövcud kontekst daxilində sözün, ifadənin və ya cümlənin leksik mənadan və ya cümlənin sintaktik quruluşundan, cümlədəki sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrdən, söz sırasından və s. asılı olaraq cümlənin mənasının iki və daha çox mənalarda başa düşülməsidir.

AMBIQİVİTLİK HADİSƏSİ (BELİRSİZLİK OLAYI) – Alt qatda törəyib üst qata keçən cümlələr nitqə daxil olur, danışan və dinləyən onu struktur və semantik cəhətdən qavrayır,

qəbul edir. Bəzən alt qatda semantik cəhətdən formalaşan cümlə üst qatda fonetik olaraq səsləndikdə intonasiya, durğu işarələri, vurğu cəhətdən və sintaqm bölgüsündən asılı olaraq iki və daha çox mənada şərh olunur, bu da ambivalentlik hadisəsi adlanır.

AMBİVALENTLİK (ÇELİŞİKLİK) – *Ambivalentlik termini yunan dilindəki amphi “ətrafında, yanında, hər iki tərəfində” və latınca valentia “güc” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.* Ambivalentlik mahiyyət etibarını ilə bir-birini inkar edən və hətta biri digərini istisna edən hiss və emosional vəziyyətlərin, habelə obyektə münasibətin birgə mövcudluğu ilə səciyyələnilir.

AMERİKA DESKRİPTİV DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (AMERİKAN BETİMLEMELİ DİL BİLİMİ EKÖLÜ) – Deskriptivizm anlayışı Amerika dilçiliyi ilə bağlıdır. Amerika dilçiliyinin inkişafında M.Blumfeld, E.Sepirin mühüm rolu olmuşdur. E. Sepirin tədqiqatı etnolinqvistika ilə bağlıdır. Onun fikrincə, insanın dünya haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasına dil təsir edir, bu formalaşma dildən asılıdır, dilin təsiri ilə baş verir. Onların tədqiqatında deskriptiv (latınca təsvir deməkdir) metod əsas götürülür. Distributiv təhlildə dil vahidlərinin ardıcılığı (fonem, morfem, söz) mühüm prinsip kimi qəbul edilir.

AMERİKAN STRUKTURALİZMİ (AMERİKAN YAPISALCILIĞI) – Amerikan strukturalizmi Avropa strukturalizmi ilə bir vaxtda inkişaf etmiş, hətta eksplisit nəzəriyyə kimi ondan əvvəldir. 1925-ci ildə Amerika “Dilçilik Cəmiyyətinin” təsisi ilə yaranmış və bu Cəmiyyət sonralar az bir müddətdə ümumi dilçilik sahəsində ən yaxşı jurnala çevrilən *Language* jurnalı ilə birgə inkişaf etmişdir. Bu strukturalizmin yaranmasına səbəb qismən praktik mənbələr, Amerikada yaşayan aborigenlərin dillərinin təsviri ilə

meydana gələn tələblərlə bağlı səbəblər idi, çünki yunan, latın qrammatikasıdan götürülmüş və əslində hind -german şəklində olan ənənəvi qrammatika kateqoriyaları bir tərəfdən yararsız idi, digər tərəfdən bu dillər mətnlər əsasında və ya “filoloji” tədqiq edilə bilməzdilər, çünki bu dillərin yazılı ənənəsi yox idi. Bu strukturalizmin bilavasitə banisi alman mənşəli etnoloq və dilçi alim toplusunun təşəbbüsçüsü və naşiri F.Boas idi. Bu prinsip F.Boasın şagirdi E.Sepir aborigenlərin dillərinin tədqiqinə, eynilə dil və qrammatika nəzəriyyəsinə dair öz məqalələrində, həmçinin 1921-ci ildə çapdan çıxan Language adlı dilçiliyə giriş əsərində tətbiq etmişdir.

ANADİPLOSİS (KIVRIMLI YİNELEME) – Anadiplosis əvvəlki misra və ya cümlənin son nitq vahidinin sonrakı misra və cümlənin əvvəlində təkrarlanmasından ibarət bədii-üslubi fiqurdur. Bununla da bu üslubi fiqurun köməyi ilə ardıcıl işlənən misra və cümlələrdə fikir-məzmun əlaqəsi formalaşır. Klassik və müasir bədii əsərlərdə bu fiqurdan geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, Yaxşı, bir de görək, Bir de görək sən kiminlə gedəcəksən; Gecələr yuxuda da, səni görürəm, Səni görürəm aləmdə, ancaq səni.

ANAFORA (ANAFOR/ YİNELEM) –Anafora *yunanca “anaphora” sözündən olub “təkrar” mənasında işlənir.* Eyni ifadənin və ya sözün cümlələrin əvvəlində təkrarı. Anafora eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənən, yaxud bir-birinə yaxın yerləşən misraların və bəndlərin yaxud da cümlələrin, abzasların əvvəlində təkrar edilməsindən ibarət olan bədii-üslubu fiqurdur. Anafora bədii əsərdə, hətta publisistikada ekspressiv vasitə kimi çıxış edərək, sətrin, cümlənin və ya bəndin əvvəlində təkrar olunan sözü diqqətə çatdırır və onun mənasını qüvvətləndirir. Məsələn, *Öz baharım, Öz nübarım, Heç kimsəyə yoxdu mənim, Öz oxşarım.* (B.Vahabzadə); *Bir*

yanda meşələr, bir yanda göllər, *Bir yanda* qayalar, bir yanda dağlar, *Hamısı Vətənin* gözəllikləri, *Hamısı Vətənin* nübarıdır.

ANAQRAM (ÇEVRIKLEME) – Söz və söz birləşmələrində səslərin yerini dəyişməsi nəticəsində yaranan yeni söz, yeni tipli ifadələr.

ANALİTİK DİLLƏR (ÇÖZÜMLEMƏCİ DİLLER) – Sintetik dillərdən fərqli olaraq qrammatik əlaqələri şəkilçilər vasitəsi ilə deyil, söz sırası, köməkçi söz, intonasiya və s. ilə ifadə edilən dillərdir. İngilis, fransız, fars, bolqar dilləri analitik dillərdir. Lakin xalis analitik dil yoxdur.

ANALİTİK REPETİT (ÇÖZÜMLEMƏCİ TEKRAR) – *“Repetit” sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur, “təkrar”, “təkrar etmək” mənasında işlənir.* Analitik repetitlər sintaktik söz yaradıcılığının bir növü, sintaktik üsulla sözyaratma prosesinin bir istiqamətidir. Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan repetitlər özlərinin funksional xarakterinə görə iki əsas qrupa bölünür: Klassik ənənələri özündə mühafizə edən repetitlər; Dilin leksik-terminoloji fondunun zənginləşməsində özünəməxsus yer tutan repetitlər. Klassik ənənələri özündə mühafizə edən repetitlərə məxsus emosionallığın canlandırılması yazılı abidələrin dilində, bədii nümunələrdə və folklor mətnlərində müşahidə edilir. Mətnlərdə repetitlərin emosionallıq təsiri, ilk növbədə, onların vasitəsi ilə ritmiklik yaradılmasından ibarətdir. Mətni nümunələrdə ifadə olunan ritmiklik, oynaqlıq, eyni zamanda mənaların və ifadə tərzinin daha canlı, daha təsirli, daha obrazlı çatdırılmasını təmin edən vasitəyə çevrilir. Klassik tipli repetitlər, qədim türk mənbələrində və klassik yazılı abidələrin dilində poetizmin canlandırılmasının əsasını, özəyini, nüvəsini təşkil edir. Qədim mətnlərə aid aşağıdakı nümunələrdə repetitlər vasitəsi ilə ifadə olunan ritmikliyi müşahidə etmək

mümkündür. Məsələn, Kurt-kuş kamuğ tirildi, Erkək-tişi tərildi. Azərbaycan dilində poetik vüsət yaradan, ifadələri canlandırان və obrazlaşdıran analitik repetitlər olduqca zəngindir. Məsələn, yaxşı-yaxşı, ağrı-acı, qada-bəla, aydın-aşkar, açıq-aşkar, and-aman, böyük-kiçik, var-yox, var-gəl, ayaq-baş, ağıl-qaralı, qanlı-qadalı, qanlı-qanlı, qarlı-boranlı, qollu-budaqlı və s.

ANALİTİK YOLLA ATRİBUTİVLƏŞMƏ (ÇÖZÜMLEYİCİ YOLLA SIFATLAŞMA) – Bir ismin başqa bir ismin qarşısında sifət məqamında işlənməklə öz əşya məzmununu saxlamaqla yanaşı, həm də sifətə məxsus əlamət, keyfiyyət məzmunu qazanır. Konversiya prosesinin bir növü olan bu yol isimlərin atributiv funksiyasına, keyfiyyət məzmunu qazanmasına səbəb olur.

ANALOQ ADLAR (ANALOJİ/ ÖRNEKSEME ADLAR) – Bir dilə məxsus sözün fonetik, semantik, morfoloji cəhətdən başqa dilin sözünə uyğun gəlməsi. Məsələn, Azərbaycanda- Amasiya, Türkiyədə - Amasiya, Ağbulaq Azərbaycanda və Qazaxıstanda eyni şəkildə işlənir.

ANASTROFA (DEVRIKLEME) – Anastrofa cümlə tərkibindəki sözlərin əvvəlcə dilin qrammatik quruluşunun qanunauyğunluğu əsasında düz, sonra isə əks sıra ilə düzülüşüdür. Bu üslubi fiqur ifadənin təsir qüvvəsini qüvvətləndirməyə yönəldilən poetik vasitədir. Sözün əks sıra ilə düzülüşü ahəngdarlıq yaratmaqla yanaşı, mətnə ifadə edilən fikrin semantik yükünü qabarıq şəkildə göstərir, diqqəti həmin sözlərin üzərinə yönəldir. Sözün əks sıra ilə düzülüşü folklor və klassik ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Məsələn, At var, ot yoxdur, ot var , at yoxdur; Səndən mənə, məndən sənə dedilər; Yeyib doymadınız, doyub yediniz; Məni səndən, səni məndən elədilər.

ANDRONİM (ANDRONİM) – Kişi adından əmələ gələn qadın adı. Bu, əsasən, qrammatik cins kateqoriyası olan

dillərə aiddir. Məsələn, Natiq – Natiqə, Rasim – Rasimə, Mahir – Mahirə, Rəşid – Rəşidə, Azər – Azərin; və s.

ANLAM (ANLAM) – Məfhumla denotativ əlaqəsinə, vəhdətinə anlam deyilir. Denotativ işarələyənidir. Anlam konkret və mücərrəd olur. Anlam ilə məna arasında assosiativ əlaqə mövcuddur. Anlamın adlandırılması prosesində ilkin anlamdan onunla əlaqədar olan aralıq anlamına qədər olan mərhələ, aralıq anlamından mənaya qədərki mərhələ və mənadan dil işarəsinə qədərki mərhələ əsas götürülür. Mənalər anlamlar üçün işarələyən funksiyasına malik olur.

ANLAYIŞ (KAVRAM) – Hər bir əşya və hadisə xüsusi, fərdi, yaxud ümumi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Əşya və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin inikasından ibarət olan təfəkkür forması anlayış adlanır. Təfəkkür gerçəkliyin sadə, mexaniki deyil, onun ən mühüm əlamətlərinin insan beynində ümumiləşdirilmiş inikasıdır. Anlayış isə əşya və hadisələrin mövcud əlamətləri ilə əks etdirən təfəkkür vahididir. Hər bir anlayış konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə nəticəsində möhkəmləndirilmiş əlaqələr sisteminin unsürüdür və predmet və hadisələrin ümumiləşdirilmiş, vasitəli inikasıdır. Anlayışlardakı fikir xalis şəkildədir, yəni maddiləşmiş haldadır, idrak prosesində anlayış yekun, nəticə cəmdir, ad əlaqələndirici və koordinatorudur. İşarələr sisteminin o cümlədən dilin vahidlərinin məna sistemini təyin etmək üçün hər bir işarəvi vahidin üzvü surətdə bağlı olan təfəkkür məzmunu ilə mətnlərdəki məna arasındakı daimi qanunauyğunluq anlayışın mənasıdır. Təfəkkürdəki məzmunla işarə əlaqəsi anlayışı mənanın əsasını təşkil edir. Anlayışı mənada hər şeydən əvvəl məfhumu məzmun və obyektiv gerçəkliyin şüurda əks olunması prosesi həlledici mövqedə dayanır.

ANLAYIŞIN HƏCMİ (KAVRAMIN HACMİ) – Əşya və hadisənin əlamətlərini az və çox əhatə olunması və onun məcmusu anlayış həcmi təşkil edir.

ANLAYIŞIN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ (KAVRAMIN SİSTEMLEŞTİRİLMƏSİ) – Anlayışların sistemləşdirməsində aşağıdakı şərtlər müəyyənləşdirilir: predmeti ziddiyyətsiz və tam təsvir edən anlayışların toplusunu; bu anlayışlar sisteminin başqa anlayışlar sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsini; tərifin elmi əsaslandırılmış şəkildə qurulması, standartlaşdırılan terminin qiymətləndirilməsi; hər bir anlayışın sistemdəki yerini və onun başqa anlayışlarla qarşılıqlı əlaqəsini; standartlaşdırılan terminologiyanın çatışmazlığı (sinonimlik, polisemiya, ümumi qəbul edilmiş anlayışın yoxluğu, eyni terminin müxtəlif şəkildə izahı və s.) Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı anlayışın əsas aşağıdakı ümumi kateqoriyaları fərqləndirilir: 1) predmetlər kateqoriyası; 2) proseslər kateqoriyası; bu kateqoriyaya daxil olan anlayışlar təbii proseslərlə, fəaliyyətlə, hərəkətlə, yerdəyişmə və s. ilə bağlı anlayışlar daxil olur. 3) xassə kateqoriyası; predmetlərin xassələrini ifadə edən anlayışları əhatə edir. Məsələn, bərklik, plastiklik, suyadavamlılıq və s.; 4) kəmiyyət kateqoriyası: məsələn, güc, sürət, müqavimət, tutum və s. Anlayışın kateqoriyasını müəyyənləşdirərkən onun müxtəlif kateqoriyalara aid edilə biləcəyi də nəzərə alınır.

ANLAYIŞIN TƏRİFİ (KAVRAMIN TANIMI) – Anlayışa tərifin verilməsi isə definisiyanın yaranmasından sonrakı məntiqi prosesdir. Bu prosesdə definisiya zamanı anlayışı müəyyənləşdirən əsas əlamətlər nəzərə alınmaqla yanaşı, anlayışın tam məzmunu, fərqləndirici əlamətlər tərifdə konkret şəkildə öz əksini tapır. Bu onu göstərir ki, elmin müxtəlif sahələrində anlayışlar yaranan zaman onların dəqiq başa düşülməsi üçün onların definisiyası yaranır və bu definisiyalar əsasında tərif formalaşır. Bu anlayışın izahı əsas əlamətlər nəzərə alınaraq verilir, bununla da definisiyada anlayışın kafi əlaməti müəyyənləşir. Terminoloji sistemdə anlayışı başqa anlayışlardan fərqləndirən əsas əlamətlər, sistemlilik xüsusiyyətləri, konkretlik və dəqiqlik nəzərə alınmaqla tərif verilir. Məsələn, riyaziyyatda

“iki tərəfi paralel olan, iki tərəfi paralel olmayan qabarıq dördbucaqlıya trapesiya deyilir.” Tərifdə trapesiyaya məxsus olan “iki tərəfin paralel olub-olmaması və qabarıq dördbucaqlı olması” əlamətləri önə çəkilmişdir. Təriflər anlayışın məzmununu təyin edir və bu əlamətlər tədqiqat prosesində müəyyənləşdirilir.

ANTİATOMİZM (ANTİATOMİZM) – Ümumi prinsipi ayrı-ayrı faktların tədqiqinin son nəticələrini müəyyənləşdirən nəzəriyyənin qiymətləndirilməsini şərtləndirir və həmin nəzəriyyənin əsası kimi götürülə bilər. Buna görə də ideal şəkildə əvvəlcədən dəyərləndirilir, çünki empirik tədqiqatı ən azı aydın ifadə olunmayan nəzəriyyəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

ANTİMETABOLA (ANTİMETABOLE /KARŞIT ANLAMLI YİNELEME) – Bədii əsərlərdə eyni sözlərin sintaktik funksiyalarının və bilavasitə mühitlə əlaqədar olaraq dəyişməsi ilə mütənəsb şəkildə təkrarından ibarət nitq fiqurudur. Məsələn, Alçala, alçala ucalanları, Ucala- ucala alçalan gördüm.

ANTIPOZİTİVİZM PRİNSİPİ (ANTIPOZİTİVİZM PRENSİBİ) – Ayrılıqda nəzərdən keçirilən münasibətlərə və hər dildə öyrənilən aspektlərin tam fərqli olmasına baxmayaraq, ilk olaraq özünün ikinci “rasional” forması praktik şəkildə ümumən götürülür və özünün ilk “universal” formasında, ayrı-ayrı hecalar tətbiqində, həmçinin çoxşaxəli implikasiyalarında olmasa da ən azı bütöv mahiyyətində uyğunluq hökm sürür.

ANTİTEZA (ANTİTEZ/KARŞI SAV) – *Antiteza yunan sözü olub “antithesis” – ziddiyyət, qarşılaşdırma, qarşı-qarşıya qoyulan mənasında işlənir.* Bu üslubi fiqur leksik-semantik vahidlərin və əks mənalı sintaktik tərkiblərin vasitəsilə ortaya çıxan qüvvətli ifadə formasıdır. Antitezanın əsasında təzad durur. Təzad isə müəyyən anlayışların ayrı-ayrı əlamətləri əsasında özünü göstərir. Antonimlər vasitəsi

ilə yaranana antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirməklə yanaşı üslubi effekt yaradır. Antiteza antonim sözlərdən, obrazlardan və situasiyalardan yaranan fiqur kimi hadisələri, mahiyyəti, dərəcəsinə görə müqayisə edir, bəzən isə bir-birinə təzadlı şəkildə qarşılaşdırır. Antiteza yalnız antonim sözlər əsasında yox, həm də obrazlı hadisələrin müqayisə edilməsi zamanı yaranır, ona görə də antiteza ziddiyyətləri açmaqda ən təsirli üsullardan biridir. Bədii əsərlərdə fikrin qüvvətlənməsinə xidmət edən antitezada nitqin ifadəliliyinin qüvvətləndirilməsi üçün ziddiyyətli məfhumlar qarşı-qarşıya qoyulur. Antitezanın əsasında təzad durur, yəni sadəcə söz və ifadə antonimi deyil, xalis fikir təzadıdır. Antitezada fikirlərin, hisslərin, poetik obrazların qarşılaşdırılmasında antonimlərdən (fikrin təsdiq və inkarında, ziddiyyət təşkil edən bu və ya digər fiqurlardan) istifadə olunur. Təzadlı müqayisə qarşılaşdırılan obrazlar və xarakterlər haqqında canlı təsəvvür yaradır, oxucuya güclü təsir göstərir. Məsələn, Ana qəlbi küssə əgər, Ağlasa da, yenə gülər (S.Vurğun).

ANTONİM SÖZLƏR (KARŞIT ANLAMLI KELİMELER) – *Antonim yunanca anti- əks, zidd və onuma- ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, bir-birinə zidd, əks olan söz deməkdir. Formaca müxtəlif, mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə antonim sözlər deyilir. Məsələn, ağ-qara, təzə-köhnə, yaxın-uzaq, isti-soyuq, ölü-dirli və s. Ziddiyyət dərəcəsinə görə antonimlər tam və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. Mənaca bir-birinin tam ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlər deyilir. Məsələn, dağ-dərə, yer-göy, yay-qış və s. Mənaca bir-birinin şərti və nisbi ziddini təşkil edən antonim sözlərə nisbi antonimlər deyilir. Məsələn, payız-yaz, ağ-sarı, qırmızı-boz və s.*

ANTONİMLƏR LÜĞƏTİ (KARŞIT KELİMELER SÖZLÜĞÜ) – Antonim lüğətlərdə dildə işlənən antonim cütlüklər toplanıb sistem şəkildə semasioloji hadisə kimi izah edilir.

ANTONİMLİK ÜSULU (KARŞITLİLİK) – Lüğətdə sözün mənası qarşılaşdırma yolu ilə verilir. Sözün mənası antonim qarşılığı ilə açılır. Məsələn, gözəl, sif. göycək, qəşəng, (eybəcərin əksi); Antonimlik üsulu lüğət məqaləsinin qısalığına təsir edir. Konkretlik, yığcamlıq və qənaətçilik yaradır.

ANTONOMAZIYA (GENELLEŞTİRİLMİŞ AD) – Antonomaziya ümumi adın xüsusiyyə və ya xüsusi adın ümumiyyə keçməsi hadisəsidir. Antonomaziya qüvvətli psixoloji bir hadisədir və onun əmələ gəlməsi yüksək hiss, həyəcana malik fəlsəfi ümumiləşdirmələr əsasında mümkündür. Tarixdə və bədii ədəbiyyatda müəyyən əlamətlərinə görə məşhurlaşmış şəxslərin adlarından, bənzəyiş əsasında başqası barəsində təsviredici vasitə kimi istifadə edildikdə həmin şəxsin adı məcazi mənə qazanmış olur. Ümumi adın xüsusiyyə keçməsi ilə yeni şəxs adları yaranır. Məsələn: daşqın – Daşqın, solmaz – Solmaz, nur, ay –Nuray, nur, gün- Nurgün, gülər – Gülər, işıq-İşiq və s.

Xüsusi adların müəyyən mənada ümumiləşdirilərək işlədilməsi əsasında antonomazik omonimlər yaranır. Məsələn, Demon, Morfey, Otello, Donjuan, Loğman, Məcnun, Koroglu, Fərhad, Hacı Qara, Don Kixot, Əzrail, Təpəgöz, İblis, Boykot, Məşədi İbad və s.

ANTROPOFORMAT (ANTROPOFORMAT) – Azərbaycan antroponimlərinin yaranmasında iştirak edən şəkilçidir. Məsələn, soyad düzəldən şəkilçilər: -ov, -yev, -lı (-li, -lu, -lü), -zadə və s.

ANTROPOHİDRONİM (ANTROPOHİDRONİM) – Şəxs adından düzələn hidronim.

ANTROPOLOJİ DİLÇİLİK (ANTROPOLOJİK DİL BİLİMİ) – Dilçiliyin yazısız dillərini öyrənən sahəsi.

ANTROPONİM (KİŞİ ADI/ÖZEL AD) – *Antroponim yunan mənşəli anthropos (insan) və onoma (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş şəxs adı mənasını ifadə edir.* İnsanə aid şəxs adı, soyad, təxəllüs, ləqəb xüsusi adlar sistemi.

Amal, Natəvan, Elnarə, Aydan, Sabir, Həsənov, Tapdıqov və s.

ANTROPONİMİK ANKET (KİŞİ (ŞAHIS) ADLARI ANKETİ) – Antroponimlərin yazılı formada toplanması üçün tərtib olunmuş xüsusi sorğu vərəqi.

ANTROPONİMİK CƏRGƏ (ANTROPONOMİK SIRASI) – Müəyyən qrup antroponimlərin eyni sözlə və ya şəkilçi ilə əmələ gəlməsi. Məsələn, tərəflərindən birində “hacı”, “molla”, “bəy”, “xan”, “seyid”, “xanım” və s. sözlər iştirak edən şəxs adları, yaxud -ov, -yev şəkilçisi ilə düzələn soyadlar.

ANTROPONİMİK KATEQORİYA (ANTOPONOMİK KATEGORİ) – Antroponimlərin fərqlənən mühüm qrupları.

ANTROPONİMİK MODEL (ANTROPONOMİK MODEL) – Antroponimləri əmələ gətirən qrammatik və leksik vasitələr. Məsələn, -ov, -yev, -zadə, -li (qrammatik vasitələr), oğlu, qızı (leksik vasitələr).

ANTROPONİMİK SİSTEM (ŞAHIS ADLARI SİSTEMİ) – Şəxs adı, soyad, ləqəb, təxəllüs və sairə aid onomastik vahidlərin cəmi.

ANTROPONİMİK VAHİD (ANTROPONOMİK BİRİM) – Antroponim modelləri əsasında yaranmış xüsusi söz (şəxs adı, ata adı, familiya, ləqəb, təxəllüs).

ANTROPONİMİKA (ANTROPONOMİ) – Antroponimlərin əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını, ad sisteminə yerini, inkişafını, dəyişməsinə, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq edən şöbə.

ANTROPONİMİST (ANTROPONOMİST) – Antroponimlərin toplanması və tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçı alim.

ANTROPONİMİYA (ANTROPONOMİ) – *Yunan mənşəli olub iki antropos (insan, adam, şəxs) və omonim (ad) sözlərindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu termin*

şəxs adları, insan adları anlayışını ifadə edir. Antroponimiya insan adlarının öyrənilməsi ilə məşğul olur.

ANTROPONİMİYA NƏZƏRİYYƏSİ (ANTROPONOMİ KURAMI) – Elmi ədəbiyyatda antroponimlərin yaranması, formalaşması, inkişafı, onların quruluşu, tərkibi, elmi təsnifi, qruplaşdırılması və s. məsələlərə dair irəli sürülmüş nəzəri fikirlər, hökmlər.

ANTROPONİMİK AREAL (ANTROPONOMİK ALAN) – Hər hansı antroponimin və ya antroponimik modelin yayıldığı sahə. Məsələn, soyad düzəldən –lı-li-lu-lü şəkilçisi, eləcə də zadə, soy, gil formantları ilə düzələn soyadlar böyük bir areala malikdir; yaxud Həsən, Hüseyin, Məhəmməd, Zəhra, Zeynəb kimi şəxs adları Orta Asiyada və Yaxın Şərqi ölkələrində geniş yayılmışdır.

ANTROPOORONİM (ANTROPOORONİM) – Şəxs adından düzələn oronim.

ANTROPOOYKONİM (ANTROPOOYKONİM) – Şəxs adından düzələn yaşayış məntəqəsinin adı.

ANTROPOTOPONİM (ANTROPOTOPONİM) – Şəxs adı, soyad, ləqəb, titullar əsasında düzələn yer adlarına antropotonimlər deyilir. Şəxs adlarından əmələ gəlmiş toponimlər. Məsələn, Sabirabad, Füzuli (rayon adı), Nizami (kənd), Cəlilabad (şəhər), Asifli (k.), Eyvazlı (k.), Davud (k.), Qoçumamyar (k.), Alməmmədli (k.) və s.

APOSTROF (AYIRMA/KESME İŞARETİ) – *Apostrof yunanca “apostrophes”, yəni “çevrilmiş”, çönlük” sözündən düzəlmiş beynəlxalq* termindir. Müasir Azərbaycan əlifbasının qrafik işarələri tərkibinə apostrof ərəb dilindən alınma sözlərdə müəyyən fonemin əsasən düşməsinə və başqa bir çalarlıqda tələffüzünü bildirmək üçün daxil edilmişdir. Ərəb dilinin fonetik sistemində boğaz səslərini işarə etmək üçün ərəb əlifbası əsasında olan Azərbaycan yazısında

saxlanılan *ayn və həmzə* kimi qrafik işarələri yeni əlifbada əvəzedici işarələri yoxdur. Tərkibində belə səslər olan alınma sözlərin tələffüzü zamanı belə sözlərdə həmin fonem düşmüş və düşən fonemin izi həmin fonemlə yanaşı gələn saitın uzadılmasında təzahür etmişdir. Buna görə də tərkibində belə səslər olan alınma sözlərin tələffüzü Azərbaycan dilinin qaydaları ilə uyğunlaşdırılmışdır. Ərəb dilindən alınan sözlərin bir qisminin yazılışı üçün apostrof işarəsi Azərbaycan əlifbasının qrafik tərkibinə daxil edilmişdir. Latın qrafikalı əlifba qəbul edildikdən sonra apostrof işarəsi qrafikadan çıxarılmışdır.

APELYATİV AD (APELATİF AD) – *“Appelyativ”* sözü *“ümumi söz”, “ümumi ad” mənasında işlədilir.* Formasında heç bir dəyişiklik edilmədən xüsusi ad kimi işlənən ümumi ad. Məsələn, gözəl –Gözəl, çiçək- Çiçək, lalə – Lalə, həyat – Həyat, ceyran – Ceyran, maral – Maral və s.

APELYATİV SÖZ (APELATİF/GENEL KELİME) – Ümumi təyinedici söz. Belə sözlər əşya və hadisələr haqqında anlayışları ümumi şəkildə ifadə edən sonsuz işarələrdən ibarətdir. Belə ki, əşya və hadisələrin adlarını bildirən sözlər öz zahiri və daxili cəhətlərinə, ilkin və törəmə mənalarına, mənşə cəhətdən tərkibinə, habelə dildə işlənən söz qruplarına görə bir-biri ilə əlaqələnən zəncirvari halqalar şəklində birləşərək apelyativ sözlər sistemini yaradır.

APELYATİV LEKSİKA (APELATİF/GENEL KELİME HAZİNESİ) – Appelyativ leksika ümumi sözlərin, ümumi adların məcmusudur. Appelyativ sözlər əşya, hadisə, predmet və s. haqqında anlayışları ümumi şəkildə ifadə edir və həmin sözlər sistemli şəkildə mövcuddur.

APELYATİVLƏŞMƏ (APELATİFLEŞME/ GENELLEŞME) – Dildə xüsusi adın ümumi sözə çevrilməsi apelyativləşmə adlanır.

APOKOPA (SONSES DÜŞMESİ) – Söz sonunda samit səsin və ya səslərin fonetik proseslər nəticəsində düşməsinə apokopa deyilir.

ARA CÜMLƏ (ARA CÜMLE/ARATÜMCE) – Daxil olduqları cümlə ilə qrammatik cəhətdən əlaqəsi olmayan izahedici, dəqiqləşdirici müstəqil cümlələrdir.

ARAMİ DİLİ (ARAMİCE) – Aramilərin dili. Sami dillərin qərb qrupuna daxildir. Ən qədim abidələri e.ə. XIX-VI-II əsrlərə aiddir. Assuriya və İrənin rəsmi dövlət dili olmuşdur.

ARAMİ ƏLİFBASI (ARAMİ ALFABESİ) – Finikiya əlifbası əsasında formalaşan arami əlifbası əsasında sonralar şərqin əlifbaları yaranmışdır. Həmin əlifbalar 4 budağa bölünür: Yəhudi budağı, Suriya budağı, İrənin budağı və Ərəb budağı. Bu əlifba budaqlarını ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, qədim Finikiya əlifbasının sağdan-sola yazılması və konsonantlıq prinsipi saxlanılmışdır. Arami mənşəli ərəb əlifbasının ən qədimi “kufi” yazı adlanır. Arami yazısı e.ə. birinci minilliyin əvvəlində Finikiya yazısı əsasında yaradılmışdır. Arami dilinin səs sistemində 22 samit var idi. Arami yazısı bir sıra sami xalqlar tərəfindən qəbul edilmişdir.

AREAL (BÖLGE) – *Areal termini fransız mənşəli olub*, dil hadisəsinin bir dildə və ya dialektə, yaxud da qohum dil qrupunda yayılmasını bildirir. Müəyyən fonetik, leksik, qrammatik hadisənin yayılma ərazisi.

AREAL COĞRAFİ AD (BÖLGESEL COĞRAFİ AD) – İki və ya daha artı çox ərazidə yayılmış eyniadlı toponim, hidronim.

AREAL DİLÇİLİK (BÖLGESEL DİL BİLİMİ) – Dilçiliyin dil areallarını öyrənən sahəsi.

AREAL HİDRONİM (BÖLGESEL SU ADI) – İki və ya daha çox ərazidə işlənən hidronim.

AREAL ŞƏXS ADLARI (BÖLGESEL ŞAHİS ADLARI) – Xüsusi adların yayıldığı ərazi .

AREAL TOPONİM (BÖLGESEL YER ADLARI) – İki və ya daha çox ərazidə işlənən eyniadlı toponim. Məsələn, Dəmirçilər (Qazax, Qubadlı, Tərtər) Ağbulaq (Zəngilan, Lerik, Saatlı, Cəlilabad), Xələc (Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar, Şərur) və s.

ARXAİK AD (ESKİ AD) – Azərbaycan ədəbi dilinin onomastik sistemində vaxtı ilə məhsuldar işlənən, müasir ədəbi dildə işlək olmayan xüsusi ad. Məsələn, Sundra, Qazan, Fatmanisə, D itdili kəndi, Yarğan, Bittili, Kürnfeld, (yer adları) və s.

ARXAİZM (ESKİ KELİME/ESKİL BİÇİM) – “*Arxaizm*” yunan mənşəli “*archaios*” sözündən olub, mənası “*qədim*” deməkdir. Dildə işlədilməyən, arxaikləşərək dildən çıxan sözlərə arxaizmlər deyilir. Arxaizm növləri bunlardır: 1. leksik arxaizmlər; 2. Fonetik arxaizmlər; 3. qrammatik arxaizmlər.

ARXETİP (ARŞİTİP/ İLK BİÇİM) – Qədim forma, praforma. Sözü yaranmasında əsas olan ilkin forma.

ARXİFONEM (ARŞİFONEM/ ÜST SES BİRİM) – Hər iki fonem üçün ümumi olan distinktiv əlamətlərin məcmusudur.

ARXİSEM (İLK ANLAM BİRİM/ ÜSTANLAM BİRİM) – Sözü məzmununda, semantik-strukturunda əsas ölçü kimi götürülən semlər arxisem adlanır.

ARQO SÖZLƏR (ARGO KELİMELER) – “*Arqo*” fransız sözü olub “*gizli anlaşıma*” vasitəsi mənasında işlənir. Gizli anlaşıma vasitəsi kimi məhdud dairədə işlənən sözlərə arqo sözlər deyilir. Bu sözlərdən cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri – oğrular, tələbələr, alverçilər, musiqiçilər istifadə edirlər. Əhalinin müəyyən qrupları arasında yayılmışı süni dildir. Hazırda oğrular, quldurlar, musiqiçilər, balıqçılar, qumarbazlar və s. əhali qruplarının öz aralarında işlətdiyi danışq dilidir, süni dillər qrupuna daxildir. Arqonun müxtəlif yaranma yolları vardır. Onların çoxu ünsiyyət vasitəsi kimi istifadədə olan dil əsasında yaranır.

ARQOTİZM (ARGO)– Başqalarının başa düşməməsi üçün süni yaranan, yaxud da ədəbi dildə işlənən sözlərin təhrifi ilə işlənən, jarqon leksikasına daxil olan sözlərə arqotizm deyilir.

ARTİKL (TANIMLIK) – Bir sıra dillərə aid olub, müxtəlif qrammatik mənalar yaradan köməkçi sözlər qruplarından biridir. Məsələn, *ərəb dilində - əl, ingilis dilində - a, the, fransız dilində la, le* artikllərdir.

ARTİKULYASIYA (SESLETİM/ BOĞUMLANMA)– Artikulyasiya latınca “*artikulu*” sözündən olub “*ayırırım*” mənasını verir. Nitq prosesində tələffüz zamanı səsin yaranmasında danışq üzvlərinin aldığı vəziyyətə, səsin məxrəcinə artikulyasiya deyilir. Hər bir səsin tələffüzündə danışq üzvləri müxtəlif vəziyyət alır. Bu vəziyyətə görə də səslər bir-birindən fərqlənir.

ARZU ŞƏKLI (DİLEK KİPİ/ İSTEK KİPİ) – İş və hərəkətin arzu, gərəkli olduğunu bildirir. Arzu şəkli feillərə -a, -ə, şəkilçisini və şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

ASİNDETON (KOPUKLUK/ BAĞLAÇSIZ İFADE TARZI) – Bədii üslubu daha təsirli, daha canlı etmək üçün sözlər və cümlələr arasında bağlayıcıların ixtisar edilməsi. Üslubiyyatda üslubi bağlayıcısız ifadə tərzii.

ASSİMİLYASIYA (BENZEŞME) – Sözdə yanaşı işlənən samitlərin məxrəc və akustik cəhətdən həmcinsləşməsinə və ya eyniləşməsinə assimilyasiya deyilir. Bu hadisə səslərin məxrəc və akustik cəhətdən bir-birinə yaxınlaşıb uyğunlaşmasıdır. Səslərin tələffüzündə fəal iştirak edən üzvlərin bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçə bilməməsi, səsin formalaşması üçün düşdüyü vəziyyətdə sabit qalması, bəzən də sonra gələn səs üçün lazım olan vəziyyətə düşməsi nəticəsində uyuşma baş verir. Assimilyasiya hadisəsi hər şeydən əvvəl səslərin formalaşmasında fəal iştirak edən üzvlərin bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə dəyişməsi ilə , bəzən

də üzvlərdən birinin digərinin əvəz etməsi ilə əlaqədar yaranan bir hadisədir. Məsələn, tapmaq-tappaq, anlamaq-annamaq, yazsa-yassa, quşlar-quşdar və s.

ASSİMLYASIYANIN DAVAMLILIĞI (BENZEŞMENİN SÜREKLİLİĞİ) – Azərbaycan ədəbi dilində assimilyasiya hadisəsi müxtəlif şəkildə təzahür edir. Törəmə şəraitinin davamlılığına görə uyuşma iki cür olur: 1. Təsadüfi assimilyasiya, 2. Daimi assimilyasiya. Təsadüfi assimilyasiya sözə şəkilçinin əlavə olunması, yaxud da bir sözün başqa sözə yanaşı qoşulması prosesində baş verir. Daimi assimilyasiya isə sadə kökdən ibarət bu və ya digər sözün daxilində olan daxili qanun mahiyyətli uyuşmadır.

ASSİMLYASIYANIN İSTİQAMƏTİ (BENZEŞMENİN YÖNÜ) – Əvvəlki səsin təsiri ilə sonrakı səsin, yaxud da sonrakı səsin təsiri ilə əvvəlki səsin uyuşması assimilyasiyanın istiqaməti adlanır. Əvvəlki səsin təsiri ilə, sonrakı səsin yaxud da sonrakı səsin təsiri ilə əvvəlki səsin uyuşmasındakı istiqamət iki yerə ayrılır: irəli assimilyasiya, geri assimilyasiya. İrəli assimilyasiya hadisəsində sözdəki müəyyən səsin məxrəci özündən əvvəl gələn yanaşı səsin təsiri ilə dəyişərək əvvəlki səslə məxrəcə görə həmcinsləşir. Geri assimilyasiyada isə sözdəki müəyyən səsin məxrəci sonra gələn yanaşı səsin təsiri ilə dəyişib, sonrakı səsin məxrəci ilə həmcinsləşir.

ASSONANS (ASONANS/ YARIM UYAK) – Sözlərin tərkibində eyni və yaxın saıtlərin bir-birini izləməsinə assonans deyilir. Adətən, assonans vurğulu hecalarda saıtlərin təkrarı ilə yaranır. Məsələn, İlanə bax ilanə, İlan yerdə bulanə; Aşıqəm ay üzünə, Ağ zülfünə ay üzünə, Zülmətdə keçən ömrüm, Həsərdə ay üzünə.

ASSOSİATİV KOHEZİYA (ÇAĞRIŞIMLI BAĞDAŞIKLIK) – Assosiativ koheziya mətnlərdə aşkar yox, gizli surətdə mövcud olur. Çox vaxt koheziyanın bu növü mətndən kənara çıxır və o zaman mətnin mənasını anlamaq

olmur. Bu daha çox bədii mətnlər üçün xarakterikdir. Elmi mətnlərdə belə əlaqə forması az olur, çünki elmi mətnlərdə əlaqə forması hisslərə deyil, intellektə əsaslanır.

ASSOSIATİV SAHƏ (ÇAĞRIŞIM ALANI) – Dildə hər hansı sözə məxsus gizli daxili mənalar əsasında yaranan implisist motivləşmə assosiativ sahəni yaradır.

ASTİONİM (ŞEHİR ADLARI) – Astionim şəhər adı deməkdir. Oykonimlərin bir növü olub, şəhər adlarını bildirir. Məsələn, Bakı, Sumqayıt, Astana, Tbilisi və s.

ASTROTOPONİM (ASTROTOPONİMİ) – Səma cisimləri-nin adından əmələ gələn toponimlərə astrotoponimlər deyilir. məsələn, Günəşli (kənd adı), Saturun kəndi və s.

AŞKAR-TƏSVİRİ MƏTNLƏR (AÇIK TANIMLAYICI METİNLER) – Aşkar təsviri mətnlərdə təsvir açıq-aydın seçilir. Belə təsvir forması insanın təfəkküründə mən-zərə yaradır. Müəllif bu mətnlərdə təbii mən-zərə və səhnə yaratmaqla kifayətlənir.

ATA ADI (BABA ADI) – Antroponimin bir növü, şəxsin mənşəyini tam bildirmək üçün mövcud olan üç vasitədən biridir. Məsələn, Quliyev Məhəmməd Həsən oğlu, Əliyeva Nazlı Aqıl qızı.

ATALAR SÖZÜ (ATA SÖZLERİ) – Atalar sözü müəyyən ibrətamiz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı, bitkin şəkildə ifadə edir. Atalar sözü xalq ədəbiyyatına mənsub olur. Atalar sözlərinin kim tərəfindən yarandığı məlum olmur, lakin atalar sözü həyat hadisələri ilə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə abstraklaşır, öz həqiqi mənasını itirərək ümumiləşir. Atalar sözü xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və zəngin janrlarından biridir. Məsələn, İşləməyən dişləməz; Uşağı buyur, dalınca yüyür; İş insanın cövhəridir. Atalar sözü əsrlər boyu yaranmış, cilalanmış, dildən – dilə keçmişdir.

ATOMAR YANAŞMA ÜSULU (ATOMAR YAKLAŞIM YÖNTEMİ) – Dil faktının bütövlükdə bir sistem

kimi deyil, ümumiləşdirmə və başqa faktlarda təcrid olunmuş şəkildə öyrənən təhlil üsulu.

ATRİBUTİV ƏLAQƏ (NİTELEME İLİŞKİSİ) – Əşya ilə onun əlaməti arasındakı əlaqələri ifadə edir və təyinlə təyinlənən arasında olan əlaqədir.

ATRİBUTİVLİK (NİTELEME) – İsimlərin əşya məzmununu saxlamaqla, müəyyən əlamət, keyfiyyət məzmununu qazanmasıdır.

AVTOETNONİM (OTOETNONİM) – Qəbilənin, tayfanın, xalqın öz-özünə verdiyi adlar. Məsələn, bayatlar, əfşarlar, oğuzlar, türklər, keyxosrovlar.

AVTOMATİK PROQRAMLAŞDIRMA (OTOMATİK PROGRAMLAŞTIRMA) – Müəyyən maşın üçün ardıcıl surətdə nömrələnmiş komandalar sistemi avtomatik proqramlaşdırma adlanır. Ədəd və komandalar kodlaşdırılmış şəkildə verilir, hesablayıcı maşın onların üzərində ədədləri, komandaları oxuyur və alınmış nəticələr rulon kağızlara yazılır.

AVTONİM (OTONİM) – Təxəllüslə yazan yazıçı və şairlərin əsl adı.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI (AZERBAYCAN ALFABESİ) – Müasir Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin səslərinə uyğun tərtib olunmuşdur. Bu əlifbada hər bir səsi bildirən hərf vardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sisteminin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq 32 qrafik işarə qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilində aşağıdakı əlifbadan istifadə edilmişdir: 1.Qədim milli türk əlifbası; 2.Ərəb qrafikalı əlifba;(VII əsrin II yarısından XX əsrin birinci rübünə (1929-cu ilə) qədər).3. Latın qrafikalı əlifba (1929-1940-cı illər).4.Kril qrafikalı əlifba (1940-1992-ci illər).5. Yenidən latın qrafikalı əlifba (1992-ci ildən).

AZƏRBAYCAN TOPONİMİK SİSTEMİ (AZERBAYCAN YER ADLARI SİSTEMİ) – Azərbaycan ərazisində yerləşən konkret arealların, tarixi və coğrafi cəhətdən

ayrılan müəyyən ərazilərin coğrafi adlarının sistemi. Toponimləri təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin ictimai mövqeyini, işlənmə tezliyini, onların funksional-struktur xüsusiyyətlərini, törəmə yollarını, yaranma səbəblərini özündə birləşdirən makrotoponimlər və mikrotoponimlər Azərbaycan toponimik sistemini təşkil edir.

AZƏRBAYCAN TOPONİMİKASI (AZERBAYCAN YER ADLARI) – Azərbaycan ərazisindəki yer adlarının, obyektlərin adını bildirən toponimlərin cəmi. Bu anlayış geniş mənada olub, Azərbaycan ərazisində türk mənşəli vahidlərdən törənən coğrafi adlarla yanaşı, alınma sözlərdən düzələn toponimləri də əhatə edir.

- B -

BAĞLAYICI (BAĞLAÇ) – Cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir. Cümlədəki vəzifəsinə görə bağlayıcılar iki yerə ayrılır: tabesizlik bağlayıcıları; tabelilik bağlayıcıları.

BAŞ CÜMLƏ (BAŞ CÜMLE) – Tabeli cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə baş cümlə deyilir.

BAŞ SÖZ (MADDE BAŞI) – Lüğətlərdə aydınlaşdırılan hər bir söz baş söz adlanır.

BEYNƏLXALQ FONETİK TRANSKRİPSİYA (ULUSLARARASI SESBİLİMSEL TRANSKRİPSİYON) – Transkripsiyalarda olan işarələrin bir çoxu beynəlxalq xarakterli olub, əksər dillərə məxsus transkripsiyalarda işlənir. Ayrı-ayrı dillərə aid fonetik transkripsiyalarla yanaşı, bütün dillərə məxsus olan transkripsiya beynəlxalq fonetik transkripsiya adlanır.

BEYNƏLXALQ DİL SİYASƏTİ (ULUSLARARASI DİL POLİTİKASI) – Çoxmillətli dövlətdə bütün xalqların dilləri bərabərhüquqlu hesab olunur, yalnız bir millətdən ibarət dövlətdə isə dil kontaktlarının nəticəsində milli dilə daxil olmuş əcnəbi dillərə qarşı çıxılmır. Bəzən “dil siyasəti” dedikdə, “partiya və dövlətin milli məsələ üzrə dil sahəsində siyasəti” başa düşülür. Bu mənada “dil siyasəti” termini “dil quruculuğu” termini ilə qarşılaşdırılır. Dil quruculuğu termini dil siyasətinin praktik olaraq həyata keçirilməsi mənasında işlədilir.

BEYNƏLXALQ İŞARƏLƏR (ULUSLARARASI SİMGELER) – Elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində beynəlxalq səviyyədə işlənən işarələr. Riyaziyyatda, fizikada, kimyada, tibb sahəsində daha çox işlənir.

BEYNƏLXALQ STANDARTLAŞMA (ULUSLARARASI ÖLÇÜNLÜLEŞMƏ) – Standartlaşdırma üzrə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir və bu təşkilatlar sahə terminologiyalarının standartlarını yaradır, standartlaşdırma üzrə ümumi təkliflər hazırlayır. Standartlaşdırma hər bir dövlətdə müəyyən qurum və ya təşkilat, komitə və ya nazirlik tərəfindən həyata keçirilir. Standartlar sahə mütəxəssisləri tərəfindən yaradılır. Bu zaman həmin standartlar müvafiq qurum tərəfindən təsdiq olunur. Beynəlxalq səviyyədə elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılma vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir: 1) termin və onun tərifinin standartında müasir elmi bilik və texniki inkişaf səviyyəsinin qeydə alınması; 2) milli dilin və beynəlxalq elmi-texniki terminologiyanın uyğunlaşdırılması, onların uyğunluğunun və müvafiqliyinin təmin olunması; 3) informasiya sistemlərində leksik vasitələrin əlaqələndirilmiş və razılaşdırılmış inkişafının təmin olunması; 4) sahə terminologiyalarına aid ədəbiyyatlarda istifadə edilən terminlərdəki qüsurlu cəhətlərin, qeyri-dəqiqliyinin aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması. Terminologiyanın standartlaşdırılması zamanı beynəlxalq təşkilatların terminoloji standartlarından və lüğətlərindən istifadə olunur.

BEYNƏLMİLƏL TERMİN (ULUSLARARASI TERİM) – Beynəlmiləl termin anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, xalqlar arasında elmi, texniki əlaqələr, mədəniyyətlərin yaxınlaşması, bir dildən digər bir dilə söz və terminlərin keçməsi üçün şərait yaradır. Burada həm də dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birindən faydalanması, dillərarası inteqrasiya mühüm amil kimi özünü göstərir. Ayrı-ayrı dillər

arasında özünü göstərən qarşılıqlı zənginləşmə prosesi daha intensiv xarakter alır, müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər bir dildən digərinə keçərək terminoloji bazanın daha da zənginləşməsinə səbəb olur. Mənşəyinə görə yaxın və yaxud inkişaf tarixinə görə oxşar bir sıra dillərin ümumi etimoloji fonduna məxsus olan söz və ya ifadədir. Beynəlxalq sözlər dünyaya dillərində anlayış və predmetləri yaradan, ya da ümumi istifadəyə gətirən xalqların dillərindən alınan sözlərdir

BƏDİİ DİL (YAZINSAL DİL) – Hər hansı bir xalqın bədii təfəkkürü, bədii dili elə bir sərvətdir ki, tarixi proseslərin nəticəsi olan dəyişmələr burada özünün sistemli, qanunauyğun əksini tapır. Bədii dil hər hansı bir bədii əsərin dilidir. Bədiiliyin əsas aparıcı qüvvə olması, bütün məzmun və forma ifadəsində ağırlıq mərkəzinin məhz bədiiliyin üzərinə düşməsi aksiom kimi qəbul edilə bilər. Bədiiliyin linqvistik əsasları çox zəngindir. Burada sadə bir məntiqi izah var ki, o da dilin tərifi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir. Bədii dil isə bədii təfəkkürün ifadə vasitəsi olduğundan burada onun fəaliyyət göstərdiyi dilin vahidlərindən, başqa sözlə, linqvistik bazasından istifadə edilməsi zəruridir. Ona görə də, bədiiliyin linqvistik əsasları onun mənsub olduğu dilin qayda-qanunları, leksikası, qrammatik quruluşu ilə bağlıdır. Bədiiliyin linqvistik əsaslarını müəyyən mənada dil universalisi adlandırmaq olar. Çünki müxtəlif sistemli dillərdə bədiiliyin ifadəsində sintaktik paralelizm, söz sırası, ritorik sual, bədii xitab, nida kimi sintaktik vasitələrdən və sinonimlik, omonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq və s. kimi leksik vasitələrdən, alliterasiya, assonans, emfatik vurğu, intonasiya, fonogrammatik kimi fonetik vasitələrdən çox geniş istifadə olunur. Bədii dil anlayışı ədəbi dil anlayışından daha genişdir. Çünki bədii dildə şivə, dialekt sözləri, jarqonizmlər, sadə-famlyar vasitələr də işlənir. Ədəbi dil

normalarından kənaraçıxmalar bədii dilin ən ümdə cəhətidir. Bədii dili bədii söz sənətkarları inkişaf etdirir və dilin poetik gözəlliyi, sadəliyi, ifadəliliyi, obrazlılığı, elastikliyi, bədii dilin zənginləşməsi, məna çalarları bədii əsərlər əsasında müəyyənləşdirilir. Bədii dil ümumxalq dilinin ən gözəl nümunəsidir, onun daxili imkanlarının təcəssümüdür.

BƏDİİ MƏTN (YAZINSAL MƏTİN) – Mətnin linqvistik anlayış kimi yaranması bir sıra aspektlərlə bağlıdır. Mətn humanitar-filoloji təfəkkürün ilkin verilənidir və təfəkkürün əmələ gəldiyi gerçəkliyi göstərir. Bədii mətn gerçəkliyin şəxsi interpretasiyasıdır. Müəllif tanış olduğu gerçəkliyin fraqmentlərini təsvir edir, özünə yaxın və aydın olan təsəvvürləri inkişaf etdirir, onun özü üçün individual semantikaya malik olan metafora və dil ünsürlərindən istifadə edir. Bədii mətndə təsvir olunan dünyanın mənzərəsi müəllifin bir şəxsiyyət kimi daxili aləminin strukturlaşması və verballaşması kimi çıxış edir.

BƏDİİ ÜSLUB (YAZINSAL ÜSLUP) – Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə ifadə olunmasına ədəbi dilin funksional bədii üslubu deyilir. Bədii üslub öz xüsusiyyət və əlamətləri ilə olduqca obrazlı, emosional və ekspressivdir. Bu üslub başqa üslublara nisbətən xalq danışığı dilinə daha yaxındır. Ümumxalq dilindən fərqli olaraq bədii üslubda emosionallıq və ekspressivliyin ifadə imkanları daha geniş və daha rəngarəng olur. Bədii üslubda bədii obrazlılıq yaratmaq üçün dilin imkanlarından, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən müxtəlif forma və məzmununda istifadə edilir. Belə ki, bədii üsluba xas hər bir janrın özünəxas obrazlılıq yaratmaq formaları var ki, bu da mövzu və ideya, bədii mahiyyət, məzmun ilə sıx bağlıdır. Bədii dildə yaxın məzmunlu, həm də bir-birindən fərqlənən iki xüsusiyyət var ki, bunlar da bədiilik və obrazlılıq adları altında təqdim edilir. Bədiiliyin, obrazlılığın və onların ifadə vasitələrinin dil və nitq

faktoru səviyyəsində çıxış etməsi inkaredilməzdir. Bədiilik də, obrazlılıq da bədii dilin bərabərhüquqlu formalarıdır. İstənilən bədii əsər bu iki forma üzərində təşəkkül tapır, bunlardan hansı birinin üstünlük təşkil etməsi isə mövzu və üslubi seçimlə bağlıdır. Eyni dil vahidləri dilin bütün funksional üslubları üçün materialdır, bədiilik və obrazlılıq isə bu materialdan xüsusi məqsədlə yararlanmaq üçün istifadə üsuludur. Bədii üslub milli bədii təfəkkürün ifadəsi olub, obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslubda sintaktik fiqurlar-ritorik suallar, bədii nidalar və xitablar çox işlənir. Emosionallığın və ekspressivliyin ifadə imkanları daha geniş və daha rəngarəngdir. Bədii dildə ümumxalq dilinə xas olan xüsusi üslubi üsulların sayəsində emosional ekspressiv mənalar qazanır.

BƏDİİ-ESTETİK MƏCAZLAR (SANATSAL-ESTETİK MƏCAZLAR) – Bədii-estetik məcazlar bədii əsərlərdə işlənən məcazlara deyilir. Bu məcazların iki növü var: ümumiyyətlə bədii üsluba xas olan məcazlar; yalnız müəyyən bir fərdin üslubuna məxsus məcazlar. Fərdi bədii-estetik məcazlar varlığın obrazlı şəkildə qavranılması zamanı, yəni hissi duyğular və məntiqi düşüncənin dialektik vəhdəti nəticəsində yaranır. Həmin obyektlər - əşya və hadisələr əsasən mücərrəd və konkret bir anlayışla təmsil olunur.

BƏNZƏTMƏ OMONİMLƏRİ (BENZER EŞADLILAR) – Tərkib və formaca bir-birinə bənzəyən əşya və ya hadisələr ayrı-ayrı deyil, bir sözlə, eyni fonetik tərkiblə ifadə olunur. Əvvəl mövcud olan əşyaya oxşar olaraq meydana gələn əşya başqa sözlə deyil, əvvəlki əşyanın adı ilə adlandırılır və bir söz iki məfhuma xidmət etməli olur. Əşya və ya hadisələrin bir-birinə bənzəməsi nəticəsində əmələ gələn omonimləri iki qrupa ayırmaq olar: əşyaların bir-birinə bənzəməsi ilə; eyni proses və hadisənin bir-birinə bənzəməsi ilə.

Əşyaların bir-birinə bənzəməsi yolu ilə yaranan omonimlər formal cəhətə əsaslanır. Məsələn, *qırma* (xırda kürəciklər) - *qırma* (odun) - *qırma* (qayçı ilə vurulmuş); *qırov* (şəhin donmuş zərrələri) - *qırov* (göz nöqsanı) və s.

BƏRPA ETMƏ ÜSULU (RESTORASYON YÖN-TEMİ) – Dil tarixi istiqamətində tədqiqat aparılan zaman yazılı abidələrdə zəruri faktı aydınlaşdırmaq üçün daxili bərpa etmə üsulu ilə dil quruluşuna aid vahidin bərpasında istifadə edilir. Bərpa edilmə prosesində dil ünsürü ona məna və formaca yaxın olan bir hadisə ilə müqayisə edilir və müəyyən fərziyyə irəli sürülür.

BİLİK (BİLGİ) – Bilik koqnitiv dilçilikdə istər subyektiv, istərsə də obyektiv cəhətdən düzgün olan və əsasında məqsədəuyğun davranış təmin edən mühakimə və nəticələr qurmaq mümkün olan təcrübə və anlayışa malik olma prosesidir. Bilik – “dünyanın obrazını” formalaşdırın verbal və qeyri verbal təcrübənin məhsulunun dinamik funksional törəməsidir.

BİLİŖVİZM (İKİDİLLİLİK) – Sosial planda dil situasiyası, dillərarası münasibətləri xarakterizə edən prosesdir. Bilinqvizm dil situasiyası, iqtisad-siyasi və mədəni amillərlə bağlı dillərarası əlaqələrin xüsusi formasıdır. Genetik cəhətdən fərqli, qohum olmayan və qohum olan hər iki dildə sərbəst danışma və ani olaraq bir dildən digərinə keçmək bilinqvizmidir. Bilinqvizmin əlaqəli və əlaqəsiz iki aspekti vardır. Əlaqəsiz bilinqvizm etnik əlaqəni istisna etməklə, mədəniyyətlərarası münasibətlərə əsaslanır. Əlaqəli bilinqvizm prosesi müəyyən bir dil birliyini başqa bir dil birliyi ilə etnik simbiozu əsasında əmələ gəlir.

BİLİŖVİZM NƏZƏRİYYƏSİ (İKİDİLLİLİK TEORİSİ) – Dilçilikdə bilinqvizmin yaratdığı proseslərin nəzəri aspektdə təhlil edilməsi bilinqvizm nəzəriyyəsinin

əsasını təşkil edir. Bilinqvizm nəzəriyyəsinə görə, iki dilin əhəmiyyəti aydınlaşdırılarkən onun ərazi və dövlət əhəmiyyəti fərqləndirilməlidir. İkidillilik prosesi bəzən ancaq bir ərazidə yaşayan xalqa xidmət edir. İkidillilik nəzəriyyəsində bu dil proseslərinin açılması əsas götürülür.

BİOQRAFİK LÜĞƏT (BİOGRAFİ SÖZLÜĞÜ) – Bioqrafik lüğətdə görkəmli alim və yazıçıların dövrü, həyatı, ömrü və fəaliyyəti haqqında qısa məlumat verilir.

BİONİM (BİONİM) – Canlı orqanizmlərin xüsusi adı.

BİOSEMİOTİKA (BİOSEMİOTİKA) – Təbii işarələr sistemi tədqiq edilir.

BİRDİLLİ LÜĞƏTLƏR (TEK DİLLİ SÖZLÜKLƏR) – Bir dilin sözlərini izah edən, onların yazılışını və tələffüzünü göstərən lüğətlər birdilli lüğətlər adlanır. Birdilli lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır: izahlı lüğət, dialektoloji lüğət, alınma sözlər lüğəti, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, tarixi və etimoloji lüğətlər. Bunlardan bir dilin sözlərini nəzəri cəhətdən araşdırarkən, praktik yolla öyrənərkən istifadə edilir.

BİRDİLLİ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR (TEK DİLLİ TERMINOLOJİ SÖZLÜKLERİ) – Elm və texnika sahəsində işlədilən müxtəlif məfhum və anlayışları ifadə edən sözlər və söz birləşmələrini izah edən lüğətlər birdilli terminoloji lüğətlər adlanır. Belə terminoloji lüğətlərin tərtibində iki prinsip əsas götürülür. Müəyyən sahəyə aid terminlər verilir onların həmin dildə qarşılığı və izahı verilir. Bəzən isə terminin qarşılığının verilməsi mümkün olmadıqda həmin termin eynilə saxlanılır və izahı verilir. Birdilli terminoloji lüğətlərdə elmin müxtəlif sahələrinə aid terminlər əlifba sırası ilə göstərilir və izahı verilir. İkidilli və üçdilli terminoloji lüğətlər tərcümə lüğətlərinə oxşasa da orada elmin müxtəlif sahələrinə aid termin xarakterli sözlər tərcümə edilir.

BİRLƏŞDİRİCİ MORFEM (BİRLEŞTİRİCİ BİÇİM BİRİMİ) – İki müxtəlif morfemi bir leksik və ya qram-

matik mənə ətrafında birləşdirən morfemlər birləşdirici morfemlər hesab edilir. Məsələn, üzbə-üz, dalba-dal, vurha-vur və s.

BİRLƏŞMƏ(BİRLEŞME) – Sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəzərdə tutulur.

BİRLƏŞMƏ İDİOMLAR (ÖBEK DEYİMLER) – Birləşmənin tərkibində iştirak edən sözlərdən birinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib dəyişməsi və birinci sözü müxtəlif qrammatik şəkil almış ismin feillə əlaqəyə girməsi əsasında yaranan idiomlar formasıdır. Məsələn, gözündən düşmək, gözündən gəlmək, gözünü çıxartmaq, gözündən pərdə asmaq və s. Birləşmə idiomlar başqa nitq hissələrinə deyil, əksər hallarda feillərə ekvivalent olur.

BLUMFİLDÇİLİK (BLOOMFİELDCİLİK) – L.Blumfild və onun məktəbinin təlimi, öncə onunla səciyyələnir ki, o, mənənin, xüsusilə də “söz” mənəsinin öyrənilməsini dilçilikdən kənara çıxardır və tam ümumi şəkildə dilin aseantik təsvirinə çalışır, yəni mənəsiz təsviri əsas hesab edir. Blumfildə görə, dilçi mənələri dəyərləndirə bilmir, ona görə də ümumi biliyə müvafiq olaraq o elmlərə əsaslanaraq sözlərdə ifadə olunan şeylər araşdırılmalıdır.

BOABOMO DİLİ (BOABOMO DİLİ) – 1962-ci ildə Yaponiyada F. Okamoto tərəfindən boabomo dili layihəsi hazırlanmışdır. Layihə dövrün ümumdünya dili tələbi əsasında yaradılmışdır.

BOĞAZ SAMİTİ (BOĞAZ ÜNSÜRÜ) – Dil dibinin boğaza doğru qalxması nəticəsində əmələ gələn samit səs: **h**. Bu prosesdə sözün keçid mənələri, leksik əhatəsi təyin olunur.

BRETON DİLİ (BRETON DİLİ) – Hind-Avropa dillərinin kelt dilləri qrupuna daxildir. İlk yazılı abidələri VI-II-X əsrlərə aiddir. Dörd dialekti var-vannet, kornueyl, treqyer və Leon. Ədəbi dil kimi Leon dialektindən istifadə edilir.

BUCAQ HECALAR (AÇILI HECALAR) – Örtülü-qapalı hecalar ağzı aşağı açılmış bucaq ilə işarə edilir. Belə bucaqların yan xətləri ox ilə işarə edilir. Eksperimental fonetikada tələffüz zamanı hecaların güclənmə və zəifləmə dərəcələrinin heca üçbucaqları ilə müəyyənləşdirilməsinə bucaq hecaları deyilir.

BUDAQ CÜMLƏ (BAĞLI CÜMLƏ/YAN TÜRME) – Baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir.

BUDAQ MORFEMLƏR (EK BİÇİM BİRİMİ) – Kök morfemə qoşulduğu zaman məna əmələ gətirə bilən hissəyə budaq morfem deyilir. Budaq morfemlər sözdəki funksiyasına görə iki yerə ayrılır: sözdüzəldici şəkilçilər, sözdəyişdirici şəkilçilər.

BURUN SAMİTLƏRİ (GENİZ ÜNSÜZLERİ) – Tələffüz zamanı damaq pərdəsi aşağı düşərək ağız boşluğu yolunu kəsir və səs axını burun boşluğundan keçən zaman burun samitləri formalaşır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində iki burun samiti vardır: m, n.

BÜTÖV AD (TAM AD) – Tərkibi bir neçə sözdən ibarət mürəkkəb quruluşlu idarə və təşkilat adı. Məsələn, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Sənaye Universiteti, Bakı Dövlət Neft Akademiyası və s.

BÜTÖV MƏTN (TAM MƏTİN) – Mətn struktur əlamətlərin müəyyən məcmusuna malik bir sıra hissələrdən (komponentlərdən) ibarətdir. Buna görə də bütöv mətn ayrı-ayrı cümlələr bazasında deyil, onun hissələri əsasında formalaşır, çünki cümlələr bütün mətnin deyil, yalnız onun hissələrinin bir başa komponentləridir. Cümlənin onu təşkil edən hissələrin əsasında təsdiq edilməsi mətnin funksional-üslubi və kompozisiya xüsusiyyətlərini, üslubi potensialını və s. tam və hərtərəfli şəkildə müəyyənləşdir-məyə imkan verir.

CANLI DİL (CANLI DİL) – İnsanlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi olan təbii dillər canlı dillər adlanır.

CƏM İSİMLƏR (ÇOĞUL İSİMLER) – Tək halda olan isimlərə -lar, -lər şəkilçisi artırmaqla cəm isimlər yaranır, əşyanın çoxluğunu bildirir. Əşyanın konkret çoxluğunu bildirmək üçün isə ismin əvvəlinə say artırılır. Məsələn, otuz kitab, beş dəftər, üç kitab və s. Belə halda isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir.

CƏM ŞƏKİLÇİSİ (ÇOĞUL EKİ) – Çoxluq, cəmlilik yaradan şəkilçilər cəm şəkilçisi adlanır. Sözlərin kök və ya əsasına -lar, -lər şəkilçisi artırmaqla cəm isimlər yaranır.

CƏMİYYƏT NƏZƏRİYYƏSİ (TOPLUM TEORİSİ) – Demokritin fikrincə, dil təbiətdən hazır şəkildə gəlməmişdir, əşyanın adı ilə onun təbiəti arasında heç bir üzvi əlaqə mövcud deyildir. Demokrit dilin təbiətlə əlaqəsindən bir qədər də irəli gedərək onun hər hansı bir fəvqəltəbii qüvvə tərəfindən yaradılması fikrinin əleyhinə çıxırdı. Demokritə görə, sözlər insanların (cəmiyyətin) özü tərəfindən yaradıldığı üçün dillər də bir-birindən fərqli şəkildə yaranmış və formalaşmışdır. Belə isə onda gərək eyni əşya və hadisənin adı dünyanın bütün dillərində eyni olaydı. Dilin yaranması ilə bağlı Demokritin fikirləri (e. ə. 460-370-ci illər) Platonun baxışlarının əksinə idi.

CİNGİLTİLƏŞMƏ QANUNU (ÖTÜMLÜLƏŞMƏ KANUNU) – Sözdə kar samitin öz yerini cingiltili samitə verməsinə cingiltiləşmə qanunu deyilir. Cingiltiləşmə sonu kar samitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda yaranır. Məsələn, kəklik-kəkliyin, bilik-biliyin, pişik-pişiyin və s.

CİNGİLTİLİ SAMİTLƏR (YUMUŞAK/ÖTÜMLÜ/ÜNSÜZLER) – Səs tellərinin gərginləşməsi və səs çıxırının daralması nəticəsində yaranan səslərə cingiltili samitlər deyilir.

Azərbaycan dilində 14 cingiltili samit vardır: b, v, q, ğ, d, z, j, y, g, l, r, m, n, c.

COĞRAFİ AD (COĞRAFİ AD) – Hər hansı coğrafi obyektin adını bildirən xüsusi söz – toponim. Məsələn, Salyan, Yardımlı, Qax, Qutqaşen, Balakən (rayon), Qıraqılı, Salahlı, Ağdaş, Dəmirçilər (kənd), Qoşqar, Kəpəz, Savalan (dağ) və s.

COĞRAFİ OBYEKT (COĞRAFİ OBJE) – Hər hansı coğrafi adı daşıyan yer. Məsələn, kənd, rayon, şəhər, dağ, dərə, məhəllə, qışlaq, yaylaq, qobu, düzənlik və s. adları.

CÜMLƏ (CÜMLE /TÜMCE) – Bitmiş bir fikri ifadə edən sözə və ya söz birləşməsinə cümlə deyilir. Gerçəklik aləmin əşya və hadisələri arasında mövcud əlaqə və münasibətləri əks etdirən fikir cümlədə ifadə edilir və onun semantik nüvəsini təşkil edir. Cümlənin məzmun tərəfini keyfiyyət əlaməti, həm də dildaxili amillər təşkil edir. İntonasiya, ekspressiv-emosional məqamlar və köməkçi vasitələr cümlənin leksik-grammatik tərkibinin dəyişilməsinə səbəb olur.

CÜMLƏNİN BAŞ ÜZVLƏRİ (CÜMLƏNİN TEMEL ÖGELERİ) – Cümlənin struktur əsasını təşkil edən üzvlər baş üzlərdir. Mübtəda xəbər əlaqəsi nəticəsində cümlədə predikativlik və fikir bitkinliyi yaranır. İkinci dərəcəli üzlərin sintaktik-semantik funksiyası da baş üzlərə əsasən müəyyənləşir.

CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ (CÜMLƏNİN YARDIMCI ÖGELERİ) – İkinci dərəcəli üzvlər baş üzləri müxtəlif cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır. Hərəkətin obyektini, yeri, zamanı, məqsədi, tərzini, dərəcəsi və s. haqqında zəruri məlumatları ikinci dərəcəli üzlərin iştirakı ilə təyin edilir. Tamamlıq, təyin və zərflilik ikinci dərəcəli üzlərdir.

CÜMLƏ ÜZVÜ (CÜMLE ÖGESİ) – Cümlənin tərkibinə daxil olan, hər hansı bir suala cavab verən sözə və ya söz birləşməsinə cümlə üzvü deyilir.

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ (CÜMLƏNİN GERÇEK ÖGELENMESİ)

– Aktual üzvlənmə mətn sintaksisinin əsas kateqoriyalarından biridir və mətnin formalaşmasında əsas element kimi çıxış edir. Danışanın dil şüurunda məntiqi, psixoloji və sırf dil strukturlarının qrammatik və məntiqi birliyi müəyyən informasiya yaradır. Cümlənin aktual üzvlənməsinin məntiqi bazasına nitq prosesində normal işlənməsini tənzimləyən ekstralingvistik proses daxildir. Aktual üzvlənmə ayrı-ayrı kateqoriyaların müəyyənləşməsi, cümlənin tərkib komponentlərinin məntiqi baxımdan yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu komponentlər cümlədə subyekt və predikat qütbləri yaradır. Məntiqi hökmün quruluşu ilə analogiyada cümlənin məna əsasının strukturu qurulur və aktual üzvlənmə üçün şərait yaradır və nitq səviyyəsində hökmün subyektli söyləmin teması ilə, hökmün predikativi isə söyləmin reması ilə eyni olur. Aktual və formal üzvlər arasındakı əlaqələr semantik baxımdan formalaşarkən bütövlükdə kommunikativ prosesin əvəz edilməz elementi olur. Buna görə də cümlənin kommunikativ tərəfinin aktual üzvlənmə vasitələri həm cümlənin formal aspektinin qrammatik üzvlənməsinin daha dərin qatının dərk edilməsinə, həm də semantik-strukturunun müəyyənləşməsinə gətirib çıxarır. Bütövlükdə bunlar cümlənin içərisində baş vermiş bir hadisə kimi qəbul edilir. Məhz ona görə də müxtəlif üsullarla aparılan üzvlənmələr bir-birindən kəskin sərhəd xətləri ilə ayrılırlar.

CÜMLƏNİN DETERMINATİV ÜZVLƏRİ (CÜMLƏNİN BELİRTME ÖGELERİ)

– *Determinativ latınca “determinans” sözündən olub “müəyyənləşdirən”, “aydınlaşdırən” mənasında işlənir.* Bütövlükdə cümləyə aid olan cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan üzvlərə determinant üzvlər deyilir.

CÜMLƏNİN NOMİNATİV FUNKSIYASI (CÜMLƏNİN NOMİNATİF İŞLEVİ) – Cümlənin mətn və ya söyləmədə nominativ mənası gerçəkliyin obyektlər sinfi haqqında mürəkkəb anlayışın müəyyən mücərrəd fikir şəklində ifadə olunmasıdır. Bu məna əsas mənadır və cümlənin predikativ mənası onun üzərində qurulur.

CÜMLƏNİN NOMİNATİV STRUKTURU (CÜMLƏNİN NOMİNATİF YAPISI) – Cümlənin nominativ strukturu element qruplarında birləşə bilən elementlər tərəfindən yaradılır. Bu elementlər sintaktik mövqələr, element qrupları, sintaktik qruplar və ya tərkiblər əsasında yaranır. Sintaktik qruplar əlaqəli mövqələr və mövqə zəncirləri ilə formalaşdırılır. Nominativ mənasına və strukturuna görə cümlələr iki əsas tipə bölünür: sadə və mürəkkəb.

CÜMLƏNİN PREDİKATİV MƏNASI (CÜMLƏNİN YÜKLEYİCİ ANLAMİ) – Predikativlik iki komponentin- müəyyənləşənlə müəyyənləşdirən, predmet və onun modal -zaman əlaməti arasındakı münasibətdir. Predikativlik- subyekt ilə predikat arasında əlaqə, mübtəda ilə xəbər arasında əlaqədir. Cümlənin predikativ mənası onun nominativ mənası ilə, adlandırılan durumla xarici gerçəklik arasında əlaqəni bildirir. Cümlə leksik tərkibə malik söz birləşməsindən predikativ mənasının olması ilə fərqlənir.

ÇIXIŞLIQ HAL (ABLATİV HALI/ ÇIKIMLI HAL) – İsm bu halı iş, hərəkət və hadisənin çıxış nöqtəsini, başlanğıc məkanını, ayrıldığı obyektı bildirir. İsimlərə və hallana bilən sözlərə -dan, -dən şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

ÇİN DİLÇİLİYİ (ÇİN DİL BİLİMİ) – Qədim orta əsrlərdə Çində dilin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq üç bioloji istiqamət yaranmışdır. Birinci istiqamət süngü (sxolastika) idi. Bu istiqamətdə qədim sözlərin izahı və ya sadəcə olaraq tərcüməsi və sözün adlandırdığı qədim əşyanın təsviri öyrənilirdi. Dilçiliyin əsas sahəsi olan qrammatika isə Çində yalnız XVIII əsrdən inkişaf etmiş və sxolastikadan ayrılmağa başlamışdır. Bu dövrdə Çin dilçiliyinin əsas obyektı nitq deyil, heroqliflər olmuşdur. Hər bir heroqlifin isə xüsusi izah edilən formaları, oxunuşu və mənaları vardır.

ÇOXADLI (ÇOKADLI) – Eyni bir obyektin, şəxsin bəzən iki və daha çox ad daşması. Məsələn, dünyanın bir çox xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlılarda da bəzən uşağın rəsmi adından başqa bir və ya bir neçə adı olur.

ÇOXALTMA DƏRƏCƏSİ (PEKİŞTİRME DERESESİ) – Əlamət və keyfiyyətin adı dərəcəyə nisbətən çox dəyişməsinə göstərən sifət dərəcəsinə sifətin çoxaltma dərəcəsi deyilir.

ÇOXFUNKSİYALI DİLLƏR (ÇOK İŞLEVLİ DİLLER) – Bütün dil funksiyalarını əhatə etməyən, habelə birdən artıq funksiyalı dillərə deyilir. Bu dillərə ümumi dövlət əhəmiyyəti daşıyan milli dillər daxildir.

ÇOXLUQ (ÇOKLUK) – Riyazi dilçilikdə çoxluq termini obyektlərin məcmusu mənasını daşıyır. Bu anlayışı elmə O. Kanter (1845-1918) gətirmişdir. Çoxluq anlayışı əsasında yaranan çoxluqlar nəzəriyyəsi dil və onun metodologiyasına tətbiq edilir.

ÇOXMƏNALI SÖZ (ÇOK ANLAMLI SÖZ) – Sözün öz əsas mənasından əlavə bir sıra mənalara bildirməsinə çoxmənalı sözlər deyilir. Çoxmənalı sözlərdə əsas məna sabit qalır, digər mənalara isə əlavə ifadə etdiyi mənalara hesab edilir. Müxtəlif məna çalarlığına malik olan çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənalara öz konkret ifadəsini mətn daxilində tapır. Çoxmənalı söz həqiqi və məcazi mənaya malik olur. Həqiqi mənalı söz əşyaya bilavasitə yönəlmiş, motivləşmiş və motivləşməmiş ola bilər. Çoxmənalı sözün bütün mənalara ümumi semantik əsasla malik olur və bu mənalara ümumi ləksəmə aid olaraq ləksik-semantik variantlara əsaslanır.

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN OMONİMLƏŞMƏSİ (ÇOK ANLAMLI KELİMLERİN EŞADLILAŞMASI) – Çoxmənalı sözün ayrılan mənası əsas - ilk məna ilə aralıq, qovuşuq əlaqəni kəsir, yeni məna əlaqəsi əsasında yeni məna yaranır. Çoxmənalı sözdən əmələ gələn omonim söz öz ləksik və qrammatik mənalara görə yarandığı sözdən fərqlənir, diferensiallaşır. Çoxmənalı sözlərin əsas və törəmə mənalara arasındakı assosiativ əlaqə zəifləyir və mənacə motivləşmə gədir. Omonim söz əsas sözlə məna əlaqəsini itirərək öz növbəsində törəmə mənalara yığılması yolu ilə məna həcmi zənginləşdirir.

- D -

DAXİLİ FLEKSIYA (İÇBÜKÜM) – Fleksiya dəyişmə mənasını ifadə edir. Sözün kökündə, daxilində gedən dəyişmə nəticəsində yeni forma və məna yaranması daxili fleksiya adlanır. Daxili fleksiya yalnız flektiv dillərə aiddir. Bir sıra dillərdə söz kökünün dəyişməsi ilə əmələ gələn müxtəlif qrammatik mənalar fleksiya yaradır. Sözün daxilində qrammatik mənaları fərqləndirmək məqsədi ilə heç bir fonetik mühihdən asılı olmadan, kökün tərkibində səslərin dəyişməsi prosesidir.

DAXİLİ NİTQ (İÇSES) – İnsanın öz-özünə səssiz danışığı daxili nitq adlanır. Daxili nitq tələffüz edilməyən səssiz nitqdır. İnsan əsasən təklidə beynində oyanan fikirləri səssiz şəkildə daxili nitq prosesindən keçirir. Bu proses nitq aktlarından əvvəl gəlir və təfəkkürlə nitq aktının arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Daxili nitq dilin aktuallaşdırılmasının birinci pilləsidir və ünsiyyətin sonrakı pilləsində kommunikasiya vasitəsi kimi üzə çıxır.

DAİMİ ASSİMİLYASIYA (TAM BENZEŞME) – Əsasən sadə kökdən ibarət bu və ya digər sözün daxilində olan daxili qanun mahiyyətli uyuşmadır.

DAKTİLO YAZISI (İŞARET DİLİ) – *Daktilo yunanca “daktilos” sözündən olub “barmaq” deməkdir.* Barmaqlar vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi kar-lalların əsas ünsiyyət vasitəsidir.

DAMAQ (DAMAK) – Səslərin tələffüzü zamanı damaq bir-birindən fərqli olan iki hissəyə bölünür ki, bunlardan ön hissəyə sərt damaq, arxa hissəyə isə yumşaq damaq deyilir.

DAMAQ AHƏNGİ (DAMAK AHƏNGİ/ BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU) – Tələffüz zamanı damağa görə fərqlənən səslər.

DAMAQ SAMİTLƏRİ (DAMAK ÜNSÜZLERİ) – Dilin arxa hissəsinin arxa damağa doğru qalxması əsasında əmələ gələn samitlərə damaq samitləri deyilir.

DANIŞIQ KLİŞESİ (KONUŞMA KLİŞESİ) – Danışiq dilində istifadə olunan stereotip deyim nəzərdə tutulur.

DANIŞIQ NİTQİ (KONUŞMA) – Danışiq nitqi özünün elliptikliyi ilə fərqlənir. Bu nitqin struktur xüsusiyyətində qrammatik natamamlığa yol verilə bilər. Qrammatik baxımdan ifadə olunan hökmün ayrı-ayrı elementləri bəzən buraxılır və situasiyanın təsiri altında yaranan nitq nəzərdə tutulur, yaxud nitqdə iştirak edən paralinqvistik vasitələrlə (jest, mimika, intonasiya) əvəzlənir.

DANIŞIQ SƏSİNİN GÜCÜ (SƏSİN GÜCÜ) – Səsin gücü bir saniyə ərzində səs dalğasına perpendikulyar olan 1 cm² sahədən keçən enerjinin miqdarı ilə müəyyən olunur. Səsin gücü amplitudadan asılıdır.

DANIŞIQ SƏSİNİN TEMBRİ (SƏSİN TINI) – Səsin keyfiyyətinə, onun özünəməxsus rəngarəngliyinə səsin tembrı deyilir. Səsin bu mürəkkəbliyindəki ən alçaq ton əsas ton adlanır. İki, üç, dörd qat kimi böyük tezliklərə malik sadə tonlar isə yüksək harmonik tonlar, yaxud obertonlar adlanır. Səsin tembrı də onun eşidilməsinə imkan yaradan obertonun hərəkətindən asılıdır.

DANIŞIQ SƏSİNİN UCALIĞI (SƏSİN YÜKSEKLİĞİ) – Səsin ucalığı müəyyən zaman çərçivəsində rəqsetmənin sayı ilə düz mütənəsb olan akustik vahiddir. Səsin ucalığı bir qayda olaraq hers ilə ölçülür.

DANIŞIQ SƏSİNİN UZUNLUĞU (SƏSİN UZUNLUĞU) – Səsin uzunluğu onun yaranmasına sərf olunan vaxta görə müəyyən olunur. Səsin özünəməxsus uzunluğu, davamlılığı həmin səsin ucalığından, gücündən asılıdır.

DANIŞIQ ÜZVLƏRİ (KONUŞMA ORGANLARI) – Danışiq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlər danışiq üzvləri adlanır.

DANIŞIQ ÜZVLƏRİ MEXANİZMİ (KONUŞMA ORGANLARI MEKANİZMASI) – Hava axınının danışiq üzvləri ilə birgə fəaliyyəti nəticəsində səslərə çevrilib ünsiyət yaratması prosesi danışiq üzvlərinin mexanizmini özündə ifadə edir.

DEAKTUALİZATOR (DEAKTUALİZATOR) – Aktuallaşmanın əksinə, yeni cümlə üzvünün aktuallaşmasına xidmət göstərən vasitə deaktualizator adlanır.

DEDUKSİYA (TÜMDENGELİM) – Hökmlərdəki fikirlər əsasında yeni biliyin yaranmasıdır. Yeni biliyin yaranması əqli nəticələr əsasında formalaşır.

DEDUKTİV UNİVERSALİ (TÜMDENGELİM GENELLEME) – Universallıq aparıcı mühakiməyə əsaslanır. Deduktiv universalilərdə söyləm müqayisə edilən vahidlərin yaxud dil haqqında ilkin mühakiməyə əsaslanaraq tərifdə əks olunmasıdır. Əlaqədar vahidlərin təyinində və ya dil haqqında əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş hadisələrdə özünü göstərən universalıq deduktiv universalıq adlanır.

DEFİNİSİYA (TANIMLAMA) – Definisiya təyin olunan anlayışın mahiyyətidir, qısa məntiqi təyindir. Definisiya anlayışın məntiqi tərfi, onun məzmununun və fərqləndirici əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu əlamətlər içərisindən zəruri və kafi əlamətlər seçilir. Definisiya terminin hansı məfhumu adlandırması, həmin məfhumun xarakterik əlamətləri əsasında təyin edir, sözün mənası termin səciyyəsi aldıqda dəqiqləşir. Əşya, hadisə, yaxud abstrakt predmetin anlayışa aidliyi definisiyadakı əlamətlər əsasında müəyyənləşdirilir. Definisiya məfhumun xarakterik əlamətinə görə terminin məfhumu- anlayışı adlandırmasını təyin edir. Definisiya ilə bağlı əşyaya aid əlamətlər toplusu bəzi hallarda əşyanın mənsub olduğu qrupa daxil edilməsi üçün kifayət etmir. Bu zaman anlayışa yeni əlamətlərə görə definisiya verilməsi

zəruriliyi yaranır. Definisuya termini bir linqvistik vahid kimi müəyyən etmə, təyinetmə anlamında işlənir və definisiya təyin edilən terminin mahiyyətini, məzmununu açır. Terminin mənası ümumi və özünəməxsusluğuna görə yığcam və tam formada olmalıdır. Definitiv əlamətlər vasitəsilə terminin informasiya strukturu, yükü müəyyənləşdirilir və leksik-terminoloji vahidin mexanizm təyin edilir. Buna görə də definisiyada adlandırılan anlayışın zəruri, kafi əlamətləri seçilir və əlamətlər toplusu terminin səs cildində öz ifadəsini tapır. İzah, definisiya anlayışın məntiqi əlamətlərini, onun məzmununu tam əhatə edir. Anlayış adlandırılan zaman onun məntiqi-fərqləndirici əlamətləri müəyyənləşdirilir. Əlamətlərin hər biri bu terminin definisiyasında öz əksini tapır. Məna kifayət qədər yığcam və dolğun formada müəyyənləşməlidir. Definisiyada anlayışın məntiqi təyini, məzmun və fərqləndirici əlamətləri öz əksini tapır. Terminoloji vahidlərin definisiyası, informasiya yükü dəqiq və konkret olmalıdır, anlayışın bütün əlamətləri və terminin formal mahiyyəti öz əksini tapmalıdır. Bu prosesdə terminin əsas elementləri, onlar arasında olan əlaqə və münasibətlər, anlayışın üstün xarakterik cəhətləri müəyyənləşdirilir, məntiqi məzmunu öz əksini tapır.

DEFİNİTİV (BELİRTİLİ/ NİTELENDİRİCİ) – *Definitiv* latın dilindəki “*definitio*” sözündən götürülüb, anlayışın məntiqi təyin mənasını ifadə edir.

DEFİNİTİV FUNKSİYA (TANIMLAMA İŞLEVİ) – Terminologiyada anlayışlar sistemi elm və texnikanın müəyyən sahəsinə mənsub olan, bir-biri ilə əlaqədar anlayışların, onların əsas əlamətlərinin məcmusu, anlayışların təsnifi, anlayışlar arasındakı cins-söz əlaqələrinin açılması definitiv funksiyanın mahiyyətini müəyyənləşdirir. Terminlə anlayış arasındakı məntiqi əlaqə sistematiklik təşkil edir. Terminin

funksiyası nominativ və definitiv funksiyalardır. Terminlər əşyaları, prosesləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onların haqqındakı anlayışları adlandırdıqda nominativ funksiyanı yerinə yetirir. Lakin adlandırmada terminin əsası təyin oluna bilmir, bu definitiv funksiyada öz əksini tapır. Definitivlik anlayışın məzmununu, mahiyyətini təyin edir və elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yaranan anlayışları adlandıraraq nominativ funksiyanı, eyni zamanda anlayışı məntiqi cəhətdən təyin edərək definitiv funksiyanı yerinə yetirir. Bütün bunları nəzərə alaraq terminin definitivlik funksiyasının müəyyənlişməsində müəyyən kateqoriyalar əsas götürülür. Xüsusilə də, elmi dilin spesifik cəhətlərinin araşdırılması prosesində hər bir sahəyə aid mətnlərdə terminlərin müəyyən sözlərlə yanaşı işlənməsində qanunauyğunluqlar nəzərə alınır və terminin hansı məfhumu adlandırması həmin məfhumun xarakterik əlamətləri əsasında təyin edilir. Real təcrübə zəminində yaranan məfhumun semantik sahəsində müəyyən bir mənənin xüsusiləşməsi, dəqiqləşməsi definitiv terminin yaranmasını şərtləndirir. Bununla da hər hansı sözün mənəca xüsusiləşməsi, müəyyən sahəyə xüsusi təyinat alması, anlayışın zəruri və kafi əlamətlərini özündə əks etdirən tərifin yaranması terminin definitiv funksiyasını reallaşdırır.

DEFİNİTİV TERMIN (BELİRTİLİ TERİM/TANIMLAYICI TERİM) – Definitiv termin anlayışı hər hansı bir anlayışın ən mühüm əlamətlərini, həmçinin mənə və məzmun əlamətlərini özündə ehtiva edən, özündə saxlayan qısa məntiqi təyiniyədir. Terminin anlayışın təyini (məntiqi) kimi qəbul edilməsində əsas cəhət anlayışın əlamətlərinin formalaşması zamanı lingvistik və semantik cəhətlərin nəzərə alınmasıdır. Terminlər dilin başqa sözləri tərəfindən yerinə yetirilən nominativ funksiya ilə yanaşı, həm də özlərinin

definitiv funksiyaları ilə (müvafiq anlayışı təyin etmək funksiyası) fərqləndiyi üçün məna və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə dilin leksik sistemində xüsusi yer tutur. Bütün sahələrdə terminoloji anlayışlar denotativ elmi qavrayışı və onu adlandıran sözün elmi refleksiyası yolu ilə qəbul olunur. Terminlərdən danışarkən elmi terminologiyanın ümumi terminoloji makrosistemində definitivliyi əsas əlamətlərdən biri kimi qəbul edilir, çünki elmi termin elmi anlayışla birbaşa əlaqəlidir. Terminin, terminoloji birləşmənin definitivliyi onunla aydınlaşır ki, terminoloji anlayış yalnız bir nominativ məna ifadə etsin. Bu münasibət terminin semantik sistemi ilə nominativ sistemi arasında nisbəti təmin edir. Anlayış bildirən hər hansı bir söz elm sahəsində predmetin, hadisənin, təbii katalizmlərin elmi təsəvvüründən keçərək xüsusiləşməsi yolu ilə terminləşir.

DEFİNİTİV TƏHLİL (BELİRTİLİ ÇÖZÜMLEME)

– Terminoloji sistemin hər bir leksik-terminoloji vahidinin məzmun baxımından təhlil edən metod. Anlayışı ifadə edən termin anlayışın definisiyası əsasında yoxlanılır. Definisiyanın bir neçə variantı mövcud olduqda definitiv təhlil metodu ilə mənaya uyğun gəlməyən variantlar çıxarılır, anlayışı daha çox təyin edən definisiya əsasında termin adlandırılır. Definitiv təhlil metodu əsasında anlayışı ifadə edən termin anlayışın definisiyası əsasında yoxlanılır.

DEFİNİTİV TƏRİF (BELİRTİLİ TƏRİF/ NİTELENDİRİCİ TƏRİF) – Terminlə anlayış, hadisə və ad arasında əlaqə münasibəti müəyyənləşdirilir. Bütün əlamətlər dəqiqləşdikdən sonra terminə tərif verilir. Tərifdə aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır: 1. anlayışın əsas əlamətləri, spesifik xüsusiyyətləri. 2. tərifdə əsas əlamətlərin əksi 3. tərifin qısa və konkret olması. 4. tərifdə anlaşılmayan qeyri-standart terminlərin işlədilməməsi. 5. tərifin dilin normalarına

cavab verməsi. 6. tərifin definisiyadan fərqlənməsi. 7. tərif anlayışın məzmununu dəqiq, yığcam ifadə etməlidir. Məsələn, kimyada – “müxtəlif növ atomlardan əmələ gəlmiş maddələrə mürəkkəb, eyni növ atomlardan əmələ gəlmiş maddələrə bəsit maddələr deyilir”. Bu tərifdə konkret olaraq bütün tələblər nəzərə alınmışdır. Tərif terminin başlıca əlamətlərini, daxili məzmununu, funksional xarakterini tam şəkildə əhatə etməlidir. Adi sözün və birləşmənin eyni mənada işlənmə tezliyinin çoxalması onun semantik sahəsində müəyyən bir mənanın xüsusiləşməsini, dəqiqləşməsini və definitiv tərifin yaranmasını şərtləndirir.

DEFİS İŞARƏSİ (KISA ÇİZGİ) – *Defis latınca “divisio” sözündən olub, “ayırma” mənasını ifadə edir.* Defis işarəsi yazıda istifadə olunan ən qısa üfüqi bir xətdir. İşlənmə məqamına, mahiyyətinə görə sözün quruluş vahidlərinin yazıya köçürülməsi ilə bağlı olan şərti qrafik işarədir. Defis sözün ayrı-ayrı hissələrinin düzgün anlaşılmasına kömək edən bir işarədir. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin və ifadələrin, söz hissələri arasında, ayrıca yazılan şəkilçilərin əvvəlində, rəqəmlə yazılan saylara bitişən şəkilçilərlə rəqəm arasında, sözlərin sətirdən sətərə keçirilməsində istifadə olunur.

DEFORMATİV ELEMENTLƏR (DEFORMATİV BİLEŞENLER) – Avropa mənbəli terminlərdə tərkibində şəkilçi xarakteri daşıyan elementlər deformativ elementlər adlanır.

DELİMİTATİV FUNKSİYA (DELİMİTATİV İŞLEV) – İki dil vahidi arasındakı sərhədi əks etdirir. Alman dilində buna saitlərin sərt başlanğıcı misal ola bilər.

DEMONİM (DEMONİM) – Əfsanəvi ad. Məsələn, Div, Əjdaha, İblis, Şeytan, Cin və s.

DENOTAT (DENOTAT) – Adlandırma obyektini olan xarici aləmin əşya və hadisələri dil baxımından denotat adlanır. Müəyyən dildə xüsusi və ümumi adla ifadə olunan predmet və predmetlər sinfidir.

DENOTATİV MÜNASİBƏT (DÜZ ANLAMLI YAKLAŞIM) – Sözüün mənasının adlandıran məfhuma münasibətidir.

DENOTATİV STRUKTUR (DÜZ ANLAMLI YAPID) – Şerti olaraq cümlənin semantikasının obyektiv hissəsi.

DERİVASİYA (TÜRETME) – Söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin əsas anlayışıdır. Formal vasitələrin köməyi ilə yeni sözlərin yaradılması prosesi derivasiya adlanır. Derivasiya prosesində yaradılan düzəltmə və mürəkkəb sözlər derivatlar adlanır. Dünya dilçiliyində çox zaman söz yaradıcılığı və derivativ morfolojiya arasında bərabərlik işarəsi qoyulur.

DERİVAT (TÜREV) – Törəmə. Törəmə sözlər, törəmə cümlələr.

DERİVATİV AD (TÜREMİŞ AD) – Düzəltmə yolla əmələ gəlmiş xüsusi ad. Məsələn, Ələsgər, Məmmədəli, Məmmədəkbər, Hacımurad, Məşədiabad, Mahmudəli, Davudlu, Zamanlı, Mağaralar, Meşələr, Zəngilər (kənd adları) və s.

DERİVATİV MORFEM (TÜREMİŞ BİRİM) – Sözə birləşərək yeni leksik məna yaradan, dildəki sözdüzəldici şəkilçilər derivativ morfemlərdir. Artırıldığı söz kökündə əlavə məna əmələ gətirən hissəyə derivativ mənalı morphem deyilir.

DERİVATOLOGİYA (TÜRETME BİLGİSİ) – Yeni sözlərin düzəlmə yollarını araşdıran dilçiliyin müstəqil şöbələrindən biri derivatologiya adlanır. Sözyaratmanın mənbələri, formaları, vasitələri, xüsusiyyətləri və söz yaradıcılığı hadisəsini tədqiq edən dilçilik şöbəsidir.

DERİVATOLOJİ UNİVERSALİLƏR (YAPIMLIK GENELLEMELER) – Dilçilikdə müxtəlif sistemli dünya dillərinin sözyaratma prosesində özünü göstərən ümumi hadisələr derivatoloji universalilər adlanır. Belə universalilərdə ümumilik genetik cəhətdən izah edilir.

DESKRİPSİYA (TANIMLAMA/BETİMLEME) – Cümlənin tərkibində müəyyən mənaya malik olan natamam simvollarıdır. Deskripsiya bəzi konseptləri ifadə edərək, predikat rolunu yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulur. Ona görə də bədi dilin cümlələrində deskripsiya subyektiv və obyektiv yerində olurlarsa, məntiqi strukturlarda deskripsiya ikiləşir: dəyişənlərin vasitəsilə denotat işarə olunur, onlar vasitəsilə ifadə olunan konsept isə proporsional funksiya olur.

DESKRİPTİV DİLÇİLİK (TANIMLAYICI/ BETİMLEYİCİ DİL BİLİMİ) – Dəqiqlik və aydınlıq başlıca səciyyəvi cəhətlərdən biri kimi deskriptivistlərin başlıca diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir sıra linqvistik metodlardan istifadə etməklə sırf empirik səciyyəvi yəni, ənənəvi qrammatikanın formal üsullarından istifadə edərək söyləmin anlamına diqqət yetirilməsi əsas götürülür.

DESKRİPTİVİZM (TANIMLAYICILIK/ BETİMLEYİCİLİK) – Deskriptivizmə görə, dilin daxili strukturu qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olan 3 komponentdən ibarətdir: ifadə planı, məzmun planı və lüğət. Dilin ən kiçik vahidi morfem hesab olunur, əsl dilçilik elə fonologiya, morfologiyadan ibarətdir. Deskriptivizmə görə fonologiya nitqdə səslərin bütün vəzifələrini öyrənir, fonemika isə yalnız fonemlərin və onların formalarını qeyd etməklə kifayətlənir.

DETERMINANT ÜZV (TAMLAMA ÖGESİ) – Cümlənin əvvəlində yerləşən və bütün sonrakı perifekatı bütövlə qrammatik əlaqə yaradan sərbəst söz forması.

DETERMINANTLAR (TAMLAYANLAR) – Determinantlar dedikdə, mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında birləşdirici vasitə, cümlənin əvvəlində işlənən azad söz-forma nəzərdə tutulur. Bu söz-forma özündən sonra gələn bütün predikativ vahidlərlə qrammatik əlaqəyə

girib onların əlaqəsinin təminatçısı rolunu yerinə yetirir. Determinantların təkcə qonşuluqdakı sözə və ya sözlərə deyil, bütövlükdə predikativ nüvəyə təsir etməsi, cümlənin başlanğıcında yerləşməsi, digər struktur sxemlərlə ortaqlıq yaratma qabiliyyətinə malik olması əsas səciyyəvi xüsusiyyət hesab edilir. Determinantlar bütöv cümlənin mətn yaranmasında aktiv fəaliyyət nümayiş etdirən formal vasitələr sistemi təşkil edir.

DEYKTİK (GÖSTERİCİ) – Əvəzliliklə ifadə olunmuş element.

DEYKTİK ELEMENTLƏR (GÖSTERİCİ ELEMENT) – Komponentlərin mətn əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi. Deyktik elementlər təkrarın bir növü kimi özünü göstərir, ancaq formal olaraq bu elementlər təkrar zəncirinin sadəcə olaraq bir komponentidir.

DƏQİQLƏŞDİRMƏ HADİSƏSİ (KESİNLEŞTİRME OLAYI) – Dəqiqləşmə hadisəsi mücərrəd təfəkkür tərzinin inikası kimi sintaktik-semantik bir hadisədir. Nitqdə *bütövü* dəqiqləşdirmək üçün onun tərkib hissələrini ayrıca təhlil etməyə ehtiyac yaranır və bununla eyni fikrin ifadə edilməsi üçün leksik vahidlər aktuallaşdırılır. Bu iki şəkildə- həm bütövün təfsilatını distant vəziyyətdə, yəni replikanın müəyyən yerlərində izah etməklə, həm də bütövün təfsilatını eyni cümlədə bütövdən bilavasitə sonra, yəni ona çox yaxın distant vəziyyətdə izah etməklə fikir dəqiqləşdirilir.

DƏRKETMƏ PROSESİ (ANLAMA SÜRECİ/ KAVRAMA SÜRECİ) – İnsanın dərkətmə (qəbul etmə) və idrak (düşünmə) fəaliyyəti davamlı cərəyan edən aktlarla reallaşır. Dərkətmə aktları bir zəncir kimi bir-biri ilə bağlıdır. Həmin aktların hər biri əvvəlki aktın davamı və sonrakı aktın başlanğıcı xüsusiyyətinə malikdir. Gerçəklik elementi ilə təmas duyğu orqanları vasitəsilə təmas anında onunla bağlı informasiyanı (məlumatı) alır. Kodlaşma beyin aktivliyi nəticəsində gerçəklik

elementinə ekvivalent olan və onun yaddaşda qalmasını təmin edən intellekt obrazı yaradır və bu obraz yaddaşa yazılır. Xatırlama və kodun açılması - hər hansı bir səbəblə (əksərən xaricdən gələn bir təsir nəticəsində) gerçəklik elementlərindən birinə ekvivalent olan intellekt obrazı əsas yaddaşdan aktiv yaddaşa daşır və tam olaraq bütün informasiya xatırlanır. Praktik istifadə və ya modulyasiya aktiv yaddaşa gətirilən intellekt obrazında olan, gerçəklik elementini əks etdirən informasiya qəbul edildiyi şəkildə və ya başqa bir şəkildə modullaşaraq sonrakı dərkətmə aktının məqsədinə uyğun şəkildə istifadə edilir.

DİAFONİK ƏLAQƏLƏR (DİYAFONİK İLİŞKİLƏR) – Uzunmüddətli ikidillilik şəraitində iki fonoloji sistem arasındakı əlaqələr bədii diafonik əlaqələr adlanır: məsələn, $t \rightarrow t$; bu formul latın dilindəki [t] fonemi ilə oxunur.

DİAXRON TƏRCÜMƏ (ARTZAMANLI ÇEVİRİ) – Qeyri-müasir ədəbi mətnin, yəni tarixən mövcud olmuş əsərin tərcümə edilməsi.

DİAXRONİK TƏDQİQAT (ARTZAMANLI ARAŞTIRMA) – Hər hansı dil hadisəsinin tarixi istiqamətdə araşdırılması.

DİAXRONİK UNİVERSALİ (ARTZAMANLI GENELLEME) – Hər hansı bir dilin tarixi inkişafı ilə bağlı olan ümumi dil hadisələri və qanunlar diaxronik universalı adlanır.

DİAKRİTİK İŞARƏ (AYIRICI İŞARET) – Hərfin yanında həmin hərfin başqa cür oxunması məqsədilə istifadə olunan işarə. Bu işarə hərflə birləşdirilən və ya ondan ayrı verilə bilər. Məsələn, Azərbaycan əlifbasında S qrafeminə başqa diakritik işarə əlavə edilərək Ş hərfi yaradılmışdır. Burada diakritik işarə S hərfi ilə birləşir. Kiril qrafikasına hərflər səsli və səsiz daşımayan, səsin uzun tələffüzünü bildirən diakritik işarə (‘) daxil edilmişdir.

DİALEKT (LEHÇE/ DİVALEKT) – *Dialekt yunanca “dialektos” sözündən olub “məhəlli danışiq” deməkdir.* Dialekt dil mövcudluğunun ərazicə məhdud formasıdır. Müəyyən bir ərazidə yaşayan, daimi və bilavasitə dil ünsiyyətində olan sayca qeyri-məhdud adamların işlətdikləri, bir-birinə yaxın olan bir neçə şivənin məcmusu dialekt adlanır.

DİALEKTİZM (LEHÇELİK DİL KULLANIMI/ LEHÇE SÖZÜ) – Bu və ya digər yerli, məhəlli dialektə məxsus söz və ya ifadə. Dialektizm, əsasən, qeyri-ədəbi dil ünsürləri hesab edilən söz, ifadə, səs xüsusiyyəti və qrammatik formalardır. Adətən, dialektizmlər ədəbi zəmin əsasında qurulmuş nitqdə, yaxud bu və ya digər bədii əsərin dilində nəzərə çarpa bilər. Dialektizmlərdə dialekt və şivələrin müxtəlif xüsusiyyətləri, yəni həm səslərə, həm sözlərə, həm də qrammatik quruluşa aid xüsusiyyətlər əks olunduğu üçün bunların aşağıdakı növləri vardır: fonetik dialektizmlər, lüğəvi dialektizmlər, qrammatik dialektizmlər. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər müəllifin təhkiyəsində və surətlərin nitqində işlənir. Real şərait təsvir edilərkən təkrara yol verməmək üçün anlaşılan dialektizmlərdən istifadə edilir.

DİALEKTOLOJİ LÜĞƏTLƏR (LEHÇE SÖZLÜ-ĞÜ/DİVALEKTOLOJİ SÖZLÜK) – Bir neçə dialekti və ya dilin bütün dialektlərinin sözlərini əhatə edən, həmçinin bu və ya digər dilin şivə, ləhcə və dialektlərində işlədilən sözləri izah edən lüğətlər dialektoloji lüğət adlanır. Bu lüğətlərdə dialekt sözlərinin düzgün seçilib, ədəbi dilin sözlərindən fərqləndirilməsi əsas məsələdir. Dialekt leksikası bir dilin dialektlərinə məxsus sözləri əhatə edir və həmin dialektlərin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir. O sözlər dialektləri ədəbi dildən və ya bir dialekti digər dialektdən fərqləndirir. Bir dialektə xas olan sözlər ədəbi dil və ya digər dialektlərlə müqayisə edildiyi zaman meydana çıxır. Dialekt leksikasının sistemli müqayisəsi - tematik və leksik-semantik qrupların

tərkibinin və ünsürlərinin bir-birinə daxili münasibətlərində, variantların semantik və ekspressiv üslubi əlaqəsində, sinonim, antonim və omonimlərin müxtəlif sahələrdə işlədilməsində öz əksini tapır. Dialekt söz leksik-semantik sistemin ünsürü kimi başqa sözlərlə müxtəlif münasibətdə olur. Hər dialektin və ləhcənin lüğət tərkibi şərti qapalı sistemi xatırladır. Dialekt sözlərinin lüğəti hazırlanarkən onların fonetik, semantik və qrammatik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Dialekt lüğətləri məqsəd və vəzifəcə dialektləri əhatə etməsinə görə iki yerə bölünür: dialekt lüğəti və dialektoloji lüğət. Ancaq bir şivə, ləhcə və ya bir dialekt sözlərini əhatə edən lüğət dialekt lüğəti adlanır. Dialektoloji lüğətlər dialektlərin lüğət tərkibi əsasında qurulur. Bu lüğətlərdə baş sözlər əlifba sırası ilə düzülürək verilir. Sözlər izah edilərkən aşağıdakı cəhətlər əsas götürülür: 1. Ancaq ləhcələrdə işlədilən sözlər; 2. Həm ləhcələrdə işlənən, həm də ədəbi dildə işlənən sözlər; 3. Ədəbi dildə işlədilən, lakin ləhcələrdə başqa mənalar ifadə edən sözlər; 4. Sözlün sinqarmonik variantları .

DİALEKTOLOGİYA (LEHÇE BİLİMİ/ DİYALEKTOLOJİ) – Dilin dialekt və şivələrini öyrənən dilçilik şöbəsi.

DİALOJİ NİTQ (İKİLİ KONUŞMA) – Bu nitq iki və daha çox şəxsin iştirakı şəraitində baş verən mürəkkəb bir kompleksdir. Dialoji nitqlə danışıq nitqinin nəqli və poetik nitq arasında müəyyən diferensiya mövcudluğu ilə bərabər, danışıq nitqində dialoji nitqin əldə etdiyi bir sıra ümumi əlamətlər vardır. Dialoji nitqin əsas cəhətlərindən biri onun dialoq əsasında qurulmasıdır. Dialoji nitqdə sual-cavab forması əsas rol oynayır, cümlənin əksəriyyəti yarımçıq bitməmiş ifadələrdir. Bunun üçün xarakterik əlamətlərdən biri də replika, emosionallıq və yığcamlıqdır.

DİALOQ (DİYALOG/İKİLİ KONUŞMA) – *Bu termin yunan mənşəli olub, “dialogos” sözündəndir, dialoq mahiyyətində olan, dialoq (mükəlimə) şəklində olan anlamındadır. Dialoq danışıq dilinin təzahür formalarından biri*

olub, iki şəxsin qarşı-qarşıya söhbəti olub, dialoji nitqinin əsasını təşkil edir. Dialoq nitqinin müxtəlif formaları vardır. Bunlardan ən sadəsi cavabın tamamilə sualın təkrar olmasıdır. Yəni cavab sualın bir hissəsini əks etdirir. Cavabdakı təkrar sualın bir hissəsinin imitasiya səciyyəli təkrarından ibarətdir. Dialoqun sadə formaları ilə yanaşı mürəkkəb formaları da mövcuddur. Bu zaman cavab sualın bir hissəsini təkrar etmir, fikrin əsaslandırılması üçün yeni müstəqil cümlələr qurulur.

DİAMORFEM (DİYAMORFEM) – Aralarında daimi və müntəzəm uyğunluq yaranan müxtəlif dil morfemləri diamorfem adlanır.

DİAMORFEMİK ƏLAQƏLƏR (DİYAMORFEMİK İLİŞKİLER) – Aralarında daimi və müntəzəm uyğunluq yaranan diamorfemlər arasındakı əlaqələr diamorfemik əlaqələr adlanır.

DİEREZA (DİYEREZ/ SESDÜŞÜMÜ) – Tələffüz zamanı iki müxtəlif səsdən birinin düşməsi ilə səciyyələnən fonetik hadisəyə diereza deyilir. Məsələn, dost+dur-[dostur], künc+də-[kücdə] və s.

DİFERENSİAL SEM (AYIRICI SEM) – Diferensial sem sözün mənasının nüvəsini təşkil edir, leksik-semantik qruplar daxilində onun əsas mənasını müəyyənləşdirir və müvafiq söz qruplarından fərqləndirir. Sözün zahiri cəhətlərini əks etdirən forma, quruluş, ölçü, eləcə də predmetin nisbi əlamətləri yəni, vəzifəsi, funksiyası diferensial semlər vasitəsilə təyin edilir.

DİFERENSİASIYA (AYRIŞMA) – *Diferensiasiya yunan mənşəli “diferensiasiya” terminindən yaranıb, “ayrılma”, “parçalanma” mənasını ifadə edir.* Diferensiasiya prosesi əsasında dünya dilləri bir ulu dildən əmələ gəlmişdir. Ulu dilin parçalanması yeni dillərin yaranmasına səbəb olur.

Dillərin inkişaf əsasında bir-birindən ayrılması, dildə müəyyən bir müddətdə görülən dəyişikliklər - yaxın səslərin ayrılması, lüğət tərkibindəki sözlərin mənalarının semantik və üslub təbəqələşməsi, dialektlərdən birinin digərindən ayrılaraq fərqlənib müstəqil dil kimi formalaşması, dildə ən azı bir fonemi fərqləndirən əlamət və ya əlamətlərə diferensiasiya deyilir. Diferensiasiya dilin bütün sahələrində özünü göstərə bilər. Ancaq buna baxmayaraq dilçilikdə leksik və fonetik diferensiasiyalar daha çox tədqiqat obyektinə olmuşdur. Dildə diferensiasiya əraziyə, dilin şifahi və yazılı formalarına, cəmiyyətin fəaliyyət tiplərinə, üslublar arasındakı fərqa, ədəbi əsərlərin dil variantlarına görə özünü göstərə bilər.

DİFFUZ SÖZLƏR (DAĞILMIŞ SÖZLER) – Diffuz sözlər müvafiq səsləri sadəcə işarə edir. Onları tam əks etdirə bilmədiyinə görə yazıya alınması tam şərtidir. Məsələn, fu, tfu, tɸ... və s.

DİFFUZIYA PROSESİ (DAĞILMA SÜRECİ) – Əcnəbi dil elementlərinin və ya struktur modellərin ana dilə keçməsi prosesidir. Diffuziya prosesi iki mərhələyə bölünür: interferensiya, inteqrasiya.

DİFTONQ (DİFTONG/ İKİZ ÜNLÜ) – Tələffüz zamanı danışmaq üzvləri bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçərkən alınan səslər diftonqlar adlanır. Diftonqlar mürəkkəb məxrəcli səslərin xüsusi bir növünü təşkil edir.

DİFTONQ SAİTLƏR (DİFTONG/İKİZ ÜNLÜ) – İki sait məxrəcində yaranıb bir hecada tələffüz olunan saitlərə diftonq saitlər deyilir. Belə saitləri tələffüz edən zaman həmin saitin formalaşmasında iştirak edən üzvlərin birləşməsi nəticəsində bir hecada səsin yaranma prosesi birinci saitin məxrəci ilə başlanır, ikinci saitin məxrəci ilə tamamlanır.

DİFTONQLAŞMA (DİFTONGLAŞMA/İKİZ ÜNLÜ-LEŞME) – Bəzi türk dillərdə **v** samitinin düşümü ilə diftonqlaşma hadisəsi yaranır. **V** samiti (**au**)diftonqu əvəzləyir. Bu proses öz əksini qaçqaz dilinin təmsalında tapır: tavuk-tauk, çavun-

çaun, kavun-kaun, avuç-auç, duvar-duar, yuva-yua, buvaz-buaz, suvan-suan,duvan-duan və s.

DİQLOSIYA (İKİDİLLİLİK) – Cəmiyyətdə eyni bir dildə danışan, eyni dilin iki müxtəlif növü kimi sosial-funksional şəraitdən və kommunikativ parametrlərdən asılı olaraq uyğun kommunikativ sferalarda işlədilməsi prosesidir. Diqlosiyada bir neçə xalqın öz ana dili ilə yanaşı, ümumi qohum dildən, iki müstəqil qohum dildən və bir xalqın tarixən iki ədəbi dildən istifadə etməsi geniş şəkildə fərqləndirilir. Diqlossiya etnik cəhətdən yaxın olan dillərin paralel işlədilməsidir. Sosial iyerarxiyanın yüksək pilləsində də diqlosiya tam olaraq itmir, sadəcə onun formaları dəyişir.

DİL (DİL) – İnsanlar arasında zəruri ünsiyyət vasitəsi olan dil ictimai hadisədir. Kommunikasiya vasitəsi olan dil danışanla eşidən arasındakı münasibətləri, işarələrlə ifadə edilən informasiyaların danışandan eşidənə ötürülməsi mexanizmidir. Dil təfəkkür forması olmaqla, təfəkkürlə birlikdə dil-təfəkkür sistemini təşkil edir. Dil daim dəyişib inkişaf edir. Bu prosesdə dil faktlarının çoxu köhnəlir, yenisi yaranır. Bu dəyişikliklər müəyyən qanunlara tabedir və bunları dilçilik elmi öyrənir. Ad işarə etmək, göstərmək funksiyasını yerinə yetirir və anlayışlarda, hökmlərdə və s. olan fikirləri işarə edərək onun mühüm əlamətlərini özündə saxlayır. Adda işarə olunan fikir və işarəetmə üzvü şəkildə birləşdiyinə görə nitqdə terminlər, sözləmlər şəklində söylənir və ünsiyyət qurulur.

DİL AHƏNGİ (DİL UYUMU) – Dil ahəngi dilə görə fərqlənən saitlərin uyuşmasıdır. Dilə görə fərqlənən saitlərin ahəngi iki cür olur: qalın saitlər ahəngi; incə saitlər ahəngi.

DİL AİLƏSİ (DİL AİLESİ) – Genealoji bölgüyə görə qohum dillərin cəmi dil ailəsini təşkil edir.

DİL ƏLAQƏLƏRİ (DİL İLİŞKİLƏRİ) – Dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti, birinin digərinə zahiri

və daxili təsiri dil əlaqəsi adlanır. Dil əlaqəsi iki və daha çox dil arasında ola bilər. Bu proses çoxsahəli olduğuna görə dilin bütün sistemlərində, mikrosistemlərində və sistem üsürlərində öz əksini tapır. Dil əlaqələri anlayışı fərdi və sosial, təsadüfi və müntəzəm meyarları ehtiva etdiyinə görə xüsusi coğrafi, tarixi və sosial mühitdə müxtəlif dillərdə danışan fərdlərin dil ünsiyyəti zərurətini yaradır. Buna görə də dil əlaqələri sosial dil faktlarının vəhdətinə əsaslanan dillərarası münasibət prosesidir. Bu proses assosiativ, paradigmatik, sintaqmatik əlaqələrlə bağlıdır. Cəmiyyətin sosial və tarixi inkişafı təfəkkür ümumiliyi, qarşılıqlı əlaqələr isə dil ümumiliyini yaradır. İki və daha çox dilin strukturuna və lüğət tərkibinə bəşər dillərinin göstərdiyi hər hansı təsir nəzərdə tutulur. Dillər arasında əlaqələrin artması, elmi – texniki tərəqqi bir dilin sözlərinin digər dil tərəfindən alınması zərurətini yaradır. Əgər söz tələbat nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda həmin söz dili zənginləşdirir.

DİL HADİSƏSİ (DİL OLAYI) – Dildə obyektiv və subyektiv şəkildə baş verən bütün dəyişikliklər dil hadisəsidir. Bu hadisələr dil proseslərinin ayrılmaz üsürləridir və onlar arasında möhkəm dialektik əlaqə mövcuddur. Müasir dilçilik elmi dil hadisələrini vəhdət halında, qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Məsələn, sözlərin ümumidən xüsusiyyə keçməsi, dildə baş verən fonetik hadisələr, transformasiyalar, şəkildələşmə və s.

DİL İŞARƏSİ (DİL İŞARETİ) – Dil və təfəkkürün əlaqəsi baxımından dil işarəsinin əsas vəzifəsi insana xas olan inikas və təfəkkür proseslərində ümumiləşdirmənin və konkretləşmənin təyin edilməsi, tarixən bu işarəyə təhkim edilən təfəkkür məzmununun obyektiv və mücərrədləşdirilmiş şəkildə təqdim etməkdir. Dil işarələr sistemidir, bu sistemdə

bütün hissələr sinxron vəhdətdədir. Dil işarəsi sözün mənasının səs cildində ifadəsidir. Dilin təbii dərk etmə, obyektiv aləmi qavrama, insanın təfəkkürünü tənzimləmə vasitəsi olması dil işarəsinin mahiyyətini təşkil edir. Dil işarəsi dedikdə, ilk növbədə ayrı-ayrı dilçilik elementləri nəzərdə tutulur, lakin bu elementlər həm də bədii yükə malik olurlar. Dil işarələrinin əsas vəzifəsi insanlar arasında ünsiyyətin təmin edilməsi, başqa sözlə dilin idrak olunmasının həyata keçirilməsidir. Dil işarəsini təşkil edən söz fikrin məzmununun hansı formada və tərzdə ifadə olunması ilə bağlıdır. Dil işarəsi yalnız ümumən sözlərdən deyil, fonem, morfem, sintaktik vahidlər və sözlərdən ibarətdir. Əslində, yazı da işarələr sisteminə daxildir. İnsanlar arasında ünsiyyət həm şifahi, həm də yazılı nitq vasitəsilə yaradılır. Yazılı nitq görmə vasitəsilə dərk olunur və müəyyən əlaqələrin yaranmasına xidmət etmiş olur. Dil işarəsi ilə mənanın əlaqəsi danışıq aktına qədər mövcud olur, assosiasiyalardan asılı olur, uzual hesab olunan bu əlaqə cəmiyyətin bütün üzvləri üçün eyni olur. Hər dəfə ünsiyyət prosesində təzahür etsə də, bu əlaqə sabitdir.

DİL İTTİFAQI (DİL İTTİFAKI) – Coğrafi cəhətdən qonşu olan, əhəmiyyətli dərəcədə oxşar sintaktik, morfoloji, yaxud filoloji struktura malik qohum olmayan dillər qrupu dil ittifaqı adlanır. Dil ittifaqı anlayışı dillərin qarışması və dil substratı anlayışları ilə əlaqədardır. Dillərin qarışması dillərin müxtəlif tipli ünsürləri arasında baş verir, bir dilin lüğət tərkibi ilə digər dilin morfolojiyası arasında və ya bir dilin fonoloji strukturu ilə digər dilin morfolojiyası arasında belə qarışma ola bilər. Dillərin ittifaqının yaranması üçün areal birliyin yaranması vacib şərtidir. Çünki dillərdə formal olaraq üst-üstə düşən və ya oxşar olan elementlər bir sistemdən digərinə asanlıqla keçir və bu da dillərin ittifaqının yaranmasında

mühüm rol oynayır. Dil ittifaqının yaranması dillərarası konfergent münasibətlərin nəticəsidir. Onun formalaşmasında qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin inkişafının daxili və xarici amillərinin mürəkkəb kompleksi mühüm rol oynayır.

DİL QURULUŞU (DİL YAPISI) – Dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin toplusu dil quruluşunu təşkil edir.

DİL MƏDƏNİYYƏTİ (DİL KÜLTÜRÜ) – Hər bir xalqın öz dilində fikrin bütün incəliyi ilə ifadə oluna bilməsi hadisəsi dil mədəniyyəti adlanır. Yüksək mədəniyyətə malik olan hər bir mədəni dil üçün onun ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi, sabit qrammatik quruluşu olmalıdır. Dil mədəniyyəti tarixi səciyyə daşıyır. Hər hansı bir dilin inkişafı prosesində onun ədəbi formasının yaranması həmin dil üçün böyük mədəni əhəmiyyət kəsb edir.

DİL MƏNSUBİYYƏTİ (DİL MENSUPLUĞU) – Hər hansı bir ümumi və xüsusi sözün müəyyən dilə mənsub olması. Məsələn, Cavidan, Həsən, Məhəmməd (ərəb); Şəbnəm, Şəbnur (fars); Aleksandrovna, Severski, Qolovinovna (rus) və s.

DİL NORMASI (DİL NORMU/DİL KURALI) – Dil norması dil vahidlərinin (söz, söz birləşməsi, cümlə) hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid, nümunəvi formasıdır. Norma dilin bütün sahələrini əhatə etməklə həm şifahi, həm də yazılı nitqə aid edilir.

DİL SAMİTLƏRİ (DİL ÜNSÜZLERİ) – Samitlərin tələffüzü zamanı dilin ön, orta, arxa hissəsi xüsusi rol oynayır. Dilin fəal iştirakı ilə əmələ gələn samitlər dil samitləri adlanır. Dil samitləri dilönü, dilortası, dilarxası samitlərə ayrılır.

DİL SƏVİYYƏSİ (DİL DÜZEYİ) – Dil sisteminin yarımsistemlərinə dil səviyyələri deyilir. Dil sisteminin müvafiq yarusları fonem, morfem, söz birləşməsi, cümlə səviyyəsi mövcuddur ki, bunlar bütövlükdə dil səviyyəsini təşkil

edir. Dil səviyyəsi sistemin elə bir hissəsidir ki, həmin hissəyə uyğun eyni adlı vahidlərlə adlandırılır. Bu definisiyaya uyğun olaraq fonem səviyyəsi, morfem səviyyəsi, sintaktik səviyyəsi qeyd olunur. Dil səviyyələrinin arasındakı qarşılıqlı əlaqə əsasında aşağı səviyyənin vahidləri, yuxarı səviyyəli vahidlərin komponenti kimi onun tərkibinə daxil olur. Bu istiqamətin əksinə olaraq söz birləşməsi sözlərə, söz morflara, morflar isə allafonlara təsniflənir.

DİL SİSTEMİ (DİL SİSTEMİ) – Dil sistemi dedikdə, dil vahidlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları mü-təşəkkil, vahid bir bütöv nəzərdə tutulur. Dil sistemi dil ünsürləri, hadisələri, cərgə və ifadə vasitələrinin cəmi kimi götürülür. Ümumiyyətlə, dil sistemi bütün dil kateqoriyalarının, onlara məxsus dil qanunauyğunluqlarının, eləcə də dilin mühüm vahidlərinin uyğun şəkildə əhatə olunmasıdır. Eyni zamanda dil ünsürlərdən ibarət olub, münasibətlərə görə birləşmiş vahid bütövlükdür. Dil sistemində dilin bütün vahidlərinin uyğun şəkildə əhatə olunmuş vahid bütövlüyü əsas götürülür. Dil sisteminin iki növü - homegen və heterogen növləri vardır. Eyni cinsli ünsürlərdən ibarət olan sistemlərə homegen, müxtəlif cinsli ünsürlərdən ibarət olan sistemlərə isə heterogen sistemlər deyilir.

DİL SİYASƏTİ (DİL POLİTİKASI) – Dövlətin, partiyanın, sinfin, ictimai qrupların dildəki mövcud funksional bölgüsünü dəyişmək və ya olduğu kimi saxlamaq, onun qorunması və inkişafı haqqında gördükləri tədbirlər məcmusuna dil siyasəti deyilir. Dil siyasəti dövlət daxilində dilin öz vəzifəsini yerinə yetirməsinə və inkişafına təsir göstərən ictimai faktlardan biridir. Bu siyasət dillərin və dil yarımsistemlərinin funksional bölgüsünə təsir göstərə bilər. Belə ki, bu sistem və yarımsistemlərin bəzilərinin daha yüksək səviyyəyə qalxmasına, başqalarının isə yayılmasına, məhdud dairədə işlənməsinə səbəb ola bilər. Bununla da həm sistemin inkişafına təkan verə

bilər, həm də inkişafının qarşısını ala bilər. Dil siyasətində əsas məsələ dilin özünün, onun mövcudluq formalarının, müəyyən kommunikativ məqsəd üçün dil vahidlərinin seçilməsidir. Dil siyasəti ilə əlaqədar dilin inkişafına şüurlu müdaxilə məsələsi meydana çıxır. Dil siyasəti ümumdövlət, partiya, ictimai qrup siyasətinin bir hissəsidir. Buna görə də bu siyasətdə siniflərin mənafeyi öz əksini tapmalıdır. Məqsəd mövcud dili, linqvistik normaları qorumaqdır. Dilçilik elmində cəmiyyətin məqsədli şəkildə dilin inkişafının tənzimlənməsi, nizama salınması, onun məqsəd və yollarının müəyyənləşdirilməsi əsas götürülür. Dil siyasətinin təsiri cəmiyyətin dil quruculuğu təcrübəsinin zənginləşməsinə səbəb olur. Dil siyasəti dövlətin məqsəd və mənafeyinə xidmət edir və bu prosesdə dil inkişaf edib daha yüksək ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Dil siyasətində başlıca amil dil azadlığıdır. Ona görə də dil azadlığı dil siyasəti probleminin tərkibinə aid olub, onun ən vacib hissəsini təşkil edir. Dil siyasəti probleminə dövlət dili məsələsi zəruri əhəmiyyət təşkil edir.

DİL TİPİ (DİL TİPİ) – Dillərin bir-biri ilə müəyyən əlaqələrdə olan əsas əlamətlərinin məcmusuna dil tipi deyilir. Dil tipi dil strukturunun başlıca və ümumi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən anlayışdır. Qohum və qohum olmayan dilləri müqayisə etdikdə onların bir sıra ümumi müştərək xüsusiyyətlərə malik olduğu aydınlaşdırılır. Bir sıra dillər üçün ümumi olan başlıca əlamətlərin sabit toplusu dil tipini təşkil edir. Dil tiplərinin müəyyənləşdirilməsi dil strukturunun ən ümumi qanunauyğunluqlarına əsaslanmağı tələb edir. Dillərin təsnifi isə müxtəlif əlamətlər əsasında artırıla bilər. Dil tiplərinin müəyyənləşdirilməsində dilin qrammatik səviyyəsi daha böyük əhəmiyyət daşıyır. Qrammatik hadisələrin məzmun planının, anlayış kateqoriyalarının müxtəlif ifadə formaları ilə əlaqələndirilməsi dilin daha xarakterik xüsusiyyətlərə əsaslanmağa və onların təsnifini verməyə

xidmət edir. Tipologiyanın konsepsiyasına görə, müxtəlif dillərdə bir neçə tip yanaşı mövcud ola bilər. Bu halda dilin morfoloji, sintaktik, fonetik-kombinator, sözdüzəltmə hadisələri qarşılıqlı əlaqəyə malik olur. Sərbəst şəkildə yanaşı mövcud olan hadisələrin məcmusu dil tipi adlandırılır və müxtəlif tiplər fərqləndirilir: flektiv, introflektiv, aqlütinativ, təcrid olunan və polisintetik dil tipləri. Dilin ümumi tipini müəyyənləşdirmək üçün dil strukturunun elə xüsusiyyətlərinin seçilməsi tələb olunur ki, bütöv dil sistemini əhatə etsin, sistemin ən səciyyəvi, qarşılıqlı əlaqədə götürülmüş xüsusiyyətlərini əhatə etsin. Dil tipi ayrıca bir dilin strukturunun ümumi qanunauyğunluqları kimi qəbul edilə bilər. İstər təcrid olunan, istər aqlütinativ, istərsə də flektiv dillərin ayrıca tip kimi qəbul edilməsi həmin ümumi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

DİL UNIVERSALİLƏRİ (DİL GENELLEMELE- Rİ) – Bütün dillərə və bütövlükdə dilə xas olan bəzi əlamət və xüsusiyyətlər, ümumi qanunauyğunluqlar dilçilik elmində dil universaliləri adlanır. Dilin xarakteristikası üçün mühüm olan xüsusiyyətlər əsas götürülür. Universalili dili ümumilikdə səciyyələndirməlidir, ümumilikdə dilə və xüsusiyyətdə hər hansı bir dilə xas olan əlamətə işarə etməlidir. Dil universaliləri dilin xalis abstraksiyası ilə müqayisə ediləcək kateqoriya deyildir o, dilin özünə xas olan, hər dəfə konkret milli dildə təzahür edən kateqoriyadır. Dünya dillərini birbirindən fərqləndirən fərdi cəhətlərlə bərabər bir sıra ümumi qanunlar, əlamətlər, ənənələr vardır ki, bunlar bütün dillərdə eləcə də dillərin bir hissəsində öz əksini tapır. Dil universaliləri dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eynitipli, izomorf ifadə üsuludur. Dillərdə olan ümumi cəhətlər cəmiyyət və keyfiyyətə müxtəlifdir. Bu müxtəlifliklər nəzərə alınaraq dil universaliləri üç tipə ayrılır: mütləq və statistik universalilər; sadə və mürəkkəb universalilər; diaxronik və sinxronik universalilər.

DİL ÜSLUBU (DİL ÜSLUBU) – Dil sistemində mənsub əlamətlərin reallaşması kimi götürülən üslub. Dildə funksional ekspressiv ifadə vasitələrinin işləndiyi üslub.

DİL ZAMANI (DİL ZAMANI) – Dil zamanı zamanla bağlı olan konseptual anlayışlar və təsəvvürlər vasitəsi ilə real zamanın hadisə və proseslərinin dildə təqdim və ifadə olunmasıdır. Dil zamanı termini varlıq zamanı və dildə zaman anlayışının ifadə üsulu kimi çıxış edir. Yəni, dil zamanı real zaman daxilində olan bir obyektədir.

DİLARXASI SAİTLƏR (DİLARKASI ÜNLÜLER) – Dilin arxa damağa doğru qalxması nəticəsində yaranan saitlərə dilarxası saitlər deyilir. Bu səsləri tələffüz edən zaman səsin xaricə çıxma yolu geniş olur, buna görə də səs qalınlaşır. Dilarxası saitlərə eyni zamanda qalın saitlər də deyilir. Azərbaycan dilində dilarxası saitlər bunlardır: a, ı, o, u. Dilin arxasında yaranan saitlər qalın saitlərdir

DİLARXASI SAMİTLƏR (DİLARKASI ÜNSÜZLER) – Tələffüz zamanı dilin arxa hissəsinin arxa damağa doğru qalxması yolu ilə əmələ gələn samitlərə dilarxası samitlər deyilir. Azərbaycan dilində q, ğ, x, k dilarxası samitlərdir.

DİLÇƏK (YARIK DAMAK) – Səslərin tələffüzü zamanı hava axınının ağız boşluğuna istiqaməti dilçəyə görə dəyişir. Yumşaq damağın qurtaracağında yerləşən dilçəyə damaq pərdəsi də deyilir. Tələffüz zamanı dilçək aşağı düşəndə udlaq boşluğu ilə burun boşluğu arasında əlaqə yaranır, hava axınının burundan keçməsinə səbəb olur və bu zaman burun səsləri əmələ gəlir.

DİLÇİLİK (DİLBİLİM) – Dilçilik dil, onun ictimai təbiəti və funksiyaları, tarixi inkişafı, formalaşması, dillərin mahiyyəti, onun sosioloji amillərini tədqiq edən elm sahəsidir. Dilçilik bir elm kimi ancaq müəyyən bir dövr və ya dövrlər üçün deyil, cəmiyyətin inkişafının bütün dövrlərini əks etdirən elmdir. İnsan yarandığı dövrdən, onun öz ana dilinin

başqa xalqın dilindən fərqlənməsi ilə maraqlandığı dövrdən dilçilik elmi yaranmış və tədricən inkişaf etmişdir. Dilçiliyin linqvistik nəzəri əsasları əsrlərlə dünya elminin xüsusi tədqiqat metodları əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir.

DİLÇİLİK COĞRAFIYASI (DİLBİLİM COĞRAFIYASI) – Dilçilikdə geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan biri dilçilik coğrafiyası metodudur. XIX əsrin sonlarından yaranmışdır. Dilçilik coğrafiyasının əsas vəzifəsi dil hadisələrinin məkanca yerləşməsini və bu yerlərdən irəli gələn problemləri həll etməkdir. Dilçilik coğrafiyasının nəzəri məsələləri, dillərin regionlarda inkişaf prosesi, coğrafi ərazi bölgüləri tədqiq olunur. Dilçilik coğrafiyasının əsas vəzifəsi dil hadisələrinin məkanca yerləşməsini və bu yerləşmədən irəli gələn dil hadisələrinin coğrafi cəhətdən yayılması və onların sərhədlərini xəritələrlə müəyyənləşdirməkdir.

DİLÇİLİK FUNKSIONALİZMİ (DİLBİLİM İŞLEVSELLİĞİ) – Dilə, onun fundamental xassələrinə, dil funksiyalarına müraciət etmədən təsvir və izahının mümkün olmadığını təsdiq edən yanaşmaya dilçilik funksionalizmi deyilir. Funksionalizmin əsas vəzifəsi dil formasının onun funksiyaları ilə izahıdır.

DİLDƏ NORMA ANLAYIŞI (DİLDE NORM KAVRAMI) – Norma tarixən formalaşmış, ictimailəşmiş, sistemə salınmış dil vahidlərinin düzgün olmayan, üstünlük verilməyən variantlarına qarşı qoyulmuş ən düzgün variantının istifadəsidir. Norma ədəbi dili səciyyələndirən və sistem halına salan kateqoriyadır. Norma dilin xarakterindən asılı olmayaraq mövcuddur və dilin daxili strukturunun ən vacib, ən zəruri kəmiyyətidir, həm də dil ənənələrinin düzgün reallaşdırılmasının mümkünlüyü və bu ənənələrin immanent, o cümlədən də intralingvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətləri haqqında biliklərin inikasındır.

DİLDİBİ-BOĞAZ SAMİTLƏRİ (DİL ALTI- BOĞAZ ÜNSÜZLERİ) – Qırtlağın ön hissəsi ilə dilçək və dildibinin arxasında yaranan samitlər: f, x, h.

DİL-DİŞ SAMİTLƏRİ (DİL-DİŞ ÜNSÜZLERİ) – Dilin ön hissəsinin dişlərə toxunması ilə yaranan samitlər. Azərbaycan ədəbi dilində d, z, l, n, s, t, samitləri dil-diş samitləridir.

DİLİN QURULUŞU (DİLİN YAPISI) – Dilin quruluşu onun fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik sistemlərinin məcmusudur. Dilin vahidləri olan morfemlər, sintaqlar və leksemələr bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olub, bir-birlərinə münasibətlərinə görə dilin sistemini təşkil edirlər.

DİLİN SEMANTİK SİSTEMİ (DİLİN ANLAM SİSTEMİ) – Sözlərin leksik-semantik variantlarına dair qanunauyğunluqların məzmunu dilin semantik sistemini təşkil edir. Bu sistem daxilində söz və ifadələr müəyyən məna formalarına girərək müxtəlif növ və qruplar yaradır, habelə onların mənalarında çoxşaxəli istiqamətlər baş verir. Semantik sistemin əsasını məna təşkil edir.

DİLİN SİNTAKTİK QURULUŞU (DİLİN SÖZDİZİMSEL YAPISI) – Sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnmə qaydalarının məcmusu və sistemidir.

DİLİN SİSTEMLİLİYİ (DİL DÜZENİ) – Bütöv xarakterli dil səviyyələri anlayışı ilə dilin sistemliliyi üzvü surətdə bağlıdır. Burada hissə ilə onun üzvləri arasında forma əlaqələri və anlayışın xüsusi məna formaları öz əksini tapır.

DİLİN ÜSLUBLARI (DİL ÜSLUPLARI) – Nitqin məqsəd və şəraitə uyğun olaraq müxtəlif çalarlıqda formalaşmış qol və budaqları ümumiləşmiş halda dilin üslubları adlanır.

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏR (DİLLƏRARASI İLİŞKİLƏR) – Dillərəarası əlaqələr dedikdə, sosial, siyasi və

mədəni əlaqələrin ilkin nəticəsi olan leksik alınmalar, onların daha mürəkkəb forması olan ikidillilik, eləcə də dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin ən mürəkkəb formaları nəzərdə tutulur.

DİLLƏRİN FUNKSIONAL TƏSNİFİ (DİLLƏRİN İŞLEVLİK AÇISINDAN SINIFLANDIRILMASI) – Funksional təsnifdə dillərin işlənmə dairəsi və dillərin ədəbi dil kimi inkişaf prinsipləri əsas götürülür. İşlənmə dairəsinə görə dünya dilləri iki yerə bölünür: 1. Danışanların sayına görə; 2. Eyni dilin bir neçə ölkədə doğma dil kimi istifadə olunmasına görə. Dünya dilləri funksional təsnifdə iki qrupa ayrılır. Ədəbi dillər və qeyri-ədəbi dillər. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməşində yazı əsas meyar götürülür. Buna əsasən dillər yazısı olan və yazısı olmayan qruplara bölünür.

DİLLƏRİN COĞRAFİ TƏSNİFİ (DİLLƏRİN COĞRAFİ SINIFLANDIRILMASI) – Bu təsnifdə areal-coğrafi əlamətlər əsas götürülür. Müəyyən qitədə, ölkə və bölgədə hansı dillərin yerləşdiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn, Çin dilləri, Ön Asiya dilləri, Qafqaz dilləri. Dünya dillərinin xəritəsi və atlaslar bu təsnifin prinsipləri əsasında hazırlanır.

DİLLƏRİN GENEALOJİ TƏSNİFİ (DİLLƏRİN AKRABALIK AÇISINDAN SINIFLANDIRILMASI) – *Genealoji yunanca “genealogiya” sözündəndir, “genos” hissə, “logiya” elm mənasındadır.* Dillərin mənşə ümumiliyinə görə qruplaşdırılmasına genealoji bölgü deyilir. Bu təsnifdə dillərin genetik birliyi, tarixi, bunların qarşılıqlı münasibəti nəzərə alınaraq onların qohumluğu müəyyənləşdirilir. Dilçilik tarixində genealoji təsnifə əsasən dil ailə və qrupları müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, Hind-Avropa dilləri ailəsi, Qafqaz dilləri ailəsi, İran dilləri qrupu, Baltik dilləri qrupu, Roman dilləri qrupu və s.

DİLLƏRİN QARŞILIQLI TƏSİRİ (DİLLERİN KARŞILIKLI ETKİLƏŞİMİ) – Bu termin iki anlayışı özündə ifadə edir. Ümumiyyətlə, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və dil elementlərinin dilin daxili strukturuna təsiri. Dillərin qarşılıqlı təsiri dedikdə, iki və daha artıq dilin ədəbi dil səviyyəsinə, eləcə də onların dialektlərinə təsiri, bir dilin müxtəlif dillərdən söz alması, həmçinin ayrı-ayrı dövrlərdə dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi dərk edilir.

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ZƏNGİNLƏŞMƏSİ (DİLLERİN KARŞILIKLI ZƏNGİNLEŞMƏSİ) – İctimai-siyasi, sosial proseslər və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində sözlər və terminlər bir dildən başqasına keçir və onu zənginləşdirir.

DİLLƏRİN STADIAL TƏSNİFİ (DİLLERİN STADIAL SINIFLANDIRMASI) – Stadiyal təsnif dillərin ilkin ünsürlərinə əsaslanır. Dillər eyni ünsürlərdən törəndiyi üçün onların təsnifi inkişafı ilə bağlı aparılır. Bu təsnifə görə dillərin inkişaf mərhələləri müəyyənləşdirilir və buna uyğun qruplaşdırmalar aparılır.

DİLLƏRİN TƏSNİFİ (DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI) – Dillər təsnif olunarkən onların əsas əlamətləri - yaranması, yayılması, mənşə ümumiliyi, ədəbi səviyyəsi, qrammatik uyğunluğu və s. cəhətlər nəzərə alınır. Belə əlamətlər dillərin təsnif prinsiplərini yaradır. Dillərin mənşə ümumiliyi xarakteroloji prinsipə görə dilin özünəməxsusluğunu, xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu əlamətlər əsasında dillərin təsnifi aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır: coğrafi təsnif; tipoloji təsnif; stadiyal təsnif; funksional təsnif; geneoloji təsnif.

DİLLƏRİN TİPOLOJİ TƏSNİFİ (DİLLERİN BİÇİMSEL SINIFLANDIRMASI) – Tipoloji təsnifin əsası XIX əsrin əvvəllərində F. Şlegel tərəfindən qoyulmuşdur. İlk

dövlərdə tipoloji təsnif dillərin morfoloji tipologiyası əsasında təşəkkül tapmışdır. Dil tipləri ancaq morfoloji əlamətlərə görə müəyyənləşdirilmişdir. Morfoloji tipologiyada dillərin morfoloji quruluşu, sintaktik tipologiyada söz birləşmələri, cümlə quruluşu, sintaktik əlaqələrin xüsusiyyətləri tipoloji mövqedən xarakterizə olunur. Müasir dilçilikdə dünya dilləri tipoloji təsnifə görə aşağıdakı tiplərə bölünür: 1. amorf dillər, 2. aqlütinativ dillər, 3. flektiv dillər, 4. inkorporlaşan dillər.

DİLORTASI SAMİTLƏR (DİLORTASI ÜNSÜZLER) – Tələffüz zamanı dilin orta hissəsinin ön damağa doğru qalxması nəticəsində yaranan samitlər dilortası samitlər adlanır. Azərbaycan dilində dörd – k (k^ˈ), y(x^ˈ) dil ortası samit vardır.

DİLÖNÜ SAMİTLƏR (DİLÖNÜ ÜNSÜZLER) – Dilin ön hissəsinin fəal iştirakı ilə yaranan samitlərə dilönü samitlər deyilir. Dilönü samitlərə t, d, s, z, ş, j, c, ç, l, n, r, daxildir. Dilönü samitlərin iki növü vardır: dil-diş samitləri və dil-yuvaq samitləri.

DİL-YUVAQ SAMİTLƏRİ (DİL-YUVAK ÜNSÜZLER) – Dilönü yanlarının ön damağa toxunması ilə yaranan samitlər. Azərbaycan ədəbi dilində j, ş, c, ç, p samitləri dil-yuvaq samitləridir.

DİNAMİK VURĞU (DİNAMİK VURGU) – Vurğulu hecanın vurğusuz hecalardan gərginliyinin və tələffüz üçün istifadə edilən hava axınının çoxluğu ilə fərqlənməsinə dinamik vurğu deyilir.

DİNİ NATİQLİK (DİNİ HİTABET) – Moizə və xütbə nitqi daxildir.

DIRNAQ (TIRNAK) – Təhkiyə daxilində vasitəsiz nitq, bədii və elmi əsərlərdən gətirilən sitatlar dırnaq arasında olur. Eləcə də kitab, jurnal, qəzet, mahnı adları, kinayə ilə

işlədilən söz və ifadələr dırnaqda yazılır. Dırnaq qoşa işlədilən işarədir.

DİSFEMİZM (ANLAM KÖTÜLEŞMESİ)– Disfemizmlər evfemizin əksi kimi yaranmışdır. Əslində disfemizmlər tabu olsa da, mənanı sərt, kobud, mənfi mənada, təsirli ifadə etmək deməkdir. Bu ifadələrdə üslubi modallıq, subyektiv münasibət daha güclü olur.

DİSKURS (SÖYLEV) – *Diskurs fransız mənşəli “discours” sözündən olub, nitq mənasını ifadə edir.* Diskurs ifadəli, rəbitəli mətnin ekstralingvistik (praqmatik, psixoloji, sosial mədəni və b.) faktorların məcmusu kimi başa düşülür. Diskurs məişət dialoqu, intervü, mühazirə kimi müxtəlif nitq növlərini özündə birləşdirir. 50-ci illərdə E.Benvenist deyim nəzəriyyəsini hazırlayaraq diskursu nitq xarakteristikası kimi müəyyənləşdirir. Diskurs verbal kommunikasiyada mətn qrammatik formaları, bir-birinin dalınca sıralanmış frazaların ardıcılığıdır. Diskurs kommunikativ hadisədir. Formal şərh adı altında diskurs cümləfövqi kimi başa düşülür. Geniş mənada funksional şərhə diskurs dilin işlənməsi prosesi və onun müxtəlif formalarda nitqdə reallaşması kimi başa düşülür. Diskurs bir proses, mətn isə nitqin məhsuluna uyğun gəlir. Diskursun situativ şərh dedikdə, kommunikasiyanın sosial, psixoloji və mədəni şərtlərinin cəmi nəzərdə tutulur.

DİSKURSİV PRAKTİKA (SÖYLEVSEL UYGULAMA) – Dil baxımından müəyyən mənaya yaxın funksional alternativ dil vasitələrindən istifadə.

DİSSİMİLYASIYA (AYKIRILAŞMA) – Sözü tərkibində olan həmcins səslərin nitq axınında birinin digərinə təsir edərək onu başqa səsə çevirməsinə, yəni ayrı cinsləşməsi ilə yaranan fonetik hadisəyə dissimilyasiya deyilir. Sözdəki eynicinsli səslər biri digərinə təsir edərək onu başqa səsə çevirir. Bu zaman dissimilyasiya hadisəsi baş verir. Dissimilyasiya hadisəsi yalnız yanaşı və ya bir hecəda olan tam eyni

məxrəc səslərdə deyil, yanaşı olmayan sözün müxtəlif hecalarında olan həmcins səslərdə də özünü göstərən hadisədir. Məsələn, anbar-ambar, hammal-hambal və s. Azərbaycan dilində dissimilyasiya hadisəsi istiqamətinə görə iki yerə ayrılır: yaxın dissimilyasiya, uzaq dissimilyasiya.

DİSSONANS (SES BOZUŞMASI) – Tələffüz zamanı səslərin qarışıq tələffüzü.

DİSTRİBUTİVLİK KRİTERİYASI (DAĞIMSALLIK /DAĞITIM KRİTERİ) – Elmi dilin spesifik cəhətlərinin araşdırılması prosesində hər bir sahəyə aid mətnlərdə terminlərin müəyyən sözlərlə yanaşı işlənməsində qanunauyğunluqlar əsasdır. Hər hansı sözün müəyyən sahəyə məxsus terminlərlə əlaqəsi onun terminoloji məzmunu ilə aydınlaşdırılır. Məsələn, Hal (ismin halı) termini ilə işlənən sözləri seçsək, təqribən belə bir cərgə alınır: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal, eləcə də mənsubiyyət kateqoriyası və s.

DİVERGENSIYA (AYRIŞMA) – *Divergensiya latınca “divergo” sözündən olub, uzaqlaşma mənasını ifadə edir.* İki və daha artıq dillərin bir-birindən ayrılması, uzaqlaşması divergensiya adlanır. Bu proses qohum dillərin və bir dilin müxtəlif dialektlərinin mərkəzdənqaçma prosesləri ilə izah edilir. Divergensiya prosesləri qədim dövrdən başlayaraq hazırkı dövrə qədər davam etmişdir. Bir kökdən ayrılaraq müstəqil dillərə çevrilən dillərin yaranmasında və formalaşmasında, eyni zamanda eyni bir dilin müxtəlif dialektlərə parçalanmasında müstəsna rol oynamışdır. Məsələn, qohum dillər ümumi olan bir ulu dildən ayrılmışdır. Divergensiya diaxronik prosesi bildirir.

DİVERGENT (AYRIŞMA) – Divergent səs qanunları ilə şərtlənmiş eyni bir səsin dəyişməsidir. Səslərin divergensiyası onların kombinator dəyişmələrindən tam asılıdır. Koherensiyanın aradan qalxması ilə divergensiya da aradan qalxır.

DİZYUNKSİYA (AYRILMA/BÖLÜNME) – *Dizyunksiya* latınca “*disjunctiv*” sözündən olub, “*ayıran*”, “*fərqləndirən*” mənasını daşıyır. İki və daha artıq çoxluğun, adın həcmi, termin və hökmün məntiqi bağlayıcılar vasitəsi ilə əlaqəsini yaradan məntiqi əməliyyatdır. Adı nitqdə isə dizyunksiya iki və daha çox cümlənin bölünməsidir.

DODAQ AHƏNGİ (DUDAK UYUMU/ KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU) – Dodağa görə fərqlənən saitlərin ahəngidir. Dodağa görə fərqlənən saitlərin ahəngi iki yerə ayrılır: dodaqlanmayan saitlərin ahəngi; dodaqlanan saitlərin ahəngi.

DODAQ SAMİTLƏRİ (DUDAK ÜNSÜZLERİ) – Tələffüz zamanı dodaqların fəal iştirakı ilə yaranan samitlər dodaq samitləri adlanır. Dodaq samitləri iki yerə ayrılır: qoşadodaq samitləri və dodaq-diş samitləri.

DODAQ SƏSLƏR (DUDAK SESLERİ) – Dodaq əzələlərinin səs tələffüzü zamanı müxtəlif formalar alması dodaq səslərini əmələ gətirir. Dodaqlar dairəvi şəkllə düşüb irəli uzananda ağız rezonatorunun həcmi genişləndirərək bu səslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaradır. Dodaq əzələləri öz hərəkətlərində daha sərbəstdir, ona görə də yalnız aşağıdan yuxarı üst dodağa doğru deyil, yuxarı dişlərə tərəfdə hərəkət edir və bunun nəticəsində v, f kimi dodaq-diş səsləri əmələ gəlir.

DODAQ-DİŞ SAMİTLƏRİ (DUDAK-DİŞ ÜNSÜZLERİ) – Alt dodağın üst ön dişlərə toxunması nəticəsində yaranan samitlərə dodaq-diş samitləri deyilir. Azərbaycan dilində v və f dodaq-diş samitidir.

DODAQLANAN SAİTLƏR (YUVARLAK ÜNLÜLER) – Dodaqların irəli uzanıb dairəvi şəkllə düşməsi nəticəsində yaranan saitlərə dodaqlanan saitlər deyilir. Azərbaycan dilində o, ö, u, ü dodaqlanan saitlərdir.

DODAQLANMAYAN SAİTLƏR (DÜZ ÜNLÜLER)

– Dodaqların fəal iştirakı olmadan yaranan saİtlərə dodaqlanmayan saİtlər deyilir. Azərbaycan dilində a, ə, ı, i, e dodaqlanmayan saİtlərdir.

DOMİNANT (DOMİNANT) – *“Dominant” termini latın sözü olub mənası hökmran, hakim, üstün deməkdir.* Dildə əsas söz dominant adlanır. Məsələn, üz-sifət, sima, bəniz-camal və s.

DOMİNANT SÖZ (ÜST KATMAN KELİME) – Sinonimik cərgədə əsas, baza söz dominant söz adlanır. Məsələn, kin- qəzəb-nifrət; xürafat-cəhalət-savadsızlıq.

DÖVLƏT DİLİ (DEVLET DİLİ/RESMİ DİL) – Dövlət dili dedikdə, hər hansı bir ölkədə yaşayanlar arasında ünsiyyət üçün müəyyənləşdirilmiş rəsmi dil nəzərdə tutulur. Bu dil rəsmi, diplomatik, inzibati orqanlar sahəsində, hərbi işlərdə, eləcə də hüquqi sənədlərin dili kimi işlənir. Bütövlükdə ölkənin daxili və xarici siyasətində, ölkə daxilində bütün sahələrdə yazışmalar bu dildə aparılır. Dövlətin qurulmasında bir sıra atributlarla yanaşı, dil siyasəti xüsusi yer tutur.

DRİMONİM (DRİMONİM)– *Drimonim termini yunanca “drimons” sözündən olub “meşə adı” deməkdir.* Toponimin bir növü olub, meşə massivləri adlarına, hər hansı meşənin və ya meşənin müəyyən hissəsinin xüsusi adına drimonim deyilir. Məsələn, Qarğu meşəsi, Zığ meşəsi, Şayan meşəsi, Tayan meşəsi, Naxçıvan meşəsi və s.

DROMONİM (DROMONİM) – *Dromonim termini yunanca “dromos” sözündən olub, hərəkət, yol, və “onim” sözlərindən əmələ gəlmişdir.* Hər hansı yerüstü, yeraltı, su, hava nəqliyyat yolunun xüsusi adıdır. Məsələn, Bakı – Kürdəmir dəmiryol xətti, Bakı – Qazax avtobus xətti, İstanbul – Moskva hava xətti, “Sahil” metro stansiyası, “Koroğlu” metro stansiyası və s.

DUBLET TERMİN (EŞ TERİM) – Mənaca bir- biri ilə eyni olan və üslubi cəhətdən fərqlənməyən, formaca müxtəlif olan terminlər dublet terminlərdir. Həmməna terminlər paralelliğin əsas əlamətlərini özündə əks etdirir. Məsələn, dilçilik- linqvistika, metateza- yerdəyişmə, assimilyasiya –uyuşma və s. Dublet termin alınma və dilin öz sözləri əsasında yaranır. Milli dilə məxsus termin yaradıcılığı meyili əsasında yaradılan müəyyən qrup vahidlər əvəzolunan sözə anlayış cəhətdən tam uyğun olduqda, habelə, struktura görə ümumdil normalarından kənara çıxmada tezliklə mənimsənilir. Lakin semantik və struktur normalar pozulduğu halda əvəz olunma məqsədi ilə yaradılan terminlər mənimsənilmir, varianta, sinonimə, paralelə və ya dubletə çevrilir. Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasında da dublet terminlər işlənir. Məsələn, linqvistika-dilçilik, dildaxili-intralingvistika, abbreviatura - ixtisar; abbreviasiya –ixtisarətmə, absorbsiya-saitin düşməsi; adaptasiya- uyğunlaşma, akkuzativ - təsirlik hal və s.

DURĞU İŞARƏLƏRİ (DURAKLAMA İMLERİ) – Nitq axını parçalarının bitkinliyini təmin edən, mənalı səslənmənin fasilələr halında təzahür etməsinə durğu işarələri deyilir. Fonoqrafik yazılarda istifadə olunan vasitələrdən biri də durğu işarələridir. Durğu işarələri nitqin sintaktik bölünməsinə, cümlədə fikrin düzgün ifadə edilməsinə, intonasiya və məna çalarlarını yaradan əsas vasitədir. Yazılı nitqdə nitqin deklamasiya-psixoloji parçalanmasına, eləcə də nitqin morfoloji vasitələrlə, müxtəlif sistemli dillərdə istifadə olunan söz sırası ilə fərqləndirilə bilməyən, sintaktik məzmun baxımından bölünməsinə göstərmək məqsədi ilə işlədilən işarələrdir. Durğu işarələri şifahi nitqin incəliyi ilə yazıda əks olunmasına xidmət edir, ifadənin məntiqi mənası ilə bağlı, cümlənin quruluşuna müvafiq yaranır.

DÜNYA DİLLƏRİNİN GENEALOGİYASI (DÜNYA DİLLERİNİN AKRABALIĞI) – Dünya dillərinin genealogiyası, dillərin genealoji təsnifi tipoloji tədqiqatlarla bağlı meydana çıxmışdır. Genealoji təsnif qohum dil ailələrinin qruplaşdırılması məsələsini əhatə edir. Qohum dillərin öyrənilməsi ilə əlaqədar aydınlaşdırılır ki, bu dillər müəyyən arasıkəsilməz ərazilərdə yayılmışdır, yəni dil istifadəçiləri müvafiq ərazilərdə məskunlaşmışlar. Qohum dillərin müəyyən ərazilər üzrə yayılmasını öyrənmək dilçilik coğrafiyasının meydana gəlməsini şərtləndirir. Tipoloji təsnifə müxtəlif sistemli, qohum olan və qohum olmayan dillər daxil edilsə, genealoji təsnifə ancaq qohum olan dillər, dil ailələri, dil qrupları daxil edilir.

DÜNYA DİLLƏRİNİN TİPOLOGİYASI (DÜNYA DİLLERİNİN TİPOLOJİSİ) – Dünya dillərində zaman keçdikcə nitq fəaliyyətindəki intensivliyə müvafiq olaraq struktur dəyişmələri baş verir. Strukturdakı dəyişmələr isə sistemdə dəyişmələr əmələ gətirir. Ona görə də müasir dillərin quruluşunda bir-birindən fərqli sistemlərin mövcudluğu müşahidə edilir. Dünya dillərinin tipologiyasında coğrafi, tipoloji, stadial, funksional və genealoji təsnif əsas götürülür

DÜZƏLTMƏ KÖK (TÜREMİŞ KÖK) – Düzəltmə kök, sadə kök morfemdən sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olub, leksik və qrammatik mənasına görə ilkin kökdən fərqlənir. Məsələn, yazıçı, almalı, yüklü, bağça, sıxıntı və s.

DÜZƏLTMƏ NOMİNATİV MƏNA (TÜREMİŞ NOMİNATİV ANLAM) – Düzəltmə nominativ məna sözün ilk mənası əsasında formalaşan və həmin mənanın izini müəyyən dərəcədə saxlayan, sözlərin birləşmə daxilində başqa sözlərlə əlaqəsində müəyyənləşir. Məsələn, göz- insanın gözü, şkafın gözü, evin gözü, ağız- adamın ağızı, evin ağızı, yolun ağızı və s. Sözün düzəltmə nominativ mənası əsas

nominativ mənadan yarandığına görə başqa sözlərlə əlaqədə aydın şəkildə nəzərə çarpır və mənə konkretləşir.

DÜZƏLTMƏ OMONİMLƏR (TÜREMİŞ EŞADLI KELİMELER) – Etimoloji cəhətdən əlaqədar olan və olmayan sözlərdən şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn omonimlərdir. Bu omonimlər etimoloji cəhətdən əlaqədar olan və olmayan sözlərdən şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Bunlar sözyaratma və formayaratma prosesinin nəticəsidir; Məsələn, *sağlıq* (sağlamlıq) – *sağlıq* (qədəh qaldırma); *donluq* (maaş) - *donluq* (parça) və s.

DÜZƏLTMƏ SÖZ (TÜREMİŞ KELİME) – İnsan şüurunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildə hazır şəkildə olan sözlərdən düzəldilmiş yeni mənalı sözlərə düzəltmə sözlər deyilir. Düzəltmə sözlər dildə müxtəlif əsli sözlərin, eləcə də düzəltmə sözlərin özlərindən də əmələ gəlir. Dilin lüğət tərkibində mövcud olan hazır elementdən xüsusi formantlarla yaranır, dilin daxili məntiqinə, sözün leksik-semantik xarakteristikasına, sözdüzəltmə formantının semantik xassələrinə əsaslanır.

DÜZGÜN NİTQ (DOĞRU KONUŞMA) – Danışığı prosesində ədəbi dilin müxtəlif sahələrinə dair normalarına riayət olunması prosesidir. Düzgün nitqdə fonetik, orfoepik, leksik və üslubi normaların zəngin imkanlarından istifadə olunur. Düzgün nitqin başlıca tələbi ədəbi dilin normalarına riayət etməkdir.

EKKLEZİONİM (EKKLEZİONİM) – Mərasimlərin, adət-ənənələrin keçirildiyi yerin adı. Həmçinin kilsə, məscid, müqəddəs sayılan daş, bulaq, ağac adları. Məsələn, İmamrza məscidi, Nardaran piri, Seyfəli məscidi, Əlağa piri və s.

EKRAN NİTQİ (EKRAN KONUŞMASI) – Buna tele-nitq də deyilir. Bu nitq monoloji və dialoji formalarda olub, məzmun təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır. Televiziya verilişləri zamanı bəzən təsvir, bəzən də sözün rolu ön plana çəkilərək müəyyən təfəkkür tərzini ifadə edilir.

EKSOFORA (EKSOFORA) – Eksofora diskurs çərçivəsində, yəni məndən kənarında baş verən, mürəkkəb sintaktik bütövün sərhədlərindən, hüdudlarından xaricdə olan, daha geniş və zahiri kontekstin bir hissəsi əvəzində işlənməsidir.

EKSOSEMANTİK İNFORMASIYA (EKSOSEMANTİK BİLGİ) – Dilçilikdə dəqiq, obyektiv olanı tam əks etdirən informasiya.

EKSPERİMENTAL ÜSUL (UYGULAMALI METOD) – Dilin səs sisteminin, səslərin və səs hadisələrinin bütün əlamətlərinin eksperimental üsulla öyrənilməsi. Bu üsul danışq səslərinin dəqiq ölçülməsinə və düzgün xarakterizə edilməsinə şərait yaradır. Danışq səslərinin müxtəlif cihazlarla tədqiq olunmasına eksperimental üsul deyilir.

EKSPERİMENTAL FONETİKA (UYGULAMALI SES BİLGİSİ) – Fonemlərin eksperimentlər əsasında tədqiq eksperimental fonetika adlanır. Dillərin fonoloji sisteminin eksperimental tədqiqat metodu get-gedə təkmilləşdirilmişdir. Son zamanlar kinoqrafiya ilə yanaşı fotoqrafiya, rentgenoqrafiya, platoqrafiya, osiloqrafiyadan da geniş istifadə olunur.

EKSPLİSİT ÜSUL (AÇIK YÖNTEM) – Açıq-aşkar ifadəsi olan hər hansı fakt, qrammatik forma.

EKSPRESSİV FUNKSIYA (ANLATIM İŞLEVI) – İnsanın daxili hiss və duyğularını, həyəcanlarını, kədərini ifadə edən funksiya ekspressiv funksiya adlanır.

EKSPRESSİV SÖZLƏR (ANLAMLI KELİMELER)– Dildə hiss və həyəcan ifadə olunmasına imkan yaranan dil vahidlərinə ekspressiv sözlər deyilir.

EKSPRESSİVLİK (EKSPRESSİVİTE/ANLATIMSALLIK) – Ekspressivlik sözün ifadəliliyi, təsir qüvvəsi, aktivliyi deməkdir. Ekspressiya yalnız insanın nitqində deyil, həm də hərəkət, mimika, ümumi davranış və fəaliyyətində də özünü göstərir. Sözdə ekspressivliyin əmələ gəlməsi onun mənə dairəsinin genişlənməsi və mənə çalarının əmələ gəlməsi ilə bağlıdır. Həmin mənə çalarları sözün ifadəlilik və təsirlilik qüvvəsinin artmasına təsir edir. Ekspressivlik dildə həm fonetik, həm leksik, həm də sintaktik kateqoriyalar vasitəsi ilə əmələ gəlir.

EKSTRALİŅQVİSTİK FAKTORLAR (DİL DIŞI ÖZELLİK) – Dildən kənar yaranan faktorlar. Ekstralinqvistik faktorlara bir dilə digər dillərin təsiri, cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların arasında ünsiyyət intensivliyinin artması, əhalinin sosial-siyasi fəallığı, yeni biliklərin artması və s. daxildir. Bu faktorlar dilin inkişafına, dil sisteminin bütün tərkib səviyyələrinə nüfuz edir.

EKZİSTENSİYA (VAROLUŞ) – Maddi mövcud olan əşya və onun əksi.

EKZONİM (EKZONİM) – Hər hansı bir dildə ənənəvi şəkildə işlənən, başqa ölkələrin, ərazilərin, xalqların adı. Məsələn, Macarıstan – Hunqariya, Gürcüstan – Sakartvelos və s.

EKZOTİK SÖZLƏR (EGZOTİK KELİMELER) – Mənşəcə başqa dilə məxsus olub hər hansı bir xalqın həyat

tərzini, adət-ənənəsini, milli xüsusiyyətlərini, məişətini göstərən leksik vahidlərə ekzotik söz və ya ekzotizm deyilir. Ekzotik sözlər xalqlar, ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və dostluq əlaqələri əsasında yaranır. Ekzotik sözlər mənşəcə başqa dilə mənsub olub, xalqın məişətini göstərən leksik vahidlərdir. Ekzotik sözlərə pul vahidlərinin adı, musiqi alətlərinin adı, rəqs adları, xörək adları, meyvə adları, geyim adları, oyun adları və s. daxildir. Məsələn, marka, lira, dollar, balzam, dənər, mer, lord, frak, kimano, qospodin və s.

ELİMINASIYA (ELİMINASYON) – Cümlənin predikativ quruluşunda vahid güclü predikativ nöqtənin formalaşması.

ELİZİYA (SES DÜŞÜMÜ) – Sözün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözün şəkilçiləri ilə bitməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalı sözün, yaxud şəkilçinin tərkibində müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait səsin, bəzən isə saitle qovuşmuş olan samit səsin ixtisar olunmasına eliziya (səs düşümü) hadisəsi deyilir. Eliziya nəticəsində sözün tərkibindən bu və ya digər səs düşür. Qədim fonetik hadisələrdən olan səs düşümünün söz daxilində yaranması, başlıca olaraq səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, həmçinin də səslərin güc iyerarxiyası ilə əlaqədardır. Səslərin düşməsi nəticəsində sözlər sadə şəkil alır və prosesdə “artıqlıq” aradan qaldırılır. Əvvəlcə nitq daxilində əmələ gələn bu hadisə sonradan dil normasına çevrilir. Yəni, sözün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin bitişdirilməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılığını azaltmaq, çoxhecalı sözü azhecalı söz halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözün, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər səs düşür. Azərbaycan dilində səs düşümü hadisəsi sözlə şəkilçilərin birləşməsində və sözlərin yanaşmasında müşahidə olunur. Məsələn, Əliəsgər-

Ələsgər, Əlibəşir-Əlbəşir, yazmayır-yazmır, danışmayır-danışmır və s.

ELLİPSİS (EKSİLTİ) – *Ellipsis yunan mənşəli söz olub enmə, düşmə mənasında işlənir.* Mənaya görə asanlıqla bərpa olunan cümlə üzvlərindən birinin (ən çox xəbərin) buraxılmasına əsaslanan sintaktik fiqurdur. Dil vahidinin ellipsisə uğraması sadəcə olaraq onu işlətməmək deyil, işlətməklə məzmunu suppresiya vasitəsi ilə ifadə etməkdir. Formal olaraq mətndə öz ifadəsini tapmayan, lakin tapması mümkün olan linqvistik dəyər məzmununda özünü göstərir.

ELLİPSİS AD (EKSİLTİ AD) – Mürəkkəb adlarda müəyyən sözün, şəkilçinin, həmçinin toponimlərdə coğrafi nomenin buraxılmasıdır.

ELMİ ETİMOLOGİYA (BİLİMSEL ETİMOLOJİ)
–Sözün mənşəyini elmi əsaslarla sübut edən etimologiya.

ELMİ HİPOTEZA (BİLİMSEL VARSAYIM) – Müasir elmi biliyin inkişafı hipotezasız qeyri-mümkündür. Yeni faktların əksəriyyəti mövcud elmi nəzəriyyələrlə izah olunur. Elmi hipotezalarda maksimal ümumilik, məntiqi sadəlik, varislik əlaqəsi əsas götürülür.

ELMİ ÜSLUB (BİLİMSEL ÜSLUP) – Fikrin elmi şəkildə ifadə olunmasına xidmət edən və elmi fəaliyyət dairəsində geniş şəkildə istifadə olunan üsluba elmi üslub deyilir. Elmi üslub üçün məntiqlik əsasdır. Elmi üslubun əsas məqsədi obyektiv gerçəklik haqqında həqiqi təsəvvür yaratmaqdır. Buna görə də elmi üslub açıq məntiq və təkmənalı leksik vahidlər-terminlər üzərində qurulur. Elmi şəkildə düşünə bilmək bacarığı, elmi fəaliyyətdə faktın təsvirini vermək, onu təhlil edib nəticə çıxarmaq bu prosesdə ən başlıca şərt-dir. Elmi üslubun səciyyəvi cəhətləri nəzərə alınaraq məntiqilik, obyektivlik, birmənalılıq, dəqiqlik əsas götürülərək elmi informativ məlumatlar verilir. Terminlər elmi üslubun

vahidləridir və elmdə müəyyən məsələ şərh olunarkən elmi təfəkkür əsas götürülür. Bu xüsusiyyət elmi üslubu bütün üslublardan fərqləndirir və üslubda elmin müxtəlif sahələrində tədqiqat prosesində dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilmiş terminlərdən istifadə olunur. Elmi üslubun əsas əlamətlərindən biri kimi terminin təkmənalı, yəni ilk mənasında işlədilməsi zəruridir. Elm mövcud anlayışlara dair dəqiq izahat tələb edir. Anlayışların definisiyası, onlar arasındakı əlaqələr istənilən elm sahələrinin tədqiqi prosesində müəyyənləşdirilir. Tədqiqatda anlayışlar adlandırılan zaman onun əsas əlamətləri və ona uyğun mənalar, eləcə də mənaları yaradan əlamətlərin xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

EMFATİK VURĞU (DUYUM VURGUSU) – Cümlədə müəyyən sözün tələffüzçə fərqləndirilməsi.

EMOSİONAL JEST (DUYGUSAL JEST) – Nitqdə emosional çalarlıqların ifadə edilməsi. Jest əslində insan emosiyaları üçün maddi dayaq nöqtəsidir. Jest danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini- təəccübünü, təəssüfünü, acığını, sevincini və s. ifadə edə bilməsidir. Məsələn, Əlini əlinə vurmaq (sevinmək), əlini yelləmək (peşmançılıq bildirmək), başını tərpətmək (bəyənmemək), başını ovucları arasına almaq (təəssüflənmək), yumruğunu öz sinəsinə vurmaq (narazılıq bildirmək).

EMOSİONAL MƏNA (DUYGUSAL ANLAM) – Hiss və iradi cəhətləri bildirən mənalara emosional mənalar deyilir. Emosional mənaya malik olan sözlər insanın hiss və həyəcanını ifadə edən nitq vahidləridir. Emosional mənə sözdə həm müstəqil tərzdə, həm də əşyavi-məntiqi mənə ilə yanaşı mövcud ola bilər. Lakin dilimizdə elə sözlər var ki, əşyavi-məntiqi mənə bildirmir, ancaq emosiya bildirir. Nida müəyyən sözlərlə yanaşı işlənərək cümləyə, mətnə emosiya çaları verir. Ancaq emosional mənə sözün leksik mənasından da irəli gəlir. Məsələn, vətən, sevmək, eşq, gözəllik, vurğun olmaq, şər qüvvələr, dəhşət və s. Sözün digər mənaları

kimi, emosional məna da anlayışın ifadəsinə xidmət edir. Emosionallıq anlayışına bütün modallıq növləri (yəqinlik, güman, ehtimal anlayışlarından başlamış şadlıq, sevinc, nidalara qədər) daxil edilir. Bu məzmun həm leksik (modal sözlər, nidalar), həm qrammatik (feil formaları), həm də intonasion (emfaza) yolla verilə bilər. Emosionallığın ifadə vasitələrinə dildən kənar vasitələr (jestlər, mimikalar və s.) də daxildir ki, bunlar paralingvistik kommunikasiyanın tərkib hissələridir.

EMOTİK MƏNA (DUYGU ANLAMI) – Müəyyən situasiyada ifadə olunan fikrə dilin xüsusi semantik əlamətə malik olan vahidlərinin köməyi ilə emosional üslubi məzmunun ifadəsi emotik məna adlanır.

EMOTİV VƏZİFƏ (DUYGUSAL GÖREV) – Dilin idrak forması kimi insanın hiss və həyəcanları, əhval-ruhiyyəsi ifadə olunur.

ENALLAQA (ENELLAGA) – Enallaqa yunanca “*enallaqa*” sözündən olub, “çevrilmə”, “yer dəyişikliyi” mənasını ifadə edir. Enallaqa nitqdə söz-formalar arasında məna əlaqəsi, məna uyğunluğu olduğu halda, formal-qrammatik uyğunluğun, uzlaşmanın pozulmasıdır. Enallaqa çox vaxt qrammatik kateqoriyanı müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Mahiyyətə bu da yer dəyişikliyi – kateqoriyanın (nitq hissəsinin və ya ismin halının) qrammatik məntiq baxımından ona xas olmayan mövqeyə tərəf yer dəyişikliyi. Bu mənada enallaqa cümlənin strukturunda qrammatik ardıcılığın kəskin pozulmasıdır. Məsələn, Həkimlər və tərbiyəçilər tez-tez soruşurlar : “Biz bu gün nə yemişik?” Burada ikinci şəxsin əvəzinə birinci şəxsin cəmindən istifadə olunmuşdur.

ENANTİOSEMİYA (ENANTİOSEMİA) – *Enantiosemiya* yunanca “*enantios*” “əks”, “zidd”, “sema” isə “işarə” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, mənanın polyarlaşması, semantik əkslik, mənacə zidd olması mənasını ifadə edir. Semantik baxımdan eyni səs kompleksinə malik olan sözlərin bir-birinə əks olan mənaları ifadə etməsinə enantiosemiya deyilir.

Məsələn, “vurmaq” döymək, içmək, zərbə endirmək mənalarında da işlənir. Dilçilikdə eyni sözün, ifadənin, morfemin antonim mənalar bildirmə xüsusiyyəti, antonimiyanın son həddi kimi hesab olunur və daxili antonimlik də adlandırılır. İlk dəfə olaraq 1884-cü ildə V.İ.Şerstel Hind-Avropa dillərinin materiallarını müxtəlif sistemli dillərdə qarşılıqlı tədqiq edərkən, məzmununda daxili əksmənalılığı da müşahidə etmiş və onu enantiosemiya adlandırmışdır. Bu termin sözün və birləşmənin antonim mənaları bildirmə xüsusiyyətinə malikdir və belə antonimlərin bəziləri mənanın polyarlaşdırılması nəticəsində meydana gəlir. Belə ki, əvvəlki neytral mənə iki zidd mənaya parçalanır. Məsələn, Qonaq qonağı istəməz. (Hər söz başqa zidd mənədadır).

ENDOFORA (ENDOFOR) – Mətn və yaxud diskurs içərisində bir ifadənin digər bir ifadəyə çarpaz istinadına endofora deyilir.

ENDOFORİK ƏLAQƏ (ENDOFORİK İLİŞKİ) – Deyiktik və referentiv xassəli əvəzliliklərin mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasındakı əlaqəsi endoforik əlaqə adlanır. Yəni mətnə eyni sözün təkrarlanmaması üçün əvəzliliklə əvəzlənir. Endoforik əlaqə ən çox əvəzliliklərlə əvəzlənən sözlər və əvəzliliklər arasında təzahür edir.

ENDOFORİK İSTİNAD (ENDOFORİK ATIF) – Mətn içərisində kiməsə və nəyəsə istinadən üçüncü şəxs əvəzliyinin, yaxud da başqa bir leksik vahidin işlənməsidir.

ENDOSEMANTİK İNFORMASIYA (ENDOSEMANTİK BİLGİ) – Qeyri-dəqiq informasiya. Subyektiv informasiya obyektiv olanı tam əks etdirmir. İnformasiya o vaxt subyektiv olur ki, müəllif fikrində emosional və psixoloji momentləri əks etdirir.

ENƏN DİFTONQLAR (İNEN DİFTONGLAR) – Belə diftonqlarda gərginlik birinci hecadan əvvəl güclü olur, sonra zəifləyir.

ENKLİTİK MORFEM (ENKLİTİK BİRİM) – Bu tip morfemlər ya əsasən samitlər əsasında yaranır, ya da **u, i, ə** saitlərinin iştirakı ilə formalaşır.

ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏR (ANSİKLOPEDİK SÖZLÜKLƏR) – Ensiklopediya (fr. *enceclopedia* yun. *env+kuklas-sahə+paideia-maarif*) bütün elmlər və elmin müəyyən bir sahəsi haqqında qısa və dəqiq, sistematik, ümumi universal məlumat verən elmi arayışdır. Bu lüğətlərdə sözlərin ifadə etdikləri ədəbi və başqa mənalar, məfhumlar, predmet və hadisələr izah olunur. Ensiklopedik lüğətlər xüsusi və universal olmaqla iki yerə bölünür. Universal ensiklopediyalarda elmin müxtəlif sahələri üzrə, xüsusi ensiklopediyalarda elmin, texnikanın, mədəniyyətin bir sahəsi üzrə sistemativ məlumat verilir. İzahlı lüğətlərdən fərqli olaraq ensiklopedik lüğətlərdə terminlərin ifadə etdiyi məfhumların xarakteristikası izah olunur, əşya və hadisələrin mahiyyəti ətraflı şərh edilir. İzahlı lüğətlərdə isə sözün mənası ümumi şəkildə təyin edilir. Ensiklopedik lüğətlərdə terminlərin tərkib hissələri və ondan yaranan müxtəlif terminlər, əşya və məfhumların izahı öz əksini tapır. Lüğət məqalələri iki şəkildə qurulur. Qısa və geniş izah. Bəzən lazımi məlumatı almağı asanlaşdırmaq məqsədilə lüğətdə sitat gətirmək üsulu tətbiq edilir. Sitatlar isə kursivlə verilir.

EPENTEZA (İÇ SES TÜREMƏSİ) – Müəyyən fonetik və morfoloji şəraitlə əlaqədar olaraq söz daxilində müxtəlif səslərin artırılmasına epenteza deyilir.

EPIFORA (EPIFOR) – Bədii əsərlərdə anaforanın əksinə olaraq eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənən və bir-birinə yaxın yerləşən vahidlərin abzasların sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur. Epifora rədifdən fərqli olaraq nəzmdən başqa nəsr əsərlərində də müşahidə olunur. Epiforadan istifadədə şair bir növ sərbəstdir. Məsələn, Bu gün

bircə dərdimiz var- Vətən dərdi...Hamımızı oda yaxar-Vətən dərdi; Səni oda saldı-Vətən həsrəti, Yandırdı, yandırdı-Vətən həsrəti.

EPİQRAF (EPİGRAF) – Bədii mətnin elə bir komponentidir ki, oxucunu ilkin mətnə istiqamətləndirir və assosiasiya şəbəkəsini proqramlaşdırır. Bununla yanaşı epigraf bədii mətnin parçaları arasında intrasemiotik uyğunluq yaradır.

EPİMONA (EPİMONA) – Təkrarın növlərindən biri olub, eyni nitq vahidinin kiçik variasiyalarla təkrarlanmasıdır. Burada təkrar olunan fikrə müxtəlif şəkildə münasibət bildirilir, təsviri izahı verilir və təkrarlanan nitq vahidi hal, zaman, şəxs və s. şəkilçilərlə müxtəlif formalarda işlədilir. Məsələn, Görsəydin, bir aləm idi, bir aləm idi, elə bil hər gözəlliyi unuduran bir aləm (H.Arif).

EPİSTOLYAR ÜSLUB (EPİSTOLAR ÜSLUP) – Ailə üzvləri və qohumlar, dostlar, dövlət xadimləri, ədiblər arasında ki yazışmalar, ümumiyyətlə məktublaşma sənədləri epistoliar üslub adlanır. Məktublaşma ikitərəfli olur, hər hansı adresata göndərilir və ona cavab da gözlənilir.

EPİSTROFA (EPİSTROF) – Təkririn bir növü olan epist-rofa nəsrde cümlənin, nəzmdə isə misra və ya bəndin eyni nitq vahidləri ilə başlanması və bitməsidir. Məsələn, *Vətəndən yazayaza, Dərdinə əlac edirsən Vətəndən*; Bilirəm, nə deyirsən Araz bəy, bilirəm .

EPİTET (EPİTET) – *Epitet yunan mənşəli “epitos” sözündən olub, hərfi mənası “əlavə” deməkdir.* Epitet əşya, hadisə və hərəkət bildirən sözlərə məxsus əlamətin oxşar olan başqa bir əşya və hadisəyə əlavə edilib, onların mənasını qüvvətləndirən, izah edən bədii təyindir. Bədii dildə məcaz növlərindən biri kimi ifadənin təsirini qüvvətləndirmək üçün əsas sözün əvvəlinə artırılaraq onu təyin edir. Epitet təsvir olunan hər hansı əşyanı və ya hadisənin səciyyəvi əlamətini təyin edir,

təsvirə konkretlik gətirərək onu təyin edir. Adətən, sifət şəklində işlənir və poetikada bədii təyin adlanır. **İnci** qumlar üstündə, yenə verib baş-başa, yayı vurardıq başa. (M. Müşfq). Yaxud, çılğın cavanlıq, ayıq qız, daşürəkli adam, şəhla gözlü, bal dodaqlı və s.

EPITEZA (SON SES TÜREMƏSİ) – Müəyyən fonetik və morfoloji şəraitlə əlaqədar olaraq söz sonuna artırılan səsə epiteza deyilir.

EPONİMLƏR (EPONİMLER/ÖZEL ADLARIN TERİMLƏŞMƏSİ VE YA GENELLEŞMƏSİ) – Şəxs adlarının terminləşməsi prosesi. Məsələn, Amper ədədi, Nyuton qanunu, Klavdi şkalası, Kolmoqorov nəzəriyyəsi və s.

ERQATİV QURULUŞLU DİLLƏR (ERGATİF YAPILI DİLLER) – Bu dillər üçün erqativ konstruksiyalar səciyyəvidir. Bu dillərin başlıca xüsusiyyəti odur ki, feil-xəbər, mübtəda ilə ikitərəfli sintaktik əlaqədə olur; feil həm mübtəda ilə uzlaşır, həm də bu mübtədanı idarə edir. Bu ikitərəfli əlaqənin qrammatik idarəsi feilin təsirli və ya təsirsiz olması ilə əlaqədar dəyişilir. Feil təsirli olarsa, mübtəda xüsusi bir halda-erqativ halında işlənir, feil təsirsiz olduqda mübtəda mütləq halda işlədilir.

ESPERANTO (ESPERANTO) – Esperanto dünyada ən geniş yayılmış süni dildir. Bu dili Lidviq Lazar Zamenqof (1859-1917) tərəfindən yaradılmışdır. Esperanto yazısı latın qrafikası əsasında tərtib olunmuşdur. Bu əlifba 28 hərfdən ibarətdir.

ESTETİK FUNKSIYA (ESTETİK İŞLEV) – Estetik funksiya bədii əsərin ən başlıca xüsusiyyətidir. Bədii əsərlərdə olan informasiyalar yalnız müəyyən məlumatların verilməsi üçün deyil, ən əsası estetik təsir göstərmək, emosional hisslər oyatmaqdır. Başqa üslublar sistemindən fərqli olaraq bədii üslubun funksiyalarından başlıcası bədii sözlər vasitəsi ilə obrazlılıq yaratmaqdır. Buna görə də bu üslubda estetik funksiyanın başlıca məqsədi bədii obrazın yaradılmasıdır.

ETİKLİK (ETİKLİK) – Nitq mədəniyyətinin etik aspekti konkret nitq şəraitində dildən istifadə etmək bacarığı və biliklərinin tətbiqini müəyyən edir. Nitq mədəniyyətinin etik normalarını nitq etiketləri təşkil edir. Ünsiyyətin etik normalarını nitq etiketləri təşkil edir. Ünsiyyətin etik normalarına müəyyən danışıq etiketləri daxildir. Salamlaşma, xahiş etmə, sual vermə, minnətdarlıq, təbrik və s.

ETİMOLOGİYA (KÖKEN BİLGİSİ) – Etimologiya sözü yunanca “*etymon*”(etimon) “*əsil mənası*”, “*əsas mənası*”, “*loqos*” “*təlim*” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir, sözün əsil mənası anlayışını ifadə edir. Sözlərin mənşəyini tədqiq edən dilçilik şöbəsidir. Etimologiya yalnız sözlərin etimoloji izahı ilə kifayətlənmir, həm də morfemlərin, ifadələrin və s. aydınlaşdırmasına xidmət edir. Etimologiya sözün, morfemin ilkin mənasını, mənşəyini, eyni zamanda tarixini, xüsusilə qohum dillərdə söz köklərinin semantik mənalarının açılmasına imkan verir. Sözlərin semantik yaxınlaşmaları onların semantik inkişafının qanunauyğunluqları əsasında mümkün olur və izosemantik mənalar müəyyənləşdirilir.

ETİMOLOJİ LÜĞƏTLƏR (ETİMOLOJİK SÖZLÜKLƏR) – Bu lüğətlərdə sözün hansı mənbədən yarandığı, mənasının tədricən dəyişməsi və inkişafı izah edilir və söz köklərinin genetik qohumluğu müəyyənləşdirilir. Müəyyən hallarda baş sözün qabağında mötərizə arasında onun nominativ mənası verilir. Lüğətdə izah olunan sözün üslubi və ya qrammatik işarələri verilmir. Lüğət məqalələrində əvvəlcə sözün tərtib olunan dildə kökü, sonra başqa dildə işlədilməsi verilir. Bu lüğətlərdə sözlər əlifba sırası ilə düzülür.

ETİMOLOJİ OMONİMLƏR (ETİMOLOJİK EŞADLILAR) – Müxtəlif mənşəli olan, tarixən fonetik dəyişmə nəticəsində tələffüzçə eyniləşən, qrafik cəhətdən eyni

olan omonimlər; məsələn, **biz** (isim) - **biz** (əvəzlik); **çay** (bitki) - **çay** (axar su); **ton** (musiqi sədası) - **ton** (ağırlıq ölçüsü); **tər** (maye); - **tər** (təzə).

ETİMOLOJİ ÜSUL (ETİMOLOJİK YÖNTEM) – Bu üsul ilə tərtib olunan lüğətlərdə lüğət məqaləsində baş sözlərdən kök sözlərə üstünlük verilir. Lüğət məqaləsində içerisində əsas sözdən sonra ondan düzələn sözlər əlifba sırası ilə verilir. Məqsəd söz qruplarının qohumluğunu, sözyaratma dərəcəsini müəyyənləşdirməkdir.

ETNİK ƏLAMƏTLƏR (ETNİK BELİRTİLƏR) – Etnik əlamətlər dedikdə, ictimai ehtiyac, sosial mühit və hər hansı təhrikin təsiri altında insanların öz aralarında birləşməsini əks etdirən xüsusiyyətlərdir.

ETNİK XÜSUSİYYƏTLƏR (ETNİK ÖZELLİKLƏR) – Etnik xüsusiyyətlər xalqın simasının, mədəni özünəməxsusluğunun təzahür formasıdır.

ETNİK QRUP (ETNİK GRUP) – Etnik qrup anlayışı xalqları, millətləri, tayfaları və s. ehtiva edir. Onlar bir-birindən, hər şeydən əvvəl, dili, həyat tərzi və vərdişləri ilə fərqlənir.

ETNOANTROPONİM (ETNOANTROPONİM) – Tayfa, qəbilə, xalq adları əsasında yaranan şəxs adı. Məsələn, Sabir, Bayat, Azər, Xəzər, Turan, Tatar, Asi və s.

ETNOGENEZ (ETNOGENEZ) – Xalqın əmələ gəlməsi, xalqın mənşəyi.

ETNOHİDRONİM (ETNOHİDRONİM) – Tayfa, qəbilə, xalq adları əsasında yaranan hidronim. Məsələn, Sak çayı, Təklə çayı, Xəzər dənizi, Alpançay, Oxçu çayı, Tərtərçay və s.

ETNOLİNGVİSTİKA (BUDUN DİLBİLİMİ) – *Etnolingvistika yuanca “ethnos”, “xalq”, “lingua”- dil sözlərindən yaranıb, xalqın dili mənasını daşıyır.* Etnolingvistikada dilin

və xalqın, dil və etnik faktorların əlaqəsini öyrənən, etnoqrafiya ilə əlaqədar dilçilik bölməsidir. Müxtəlif elmlərin birləşməsi hü-
dudunda yeni elmi sahələr meydana gəlir ki, belə sahələrdən biri
də etnoqrafik dilçilik, yəni etnolinqvistikadır. Dilin mədəniyyətlə,
xalq adətləri ilə dərketmə münasibətinə etnolinqvistika mühüm
aparıcı funksiya kimi baxır. Bu baxımdan dil özlüyündə mədə-
niyyətdir, danışan şəxs özü mədəni varlıqdır. Hər dildə məfhu-
mun ifadəsinə ehtiyaca uyğun olaraq müvafiq sözlər meydana çı-
xır. Müxtəlif ictimai şərait, müxtəlif inkişaf yolu xalqın, etnoqe-
nezisi kodlarla gələcək nəsillərə ötürülür. Etnolinqvistikanın əsas-
larını E. Sepir və F. Boas irəli sürmüşdür. E. Sepir nitq davranışını
ümumi ictimai davranışın bir növü kimi izah edir və nitq davra-
nışının modelləşdirmə ideyasını irəli sürür, dil ilə mədəniyyətin
izomorfizmini əsaslandırır. F. Boas mühitin dildə öz əksini tap-
masını, xalqın mənəvi həyatını öyrənməkdə dilin rolunu zəngin
material hesab edir. Etnolinqvistika etnoşünaslığın tərkib hissəsi
kimi etnokulturologiya ilə bağlıdır. Dilin etnosdaxili ünsiyyət va-
sitəsi olması ilə yanaşı, ən mühüm mədəniyyət amili və ya mate-
rialı olaraq istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bu və
ya digər xalqın etnik (milli) mənəvi aləmi ilk növbədə onun söz
xəzinəsində təzahür edir. Mifologiyadan, folklordan, eposdan
başlayaraq yazılı ədəbiyyatın ən modern janrlarına qədər xalqın
ideya-estetik təsəvvürləri, etnoqrafiyası və etnopsixologiyası söz
sənətinin özünəməxsus qanunları ilə inikasını tapır.

ETNONİM (ETNONİM/HALK ADI) – *Etonim yunan mənşəli “ethnos” xalq, “onoma” ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, tayfa, nəsil, tirə, etnik qrup, xalq və millətin adını bildirən dil vahididir.* Məsələn, qıpçaq, oğuz, türk, karluq, bulqar, çuvaş və s. Belə adlar bu və digər dildə danışan xalqın yaşadığı yeri, əlaqədar olduğu tayfanı müəyyənləşdirməyə kömək edir. Azərbaycanla bağlı çoxlu etnonim vardır. Bunlara Azərbaycanla bağlı yazılmış tarixi əsərlərdə, lüğətlərdə, ərəb mənbələrində,

türk yazılı abidələrində, habelə Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı və dili ilə məşğul olan bir sıra alimlərin əsərlərində rast gəlmək olur; Məsələn, Qaraqoyunlu, Əfşar, Əfşan, Bayatlı, Quşçu, Qacar, Xələc, Beydili, Padar, Təklə, Xubyarlı, Çaxırlı, Ulaclı, Quşçu, Qazax, Qazançı, Qacar, Xələc, Ağqoyunlu, Düyərli, Qaşqay, Ayrım və s.

ETNONİM AD (ETNONİM AD) – Xalqın, yerin adı ilə adlanan şəxs adı. Məsələn, Tatar, Azər, Özbək, Xəzər, Təbriz, Tehran, Savalan, Elbrus.

ETNONİMİKA (ETNONİMİKA) – *Etnonimika yunanca "ethnos" xalq, "onuma" ad sözlərindən əmələ gəlmiş, xalq adı mənasını bildirir.* Onomastikanın bir sahəsi kimi etnonimlər tayfa, xalq, millət adlarını tədqiq edən dilçilik sahəsidir. Bir sıra xalqlar tarixən müxtəlif adlar daşımış, sonralar ictimai-siyasi proseslərlə bağlı dəyişmişdir. Bu baxımdan hər hansı bir xalqın etnik tərkibi, onun təşəkkülündə iştirak edən tayfa və xalqların adlarının etimologiyası aydınlaşdırılır.

ETNONİMİYA (ETNONİMİ) – *Etnonimiya termini yunanca "ethnos" xalq və "onoma" ad sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.* Onomalogiyanın etnonimlərdən bəhs edən yarımşöbəsi etnonimiya adlanır. Bütöv bir ərazinin etnonim toplusu tədqiq edilir. Məsələn, Azərbaycanın etnonimikası, Qazaxıstan etnonimikası, Tatarıstan etnonimikası və s.

ETNONİMLƏŞMƏ (ETNONİMLEŞME) – Xüsusi və ümumi adların etnonimə çevrilməsi. Məsələn, Əlibayramlı şəhəri, Xəlil Rza küçəsi, Bülbül prospekti və s.

ETNOS (ETNİK TOPLUM) – *Etnos qədim yunan sözü olub, əsasən, xalq mənasında işlənmiş, etnologiya və ya etnosşünaslıq elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsi ilə onun əsas anlayışına çevrilmişdir.* Etnos eyni dildə danışan, eyni mənşəpədən olan, ənənələrə malik və onu başqalarından ayıran

adətlərə, həyat tərzinə malik insan qrupudur. Etnos insan cəmiyyətinin elə bir təbii təzahür formasıdır ki, özünün fundamental universal xüsusiyyətləri ilə meydana çıxıb, həmin xüsusiyyətləri genetik (potensial) olaraq bütün tarixi boyu daşımaqda davam edir.

ETNOSEMİOTİKA (ETNOSEMİYOTİK)– Antropologiya və etnoqrafiya əsasında semiotik işarələri tədqiq edən elm.

ETNOTOPONİM (ETNOTOPONİM) – Qəbilə, tayfa, tirə, xalq adından yaranmış toponimlər etnotoponim adlanır. Məsələn, Bayatlı, Muğan, Musalılar, Dəlilər, Cavadlı, Xanlı, Xurşululu, Qaradonlu, Qaralı və s. kənd adları.

ETRUSK DİLİ (ETRÜSK DİLİ) – Etruskların dili. Qədim dillərdən biri. Eramızın əvvəlində latın dili etruskların dilini tamamilə sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Etrusklar e. ə. birinci minillikdə Apennin yarımadasının şimal-qərbində yaşamış qədim xalqdır. Bu xalq romalılardan əvvəl inkişaf etmiş, yazısı, zəngin mədəniyyəti olmuşdur. Etrusklar haqqında əsas mənbələr yunan və Roma müəlliflərinin məlumatları, etrusk sərdabə və yaşayış məskənlərindən tapılmış zəngin arxeoloji materiallar və başdaşı yazılarıdır. Etruskların türk mənşəli olduğuna dair onlarca qərbi Avropa alimi, tarixçi fikir söyləmişdir. Türk etruskoloqu Adilə Ayda etruskların qədim türk olduğunu sübut etmişdir. Etrusklar prototürklərdir, tur və sakaların birləşməsindən meydana gəlmişdir. Uzaq keçmişdə sakalar Orta Asiyadan köçüb İtaliyaya ərazisinə qədər getmişlər. Sonra turlar sakalarla qovuşması nəticəsində tursakalar milləti formalaşmışdır. Etrusk, pelasq, trak və troyalılar ilə onların etnik qohumlarının, türklərin məskunlaşdığı Asiya arasında qərb alimlərinin yaratmış olduqları “Çin səddi” Avropa tarixinin “naməlum mənşəli xalqlarına” çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Ön Asiya və Avropanın, eləcə də türk xalqlarının eyni mənbədən qaynaqlanan bir çox genealoji oxşarlığa görə etrusk-pelasq mənşəli xalqların etnik qohumlarının türklər olduğu aşkar şəkildə ifadə olunur. Dil faktları əsasında etrusk və türklərin etnik qohumluğunun sübut olunması əslində Egey ~

Aralıq dənizləri regionunun qədim sakinləri pelasq, trak və troyalıların da prototürk mənşəli olduğu aydınlaşdırılır.

ETRUSK ƏLİFBASI (ETRÜSK ALFABESİ) – Etrusk əlifbası bizim eradan əvvəl VIII əsrdə yaranmışdır. Etrusk əlifbasının təsiri ilə latın əlifbası yaranmışdır.

EVFEMİZM (ANLAM İYİLƏŞMƏSİ) – *Evfemizmi yunan sözü olub – “eu” yaxşı, “pheme” danışram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib nəzakətlə danışmaq mənasını ifadə edir.* Termin olaraq yaxşı danışmaq, hər hansı bir sərt mənanı yumşaltmaq, onu vulqar çalardan xilas etmək deməkdir. Dildə tabu sözləri əvəz etmək üçün işlədilən sözlərə evfemizm deyilir. Evfemizmdə tabunun əvəzinə işlədilən əşya, hadisə və hərəkət öz əsli, öz həqiqi adı ilə deyil, həmin mənanı ifadə edən başqa söz və ifadələr vasitəsilə adlandırılır. Hər iki leksik vahid eyni mənanı ifadə etsə də, evfemizm həmin mənaya başqa yeni çalar, üslubi boya verir, onu müəyyən dərəcədə yumşaldır, ifadənin təsir qüvvəsini azaldır. Evfemizmlər tabu sözlərin mənasını yumşaltmaq, onları nəzakətli etmək mənasında olduğundan və eyni məfhumu əks qütbdən, yumşaldılmış şəkildə ifadə etdiyindən bir növ tabulara antonim sayılır. Məsələn, ölmək-vəfat etməkdünyadan köçmək-əbədiyyata qovuşmaq-rəhmətə getmək-ruhuna qovuşmaq və s.

EVOLİSIONİZM PRİNSİPİ (EVOLİSIONİZM PRENSİBİ) – Bu prinsipdə faktlar onların sinifləri (yüksək səviyyənin yeni fərqləri kimi götürülür) təkamülündə və imkan daxilində əvvəlcədən müəyyənləşən təkamül mərhələlərində nəzərdən keçirilir. “Bədii növün” abstraksiyasını yaradandan sonra belə güman edilir ki, növlər müəyyən inkişaf silsiləsinə malikdir.

ƏCNƏBİ AD (YABANCI AD) – Başqa dilə məxsus xüsusi ad. Əcnəbi ad şəxsə, yerə və sairə aid ola bilər.

ƏCNƏBİ SÖZLƏR LÜĞƏTİ (YABANCI KELİMLER SÖZLÜĞÜ) – Əcnəbi sözlər lüğətində yalnız alınma sözlərin etimologiyası, mənşəyi, hansı dildən alınması, əcnəbi dildə hansı sözlərə uyğun gəlməsi işarə edilir və onların izahı verilir. Belə lüğətlərdə beynəlmiləl sözlər tərcümə olunmadan verilir.

ƏDAT (EDAT/İLGEÇ) – *Ədat ərəb sözü olub “hissəcik” mənasındadır.* Sözlərin, birləşmələrin və bütöv cümlələrin mənalarını qüvvətləndirən, müxtəlif mənə çalarları yaradan köməkçi nitq hissəsinə ədat deyilir. İnkişaf xüsusiyyətinə görə ədatlar üç qrupa ayrılır: sabit ədatlar, qeyri-sabit ədatlar, şəkildən ədatlar. Tarixən yalnız ədat kimi formalaşmış və ədat kimi sabitləşən ədatlar sabit ədatlar adlanır. Qeyri-sabit ədatlar əsas nitq hissələrinə daxil olan bir sıra sözlərin ədat xüsusiyyətini qazanması və tədricən ədata çevrilməsi prosesidir. Ədatların bir qismi isə müstəqil sözlərdən köməkçi sözlərə və şəkildən ədatlaşmaya doğru inkişaf yolu keçmişdir. Ədatlar leksik lüğəvi mənaya, morfoloji əlamətə malik deyildir.

ƏDƏBİ DİL (YAZI DİLİ) – Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir. Ədəbi dil qəbul olunmuş normalara əsaslanan ümumxalq dilinin cillənmiş formasıdır. Ədəbi dildə verilən izahlardakı norma müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif formalarda mövcuddur. Bu həmişə müxtəlif dərəcədə işlənmiş, qanuniləşdirilmiş, işlənmə qaydalarına tabe olan bir dildir. Ədəbi norma cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən və onun tərəfindən düzgün və dəqiq normalar

əsasında müəyyənləşən dil sisteminin kollektiv realizasiyasıdır. Ədəbi normanın iki mühüm əlaməti vardır. Bu əlamətlərdən birinci və mühümü normativ realizasiyaların sabitliyidir. İkincisi isə normativ realizasiyaların diferensiallığıdır. Bununla yanaşı ədəbi normalarda dəyişmələr də mövcuddur. Bu o demək deyildir ki, ədəbi norma sabitləşməyə meyl etmir. Əslində normanın inkişafında həmişə dəyişmə və mühafizə olunma özünü göstərir, normaların sabitliyi və davamlılığı cəmiyyətə xidmət edən kommunikativ vasitələrin zəruriliyi ilə müdafiə edilir. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında yaradılır və özündə müxtəlif üslubları – bədii, publisistik, elmi, rəsmi-işgüzar üslubları birləşdirir. Ədəbi dilə bədii üslubla birlikdə digər funksional üslublar da daxildir. Ədəbi dil kommunikativ funksiya daşıyır. Müəyyən normalar əsasında qəbul edilmiş ədəbi danışmaq formalarının vahid qaydası nəzərdə tutulur. Bu prosesdə hər bir dil hadisəsinin normativ olması üçün ona verilən tələblər əsas götürülür. Süni – qondarma norma dilin təbiətinə yad olduğu üçün dildə qala bilmir. Dilin inkişafı, onun xarakteri və formaları tarixən dəyişkəndir. Ədəbi dili xarakterizə edən başlıca keyfiyyət onun müəyyən normalara malik olmasıdır. Dil normaları dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun gələn və həmin dildə danışanların arasında məqbul sayılıb ümumiləşmiş olan qaydalardan ibarətdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri kimi sabit normalara malikdir. Bu normalar müəyyən tarixi təkamülün nəticəsidir və dilin daxili quruluşunun əsasını təşkil edən səs tərkibi, lüğət tərkibi və qrammatikasına uyğundur.

ƏDƏBİ DİLİN NORMALARI (YAZI DİLİ KURALLARI) – Ədəbi dilin normaları tarixi hadisədir. Ədəbi dilin norması millətin və milli dilin təşəkkülü prosesi ilə əlaqədar formalaşır və onun ən yüksək, təkmilləşdirilmiş növü hesab

edilir. Ədəbi norma geniş xalq tərəfindən istifadə edilir, cəmiyyətin daima artan siyasi, ictimai, mədəni və elmi ünsiyyət tələblərinə cavab verir. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir. Ədəbi norma ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televiziya, maarif və mədəniyyət ocaqlarına istifadə edilən ədəbi dilin əsasını təşkil edir. Burada kobud, loru və söyüş xarakterli söz və ifadələrin işlənməsinə yol verilmir.

ƏFSANƏVİ ADLAR (EFSANEVİ/MİTOLOJİK ADLAR) – Xalq tərəfindən yaradılan belə adlarda mifik təsəvvürlər və obrazlılıq güclüdür. Şifahi xalq ədəbiyyatında əfsanəvi adlar daha çox işlənir. Məsələn, Div, Əjdaha, Təpəgöz, İlanboğan, Cin, Şeytan və s.

ƏKS TRANSFORMASIYA (TERS DÖNÜŞÜM) – Transformasiya modelində səthi strukturların nüvə cümlələri ilə əvəz olunması.

ƏQLİ NƏTİCƏ (AKLI SONUÇ) – Məntiqi formalarla alınan elmi nəticələr əqli nəticə adlanır. Əqli nəticə bir və ya bir neçə mühakimədən yaranır. Düşüncə fəaliyyəti prosesində varlıq və onun əlamətlərinin dərki prosesində yeni elmi biliklər qazanılır. Bu prosesdə elmi nəticələr davam və inkişaf etdirilir.

ƏLAMƏT (BELİRTİ) – Əlamət real gerçəklikdə mövcud olan hissi konkretləri təfəkkürdəki konkretlərdən ayırmaq vasitəsidir. Predmet və hadisələrdən ayrılıqda mövcud olan işarələrdən fərqli olaraq, əlamətlər insanların qavradığı əşya və hadisənin bir hissəsidir. Əlamətlər əşyaları bir-birindən fərqləndirir, onların xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Əlamətin işarə kimi işlədilməsi əşyanı işarəyə çevirmir, əşyanı məntiqi cəhətdən təyin edir. Əlamət müəyyən predmet,

hadisə və ya anlayışın digər predmet, hadisə və anlayışla olan yaxınlığı, yaxud onlardan seçilən, əşyanın zahiri görünüşü forması ilə bağlı fərqlənən xüsusiyyətidir. Dərketmə prosesində predmetlərin oxşar və fərqli cəhətlərini inikas etdirən əlamət xassələrin inikasıdır və bununla da əşyaları birbirindən ayırmaq vasitəsidir. Predmetin mühüm əlaməti onun mövcudluğudur. Predmetlərin fərqləndirici xassələrinin müəyyənləşdirilməsi təfəkkür fəaliyyətinin mühüm sahəsidir. Əsas və mühüm əlamətlərdən əlavə predmeti şərtləndirən törəmə əlamətlər də mövcuddur. Törəmə əlamətlər iki qrupa bölünür: 1. Predmetin ayrı-ayrı ünsürlərinə məxsus olan əlamətlər; 2. Həmin ünsürlərlə yanaşı başqalarına da məxsus əlamətlər. Predmetlərin ayrı-ayrı ünsürlərini ayıran əlamətlərə fərqləndirici əlamətlər deyilir. Əlamətlər dərketmə prosesi ilə əlaqədardır, əlamətlər əsasında adlar, anlayışlar və fikrin digər formaları müəyyənləşdirilir və əsas xüsusiyyətlər təyin edilir.

ƏLAVƏ (AÇIKLAYICI/KOŞUNTU) – Asılı olduğu üzvdən sonra gəlib, onu izah edən, aydınlaşdıran sözlərə əlavə deyilir.

ƏLAVƏ AD (EK AD) – Hər hansı obyektin, şəxsin rəsmi adından başqa onun dildə işlənən qeyri-rəsmi adı. Məsələn, Şəki – Nuxa, Gəncə – Gəncəbasar və s. (yer adı).

ƏLİFBA (ALFABE) – *Əlifba sözü ərəb dilində “alfa” - “əlif”, “beta” - “ba” hərfinin, yəni ərəb əlifbasının birinci və ikinci hərflərinin birləşməsindən düzəlmişdir.* Müəyyən dilin fonografik yazı sistemində istifadə oluna hərflərin, yəni dilin fonetik tərkibini təşkil edən fonemlərin yazıda ifadəsi üçün istifadə olunan qrafik işarələrin müəyyən sıra üzrə tərtib olunmuş sistemi əlifba adlanır. Hər bir dilin yazısında istifadə olunan və sistem ilə düzülən hərflər işarələrinin məcmusudur. Əlifbada hərflər sıra ilə düzülür və bu şərti xarakter

daşıyır. Əlifbanın tarixi qədimdir. Əlifbanın yaradılmasında misirlilərin, minoyların, finikiyalıların, yunanların xüsusi rolu olmuşdur. Əlifbanın yaradılmasında yunanların böyük rolu olmuşdur. Yunanlar əlifba düzəldərkən sait səsləri ifadə edən işarələr də müəyyənləşdirmişlər. Qədim yazılardakı hər bir işarə təbiətdə mövcud olan canlı və cansız varlıqlara bənzədilərək yaradılmış və həmin əşyanın adı ilə adlandırılmışdır. Əlifbanın üstünlüyünü təşkil edən başlıca cəhət hər bir dilin fonetik sistemini özündə əks etdirməsidir. Dünyada 250-dən çox əlifba vardır. Bunlar hərflərin miqdarına, quruluşuna, xətlərin istiqamətinə görə bir-birindən fərqlənilir.

ƏLİFBA İSLAHATI (HARF DEVRİMİ) – Əlifbanın dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesini özündə ehtiva edir.

ƏLİFBA SIRASI (ALFABE SIRASI) – Əlifbada hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşünə əlifba sırası deyilir.

ƏLİFBA ÜSULU (ALFABE YÖNTEMİ) – Lüğətdə söz və ifadələrin əlifba sırasına əsasən yerləşdirilib, şərh olunması əlifba üsulu adlanır. Səslənməsinə və mənasına görə yaxın olan sözlərin məna fərqlərini açmaq, izah etmək məqsədilə lüğətlər əlifba üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba sırası ilə tərtib olunan lüğətlərdə lüğət məqalələri eyni formada qurulur, əvvəl izah olunan sözün leksik mənası, sonra isə sözün qrammatik xüsusiyyətləri və üslubi əhəmiyyəti verilir. Sözlər əlifba sırası ilə düzülərkən onların baş hərfləri əsas götürülür. Hazırda tərtib olunan lüğətlərin əksəriyyəti əlifba üsulu ilə tərtib olunur. Sözlərin düzülüşündə daxili əlifba sırası da fikir verilir.

ƏLİFBANIN MƏNŞƏYİ (ALFABENİN KÖKENİ) – Əlifbanın mənşəyinə dair Misir nəzəriyyəsinə görə yazı tarixində ilk dəfə olaraq səsləri əks etdirən ifadələr bizim eradan əvvəl Misir yazısında əmələ gəlmişdir. Həmin yazılar ancaq

samit səsləri bildirirdi. Misir yazılarında ilk dəfə olaraq hərf-lərlə heroqliflər qarışıq şəkildə işlənmişdir. Qədim Misir ya-zısı minoy yazısının inkişafına təsir göstərmişdir. Misir ya-zısından minoy heca yazısına işarələr keçmişdir. Misir və minoy yazılarının təsiri ilə qədim qərbi sami xalqları hərfi səs əlifbası yaratmışlar. Sami dillərində ən çox inkişaf etmiş yazı finikiya yazısıdır. Finikiya əlifbası akrofonik prinsip əsasında verilmişdir. Həmin prinsipə görə hər hərf bir səs - hərfin adını göstərən sözün birinci səsi olmalıdır. Bu hərf-lər müasir yazılarda öz ilk quruluşunu saxlamışdır. Eramız-dan qabaq VII-VI əsrlərdə latın Roma yazısı yaranmışdır. İlk latın əlifbasında 21 hərf olmuş, sonralar isə hərlərin sayı 26-ya çatmışdır.

ƏMƏK NƏZƏRİYYƏSİ (EMEK TEORİSİ) – Əmək nəzəriyyəsi XIX əsrdə yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas nümayəndələri alman alimləri Lüdviq Nuare (1829-1870) və Karl Buxerdir (1847-1930) olmuşdur. Əmək nəzəriyyəsinə görə insanların əmək nəticəsində çıxardığı səslər sözlərin ya-ranmasına səbəb olmuşdur. Onların fikrincə, insanların əməklə bağlı çığırıtlarının əsasında əvvəlcə feillər yaranmış, sonra isə feillərdən adlar formalaşmışdır.

ƏMR CÜMLƏSİ (EMİR TÜRMCESİ) – Əmr, xahiş, təkid, tələb və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir. Əmr cümləsinin formalaşmasında əsas vasitə intonasiyadır.

ƏNƏNƏVİ QRAMMATİKA (GELENEKSEL DİL-BİLGİSİ) – Ənənəvi qrammatika tədqiqatçıları dil haqqında mülahizələr yürüdərkən özlərinin dil müşahidələrinə əsaslan-ır və bu əsasda təsvir etdikləri dillərin strukturu haqqında nəticələr irəli sürüdürlər. Dilə bir bütöv, tam vahid kimi ya-naşmaları və dil hadisələrinin semantik cəhətlərinə maraq göstərmələri ənənəvi qrammatikanın müsbət xüsusiyyəti he-sab olunurdu. Dil sisteminin müxtəlif sahə və səviyyələrinə

aid olan hadisələr ənənəvi qrammatikada bir-birindən dəqiq surətdə fərqləndirilir və dil vahidlərinin mənasına həddən artıq diqqət yetirilir, dillər arasında mövcud olan fərqlər nəzərə alınaraq ümumi müştərək cəhətlər əsas götürülürdü. Ənənəvi qrammatikada semantika problemlərinə geniş yer verilir, dildə məna kateqoriyaları çox bəsit şəkildə formal və semantik kateqoriyaların bir-birinə müvafiq olduğu güman edilirdi.

ƏRƏB DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (ARAP DİLBİLİM EKÖLÜ) – Bu məktəb eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmışdır. Böyük inkişaf yolu IX-X əsrlərə aiddir. Ərəb dilçiliyi də hind dilçiliyi kimi dini mənbələrin dilini ərəb dialektlərinin təsirindən qorumaq məqsədini əsas tuturdu. Sibəveyhi (793-cü ildə ölüb), Əbu-Übeyda (770-837), Xətib Təbrizi ərəb dilçilik məktəbinin əsas nümayəndələri idi. Ərəb dilçiliyi məktəbinin nümayəndələrinin fonetikaya, leksikoqrafiya və qrammatikaya aid çoxlu əsərləri var idi. Ərəblər səs və hərfi bir-birindən fərqləndirirdilər. Bu da yunan və hind dilçiliyi ilə müqayisədə üstünlük təşkil edirdi. Fonetikada səslərin və səsdəki mənaların müəyyənləşdirilməsi fonetika sahəsində irəliləyiş idi. Ərəb alimləri sait və samitləri fərqləndirir və samitlərin tələffüz yuvalarını dəqiqliklə təsvir edirdilər. Samitlərin 16 əmələgəlmə yerini göstərirdilər. Bu da təcrübi (eksperimental) fonetikanın olmadığı dövrdə böyük irəliləyiş idi.

ƏRƏBİZM (ARABİZM/ARAPÇA KELİMELER) – Ərəb dilindən alınan sözlər.

ƏSAS MƏNA (ANA ANLAM/ TEMEL ANLAM) – Sözün qrammatik-morfoloji və formadüzəldici şəkilçilərdən əvvəl gələn hissəsinə əsas deyilir. Sözün ilk nominativ mənası əsas məna adlanır.

ƏSAS NOMİNATİV MƏNA (TEMEL YALIN ANLAM) – Sözün şüurda ilkin canlanan mənası əsas nominativ məna adlanır.

ƏSAS OMONİMLƏR (TEMEL EŞADLILAR/ TEMEL SESTEŞLER) – Tarixən bir-biri ilə əlaqədar olmayan sözlərdən yaranan omonimlər.

ƏSAS TON (ANA TON) – Mürəkkəb musiqi səsindəki ən aşağı tona əsas ton deyilir.

ƏVƏZLİK (ZAMİR/ ADIL) – Şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət bildirən sözləri əvəz edən, yaxud onlara işarə edən əsas nitq hissəsinə əvəzlik deyilir. Əvəzlilər ad və hərəkət bildirən sözlərin əvəzində işlənmək üçün hazır qəlibdir və onların əvəzində işlənməklə məna qazanmış olur.

ƏZİZLƏMƏ AD (AZİZLEME İSMİ) – Uşağın rəsmi şəxsi ata adının ata, ana, qohum, qardaş, bacı tərəfindən təhriş olunan forması. Məsələn, Azadə- Aza, Əli-Əliş, Zəfirə- Zema, Zərifə – Zəriş, Zərqələm – Zəqi, Vəli – Vəliş və s.

FEİL (FİİL/ EYLEM) – *Feil ərəb sözü olub, iş, hərəkət, əməl deməkdir və şəxsin, əşyanın, işini, hərəkətini, hal və vəziyyətini bildirən söz qrupudur.* Ümumi qrammatik mənasına görə hərəkət bildirən əsas nitq hissəsinə feil deyilir. Feillər hərəkətin icra edildiyi zamanlara uyğun olaraq nə edir?, nə etmiş?, nə edəcək?, nə etdi?, nə edər? suallarına cavab verir.

FEİLİ AD (FİİLİMSİ AD) – Feildən düzələn hər hansı bir xüsusi ad. Məsələn, Dönməz, Sevil, Dilək, Yetər, Gülər, Yaşar, Qorxmaz (şəxs adları).

FEİLİ BAĞLAMA (ULAÇ/ZARF FİİL) – Şəxs və kəmiyyət bildirməyən və nitqdə başqa feilə aid olub onun ifadə etdiyi hərəkəti izah edən feillərə feili bağlama deyilir.

FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR (FİİL TAKIMLARI) – Birləşmələrin ikinci tərəfi, əsas tərəfi feili bağlama, feili sifət və məsdərlərlə ifadə olunan birləşmələr feili birləşmələr adlanır.

FEİLİ CÜMLƏ (EYLEM TÜRÜMÜ) – Feildən ibarət cümlələrə feili cümlə deyilir.

FEİLİ SİFƏT (ORTAÇ/ SIFAT FİİL) – Həm feilin, həm də sifətin əlamətlərini daşıyır. Feili sifətlər feil köklərinə -an², -miş⁴, -acaq², -ası², -malı² şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. İsimlərin və isimləşən sözlərin əvvəlində gəlib onların əlamətlərini bildirir, növ, təsirlilik, inkarlılıq şəkilçilərdən sonra gəlir, təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşib zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənir.

FEİLİ TƏSRİF (EYLEM ÇEKİMİ) – Feillərin zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsinə feili təsrif deyilir.

FEİLİN ƏMR ŞƏKLİ (EMİR KİPİ/ BUYRUK KİPİ) – Feilin əmr şəkli əmr, təkid, tələb, məsləhət bildirir. Əmr

şəklinin xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur. Feil kökü, şəxs sonluğu, əmr intonasiyası əmr şəklinin qrammatik strukturunu təşkil edir.

FEİLİN TƏSRİFLƏNƏN FORMALARI (EYLEM KİPLERİ) – Feilin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalarına təsriflənən formaları deyilir. Feilin sadə şəkilləri subyektin görülən işə münasibətini bildirir. Feilin əmr, arzu, xəbər, vacib, şərt şəkilləri vardır.

FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI (EY-LEMSİLER/FİİLİMSİLER) – Feilin təsriflənməyən formaları şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalarına deyilir. Məsdər, feili sifət və feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarıdır.

FEİLİN VACİB ŞƏKLİ (GEREKLİK KİPİ) – Feilin vacib şəkli işin icrasının vacib olduğunu bildirir. Vacib şəkli feil köklərinə -malı, -məli şəkilçisi artırmaqla düzəlir.

FEİLİN ZAMANLARI (FİİLİN ZAMANLARI) – İş, hal, hərəkət müəyyən məkan daxilində icra olunduğu kimi, həm də zamanla əlaqədar olur, müəyyən zaman daxilində baş verir. Zaman anlayışı *obyektiv* və *qrammatik* olmaqla fərqlənir. Feilin zamanları üç yerə bölünür: indiki zaman, keçmiş zaman və gələcək zaman.

FEİLİN ZAMAN KATEQORİYASI (FİİLİN ZAMAN KATEGORİSİ) – Feilin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikası olub, hərəkətin danışıq vaxtına, yaxud da zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışıq vaxtına münasibəti bildirir.

FƏLSƏFİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (FELSEFİ DİLBİLİM EKÖLÜ) – Fəlsəfi dilçilik məktəbi V. Humboldtun adı ilə bağlıdır. Onun əsərlərində dilə bir sistem kimi yanaşılır, fərdlərin mənəvi həyatı və təfəkkürü üçün əsas göstərici hesab edilir. Başqa sözlə, dil ayrı-ayrı fərdlərin məhsulu, xalq

ruhunun ifadəsi hesab edilir. Onun fikrincə, xalq təbiətlə və cəmiyyətlə dil vasitəsi ilə əlaqədə olur.

FƏLSƏFİ KATEQORİYA (FELSEFİ KATEGORİ) – Obyektiv gerçəkliyin əlaqə, münasibət və xassələrinə mövcud olan xüsusiyyətləri əks etdirir. Fəlsəfi kateqoriyalarda predmet və hadisələr məzmun və formanın, zərurət və təsadüfün, mahiyyət və təzahürün əkslik vəhdəti baxımından inikas olunur.

FƏRDİ ÜSLUB (BİREYSEL ÜSLUP) – Müasir dövrimüzdə müvafiq dil standartlarının yaranma mövqeyinə uyğun olaraq yaranan funksional üslublardan biri də fərdi üslubdur. Fərdi üslub hər bir fərdin dünyagörüşü ilə ifadə tərzinin vəhdətidir. Ən çox yazıçıların üslubu fərdi üslub kimi səciyyələndirilir. Yazıçının üslubu onun həyata münasibəti, elmi-siyasi biliyi və dünyagörüşü əsasında formalaşır.

FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏR (FİLOLOJİ SÖZLÜKLƏR) – Filoloji lüğətlərin əsas obyektı sözdür. Bu lüğətlərdə söz və ifadənin mənşəyi, inkişafı aydınlaşdırılır, sözün düzgün yazılma və tələffüz olunma qaydaları, qrammatik xüsusiyyətləri verilir. Filoloji lüğətlərin, əsasən, iki mənbəyi vardır: leksik materialın yığılması, əvvəlki lüğətlərin ənənəsindən istifadə olunması. Hər bir yeni və ya təkrar nəşr olunan filoloji lüğətlərin vəzifəsi tarixin müəyyən bir dövründə dilin leksik tərkibini seçib bütövlükdə əhatə etməkdir. Filoloji lüğətlərdə sözlərin mənası izah olunur, ədəbi dil normalarına uyğun düzgün yazılışı və tələffüzü, tərcüməsi verilir. Bu baxımdan filoloji lüğətləri 3 yerə bölmək olar: birdilli lüğətlər, ikidilli lüğətlər, çoxdilli lüğətlər.

FİTOANTROPONİM (FİTOANTROPONİM) – Bitki adlarından əmələ gələn antroponimlər. Məsələn,

Nərgiz, Çiçək, Lalə, Qərənfil, Qızılgül, Bənövşə, Qönçəgülü, Yasəmən və s.

FİTOHİDRONİM (FİTOHİDRONİM) – Bitki adı əsasında əmələ gələn hidronim. Məsələn, Armudlu gölü, Vələsli bulağı, Arpa çayı, Qozlu bulaq, Çinar bulağı, Bənövşəli çay, Zoğalçay və s.

FİTONİM (BİTKİ ADLARI) – Bitki adı bildirən xüsusi ad. Məsələn, Eldar şamı, Nərgiz gülü, Vələs ağacı və s.

FİTONİMİKA (FİTONİMİ) – Fitonimləri tədqiq edən sahə.

FİTOTOPONİM (FİTOTOPONİM) – Bitki adları əsasında düzələn yer adları fitotoponimlər adlanır. Məsələn, Çinar, Alçalı, Çinarlar, Armudlu, Almalıq, Söyüdlü, Badamlı, Güllüdərə, Ağaclı və s.

FİZİOLOJİ FONETİKA (FİZYOLOJİK SES BİLİMİ) – Səslərin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvləri, səsin tələffüzü zamanı onların aldığı vəziyyəti, səslərin yaranmasında iştirak edən bədən üzvlərinin tələffüz prosesindəki mövqeyini tədqiq edən sahə. Fizioloji fonetikada səslərin tədqiqində bir sıra vasitələrdən -rentgenoqramlardan, palatoqramlardan, habelə görünən danışmaq üzvlərinin fotoşəkillərindən istifadə edilir.

FLEKSİYA (BÜKÜN) – Söz əsası daxilində səslərin dəyişməsi ilə yeni söz formalarının yaradılması üsulu.

FLEKTİV DİLLƏR (BÜKÜNLÜ DİLLER) – Dillərin morfoloji quruluşca tiplərindən biri olan flektiv dillərdə ilk növbədə sözün dəyişməsi nəzərdə tutulur. Sözün dəyişməsi isə onun sonundakı şəkilçinin, sözün səs cildinin dəyişməsi ilə bağlı olur. Bununla əlaqədar fleksiyanın iki növü - xarici və daxili fleksiyanı göstərmək olar. Xarici fleksiyada qrammatik məna sözün sonunda gələn şəkilçi hissəsinin dəyişməsi yolu ilə əmələ gəlir. Sözün daxilində baş verən və heç

bir fonetik mühitdən asılı olmayaraq bu dəyişmə yeni formanın yaranmasına səbəb olur. Daxili fleksiyanın əsas olduğu flektiv dillərdə daxili fleksiya formaları müəyyən sistemə malikdir və möhkəm morfoloji modellər şəklində mövcuddur.

FONEM (SES BİRİMİ) – *Fonem yunanca “phone” (fone) sözündən götürülüb “səs” deməkdir.* Dilin səs quruluşunda dilin ən kiçik vahididir. Sözün cildini dəyişməyə xidmət edən, bununla əlaqədar olaraq müəyyən leksik və qrammatik məna dəyişikliyinə səbəb olan, nitqin əsas və qüvvətli vahidi kimi eyni fonetik mühitdə sözün mənasını fərqləndirən ən kiçik dil vahidinə fonem deyilir. Fonem dildə olan sözlərin maddi qabığını təşkil edən və bir sözü başqasından nitq vahidi kimi fərqləndirən səslərdir. Fonem söz daxilində ən kiçik mənalı vahiddir. Fonemlər bir-birindən akustik cəhətdən fərqlənir və ayrı-ayrı sözlərin mənasında xüsusi rol oynayır. Bütün danışığ səsləri fonem deyildir, lakin bütün fonemlər danışığ səslərdir.

FONEM VARIANTLAR (SES BİRİMSEL DEĞİŞKƏNLƏR) – Sözü fərqləndirə bilməyən səslər fonem variantları adlanır. Fonem variantlar akustik cəhətdən qüvvətli səsə - fonemə və bir-birlərinə oxşar olurlar.

FONEMATİK TƏRCÜMƏ (SES BİRİMSEL ÇEVİRİ) – Mətnin fonematik səviyyəsində realizə olunan tərcümə.

FONEMATİK YAZI (SES BİRİMSEL YAZI) – Dilin ancaq əsas səslərini əks etdirən yazıya fonematik yazı deyilir.

FONEMLƏR SİSTEMİ (SES BİRİMLER SİSTEMİ) – Dünya dillərini bir-birindən fərqləndirən əsas elementlərdən başlıcası fonemlər sistemidir. Hər bir dilin özünəməxsus fonemlər sistemi vardır. Məsələn, abxaz dilində 60 fonemdən 58-i samit, 2-si (a, i) saitdir. Azərbaycan dilində 33 fonemdən 9-u sait, 24-ü samitdir.

FONETİK ARXAİZM (SESBİLİMSEL ARKAİZMLER) – Sözlün fonetik qabığında səslər dəyişərək yeni formada işlənən arxaik sözlər. Məsələn, yılan-ilan, yıldız-ulduz, yüz-üz, il-el, qamış-camış və s.

FONETİK BOYA (SESBİLİMSEL BOYA) – Tələffüz zamanı məzmun tələbindən asılı olaraq ifadənin, sözlün, hecanın, səsin digərlərinə nisbətən güclü, zəif, uzun, qısa, kəsik-aramla, yəni müxtəlif tonda tələffüzü nitqin fonetik boyası adlanır.

FONETİK DİALEKTİZMLƏR (SESBİLİMSEL ÖZELLİKLİ LEHÇE KELİMELƏRİ) – Məhdud dairədə, müəyyən ərazidə işlədilən hər hansı bir dialektin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirən dialektizmlər. Məsələn, duar-divar, qərdəş-qardaş, ansırmaq-asqırmaq və s.

FONETİK DİFERENSİASIYA (SESBİLİMSEL AYKIRILAŞMA) – Fonetik diferensiasiya düşdüüyü mövqedən asılı olaraq, fonetik və fonoloji diferensiasiya analogiya yolu ilə və ya dil xarici faktorlara (səs keçidlərinə) əsasən dəyişir. Bu cür diferensiasiya fonetik dəyişmə hesabına söz yaratma üsulu da adlandırılır.

FONETİK HADİSƏ (SESBİLİMSEL OLAY) – Dil vahidlərinin fonetik qabığında müxtəlif çalarlıqla təzahür edən hadisələr ümumiləşmiş halda fonetik hadisə adlanır. Fonetik hadisələrin bəziləri ümumi prosesə çevrilərək qanuniləşir, bəziləri isə danışq dilində işlənsə də ədəbi dildə qanuniləşmir. Müasir Azərbaycan dilində assimilyasiya, proteza (səsartımı), səsdüşümü (eliziya), dissimilyasiya, metateza (yerdəyişmə) fonetik hadisələri vardır.

FONETİK İBARƏ (SESBİLİMSEL DEYİM) – Nitq axınının ən böyük fonetik parçası olan birləşməyə fonetik ibarə deyilir. Fonetik ibarələr fikri bitkinliklə ifadə etdiyinə görə, tam halda formalaşmış cümlə ilə deyil, bitkinlik çalarlığında olan ifadələr birləşməsi ilə də uyğun gəlir.

FONETİK İNTERFERENSIYA (SES BULANIKLIĞI) – Nitq prosesində fonoloji normadan kənara çıxmalar fonoloji interferensiya adlanır. Fonoloji interferensiya doğma olmayan dildə nitq aksentinə səbəb olan səslərin tələffüzü zamanı baş verən kənaraçıxma hadisəsidir.

FONETİK QANUN (SES BİLİMSƏL KANUN) – Tarixi inkişaf prosesində dili səciyyələndirən əsas əlamətlərin ədəbi dildə sabitləşərək onu başqa dillərdən fərqləndirməsi fonetik qanun adlanır. Məsələn, səslərin ahəngi ədəbi dildə sabitləşdiyinə görə ahəng qanunu adlanır.

FONETİK QİTƏ (SES BİLİMSƏL KİTA) – Fonetik ibarənin tərkibində olan ritmik hissəyə fonetik qitə deyilir. Fonetik qitə nitqdə məna bütövlüyü yaradan, söz, ifadə, söz birləşməsi və cümləyə uyğun gəlir.

FONETİK MƏNİMSƏMƏ (SES BİLİMSƏL BƏNİMSEMƏ) – Alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi mürəkkəb hadisə kimi dilin müxtəlif səviyyələrində baş verir. Mənbə dildən leksik vahidin səs formasının alınması zamanı həmin leksik vahidi təşkil edən səslərdə substitusiya baş verməsi fonetik mənimsəmə adlanır. Bu zaman alınan sözdə səslər dilin fonetik sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır. Fonetik mənimsəmədə başqa dil materialı yenidən tərtib olunur, fonetik deformasiya baş verir, alınan dilin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır.

FONETİK MOTİVLƏŞMƏ (SES BİLİMSƏL MOTİFLƏŞMƏ) – Səslənmə ilə mənanın müstəqim əlaqəsi nəzərdə tutulur. Eyni və bənzər fonetik motivləşmə müxtəlif sistemli dillərə məxsus vahidlərdə özünü göstərir, bu hal səs simvolizm hadisəsi ilə, bu hadisənin şərti səciyyə daşması ilə əlaqədardır.

FONETİK NORMALAR (SES BİLİMSƏL KURALLAR) – Buraya fonetik hadisə və qanunlar, vurğu və s. fonetik normalar daxildir. Azərbaycan dilində 9 sait və 23 samit var, bu fonemlər uzun dövr ərzində dəyişmiş.

fonemlər artıq normaya çevrilərək fonetikada bir sistem təşkil edir. Fonetik sistemə məxsus bu norma sabitdir.

FONETİK OMONİMLƏŞMƏ (SESBİLİMSEL EŞADLILAŞMA) – Söz kökündə səs düşümü, səs artımı və ya səslərin yer dəyişməsi hadisəsi nəticəsində dildə omonim cərgələrin yaranmasıdır. Fonetik dəyişmə yolu ilə yaranan həmin yeni söz formaları dildə fonetik tərkibcə eyni, lakin başqa mənaya malik olan sözlərlə omonimləşir.

FONETİK PARÇALAR (SESBİLİMSEL PARÇALAR) – Fonetik parçalar bir sistem kimi birləşərək sözü formalaşdırır. Belə ki, söz hecalara, hecalar səslərə bölünərək fonetik parçalar yaradır. Səslər nitq axınının ən kiçik parçası sayılır.

FONETİK PRİNSİP (SESBİLİMSEL PRENSİP) – Orfoqrafiya qaydalarında bu və ya digər sözün tərkibindəki səslərin ədəbi tələffüz formalarında olduğu kimi hərfi işarələrlə yazıda əks olunması prinsipinə fonetik prinsip deyilir. Bu prinsip yazı ilə tələffüz arasında uyğunluğu təmin etdiyi üçün orfoqrafiya qaydalarında daha çox istifadə olunur. Sözün tələffüz edildiyi kimi yazılması dedikdə, ümumi ədəbi tələffüzü nəzərdə tutulur. Səslərin tələffüz olunduğu kimi hərfi işarələrlə yazıda əks olunması yazı ilə tələffüz arasında uyğunluğu təşkil etdiyi üçün fonetik prinsip əlverişli prinsipdir.

FONETİK TRANSKRİPSİYA (SESBİLİMSEL TRANSKRİPSİYON/SESÇİL ÇEVİRİYAZI) – *Transkripsiya latınca trans- köçürmə, cripto- yazı mənasını ifadə edir.* Dildəki səsləri və səs variantlarını dəqiq surətdə yazıya köçürmək üçün istifadə edilən xüsusi hərflər və işarələr sistemi ümumiləşmiş halda fonetik transkripsiya adlanır. Dilin səslərinin eyni ilə yazıda əks olunması dilin mühüm keyfiyyətlərini əks etdirir. Buna görə də transkripsiyadan istifadə olunur. Dilin səslərinin bütün əlamət və keyfiyyətlərini əks etdirən, yazıya köçürülmək imkanı verən işarələr sistemi mövcuddur.

Bu zaman bir dildən başqa dilə səslər transkripsiya edilən zaman səslərin incəliklərini və fərqlərini göstərmək üçün başqa əlifbadakı hərflərdən, şərti işarələrdən istifadə olunur. Belə işarələr hərfin altında, üstündə və ya yanında qoyulur.

FONETİK VAHİDLƏR (SES BİLİMSEL BİRİMLƏR) – Dilin ən kiçik vahidi fonetik vahidlərdir. Dildəki hər bir söz hecadan, hecalar isə səs və yaxud səslər sistemindən təşkil olunur. Sözlərdəki hecalar böyük, səslər isə kiçik fonetik vahidlərdir.

FONETİK VASİTƏLƏR (SES BİLİMSEL ARAÇLAR) – Azərbaycan dilinin fonetik vasitələrini səslər sistemi, ahəng qanunu, fonetik hadisələr, heca, vurğu və s. təşkil edir.

FONETİK YAZI (SESÇİL YAZI) – Dildəki bütün səslərin incəliklərini, ən əsas əlamətlərini, kəmiyyət və keyfiyyətlərini, dilin bütün səslərini, onların variantlarını əks etdirməyə xidmət edən yazıya fonetik yazı deyilir.

FONETİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI (SES BİLİMSEL KELİMƏ YAPIMI) – Fonetik yolla söz yaradıcılığı təkhecalı sözlərin yaranmasında aparıcı olmuşdur. Bu üsulla söz yaradıcılığı prosesi daxili səs dəyişmə, fleksiya və tonallıq əsasında baş verir.

FONETİKA (SES BİLİMİ) – *Fonetika yunan mənşəli sözdür, phonetike səsə məxsus təlim phone isə səs deməkdir.* Danışq səsinə məxsus olan təlim anlayışını bildirir. Dilin səs tərkibini, insan nitqini əmələ gətirən danışq səslərini və ya fonemləri, onların tərkibini araşdıran dilçilik şöbəsinə fonetika deyilir. Fonetikada dilin səs sistemi, fonem və fonem variantlarının akustik-fizioloji xüsusiyyətləri, fonetik qanunlar, hadisələr, səslərin yaranması, inkişafı və digər xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Danışq səsləri ictimai mahiyyət daşıyır, nitqdə işlənən hər bir səsin özünəməxsus tələffüz forması, yaranma qaydası vardır.

FONETİST (SES BİLİMCİ) – Dilçiliyin fonetika bölməsinin tədqiqi ilə məşğul olan şəxs

FONOQRAFİK YAZI (SES-YAZIYLA YAZMA DÜZENEĞİ) – *Fonoqrafiya yunanca “phone” və “grap-ho” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir, səs yazısı deməkdir. Şərti işarələrlə dilin səslərini əks etdirən yazıya hərflər, yaxud fonoqrafik yazı deyilir. Bu yazı tipində dilin hər bir səsi qrafemlərlə, yəni hərflərlə ifadə olunur. Fonoqrafik yazı tipi tədricən ideoqrafik yazıdan əmələ gəlmişdir. Bu proses əsrlər boyu inkişaf edib formalaşmış, cəmiyyətin mənəvi inkişafı tarixində ən böyük hadisələrdən olmuşdur. Hərflər yazını ilk dəfə qarışıq şəkildə misirlilər işlətməyə və sonralar başqa xalqlar da bu yazıya keçmişdir. Bu yazı sistemində qrafik işarələrlə yanaşı orfoqram işarələrdən də istifadə olunur. Belə ki, bəzi yazı sistemində samit səslər hərflərlə, saitlər isə diakritik işarələrlə göstərilir. Məsələn, ərəb yazısında saitlər hərəkətlərlə işarə olunur.*

FONOLOGİYA (SES BİLGİSİ) – Fonologiya dilçilikdə danışmaq səslərini və prosodik hadisələri (tonun yüksəkliyi, uzunluğu, gücü) söz və morfemlərdə məna fərqləndirici bir vasitə kimi öyrənən, onların funksional xüsusiyyətlərini tədqiq edən dilçilik şöbəsidir.

FONOLOJİ UNİVERSALİLƏR (SES BİLİMSƏL GENELLEMƏLƏR) – Dünya dillərinin fonetik sistemləri hadisə və qanunlarla zəngindir. Dilin fonetik sistemində məxsus ümumi universalilər fonetik və ya fonoloji universalilər adlanır. Dillərin fonoloji sistemində olan ümumi əlamət və xüsusiyyətlər ümumiləşdirilir və fonoloji oxşarlıqlar müəyyənləşdirilir. Dilin fonoloji strukturu həmişə iyerarxikdir. Həm konkret fonemlərlə əlaqədar, həm də diferensial əlamətlər əsasında fonoloji universalilər müəyyənləşdirilə bilər. Diferensial əlamətlər, akustik və ya artikulyasiya əlamətlərin oxşarlığı əsasında fonoloji universalilər yaranır. Eyni zamanda dünya dillərində dil

hadisələrinin oxşarlığı əsasında əsas əlamətlər götürülərək universalilər yaradılır. Həm konkret fonemlər ilə əlaqədar, həm də diferensial əlamətlər əsasında fonoloji universalilər müəyyənləşdirilə bilər. Burada diferensial əlamətlər akustik və ya artikulyasiya əlamətləri ola bilər.

FONOSEMANTİK ƏLAMƏTLƏR (FONOSEMANTİK BELİRTİLƏR) – Nitq axını parçalarının məzmunla uzlaşaraq formalaşması nitqin fonetik qabığı ilə bağlıdır. Nitq parçalarının məzmunu, mənası ilə bağlı olaraq nitq axınının səs qabığında təzahür edən fonetik boyalar nitq parçalarının fonosemantik əlamətləri adlanır.

FONOÜSLUBİYYAT (FONO ANLATIM BİLİMİ) – Fonoüslubiyyat səs vasitələrinin funksionallaşması ilə bağlı dilçilik sahəsidir. Fonoüslubiyyat səs vasitələrinin funksionallaşmasının iki aspektini-fonoüslubiyyatın resursları və səli nitq vahidlərinin fonoüslubi mənalərini əhatə edir. Bu bölmələrin hər biri seqment və prosodik vasitələrin korpusunu birləşdirir.

FORMAL QRAMMATİKA (BİÇİMSEL DİL BİLGİSİ) – Qrammatik quruluşda formal münasibətləri öyrənən dilçilik cərəyanı. Mənanı nəzərə almadan, yəni söz, söz birləşməsi və cümlələrin mənasını deyil, formal qurulması qanunauyğunluqlarını öyrənən qrammatika nəzərdə tutulur.

FORMAL MƏNİMSƏMƏ (BİÇİMSEL BƏNİMSƏMƏ) – Alınma sözün fonetik, qrafik və morfoloji xarakterini alan dilin müvafiq normalarına yaxınlaşma xəttinə formal mənimləmə deyilir.

FORMANT (BİÇİMLƏNDİRİCİ) – Rezonans sahəsi və rezonans nəticəsi formant adlanır.

FORMATİV İNFORMASIYA (BİÇİMLƏNDİRİCİ BİLGİ) – Bu informasiyada endosemantik informasiya yerləşdirilir və dil işarələri ilə əks olunur. Məndə tanış olmayan, yeni

informasiya ətraf mühit haqqında təsəvvürü özündə cəmləşdirir və onun reallaşması mətnin daxili və xarici strukturundan asılıdır. Daxili və xarici struktur dedikdə, mətnin semantikasının daxili və xarici amillərlə ifadəsi nəzərdə tutulur. Onların cəmi informasiyanı verir. Dil işarələri özündə yalnız məzmun, məlumat və informasiya daşığında mənalı olur.

FRAZEM (İFADE/TABİR) – Frazeoloji vahidlərin məcmusu.

FRAZEOLÖGIYA (DEYİM BİLİMİ) – *Frazeologiya yunanca “phrases” – ifadə, “logos” – təlim, nəzəriyyə sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.* Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Bu və ya digər bir dilin frazeologiyası dedikdə, həmin dilin frazeoloji vahidlərinin cəmi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dili öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, hətta bəzən danışq prosesində, əsasən, frazeoloji vahidlərin vasitəsilə bu və ya digər geniş fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq olur. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki böyük qrupa bölmək olar: frazeoloji söz birləşmələri; frazeoloji ifadə və ibarələr. Bunlar müəyyən xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

FRAZEOLÖJİ BİRİKMƏ (DEYİMSEL BİRİKMƏ) – Birləşməni əmələ gətirən sözlərdən birinin mənasının zəif hiss olunması əsasında yaranıb, semantik cəhətdən bölünməz olan frazeoloji birləşmələrə frazeoloji birikmə deyilir. Semantik cəhətdən bölünməyən elə tərkiblərdir ki, belə tərkiblərin bir bütöv kimi malik olduğu məna ilə onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənası arasında qətiyyəən uyğunluq olmur. Bu qrupa daxil olan frazeoloji tərkiblərdə motivləşməmiş, işarələyənle işarələnin arasındakı münasibət şərti xarakter daşıyır.

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏ (DEYİM BİRLEŞMESİ) – Birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birinin öz müstəqil mənasında işlənməsi, qalan hissəsinin isə öz mənasından uzaqlaşması nəticəsində yaranan frazeoloji vahidlərə frazeoloji birləşmə deyilir. Bu tip birləşmələrdə sözün biri o birinə təhkim olunur. Müstəqil mənada işlənən söz əsas, öz mənasında olmayan söz isə asılı olur. Məsələn, dil tökmək, tədbir tökmək, qayğı çəkmək, vəlvələ salmaq və s. Bu misalların birinci sözləri öz mənasında işlənmiş və birləşmədə aparıcı rola malikdir. Frazeoloji birləşmələri frazeoloji qovuşma və birləşmə ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, frazeoloji birləşmələrin ünsürləri daha sərbəstdir. Burada bütün vahidin mənası komponentin mənası ilə verilir. Həmçinin frazeoloji birləşmələrin qrammatik formasını dəyişmək olur. Bu tip vahidlərdə sinonim və antonim sözləri asanlıqla dəyişdirmək mümkündür.

FRAZEOLOJİ BİRLİK (DEYİM BİRLİĞİ) – Birləşməni əmələ gətirən sözlərdən birinin mənasının zəif hissə olunması əsasında yaranıb, semantik cəhətdən bölünməz olan frazeoloji birləşmələrə frazeoloji birlik deyilir. Frazeoloji birliklərdə semantik cəhətdən bölünən bütöv vahidlərin, frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq frazeoloji birliklərin bir bütöv kimi semantikasi, onun tərkibinə daxil olan, onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə bağlı olub motivləşir. Frazeoloji birliyin bölünməzliyi onu təşkil edən ayrı-ayrı semantik vahidlərin mənacə qaynayıb-qarışaraq ümumiləşməsi və məcazi məna ifadə etməsi ilə şərtlənir. Buna görə də frazeoloji birliklər struktur cəhətdən tamamilə daşlaşmış vahidə çevrilməyib, onun tərkib hissələri bir-birindən aralanıb, aralarına müəyyən sözlərin daxil olmasına imkan verir. Bu tip birləşmələrdə birləşməni təşkil edən komponentlərdən birinin həqiqi məna izləri müşahidə olunur. Bütün frazeoloji vahidin ümumi mənası həmin komponentin-sözün mənası

ilə bağlı olur. Məsələn; söz çəkmək, baş aparmaq, daş asılmaq və s. Frazeoloji birlikləri başqa tiplərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhət frazeoloji vahiddə bu və ya digər sözün mənasının az və çox dərəcədə hiss olunmasıdır. Frazeoloji birlik frazeoloji qovuşmalar kimi, mənanın qaynayıb-qarışması əsasında əmələ gəlir.

FRAZEOLÖJİ İBARƏ (DEYİMSEL TABİR) – Ədəbi dilin bədii üslubunda işlənən obrazlı birləşmələrə frazeoloji ibarə deyilir. Məsələn, Ay ellər, obalar, gözünüz aydın! Düşmənin səfləri pozulur bu gün. (S.V.)

FRAZEOLÖJİ İFADƏLƏR (DEYİMSEL İFADELER) – Fikrin ifadəsində nitqin tərkib hissəsini təşkil edən iki və daha çox tammənəli sözlərin həqiqi mənası əsasında yaranıb, sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, məna sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə daimi və dəyişməz olan obrazlı vahidlərə frazeoloji ifadələr deyilir. Frazeoloji ifadələrə aforizmlər, məsəlvari ifadələr, klişe ifadələr və ədəbi sitatlar daxildir.

FRAZEOLÖJİ QOVUŞMA (DEYİMSEL KAVUŞMA) – Bütün sözlərin öz müstəqil mənalarından ayrılması nəticəsində əmələ gələn bölünməz söz birləşmələrinə frazeoloji qovuşma deyilir. Tərkibindəki sözlər tamamilə məcazi mənada işlənir, komponentləri arasında möhkəm bağlılıq olan frazeoloji vahidlərdir. Bu tip birləşmənin ümumi mənası onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə əlaqədar olmur, yəni burada ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənalarından asılı olmayaraq bütövlükdə birləşmənin ümumi bir mənası olur. Frazeoloji qovuşmalarda sözlər məna cəhətdən son dərəcə qaynayıb-qarışdıqları üçün bunlar tamamilə bölünməz olur.

FRAZEOLOJİ LÜĞƏT (DEYİMLER SÖZLÜĞÜ) – Frazeoloji lüğətlərdə frazeoloji birləşmələrin, idiomların ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin izahı, üslubi xüsusiyyətləri, biblioqrafik arayışlar və instruaktiv misallar verilir. Frazeoloji birləşmələr lüğətdə əlifba üsulu ilə yerləşdirilir və qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq izahlı sinonimik və üslubi növlərə ayrılır.

FRAZEOLOJİ METAFORA (DEYİMSEL METAFOR) – Frazeoloji metaforaların xarici aləmin predmet və hadisələri arasındakı bu və ya digər bənzərlik əsasında yaranması əsas amildir. Metaforaların yaranması eyni zamanda dilin leksik – semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən də asılı bir prosesdir. Əlamət bənzərliyinə görə məna köçürülməsi hadisəsi semantik dəyişmənin xüsusi bir növüdür və bütün dillərə məxsus linqvistik hadisədir. Lakin bu hadisə hər bir dilin tarixi və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müxtəlif tərzdə öz ifadəsini tapır.

FRAZEOLOJİ OMONİMLƏR (EŞADLI/ SESTEŞ/ DEYİMLER) – Frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərin məcazi mənaya keçərək öz mütəhərrikliliyini itirməsi, onlar arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələrin donuq bir hala keçməsi nəticəsində birləşərək vahid bir məfhum ifadə edən sözün ekvivalentinə çevrilməsi prosesidir. Məsələn, can vermək, baş aparmaq, başa çıxmaq, ayağa qalxmaq və s.

FRAZEOLOJİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ (DEYİM ÖBEKLERİ) – Frazeoloji söz birləşmələri lüğəviləşmiş birləşmələrdir. Frazeoloji söz birləşmələri fərqli cəhətlərinə görə bir neçə tipə bölünür. Dildəki bu söz birləşmələrini tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Adətən, frazeoloji söz birləşmələrinin tərəflərinin (komponentlərinin) bölünməzliyi, sabitliyi iki cəhətdən müəyyənləşdirilir: frazeoloji vahidlərin semantik

təbiəti; onların qrammatik cəhətdən qovuşması, sintaktik əlaqəsi.

FRAZEOLÖJİ UYUŞMALAR (DEYİMSƏL UYUŞMALAR) – Tərkib hissələri arasında müəyyən müstəqillik olan və müəyyən mənada sərbəst birləşmələri xatırladan birləşmələrə frazeoloji uyuşmalar deyilir.

FRAZEOLÖJİ VAHİD (DEYİMLİK BİRİM) – Dildə bu və ya başqa mənə, yaxud məzmunu ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir. Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Frazeoloji vahidlər dilin ekspressivliyində, emosionallığında xüsusi rol oynayır, anlayışı təsirli və obrazlı əks etdirir. Frazeoloji vahidlər həm ümumi, həm də xüsusi olur. Ümumxalq tərəfindən işlədilən frazeoloji vahidlər ümumi frazeoloji vahid adlanır. Buna görə də, frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti başqa dilə eyni ilə tərcümə edilmir, belə hallarda izahlı tərcümədən və yaxud kalka yolu ilə tərcümədən istifadə olunur. Bu vahidlər başqa dilə tərcümə edilərkən onun qarşılığı-ekvivalenti, yaxud uyğun gələni olmadıqda o dildə frazeoloji vahidin mənasını doğru, düzgün əks etdirə bilən söz və ya ifadə axtarılıb tapılır. Belə ifadəni tapmaq üçün, əsasən, iki başlıca cəhətə (məna və üslubi xüsusiyyətə) daha çox fikir verilir. Frazeoloji vahidin forması əsas meyar deyildir, burada əsas cəhət frazeoloji vahidin mənasında, ondakı sözlərin qovuşma dərəcəşindədir. Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malik olur.

FUNKSIONAL CƏRƏYAN (İŞLEVLİK AKIMI) – Funksional cərəyanın tərəfdarları dil sistemini qapalı olmayan mütəhərrik sistemi kimi tədqiq etmişlər. Bütünlükdə bu sistemə açıq dinamik sistemi demək mümkündür. Dil sistemi daxilində yeni üsürlərin yaranması, köhnə üsürlərin aradan çıxması prosesi əsas götürülür. Dildə yeni söz və arxaizm arasında, məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər

arasında fərqlər özünü göstərir. Odur ki, dil sistemində dəyişmə, sistemin dinamik komponentləri kimi qiymətləndirilir. Göstərilən komponentlər öz aralarında dinamik tərzdə qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi üzrə bağlanılır. Funksional cərəyanın nümayəndələri də dilin təkamülünü, onun sisteminin təkamülü kimi götürürdülər və dilin müxtəlif səviyyələrinin bir-biri ilə əlaqəsi dil sisteminin sistemləri kimi səciyyələndirilirdi. Xüsusilə, Praqa dilçiləri dil sistemini öyrənərkən faktların təhlili, kommunikativ funksiya baxımından strukturalizmlərə məxsus məhdudluqdan yaxa qurtarmağa imkan verirdi.

FUNKSIONAL OMONİMLƏR (İŞLEVSEL EŞADLILAR) – Çoxmənalı sözlərin məna əlaqəsini itirməsi nəticəsində əmələ gələn omonimlər. Bunlar bir sözdən törənsə də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur və sintaktik funksiyaları da müxtəlifdir. Belə omonimlər leksik mənalara görə deyil, sintaktik funksiyalarına görə müəyyən edilir. Yazılışları, formaları və səslənmələri eynidir. Məsələn, *cəld*, *sakit*, *sərt*, *yaman*, *bərk*, *yaxşı*, *gözlə*, *düz*, *pis* və s.

FUNKSIONAL ÜSLUB (İŞLEVLİK ÜSLUBU) – Funksional üslub dil vasitələrinin istifadə olunduğu sistemlə əlaqədar kommunikasiya sferasında reallaşmasıdır. Funksional üslubların yaranması və formalaşması ədəbi dilin ümumi tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Funksional üslubların hər biri bir sistemdir və müxtəlif nitq növlərinə ayrılaraq fəaliyyət göstərir. Bu proses zamanı funksional üslublar inkişaf edir, formalaşır. Funksional xarakterə malik üslublar arasındakı fərq dil vahidlərinin seçilməsi və onlardan istifadəsi, xüsusilə dilin söz ehtiyatlarının müxtəlif şəkildə istifadə olunmasıdır. Çünki ifadə qüvvəti üslubi nüanslarla dilin leksik vasitələrində bürüzə verir və qrammatik formaların, sintaktik tərkiblərin seçilməsi də funksional üslubun tələb və məqsədlərinə uyğun gerçəkləşir. Bu üslubların ədəbi dilin içərisində parçalanma məqamları və dövrləri hər birinin

meydana çıxma tarixi, ədəbi dilin tarixi inkişaf mərhələsindəki fəaliyyəti ilə bağlıdır. Buna uyğun olaraq funksional üslublar müxtəlif qruplara ayrılır: danışıq-məişət üslubu; bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi-işgüzar üslub. Funksional üslublar arasındakı fərq onların yazılı və şifahi şəkildə çıxış etməsindən asılı olmayaraq lüğət tərkibindən necə istifadə edilməsinin məqsəd və xarakteri ilə təyin olunur. Funksional üslubların formalaşması ictimai təcrübənin tələbi ilə şərtlənir və onların yaranması dilin inkişafının ən yüksək mərhələsinin göstəricisidir. Ədəbi dilin funksional üslubu özündə dilin bütün təbəqələrini birləşdirir. Dilçilikdə funksional üslub müəyyən emosional çarları olan təbəqədən ibarət dil vahidləri qrupu və dil qatı mənasında işlənir. Hər hansı bir dilin funksional üslubları milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirir və həmin dilin vahidləri də bu sahələrin tələbi ilə seçilib sistemləşdirilir. Əgər elmi təfəkkür elmi üslubu, dövlətçilik və siyasi təfəkkür rəsmi-işgüzar üslubu, publisistik təfəkkür publisistik üslubu formalaşdırırsa, təbiidir ki, həmin qanunauyğunluğa əsaslanaraq bədii dilin də bədii təfəkkür sayəsində reallaşdığını demək olar. Dilin gözəlliyini, zəngin imkanlarını üzə çıxarmaq üçün ilk növbədə bədii dilə müraciət edilir. Bədii dilin zənginliyi, onun ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapması bədiiliyin və obrazlılığın ifadə vasitələrinin müxtəlifliyinə, rəngarəngliyinə də geniş imkanlar yaradır.

FUNKSIONAL ÜSUL (İŞLEVSEL YÖNTEM) – Qrammatik üsul kimi köməkçi nitq hissələrinə aid edilir, qrammatik səciyyə daşıyır.

FUNKSIONALLIQ PRİNSİPİ (İŞLEVSELLİK PRENSİBİ) – Dilin konstitutiv faktlarına və dil işarələrinin hər iki tərəfinin bərabərliyi postulatına əsaslanır, danışıqda reallaşan işarələr sisteminin əlaməti dilin hər iki səviyyəsini əhatə edir. Bu prinsipə görə bir dildə konstitutiv olan onun konkret funksional faktlarıdır.

GELONİM (GELONİM) – Bataqlıq və bataqlaşmış yerlərin xüsusi adını bildirir.

GEMİNASIYA (İKİZLEŞME) – Bu təkrir növündə eyni nitq vahidi bir misra və cümlənin əvvəlində, ortasında, sonunda ardıcılıqla təkrar edilərək həmin ifadəyə xüsusi məna çalarları verir.

GENERATİV QRAMMATİKA (ÜRETİCİ DİL BİLGİSİ) – Müasir dilçiliyin elə bir istiqamətdir ki, burada linqvistik problem kimi dil strukturunun daxili qanunauyğunluqlarının açılması, öyrənilməsinin müəyyən mexanizmi, yaxud quruluşu baxımından təqdim olunur. Bu qrammatika dilin təbii fəaliyyəti prosesində müşahidə olunur.

GENEALOGİYA (JENEANOLOJİ) – Genealogiya dillərin kök qohumluğu, dil ailələrinin qohumluğu mənasında işlənir.

GENETİK KÖKLƏR (KALITİMSAL KÖKLƏR) – Genetik köklərin yaranmasında sait səslər bir quruculuq, təşkilatçılıq vəzifəsini yerinə yetirirlər. Yəni sözlər hecalardan təşkil olunursa, hecaların təşkilinin bünövrəsi də saitlərin üzərində qurulur. Saitlər ilkin sözyaratmada aparıcıdır.

GENETİK ÜSUL (KALITİMSAL YÖNTEM) – Bu üsul izahlı lüğətlərlə əlaqədardır. Burada baş sözün mənşəyi göstərilir, onun mənbədəki yazılış forması da qeyd olunur. Məsələn, 1. aləm, is.(ər.) kainat, dünya, yer üzü. 2. Kainatın, təbiətin hər hansı bir sahəsi. 3. məc. məfhumlar, hisslər, təəssürat, təəvvürlər, həyəcanlar mühiti. 4. Xalq, camaat, el, bütün adamlar, hisslər. 5. Çox maraqlı, cazibəli, diqqəti cəlb edən, zövq və nəşə verən, tamaşalı.

GERÇƏKLİK ELEMENTİ (GERÇEKLİK UNSURU) – . Dərk olunan ən kiçik vahidlər gerçəklik elementi

adlanır. Gerçəklik tamamilə insan tərəfindən dərk edilə bilməz. Onu təşkil edən vahidlər də tamamilə qəbul edilib dərk oluna bilmir. Hər bir gerçəklik vahidinin yalnız ən üzdə olanı və ya diqqəti cəlb edən ən qabarıq xüsusiyyətləri qəbul edilir və belə bir qənaətə gəlinir ki, həmin gerçəklik vahidi “dərk edildi”. Əslində əsas yaddaşda qeyd edilənlər gerçəklik vahidinin bütün xüsusiyyətləri deyil, onun diqqəti cəlb edən xüsusiyyətləri ilə bağlı informasiyadır, yəni dərk olunan ən kiçik vahidlərdir.

GERİ ASSİMLYASIYA (GERİ BENZEŞME) – İkinci səsin birinci səsə olan təsiri nəticəsində əmələ gələn assimilyasiya.

GƏLƏCƏK ZAMAN (GELECEK ZAMAN) – Haqqında danışılan işin məlumat verilən zaman icrasına başlanmadığını bildirən zaman formasıdır, yəni iş, hal və hərəkətin danışmaq vaxtından sonra icra olunmasını bildirir. Gələcək zamanın iki növü vardır: qəti və qeyri-qəti gələcək zaman. Qəti gələcək zaman iş, hal və hərəkətin danışmaq vaxtından sonra şübhəsiz icra olunacağını bildirir. Feil əsasına -acaq, -əcək şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Qeyri-qəti gələcək zamanda işin icra olunacağı nəzərdə tutulur və feil əsasına -ar, -ər, -yar, -yər şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

GƏNC QRAMMATİKLƏR CƏRƏYANI (YENİ-DİLBİLGİCİLƏR AKIMI) – Gənc qrammatiklər XIX əsrin sonlarında ən böyük dilçilik cərəyanıdır. Bu cərəyanın yaranmasında alman alimlərində Karl Buruqçanın, Herman Ostofun, Avqust Leskinin, Herman Paulun, Bertold Delbrukinin fəaliyyəti mühümdür. Bu cərəyanın nümayəndələrinin əsərlərində başqa dövrlərdən fərqli olaraq sözün semantik xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə çevrilmiş, dil yalnız fərqi-psixoloji deyil, mədəni-tarixi hadisə kimi müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dilçiliyin bir sıra elmi-tədqiqat metodları dəqiqləşdirilmişdir.

GƏNC QRAMMATİKLƏR MƏKTƏBİ (YENİ DİL-BİLGİCİLƏR EKOLÜ) – Gənc qrammatiklər məktəbi XIX əsrin 70-80-ci illərində yaranmağa başlamışdır. Bir qrup gənc dilçi ilk növbədə Avqust Şleyxeri tənqid edərək yeni bir konsepsiya yaratmağa çalışırdılar. Onlar Leyspiq universitetinin professorları idilər. Köhnə nəslin nümayəndələri onları istehza ilə “gənc qrammatiklər” adlandırırdılar. “Gənc qrammatiklər”in bir çox tərəfdarları M.Breal (1832-1915, Fransa), V.Tomsen (1842-1927, Danimarka), F.F.Fortunatov, F.M.Buslayev (Rusiya) idi. Onların tədqiqatlarında fonetika və qrammatika əsas yer tuturdu. Nəzəri dilçilik görüşlərində isə psixologizm üstünlük təşkil edirdi.

GƏRGİNLİK KORRELYASIYASI (GERGİNLİK BAĞINTISI) – Bu elə korrelyasiyadır ki, “maneənin” gücü maneəni dəfətmə vasitəsinə (hava təzyiqinə) uyğun gəlir.

GİPERTEMA (HİPERTEMA) – Ümumiləşdirici məzmunu ifadə edir. Mətnin giperteması onu təşkil edən komponentlərin mövcudluğu və onlar arasındakı qarşılıqlı semantik əlaqələr əsasında yaranır.

GÜCLÜ VURĞU (GÜÇLÜ VURGU) – Bir hecanı təşkil edən sait digər hecaları təşkil edən saitlərdən daha güclü və daha gərgin məxrəcdə tələffüz edilməsinə, yəni həmin saitle formalaşan heca bütövlükdə güclü tələffüz olunduğuna görə belə vurğu güclü vurğu adlanır.

- H -

HADONİM (HADONİM) – Hadonim alman sözü olub küçə, yol, prospekt adı mənasında işlənir.

HADONİMİYA (HADONİMİ) – Şəhər daxilində yerləşən obyektlərin-prospekt, küçə, yol, döngə, keçid və s. obyektlərin xüsusi adlarının cəmi hadonimiya adlanır. Məsələn, Füzuli küçəsi, Həsən Əliyev küçəsi, Azadlıq prospekti və s.

HAL (HAL/ DURUM) – Hal ismə aid xüsusi kateqoriyalardan biridir. Hal söz birləşmələrində və cümlədə isimlərin başqa sözlərlə əlaqəsini göstərən qrammatik kateqoriya-dır. Hal şəkilçiləri qoşulduqları sözləri cümlənin başqa üzvləri ilə bağlayır, onlar arasında sintaktik əlaqə yaradır.

HAPLOLOGİYA (HECE DÜŞMESİ) – Yan-yana gələn iki eyni cinsli hecadan birinin düşməsinə haplologiya deyilir. Məsələn, baxacağam-baxacam, alacağam-alacam, gələcəyəm-gələcəm və s.

HECA (HECE) – Danışıq zamanı tələffüz edilərkən sözün asanlıqla ayrılı bilən hissələrinə heca deyilir. Məsələn, fo-ne-ti-ka, da-i-mi, dü-şər-gə, ki-tab və s.

HECA KOMPRESSİYASI (HECE YUTUMU) – He-ca həcmnin ixtisar olunması.

HECA TIPLƏRİ (HECE TÜRLEİ) – Sözdəki səslərin sayına, xüsusən saitlərin miqdarına görə bir-birindən fərqlənən heca tipləri yaranır. Azərbaycan dilində bir, iki, üç, dörd və beş hecadan ibarət heca tipləri üstünlük təşkil edir. Tərkibində sait və samitlərin işlənmə yerinə görə dünya dillərində hecaların ən müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Ən geniş yayılan açıq və qapalı heca tipləridir. Saitlə bitən heca açıq, samitlə bitən heca isə qapalı heca adlanır. Dünya dillərinin əksəriyyətində açıq heca üstünlük təşkil edir.

HECA VURĞUSU (HECE VURGUSU) – Tələffüz zamanı sözdəki hecalarda tonun artması və ya hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsinə heca vurğusu deyilir. Üzərinə vurğu düşən heca vurğulu heca adlanır.

HECADÜZƏLDƏN SƏS (HECE OLUŞTURAN SES) – Hecanın tərkibində hecanı formalaşdıran, səsləri nitq axınının fonetik parçası halında birləşdirən, zəifləmədən uzana bilən bir səs hecanın əsasını təşkil edir ki, belə səsə heca düzəldən səs deyilir.

HECALARIN NÖVLƏRİ (HECENİN ÇEŞİTLƏRİ) – Sözlərdəki hecalar quruluşlarına görə eyni formada olmur. Bunlardan bəzilərinin sonu sait, bəziləri isə samitlə bitir. Bundan əlavə, bəzi hecalar saitlə və bəziləri isə samitlə başlanır. Hecadüzəldən səsin, yəni saitin mövqeyinə və saitlə qovuşan samitlərin yerinə görə hecalar iki növə ayrılır. Azərbaycan dilində hecalar fonetik tərkibinə görə saf və qarışıq növlərə ayrılır.

HELONİM (HELONİM) – Hidronimin bir növü olan bataqlıq, axmaz adını bildirir. Məsələn, Şorsu, Qanlıgöl, Gilli göl və s.

HELONİMİYA (HELONİMİ) – Helonimlərin cəmi mənasını bildirir.

HƏQİQİ DİFTONQLAR (GERÇEK DİFTONGLAR/ GERÇEK İKİLİ ÜNLÜLER) – Hər iki ünsürü eyni dərəcədə gərgin və heca düzəltməkdə bərabərhüquqlu olan diftonqlar həqiqi diftonqlar adlanır.

HƏQİQİ MƏNA (ASIL ANLAM) – Çoxmənalı sözlərdə sözün məna çalarlarının yaranmasında əsas məna həqiqi məna adlanır.

HƏMAD (İSİMDAŞ) – Eyni adı daşıyan şəxs, adam.

HƏMCİNS MÜBTƏDALAR (ORTAK ÖZNE) – Eynitipli şəxsləri, əşya və hadisələri birləşdirib, eyni suala cavab verən mübtədalar həmcins mübtədalardır.

HƏMCİNS TAMAMLIQ (ORTAK NESNE/ TÜMLEÇ) –Sadalama intonasiyası və birləşdirmə bağlayıcıları vasitəsi ilə əlaqələnən, cümlənin xəbərinə tabe olan, eyni suala cavab verən tamamlıqlar həmcins tamamlıqlardır.

HƏMCİNS ÜZVLƏR (EŞİT ÖĞELER) – Cümlədə bir üzvlə bağlı olub, bir sintaktik vəzifə daşıyan bərabərhüquqlu üzvlərə həmcins üzvlər deyilir.

HƏRF (HARF) – Hərf qrafemlərin fərdi psixikada təzahürünün optik nəticəsidir.

HƏYƏCANLI VURĞU (HEYECANLI VURGU) – Cümlədəki fikirlə bağlı olaraq hiss və həyəcanı bildirmək üçün cümlədə müəyyən sözün və ifadənin qeyr-adi tonda tələffüzünə həyəcanlı vurğu (emfatik) deyilir. Cümlədəki sözün emosional, yaxud da qeyri-adi şəkildə tələffüz olunması həyəcanlı vurğunu yaradır. Məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğunun fərqi ondadır ki, məntiqi vurğuda hər hansı bir sözə diqqət cəlb olunursa, həyəcanlı vurğuda söz hiss və həyəcanla bildirilir və ifadə olunan fikirdə emosionallıq daha da qüvvətləndirilir.

HİBRİD AD (HİBRİT AD) – Tərəfləri müxtəlif dil mənsubiyyətinə malik olan mürəkkəb quruluşlu xüsusi ad. Məsələn, Aytəngül, Qonçəgül, Dəstəgül, Dostəli, Aynur, Gülnur, Səmagül və s.

HİBRİD DİL (KIRMA DİL) – Mənşəcə müxtəlif dillərin ünsürlərindən düzələn dil. Bu termin təbiət elmlərində xüsusilə biologiya və botanikada çox geniş işlənilir. Ümumi mənası iki müxtəlif mənadan əmələ gəlmiş hər hansı hadisə və varlığı bildirir. Dildə iki müxtəlif dilin vahidlərinin qovuşması nəticəsində yaranan dil qarışıq, yaxud da hibrid dil adlanır. Hibrid dillər cəmiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələrinin iqtisadi-siyasi birliyi ilə bağlı formalaşır və insanlar arasında ünsiyyət prosesində əlaqə üçün istifadə edilir.

HİBRİD SÖZLƏR (HİBRİT KELİMELER) – Dildə müxtəlif dillərə aid vahidlərin birləşməsi əsasında yaranan sözlərə hibrid sözlər deyilir. Məsələn, mehmanxana, xatakar, kitabxana və s.

HİDROANTROPONİM (HİDROANTROPONİM) – Müəyyən bir su obyektinin adından əmələ gələn antroponim. Məsələn: Araz, Şəlalə, Samur, Xəzər, Kür.

HİDRONİMLƏR (SU ADLARI) – *Hidronim yunanca “su” və “ad” sözlərindən əmələ gəlmişdir.* Hər hansı təbii (oken, dəniz, göl, çay, bulaq) və ya süni yolla yaradılmış su obyektlərinin xüsusi adlarına hidronimlər deyilir. Məsələn, Nil çayı, Qara dəniz, Xəzər, Kür, Araz, və s. Dilin lüğət tərkibində hidronimik leksika xüsusi yer tutur. Burada su anlayışı ilə bağlı bütün obyektlərin–okean, dəniz, körfəz, port, liman, göl, bulaq, çay, bataqlıq, şlalə, quyu, su anbarı, təbii və ya süni su obyektlərinin adı–okeanonim, pelaqonim, limnonim, potamonim, helonim və s. adları daxildir. Məsələn, Sakit okean, Xəzər dənizi, Göy göl, Kür, Qarabulaq, Sarısu (axmaz) və s.

HİDRONİMİK OYKONİM (HİDRONİMİK OYKONİM)–Hidronimlər əsasında yaranan oykonim. Məsələn, Tərtər çayı – Tərtər rayonu, Həbəş çayı – Həbəş kəndi, Göyçay çayı – Göyçay şəhəri və s.

HİDRONİMİK SİSTEM (SU ADLARI SİSTEMİ) – Müəyyən əraziyə, regiona məxsus hidronimlərin elmi cəhətdən təhlili, qruplaşdırılması və təsnifi nəticəsində alınan növ, tip və qanunauyğunluqlar sistemi.

HİDRONİMİKA (SU ADLARI SİSTEMİ) – Onomalogiyada su obyektlərinin adını öyrənən yarımsöhbə hidronimika adlanır. Hidronimlərin meydana gəlməsi, inkişafı və funksiyasını öyrənən elm sahəsidir.

HİDRONİMİYA (SU ADLARI SİSTEMİ) – *Yunan mənşəli hudos (su) və onoma (ad) sözlərinin birləşməsi* olub,

su obyektlərinin, su mənbələrinin adlarının məcmusudur. Hidronimlərin yaranma qanunauyğunluqları, transkripsiyası, fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşu tədqiq edilir.

HİDROTOPONİM (HİDROTOPONİM) – Hidronimlər əsasında yaranan toponimlərə hidrotoponim deyilir. Məsələn, Gəncəbulaq, Samirbulaq, Ağgöl, Ağsu, Sivriarx, Küroba, Qarabulaq, Qarasu və s.

HİKMƏTLİ SÖZLƏR (ÖZLÜ SÖZ) – Dərin və dolğun ibrətamiz məna ifadə edən sabit söz birləşmələrinə hikmətli sözlər deyilir. Hikmətli sözlərdə məfhumlar cümlələr şəklində ifadə edilir. Məsələn, Ağıl yaşda deyil, başdadır. Sonrakı peşmançılıq fayda verməz. Sarsaqlar olmasaydı, yaltaqlar ac qalardı.

HİND DİLÇİLİYİ (HİNT DİL BİLİMİ) – Qədim hindlilər dini-fəlsəfi məcmuələrin mətndəki arxaikləşmiş söz və ifadələrin dil cəhətdən izah etmələri dil haqqında elmin bünövrəsini qoymuşdur. Hindlilərin müqəddəs dini məcmuələri Veda adlanırdı, həmin Vedalar – Riq-veda, Sama-veda, Yacur-veda, Atxarva-vedalara ayrılmışdır.

HİPERMƏTN (HİPER METİN) – Hipermetn informasiya təqdimidir. O müəlliflər çoxluğunu, müəllif və oxucu funksiyalarının silinməsi, qeyri-dəqiq sərhədlərlə iş və oxu yollarının çoxluğunu mümkün edir.

HİPERONİM (HİPERONİM) – Cins anlayışı bildirən sözlərə hiperonimlər deyilir.

HİPERTEKSTUALLIQ (HİPERTEKSTUALİTE) – Hipermetnin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin məcmusu.

HİPONİM (HİPONİM) – Növ anlayışı bildirən sözlərə hiponim deyilir.

HİPONİMİYA (HİPONİMİ) – Leksik vahidlərin cins-növ münasibətləri hiponimiya adlanır.

HOMOGEN (HOMOJEN) – Səslərin qohumluğa görə əlaqəsi. Homogenlər təyin edilən zaman səslərin mənşə eyniliyi əsas götürülür.

HOMOGEN STRUKTUR (HOMOJEN YAPI) – Eynicinsli struktur.

HOMOMORF(EŞYAPILI) – Eyni quruluşa malik vahidlər.

HÖKM (HÜKÜM) – Hökm ad, anlayış və termin arasında funksional əlaqədir. Bu əlaqədə hökmlərdə iştirak edən tərəflərdən birinin dəyişməsi, digər tərəfin də dəyişməsinə səbəb olur. Ona görə də hökmlərdə iştirak edən tərəflər arasında bir-birini qarşılıqlı şərtləndirən funksional asılılıq mövcuddur. Hökm iki əks və ziddiyyətli tərəflər arasındakı sintetik əlaqə, müəyyənlikdir. Adlar arasındakı münasibətlərdən yaranan hökmlərlə, anlayışlar arasında münasibət əsasında formalaşan hökm bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənilir. Adların və anlayışların təbiətlərində olan ümumiliklərdəki fərqlər hökmlərin idrakı prosesinə də təsir edir, onları bir-birindən fərqləndirir. Təfəkkürdə hökmlər əsasında nəzəri bilik formalaşır və adlara əsaslanan hökmlər əsasında anlayışlar formalaşır, anlayışlara əsaslanan hökmlər əsasında nəzəri bilik formalaşır

XALEROBİM (KALEROBİM) – Orden, medal və nişan adları.

XALQ ETİMOLOGİYASI (HALK ETİMOLOJİSİ) – Hər hansı sözün yaranması, mənşəyi və mənası ilə əlaqədar xalq arasında mövcud olan məlumat, rəvayət və mülahizələr.

XARAKTEROLOJİ NİTQ (KARAKTEROLOJİK NUTUK) – Bədii əsərdə personajı səciyyələndirən nitq xarakteroloji nitq adlanır. Xarakteroloji nitq personajı səciyyələndirməklə yanaşı, daha dərin anlam strukturunun qurulmasına, personajı əhatə edən mühitin xarakterizə edilməsinə yardım göstərir. Tipin danışığı tərz, intonasiyası, makronik nitqi onun xarakterinin açılmasında mühüm rol oynayır.

XARİCİ NİTQ (DIŞ KONUŞMA) – Danışığı səsləri ilə ifadə olunan nitqə xarici nitq deyilir. Daxili nitqdən fərqli olaraq xarici nitq aydınlıq, məntiqlik, səlislik, ahəngdarlıq və s. tələb edir.

XASSƏ (ÖZELLİK) – Xassə adlandırma prosesində predmetlərə məxsus olmaqla, onun keyfiyyət müəyyənliliyini təyin edir və mahiyyətləri təzahür etdirir. Xassələr əsasında əlamətlər formalaşır, idrak prosesində xassələrin obyektivliyi saxlanılır və subordinasiyası müəyyənləşir.

XƏBƏR (YÜKLEM) – Cümlənin fikir predmetinin hərəkət və əlamətini bildirən baş üzvə xəbər deyilir. Xəbər mübtədadan asılı olub hal, hərəkət və əlamət bildirir. Xəbər iki yerə ayrılır; feili xəbər və ismi xəbər. Feili xəbər feillə ifadə olunur. İsmi xəbərlər – isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feili sifət və s. ifadə olunur.

XƏBƏR ŞƏKLİ (HABER KİPİ/ BİLDİRME KİPİ) – Feilin xəbər şəkli işin, hərəkətin hansı zamanda, hansı şəxs tərəfindən icra olunduğunu bildirir.

XƏBƏRDAREDİCİ İNTONASIYA (HABERDAREDİCİ İNTANASYON/ TİTREMLEME) – Bu tip intonasiya-da cümlədə fikrin bitməsi ifadə olunur. Məsələn, Onlar xəstəxanadadırlar.

XİAZM (ÇARPAZLAMA) – Xiazm üslubi vasitədir. Mətnin koheziyasına, mətnin komponentlərinin bir-birinə bağlanmasına xidmət göstərən vasitələrdən biridir. Xiazmın yaranmasında təkrarlar, inversiya mühüm rol oynayır. Paralel cümlələrdən sonrakının quruluşunun əvvəlkinin quruluşuna əks olaraq işlənməsindən yaranan paralelizmdir.

XİTAB (HİTAP) –Müraciət olunan şəxsi bildirən sözə və söz birləşməsinə xitab deyilir. Xitab formaca üçüncü şəxsi, məna ikinci şəxsi göstərir, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmur.

XREMATONİM (KREMATONİM) – Silah, qab, ləl-cəvahirat, musiqi alətləri, parça, paltar adları, zərgərlik məmulatı, qızıl, daş-qaş, ev əşyalarının, maddi-mədəniyyət əşyalarının xüsusi adlarıdır. Məsələn, Beşaçılan, Aynalı, Misri qılınc və s.

XORONİM (KORONİM) – *Xoronom yunan sözü olub “xoros”-mərz, sərhəd, hüdud, zona və “omonim” ad, adlanma sözlərindən düzəlmişdir.* Bütöv bir zonanı əhatə edən inzibati ərazi bölgüsünün adı (respublika, rayon, vilayət) mənasında işlənir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Mil, Muğan, Şirvan düzənliyi, Qazax, Şamaxı, Lənkəran, Zaqatala (rayon əraziləri).

XRONONİM (KRONONİM) – Müəyyən bir ictimai-siyasi hadisə ilə bağlı konkret bir dövrün adı. Məsələn, Daş dövrü, Paleoit dövrü, Azərbaycan dilinin qədim dövrü; Ədəbi dilin inkişafında Nəsimi mərhələsi; Orta əsrlər tarixi, Qədim dünya ədəbiyyatı və s.

XÜSUSİ ADLAR (ÖZEL ADLAR) – Xüsusi adlar dedikdə, şəxs adları, dağ obyektlərinin adları, yer adları, su obyektlərinin və səma cisimlərinin adları, idarə və təşkilat adları nəzərdə tutulur. Eynicinsli əşya, şəxs, hadisə, yer adlarını digərindən

fərqləndirmək üçün verilən xüsusi ad. Məsələn, Almaz, Nasir, Mələhət, Tehran, Ağcabədi, Təbriz (şəhər adları), Arif, Sənan, Mahirə, Gəncə, Kür, Altay, Şahdağ, Toplan, Alabaş, Yer, Günəş, Saturn və s.

XÜSUSİ DİLÇİLİK (ÖZEL DİLBİLİMİ) – Konkret bir dilin və ya dil qrupunun elmi-lingvistik tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi xüsusi dilçilik adlanır.

XÜSUSİ FONETİKA (ÖZEL SESBİLİMİ) – Konkret bir dilin danışq səsləri haqqında məlumat verən fonetikaya xüsusi fonetika deyilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonetikasi, İspan dilinin fonetikasi, fars dilinin fonetikasi.

XÜSUSİ İSİMLƏR (ÖZEL İSİMLER) – Ayrı-ayrı şəxslərin və tək olması ilə fərqlənən varlıqların adları xüsusi isimlərdir. Şəxslərin ad və soyadları, coğrafi və astronomik adlar, qəzet və jurnallara verilən adlar, heyvanlara verilən xüsusi adlar xüsusi isimlərdir. Xüsusi isimlər ümumi ismə, ümumi isimlər isə xüsusi isimlərə çevrilə bilər. Məsələn, arzu-Arzu, sevinc-Sevinc, durna-Durna; rentgen – Rentgen.

XÜSUSİ MƏNA (ÖZEL ANLAM) – Sözləri fərqləndirməyə, yekcins əşyaları seçib ayırmaq üçün ifadə edilən mənədir.

XÜSUSİ SÖZLƏR (ÖZEL KELİMELER) – Xüsusi adları bildirən sözlər. Xüsusi adlarda yalnız xüsusi cəhətlər əks olunur, yəni bunlar yalnız adlandırır. Belə adlar tək-tək fərdləri, əşyaları əks etdirir, lakin bu fərdlərin və əşyaların heç bir əlamətini, xüsusiyyətini əks etdirmir.

XÜSUSİ TOPONİMİKA (ÖZEL TOPONOMİ) – Hər bir millətin özünəməxsus toponimik sisteminin spesifik cəhətlərini öyrənən onomastik tədqiqat sahəsi.

İBARƏ (DEYİM) – Birləşməni əmələ gətirən sözlərin bir hissəsinin məcazi, digər hissəsinin həqiqi mənada işlənməsi ilə yaranan obrazlı birləşmələrə ibarə deyilir. Bu birləşmələrdə sözlərdə məcazi mənə əsas yer tutur və ibarələrin tərkibində olan sözlərin biri digərini daha da qüvvətləndirmək, canlandırmaq üçün bir tərkib təşkil edir. İbarələr bədii dilin ifadə vasitələridir və ayrı-ayrı yazıçıların üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Məsələn, Düşmən can desə də, düşməndir yenə, Doğmalar dar gündə yad ola bilməz. (S. Vurğun).

İBARƏ VURĞUSU (DEYİM VURĞUSU) – İbarənin ayrılmasına və daxilən birləşməsinə xidmət edən vurğuya ibarə vurğusu deyilir.

İCBAR NÖV (ETTİRGEN ÇATI) – *İcbar ərəb sözü olub, bir işi zorla gördürmə, bir işə vadar etmə mənasındadır.* İcbar növ feillərdə hərəkəti danışan və ya haqqında danışılan şəxs deyil, başqası icra edir. İcbar növ feillər təsirli feillərin sonuna -dır, dir,-dur,-dür bəzən də -t şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKA (SOSYO-POLİTİK SÖZ VARLIĞI) – İctimai-siyasi leksika mənə strukturunda “sosial” və ya “siyasi” semantika ifadə edən söz və söz birləşmələri, eləcə də siyasi və sosial sahə anlayışlarını ifadə edən sözlərdir. Bu leksikaya müxtəlif dövlətlərin, partiyaların, ictimai təşkilatların, idarələrin, müxtəlif ölkələrin həyatının sosial realiyaları və hadisələrinin adları, eləcə də kütləvi-informasiya vasitələrinin dilindəki siyasi sözlər, idiomlar daxildir. Bu cür sözlər aşkar hiss edilən sərhədə malik olsalar da, ictimai-siyasi leksika insan fəaliyyətinin bir çox başqa sahələri, o cümlədən sosial elmlər-tarix, ictimaiyyət, hüquq,

fəlsəfə, siyasi iqtisad, həmçinin ədəbiyyat, incəsənət, diplomatiya, hərbi-müdafiə və mədəni-maarif sahələri ilə də sıx əlaqəlidir. İctimai-siyasi leksikada idiomlar da işlənir. Məsələn, “dəmir ledi”, “ərəb baharı”, “narıncı inqilab”, “beyrut qışı” və s.

İCTİMAİ-SİYASİ NATİQLİK (SOSYO-POLİTİK KONUŞMACILIK) – Diplomatiya, iqtisadiyyat, hüquq, etika, mədəniyyət, parlamentdə müzakirə, ictimai yığıncaqlarda, mitinqdə edilən çıxışlar.

İCTİMAİ-SİYASİ ÜSLUB (SOSYO-POLİTİK ÜSLUP) – İctimai-siyasi mövzularda yazılan əsərlər, söylənilən nitqlər, iqtisadi-siyasi və hüquqi münasibətlərdə, dövlət idarələrində, məhkəmələrdə və ticarət əlaqələrində aparılan yazışmalar və danışıqlar ictimai-siyasi üslubda olur. Bu üslub daha çox əməli üslubdur və onun şifahi növü daha işləkdir. İcrası, izahı və həlli tezliklə tələb olunan hər cür-ictimai, siyasi, iqtisadi, həyati, təcrübi cari məsələlər haqqında mülahizələr, mübahisələr, əmrlər, qərarlar, şüarlar və nizamnamələr məhz bu üslubda qurulur. Rəsmi üslubun bir budağı olan bu üslub daha geniş işlənərək müstəqil üslub kimi formalaşmışdır.

İDEOQRAFİK LÜĞƏT (İDYOGRAFİK SÖZLÜK) – *İdeoqrafiya yunanca hərflərlə deyil, ideoqramlar vasitəsilə yazı deməkdir.* Mənaca bir-biri ilə əlaqədar olan sözlərin qruplaşdırılaraq izahı verilməsinə ideoqrafik lüğətlər deyilir. Bu lüğətlərə daxil olan sözlərin mənə yaxınlığı müxtəlifdir. Ona görə də sözün mənası ona yaxın olan sözlər vasitəsi ilə izah edilir və bir işarə ilə bütöv bir məfhum ifadə olunur. Bu lüğətlərdə mənaca bir-biri ilə əlaqədar olan sözlər tematik qruplarda verilir. Bir tematik qrupa aid olan sözlər arasındakı mənə yaxınlığı əsas götürülərək bir sırada düzülür. Bunlar sözdə müxtəlif sintaktik və semantik dəyişmələr barədə informasiya verməyə imkan yaradır. Belə lüğətlərdə sözün mənası ona yaxın sözlər vasitəsilə izah edilir və ideoqrafik tezaurus, analoji ideoqrafik və tədris tematik növlərə ayrılır.

Müxtəlif dillərin leksikasının müqayisəli tədqiqində bu lüğətlərə zərurət yaranır.

İDEOQRAFİK SİNONİMLƏR (İDYOQRAFİK ANLAMDAŞ KELİMELER) – Dildə fikrin incəliyini dəqiq ifadə edən sinononimlərə ideoqrafik sinonimlər deyilir. Məsələn, gözəl –göyçək-qəşəng; dərd- qəm- nişgil, mərd- igid-qəhrəman və s.

İDEOQRAFİK YAZI (SÖZ YAZI) – *İdeoqrafiya yunanca “idea” – fikir, anlayış və “grafe” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir yazıram deməkdir.* İdeoqramlar vasitəsilə yazı deməkdir. Təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu və ya digər fikrin ideqramlarla əks olunmasına ideoqrafik yazı deyilir. Bu sistemdə hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud da sözün mənalı hissəsini bildirir. Bu yazıda şəkli yazının ünsürləri inkişaf etdirilərək, əşyanın özü deyil, şərti işarələrlə, yəni simvollarla verilmişdir. Yəni müəyyən bir anlayışı bildirən heroqliflərdən istifadə olunmuşdur. Bu işarələr də fikri yazının yaranmasına təsir etmişdir. Qədim dövrlərdə bu yazı sistemindən Misirdə, Çində, Meksikada və başqa yerlərdə geniş istifadə olunmuşdur. Bu yazı sonralar bir çox yazıların, o cümlədən Minoy yazısının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Hazırda ideoqrafik yazı sistemindən çinlilər çox geniş şəkildə istifadə edirlər.

İDEOQRAM (DÜŞÜNCE YAZISI İŞARETİ) – İdeoqrafik yazıdakı hər bir ünsür ideoqram adlanır.

İDEOSTİL (İDEOSTİL) – Mətnin konkret müəllifinə xas olan diskursiv təcrübə.

İDİOM(TABİR) – *İdiom yunanca “idioma” sözündən olub mənaca “parçalanmayan” mənasını ifadə edir.* Söz birləşməsi quruluşuna malik olub, komponentlərinin leksik mənasından asılı olmayaraq hamısı bir məna ifadə edən, quruluşca və mənaca parçalanmayan, həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum sabit söz birləşmələrinə nisbətən konkret

olur və məcazi mənə ilə verilən sözün ekvivalenti kimi dildə işlənir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır. İdiomlar məfhumu müstəqil mənada, yəni nominativ mənada deyil, məcazi mənada izah etmə yolu ilə ifadə edir. Məsələn, könlüm açılır, nitqim tutulur, haray salır, nərə salır, can verir və s.

İDİOMATİK İBARƏLƏR (DEYİMLİK TABİRLER) – Canlı danışıqda işlənib, başqa şəxsə müraciət formasında yaranan, idomlardan ibarət ibarələr idiomatik ibarələr adlanır. İdiomatik ibarələrdə leksik ibarələrdən fərqli olaraq məcazi mənə daha qüvvəlidir. İdiomatik ibarələr qrammatik quruluşu etibarı ilə iki yerə ayrılır: adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn idiomatik ibarələr; feilin iştirakı olmadan, başqa nitq hissələrinin birləşməsi ilə əmələ gələn idiomatik ibarələr. Şəxssiz cümlələr şəklində təşəkkül tapır. Məsələn, başına and içirəm, canım sənə qurban olsun, canın sağ olsun və s.

İDİOMATİK İFADƏLƏR (DEYİMLİK İFADELER) – Mənəca bütöv, struktur cəhətdən sabit və dəyişməz olan leksik tərkibli modellər idiomatik ifadələr adlanır.

İDO DİLİ (İDO DİLİ) – *Süni İdo dilinin adı “esperantoco” – “nəsil”, “gələcək nəsil” deməkdir.* Bu süni dilin layihəsi 1907-ci ildə Esperantonun variantı kimi meydana çıxmışdır. İdo dilinin lüğət tərkibi Avropa mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. Fikrin ifadəsi canlı dildən fərqlənmirdi. Bu dildə müxtəlif formada yeni söz yaradan şəkilçilər 20-dən çox deyildir.

İFADƏ (İFADE) – İfadə işarənin əks olduğu xüsusiyətlərin məcmusudur. İfadə gerçəkliyə münasibətdir, müvafiq olaraq real gerçəkliklə dil ifadəsi arasındakı müəyyən əlaqədir, yəni işarə ilə işarələnən əşya arasındakı əlaqədir.

İFADƏLİLİK (İFADELİLİK) – Çox geniş diapazona malik bir termdir. Bu həm ifadəliliyin əmələgəlmə yollarının müxtəlifliyi, həm də ifadə etmə xarakterinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. İfadəliliyin əmələ gəlməsində dilin bütün

yarusları fonetika, leksika, semantika, qrammatika, üslubiyyat fəal şəkildə iştirak edir. İfadəlilik nitqin quruluşu, ardıcılığı, onun dinamikasının yaranmasında yaxından iştirak edən abzas və bütöv mətnlə bağlıdır. Bütövlükdə ifadəliliyin meydana gəlməsi leksika və semantika, dilin məcazlar sistemi, omonim, sinonim, antonim və emosional-ekspressiv dil vahidləri, təkrar və ritorik sualların işlənmə məqamları ilə bağlıdır.

İKİADLI (İKİADLI) – Eyni şəhərin, rayonun, obyektin rəsmi və qeyri-rəsmi iki ad daşması. Məsələn, Gəncə-Kirovabad şəhəri, Astana-Nursultan şəhəri və s.

İKİQAT ALINMA (İKİLİ ALINTI) – Eyni mənşədən olub, müxtəlif dillərdə mənimsəmə prosesində eyni leksik vahidin müxtəlif dillərdə yeni forma və yeni məna qazanmasıdır. Eyni anlayışı bildirmək üçün eyni vaxtda dillərdən iki leksik vahidin dilə keçməsidir.

İKİMƏRTƏBƏLİ AD (BİLEŞİK AD) – İki müstəqil addan düzələn şəxs adı, soyad. Məsələn, Məmmədağlı, Məmməd-hüseyn, Ələsgər, Cəfərsoltan, Cəfərnur, Həsənqulu, Süleymanəli (şəxs adı); N. Tağızadə – Hacıbəyov, İ. Dağıstanlı – Hacıyev (soyad).

İKONİKLİK (İKONİKLİK) – İkonik o işarədir ki, onun forması həmin işarənin bildirdiyi məna oxşarlığı vasitəsilə izah edilir.

İLTİSAQİ DİLLƏR (BİTİŞKEN DİLLER) – Tipoloji təsnifinə görə iltisafiləşmə xüsusiyyətinə malik olan dillər.

İMİTATİV ƏLAQƏ (YANSIMA İLİŞKİ) – Metamətnə mətnarası invariantı verən əlaqə.

İMMONENT XÜSUSİYYƏT (İMMONENT ÖZELLİK) – Obyekti səciyyələndirən və ona aid olan xüsusiyyətlər. Bu xüsusiyyət mətnin bütöv obyekt kimi spesifik xüsusiyyətlərinin dəqiq şəkildə diferensiasiyasını şərtləndirir və onun özünəməxsus səciyyəsinə verir.

İMPERATİV SÖZLƏR (BUYRUM SÖZLERİ) –

Nitqdə başqasına müraciət, çağırış, əmr və s. mənalara ifadə etmək üçün istifadə edilən sözlərə imperativ sözlər deyilir. İmperativ sözlər insanın arzusunu, istəyini, onun iradə xüsusiyyətlərini və obyektiv aləmə münasibətini əks etdirir. İmperativ sözlər insana və heyvanlara müraciətinə görə iki yerə ayrılır. Danışiq prosesində müraciət məqsədi ilə əzizim, atam, anam, bibim, xalam və s. imperativ sözlərindən geniş istifadə olunur.

İMLİKASİON UNİVERSALİLƏR (SEZDİRİM GENELLEMELER) – İki dil arasında əlaqənin mövcudluğunu özündə əks etdirən universalilərə implikasiyon universaliləri deyilir.

İMLİKASİT (ÖRTÜK) – Gizli halda ifadəsi nəzərdə tutulan fakt, qrammatik forma.

İMLİKASİYA (İMLİKASİYON) – Mürəkkəb adlarda, hökmlərdə, cümlələrdə məntiqi bağlayıcı vasitəsi ilə əlaqələndirmə.

İNCƏ HECALAR (İNCE HECELER) – Hecadüzəldən saiti incə olan hecalara incə hecalar deyilir. Bu hecalar *ə, ö, ü, i, e* saitləri əsasında formalaşır.

İNCƏ SAİTLƏR (İNCE ÜNLÜLER) – Dilin orta hissəsinin ön damağa doğru qalxması nəticəsində yaranan saitlərə incə saitlər deyilir. Müasir Azərbaycan dilində incə saitlər bunlardır: *ə, i, ö, ü, e*. Belə saitlər dilönü saitlər də hesab edilir.

İNDEKSALLIQ (BELİRTİLİK) – İndeks diqqəti çəkən işarədir, yəni o, əks etdiyi əşyaya işarə edir. Buna görə də işarə etdiyi əşyanın mövcudluğunun göstəricisidir.

İNDİKİ ZAMAN (ŞİMDİKİ ZAMAN) – İş və hərəkətin icrasına başladığını, lakin məlumat verilən zaman onun bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu bildirir. Feilin indiki zamanı feil kökü və ya əsasına *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

İNDİVİDUAL İKİDİLLİLİK (BİREYSEL İKİDİLLİLİK) – Bir şəxsin müxtəlif səbəblərdən müəyyən bir dili öyrənməsi.

İNDUKTİV UNİVERSALİ (TÜMEVARIMLI GENELLEME) – Əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş hadisələrdə təzahür etməyən, əlaqədar vahidlərin təyinində özünü göstərməyən, empirik yol ilə postulat kimi qəbul edilən, mühakimə üçün əsas götürülən universalilərə induktiv universalı deyilir. Hadisənin universalılığı empirik zəmində mühakimə üçün əsas götürülür.

İNERSİYA(SÜREDURUM) – Cümlədə sözlərin ədəbi dil normalarından, adi düzülüş qaydalarından fərqli bir şəkildə düzülməsi ilə yaranan bədii ifadə üsulu.

İNFİKS (İÇEK) – Sözün ortasında gələn şəkilçilərə infiks deyilir. İnfiks sözün ortasında-kök tərkibində işlənən elə morfonemlərdir ki, kökün mənasını dəyişir. İnfikslər əsasən flektiv dillərdə mövcuddur.

İNFORMASIYA (BİLGİ) – *Bu termin latınca “informativ” sözündən əmələ gəlmiş, “şərh etmə”, “anlatma”, “aydınlaşdırma”, “başasalma” mənalarını bildirir.* Dilin ünsiyyət, əlaqə imkanları müxtəlif növ informasiyaların yaradılmasında mühüm faktor kimi özünü göstərir. Dünya mənzərəsi sosial dərkətmədə realıq barədə informasiyaların nizamlı toplusudur. Bu baxımdan informasiya nəzəriyyəsinə dünya mənzərəsi konseptlə eyniləşdirilir və adi məlumatdan fərqli olaraq məlumatın məzmunu mücərrədləşir. Optimal kodlaşdırma nəzəriyyəsinə informasiyanın əldə edilməsi prosesi dedikdə, sistemin vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyinin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Sistemin entropiyası onun qeyri-müəyyənliyinin ölçüsüdürsə, informasiya həmin qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması ölçüsü və ya sistemin təşkili ölçüsüdür.

İNFORMATİK İŞARƏLƏR (BİLGİSEL İŞARƏTLER) – İnformasiyanın verilməsi, nəql edilməsi əşya və hadisələrin, məfhum və hökmlərin təsəvvür və əvəz edilməsi üçün informasiyanın və ünsiyyətin formalaşmasına xidmət edir. Buna görə də informativ işarələr kommunikasiyaya xidmət edir. İnformatik işarələrin əsas növləri bunlardır: siqnal, simvol, işarə və işarə-substitut.

İNFORMATİV MƏNA (BİLGİSEL ANLAM) – İnformativ məna daha çox cümlənin aktual üzvlənməsinin və formal məntiqi üzvlənmənin əsasında formalaşır. İnformativ məna məntiqi dil mənası, koqnitiv-əşyavi, məfhumi, subyektiv və kommunikativ məna əsasında yaranır.

İNİKAS NƏZƏRİYYƏSİ (YANSIMA TEORİSİ) – Bu nəzəriyyəyə görə tərifdə obyektin əsas xüsusiyyətləri əks etdirilməlidir. Müəyyənləşdirilən əlamət və xüsusiyyətlərin elmi tərifdə təsbit edilməsinin labüdlüyü nəzərə alınaraq, ən mücərrəd definisiyalar labüd surətdə müəyyənləşdirdikləri obyektlərin əlamət və xüsusiyyətlərini elmi tərifdə tam əhatə edir. Bu nöqteyi-nəzərdən ən mücərrəd definisiyalar labüd surətdə müəyyənləşdirdikləri obyektləri korrelyasiya edir. Bu korrelyasiya obyektin əqli fəaliyyətdə inikas edən, təsbit olunan real əlamətləri və bu və ya digər məntiqi strukturları, xüsusən elmi definisiyaları adekvat olaraq əks etdirir.

İNİSIAL (İLK HƏRF) – Sözün ancaq ilk hərfinin yazılması inisial adlanır. Soyaddan əvvəl və ya sonra işlənən şəxs adı və ata adının ilk hərfləri daha çox yazılır. Məsələn, M. S. Ordubadi, S.S. Axundov, A.A. Axundov və s.

İNİSIAL PRİNSİP (İLK HƏRF PRENSİBİ) – Orfoqrafiyada sözün ancaq ilk hərfinin yazılması inisial prinsip adlanır. Məsələn, manat-m, bütöv-b, sintaksis-s, morfologiyam və s.

İNKAR ƏDATLARI (OLUMSUZLUK İLGEÇLERİ) –İş və hərəkətin icrasını inkar edən ədatlar nəzərdə tutulur. Yox, xeyr, heç, heç də, əsla ədatları fikri inkar edir.

İNKAR FEİLLƏR (OLUMSUZ EYLEMLER) – Hərəkətin icra edilmədiyini bildirən feillərə inkar feillər deyilir.

İNKORPORATİV DİLLƏR (GÖVDELEYİCİ DİLLƏR) – Bu tipə daxil olan dillərə inkorporlaşan, formasız polisintetik dillər də deyilir. Həmin dillərdə qrammatik mənanın ifadəsi inkorporasiya yolu ilə olur, yəni ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən xüsusi sintaqmatik vahidlər müxtəlif köklərin birləşməsindən əmələ gəlir. Həmin kökləri müstəqil sintaqmatik vahid, sözcümlə kimi birləşdirən və formalaşdıran köməkçi ünsürlər olur.

İNTEQRASIYA (BÜTÜNLEŞMƏ) – 1. Mətn dilçiliyində bu termin mətnin ayrı-ayrı hissələrinin birləşərək bütöv yaratmasıdır. İnteqrasiya ayrılıqda müstəqil olan hissələri birləşdirərək ümumi məlumata tabe edir, vahid bir məna ətrafında tamamlanmış fikir formalaşmasına şərait yaradır. Mətnin hissələrinin birləşməsi fasiləsiz prosesdir. Bu proses mətn bütövləşənə qədər davam edir. Mətnin həm qrammatik, həm də semantik bütövlüyünü, məntiqi-semantik cəhətdən birliyini inteqrasiya təmin edir. 2. Mənbə dilin fonetik-qrafik, morfoloji-sintaktik və leksik-semantik xüsusiyyətlərini alan dilin sisteminə uyğunlaşmadır.

İNTELLEKT OBRAZI (ZEKA GÖRÜNTÜSÜ) – Gerçəklik elementini əks etdirən informasiyanın insanın yaddaşına qeyd edilməsini və daima yadda saxlanılmasını, lazım gəldikdə xatırlanmasını və müxtəlif psixoloji fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini, dərk etmə və düşünmə prosesinin reallaşmasını təmin edən ən kiçik vahidlər *intellekt obrazı*dır. Gerçəklik elementini əks etdirən informasiyanın insanın yaddaşına maqnit dalğası, ruh, bioenerji, sinir dalğaları və ya bunlara bənzər digər vasitələrlə qeyd edilməsi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Amma qəbul edilmiş informasiyanın davamlı olaraq yaddaşda saxlanılmasını, lazım gəldikdə əsas yaddaşda olan milyardlarla bənzər məlumatlar arasından seçilərək xatırlanmasını təmin edən vahidlərlə bağlı mülahizələrə və bu mülahizələrin elmi şəkildə açıqlanmasına rast gəlinmir.

İNTENSİONAL (İÇLEM) – Cümlədə qarşılıqlı şəkildə birləşməni tələb edən üzvlər.

İNTENSİONAL MƏTN (İÇLEM METİN) – Müəllif subyektinin orijinala münasibətini ifadə edən mətn.

İNTENSIYA (PEKİŞTİRME/YEĞİNLİK) – Bir cümlə üzvünün digər cümlə üzvünə keçməsi prosesi.

İNTERFERENSIYA (DİL KARIŞMASI) – *İnterferensiya* latın dilindən alınmışdır, *inter* “arasında” + *ferens* “daşıyıcı” “aparıcı” mənasını verir. İkidilli tərəfindən təməsin təsiri nəticəsində yaranan, lakin normaya çevrilməyən hallar interferensiya adlanır. İnterferensiya bir dilə başqa dil elementlərinin keçməsi ilə əlaqədar olaraq dil modellərinin struktur dəyişməsidir. Ünsiyyət nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Dilçilikdə bu termin ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbi tərəfindən işlənmişdir. İnterferensiyada birinci dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan kənara çıxmalar nəzərdə tutulur. İnterferensiya dinamik hadisədir və onun meydana gəlməsi ikinci dilin öyrənilməsi mərhələlərindən və ikidilliliyin növündən asılıdır.

İNTERKALYASIYA (ENTERKALASYON) – İkinci dilin təsiri ilə birinci dildə baş verən normadan kənara çıxmalar interkalyasiya adlanır. İnterkalyasiya zamanı bilinqvi onun doğma dilində artıq ekvivalenti olan sözləri ikinci dildən götürərək istifadə edir. Bunun yaranmasının əsas səbəbi dillərdən birinin sosial təzyiqə məruz qalmasıdır, yəni bilinqvi öz nitqində ictimai həyatın müxtəlif sferalarında ikinci dildən istifadə etmək məcburiyyətində olur.

İTERLEKSEM NƏZƏRİYYƏSİ (İTERLEKSEM TEORİSİ) – Bu nəzəriyyənin əsasını müxtəlif dillərdə ortaq leksikanın və ya leksik paralelizm faktlarının yaranma səbəblərini izah etmək təşkil edir. XIX əsrdə yaranmış, XX əsrdə geniş vüsət almışdır. Dildə iki tip ünsiyyətin, yəni eyni dil çərçivəsində olan və dillərarası gerçəkləşən ünsiyyətin qarşılaşdırılması faktı, müxtəlif dillərdə leksik paralellərin yaranma səbəbi, semantik adekvatlığın təhlil konsepsiyası interleksem nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

İTERLİŦQVA DİLİ (İTERLİŦGUA DİLİ) – *Interlingva latin mənşəli inter beynəlxalq, lingua – dil mənasını bildirir.* Bu layihəni XX əsrdə E. Sepir, J. Vandriyes, N. Trubetskoy, O. Jespersen və A. Martini yaratmışdır. Yaranan süni dilin lüğət tərkibinə Avropa dillərindən sözlər daxil edilmiş, qrammatik quruluşu latin dili əsasında yaradılmışdır.

İTERLİŦQVİSTİK TƏRCÜMƏ (ARADİL ÇEVİRİ) – İki təbii dil sistemləri arasında həyata keçirilən tərcümə.

İTERNASİONAL FORMANTLAR (ULUSLARARASI BİÇİMLENDİRİCİLƏR) – Termin yaradıcılığında alınma leksemlərə və dilin öz sözlərinə artırılaraq yeni termin yaradılmasında iştirak edir. Dünya dillərinin çoxunda isə internasional formantlar, əsasən, internasional söz kökü ilə birlikdə işlənir. Internasional formantlar içərisində qərbdə klassik yunan və latin dillərinə məxsus elementlər, şərq dillərində isə fars dilinə məxsus elementlər üstünlük təşkil edir.

İNTONASIYA (İNTANASYON/TİTREMLEME) – Danışarkən cümlənin tək-cə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir etməsi nəticəsində nitqin ritmik və melodik avazlanması formalaşır ki, buna intonasiya deyilir. İntonasiya şifahi nitqdə özünü göstərən mürəkkəb nitq hadisəsidir. Bu hadisədə səs tonunun alçalması, artması, tələffüzün güclü və

zəifliyi, nitqin tempi, hecaların uzun və qısa tələffüzü, sözlər arasında fasilənin olub-olmaması, danışanın hadisəyə münasibəti və s. ünsürlər daxildir. İntonasiyanın əsas əlaməti dil vahidinin müxtəlif səs tempində və emosional çalarlıqda tələffüz edilməsidir. Şifahi nitqdə intonasiya həm danışanın obyektiv münasibətini, həm də dildə müəyyən bir funksiya daşıyan, ifadə olunan fikrin dinləyiciyə canlı və obrazlı şəkildə çatdırılması üçün cümləni aktuallaşdıran bir fonoloji aktdır.

İNTONEM (TİTREM BİRİMİ) – Cümlənin intonasiyaya görə xarakteristikasını vermək, onların kommunikativ tiplərini müəyyənləşdirmək intonem adlanır. İntonemdə dillərin xarakter və səciyyəsi bir-birindən fərqləndiyinə görə hər bir dilin öz spesifikasiyası nəzərə alınır.

İNTONOQRAF (İNTONOĞRAF) – Dilin səs quruluşunun öyrənilməsində geniş şəkildə istifadə olunan cihaz.

İNTRALİŃQVİSTİK FAKTORLAR (DİL İÇİ FAKTÖRLER) – Dilin daxili sistem-struktur quruluşunda meydana gələn faktorlar nəzərdə tutulur.

İNTRALİŃQVİSTİKA (İNTRALEŃGUİSTİK) – Dil sistemi və bu sistemin funksiyalarını semiotik baxımında tədqiq etmək, dil sisteminin vahidlərini müəyyənləşdirmək, həmin vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrini açmaq, yaxud da dil strukturunu üzə çıxarmaqdır. Funksional dil vahidləri dil sisteminin müvafiq səviyyələrində birləşir. İntralinqvistikaya görə dildən istifadə o deməkdir ki, dil xarici aləm, əşya və hadisələrin adlandırma vasitəsidir.

İNVARİANT (DEĞİŞMEZLİK) – Variantları özündən doğuran ilkin variant. Mücərrəd xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilən mücərrəd dil vahidi invariant adlanır. İnvariant anlayışı variantlıq anlayışı ilə əlaqədardır və hər ikisi dil vahidlərinin ontoloji xarakteristikası üçün həlledicidir. Dil vahidinin variantlığı onun diskret xarakterindən irəli gəlir.

İNVERSIYA (TERS ÇEVİRME) – Cümlədə adi söz sırasının dəyişdirilməsi ilə yaradılan bədii ifadə üsuludur. İnversiya zamanı cümlədə yeri dəyişdirilən sözü vurğulamaqla emosionallıq artırılır.

İRƏLİ ASSİMLYASIYA (İLERİ UYUŞMA) – Birinci səsin ikinci səsə təsiri nəticəsində yaranan assimilyasiyaya irəli assimilyasiya deyilir. Məsələn, məndən-mənnən, səndən-sənnən, tapmaq- tappaq və s.

İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR (İSİM TAMLAMASI) – Əsas tərəfi adlardan ibarət olan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. İsmi birləşmələr substantiv və atributiv modellər əsasında qurulur.

İSMİ CÜMLƏ (İSİM CÜMLESİ/ AD TÜRÜMÜ) – Xəbəri adlarla ifadə olunan cümlə.

İSMİ XƏBƏR (EK EYLEM/EK FİİL) – Əsas əşyavi mənə ad hissədə, qrammatik mənə isə feil və bağlama hissədə ifadə olunur.

İSİM (AD) – Əşyanın adını bildirən kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə isim deyilir. İsim əşya adı bildirir, cəmlənir, hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək dəyişir, konkret və mücərrəd, xüsusi və ümumi olmaqla fərqlənir.

İSMİN HALLARI (İSMİN HALLƏRİ) – Hal şəkilçiləri vasitəsi ilə sözlər arasında əlaqənin yaranmasıdır. İsmi altı halı vardır: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq.

İSMİN HALLANMASI (İSMİN ÇEKİMİ) – İsimlərin söz birləşməsi və cümlə daxilində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək dəyişməsinə, yəni bir sıra adların tələbinə görə müəyyən qrammatik şəkilçilər qəbul etməsinə ismin hallanması deyilir. İsimlər feil, qoşma və bir sıra adların tələbinə görə müxtəlif formalara düşür. Hal şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçi olduğundan sözlərin lüğəvi mənasına təsir etmir, yeni

söz yaratmır, isimlərdə qrammatik məna yaradır. İsmın altı halı var. Həmin hallar suallara görə müəyyənləşir.

İSMİN KƏMIYYƏT KATEQORİYASI (İSMİN NİCELİK KATEGORİSİ) – Maddi və mənəvi varlıqların adlarını bildirmək üçün isimlər adlandırdıqları əşyanın kəmiyyətə müxtəlif olduğunu əks etdirir. Bu baxımdan isimlər əşyanın kəmiyyətə tək, çox və toplu olduğunu bildirir. Yalnız bir əşyanın adını bildirən isimlər tək, bir neçə əşyanın adını bildirən isimlər isə cəm isimlər adlanır. İsimlərdən cəm isim əmələ gətirmək üçün tək isimlərin sonuna -lar, -lər şəkilçisi artırılır.

İSMİN MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI (İSMİN AİTLİK KATEGORİSİ) – Mənsubiyyət kateqoriyası əsasən iki söz arasında müəyyən münasibəti bildirir. Bu kateqoriya öz semantikasına görə iki sözdən, yəni sahib şəxs və hər üç şəxsdən birinə aid mənsub şəxs və ya əşyadan ibarət olur. Müəyyən bir əşyanın müəyyən şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün işlənən şəkilçilər vardır. Bir əşyanın hər hansı şəxsə və ya əşyaya aid olduğunu bildirmək üçün işlənən şəkilçilər mənsubiyyət şəkilçiləri adlanır.

İŞARƏ (İŞARƏT/GÖSTERGE) – Məlumatvermə qabiliyyətinə malik olan vasitələr işarə hesab edilir. İşarələr hər şeydən əvvəl siqnallar və simvollar vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Siqnal məlumat verən səs, görmə işarəsi və ya başqa şərti işarədir. İşarələr öz-özlüyündə informasiyaya malik olur, informasiya işarə situasiyasında olur, məna işarədən kənarında yerləşir. Simvol siqnaldan onunla fərqlənir ki, onun məzmunu əyanidir, situativ şəraitdə müəyyən dərəcədə azaddır, hər hansı bir məlumat vermək üçün rəmzlər sisteminə malikdir. Əlamətlər də mühüm xassələr əsasında formalaşır və bunun əsasında keyfiyyət müəyyənliyini fərqləndirilir. İşarə əlamət adlar üçün zəruridir. İşarənin təbii xüsusiyyətləri ifadə planında əks olunur, məzmun isə işarənin vəzifəsini bildirir. Hər hansı obyektin işarə olunması onun məzmunudur.

İŞARƏ ƏVƏZLİYİ (İŞARET ZAMİRLERİ) – İşarə məqsədi ilə işlədilən əvəzlərə işarə əvəzləri deyilir. İşarə əvəzləri bunlardır: o, bu, elə, belə, həmin.

İŞARƏLƏNƏN (İŞARELENEN)–İşarələyənin denotatı, yəni onun bildirdiyi məlumat işarələnen adlanır.

İŞARƏLƏYƏN (İŞARELEYEN)–Məzmunla ifadənin vəhdətindən ibarət olan işarəyə işarələyən deyilir.

İŞARƏ JESTLƏRİ (İŞARET HAREKETLERİ) – Bu jestin başlıca funksiyası danışanın olduğu yeri, habelə onun ətrafındakı yeri, məkanı fərqləndirmək, nəzərə çarpdırmaqdır. Göz ilə, başın hərəkəti ilə, əl ilə edilən jestlər daha dəqiq və konkret olur. İşarə jestləri nitqdə, adətən, işarə əvəzləri ilə müşayiət olunur. İşarə jestləri əvəzlərlə qovuşmuş olur, onlarla birlikdə təzahür edir.

İŞARƏVİLİK MAHIYYƏTİ (ANLAMLANDIRMA NİTELİĞİ) – Dil işarəsi real gerçəkliyi obyektləşdirmək üçün insanın obyektiv aləmi inikas etdirməsi və ünsiyyət saxlaması üçün ən mühüm alətdir. Dil bilik və yaxud reallıq kimi götürülür, dil ifadə vasitəsi sisteminin toplusu, yaxud da insanın daxili, xarici davranışını tənzim edən işarə fəaliyyəti kimi başa düşülür. Belə ki, dil gerçək aləmin sosial-psixi inikasını formalaşdıran alət, ifadə edən vasitə hesab edilərsə onda işarəvilik xüsusi işarə fəaliyyəti şəklində təzahür edir. Dilə obyektiv aləmin ifadəsi, işarəsi və ümumiləşdirmənin toplusu vasitəsi kimi baxılırsa, onda işarəvilik substansional işarələr sistemi şəklində müəyyənləşdirilir.

İŞGÜZAR ÜSLUB (MESLEK DİLİ) – Dildə yarımüslubluların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olsa da (ayrı-ayrı söz və ifadələrin işlənməsi və sintaktik konstruksiyalar nəzərdə tutulur), onları birləşdirən bir ümumi xüsusiyyət var. Bu yarımüslubluları işgüzar üslubun ümumi tələbləri birləşdirir. İşgüzar üslub başqa üslublardan birinci növbədə leksik

xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Burada konkret sahələrə aid sözlər, terminlər işlədilir. İşgüzar üslubun leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən onu da qeyd etməliyik ki, bütövlükdə bu üslubda, eləcə də onun yarımüslublarında -sahələrində dilimizdə mövcud olan bəzi standartlar, şamp şəkli almış ifadə və formalar tez -tez işlədilir. Məsələn, qərar vermək, təqdim etmək, tələb etmək, imza etmək, təmin etmək, qəbul etmək, məruzə etmək, lehinə (əleyhinə) səs vermək, tədbir görmək, müzakirə etmək, irəli sürmək, həyata keçirmək, yerinə yetirmək, cəlb etmək, istifadə etmək, təltif etmək, təsis etmək, nəzərdə tutmaq, məsuliyyət daşımaq, qüvvəyə minmək, qüvvədən düşmək, qadağan etmək, nəzərinə çatdırmaq, xəbərdarlıq etmək və s. Bir qrup hazır ifadələrin işgüzar üslubda işlənməsi sənədlərin dilinin aydın olmasını, asan başa düşülməsini bir növ təmin edir. İşgüzar üslubda müəyyən sabit söz birləşmələrindən (məsələn, tədbir görmək, qüvvəyə minmək, qüvvədən düşmək, məsuliyyət daşımaq və s. başqa), frazeoloji birləşmələrdən, məcazlardan, bədii ifadə vasitələrindən, bədii müqayisələrdən, epitetlərdən, təkrirlərdən, bir qayda olaraq istifadə olunmur. Bu da onu bədii üslubdan fərqləndirən əsas amillərdən biridir. İşgüzar üslub mətnlərinə daxil olan sənədlər bunlardır: dəftərxana sənədləri, hökumət qərarları, parlament və prezident fərmanları, qanunları, sərəncamları, diplomatik sənədlər, rəsmi yazışmalar, kodekslər, konstitusiya, təhsilə və tibbə aid sənədlər, məhkəmə sənədləri, ticarət müqavilələri, rabitə sənədləri, hərbi sənədlər, kənd təsərrüfatı, sahə nizamnamələri, göstəriş və təlimatlar, müxtəlif idarə və nazirliklərin yazışması, tövsiyələr, məktublar, ərizələr, əmr və protokollar, aktlar, xarakteristikalar, etibarnamələr, arayışlar, təqdimatlar, iltizamnamələr, müqavilələr və s. Sənədlərin müxtəlifliyini, hər birinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, işgüzar üslubu yarımüslublara-qollara (diplomatiya, hüquq,

təhsil, rəbitə, ticarət və s. sahələrlə əlaqədar) ayırmaq mümkündür.

İŞLƏK İFADƏ (KULLANILAGELEN DEYİM) – Dildə işləklik qazanan ifadələr.

İYERARXIYA (İYERARŞİ) – Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və tabeliliyi olan vahidlər arasındakı münasibət iyerarxiya adlanır.

İYERARXIYA ƏLAQƏLƏRİ (İYERARŞİ İLİŞKİLERİ) – İyerarxiya ünsürlərin ümumi xüsusiyyəti olub, dildə müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik vahidlərin əlaqələrini səciyyələndirir. Bir tipli vahidlər və ya eyni mürəkkəblik dərəcəsinə malik vahidlər siniflərdə və ya paradigmalarda birləşdiyi kimi, belə siniflər arasında əlaqələr iyerarxiya əlaqələri səciyyəsinə malik olur. İyerarxiya əlaqəsində həmin siniflər onları təşkil edən vahidlərin mürəkkəblik dərəcəsinə görə bir-biri ilə müqayisə edilir. Mürəkkəbliyinə görə morfem ilə sözün əlaqəsi onların mürəkkəbliyi baxımından iyerarxiya əlaqəsidirsə, habelə bütün morfemlərlə bütün sözlər arasındakı əlaqə də iyerarxiya əlaqəsidir. Deməli, nitq axınında müvafiq böyük paradigmaya xas iyerarxiya əlaqəsi geniş şəkildə təzahür edir.

İZAHEDİCİ CÜMLƏLƏR (AÇIKLAYICI CÜMLƏLER) – İzahedici cümlələr mətnin mənasının açılmasında həlledici rol oynayır. Bir cümlədə qeyri-müəyyən olan məlumat izahedici cümlədə müəyyənləşir. Mətnin daxili rəbitəsi izahedici cümlələrlə yaranır və bu mətnin semantik sərhədini müəyyən edir.

İZAHETMƏ (AÇIKLAMA) – Mürəkkəb və uzunmüddətli tədqiqat prosesi və elmi idrakın əsas məsələsi kimi hadisələrin mahiyyətinin açılması məqsədilə həyata keçirilir. Bu prosədə bir sıra idrakı vasitələrinin köməyi ilə obyektin əsas xassə, əlaqə və münasibətləri açılır. Obyektin təzahür

və faktlar vasitəsi ilə inkişaf qanunauyğunluqları müəyyən-
ləşdirilir.

İZAHETMƏ ÜSULU (AÇIKLAMA YÖNTEMİ) – Lüğətdə izahetmə üsulundan geniş istifadə olunur. Bu üsulda sözün mənasının konkret izahına daha çox diqqət yetirilir. Müxtəlif əşya, bitki, heyvan və s. kimi məfhumları ifadə edən sözlərin mənası məhz bu üsulla açılır. Məsələn, qırxayaq, is. (zool). 1. Çoxayaqlılar fəsiləsindən uzunsov çoxayaqcıqlı bir cücü. 2. Xərçəng; bitki, is.göyerti, nəbatat, ağac, ot, çiçək və s. torpaqda bitən hər şey.

İZAHLI LÜGƏT (AÇIKLAMALI SÖZLÜK) – İzahlı lüğət filoloji lüğətlər içərisində əsas yer tutur. Milli dilin izahlı lüğəti dilin zənginliyini özündə əks etdirir. Bu tip lüğətlərdə sözlərin mənalari izah edilir, onların normativ yazılışı və tələffüz qaydaları verilir, qrammatik, ekspressiv-üslubi səciyyəsi verilir. İzahlı lüğət sözün ən mühüm əlamətlərini – mənasını, mənə variantlarını və mənə incəliklərini açır və dilin ekspressivliyini, rəngarəngliyini əks etdirən bir vəsaitdir. Sözün leksik mənası izahlı lüğətdə müxtəlif yolla izah edilir: a) mənəca yaxın sözlərin seçilməsi ilə; b) adı çəkilən sözün əşyavi əlamətini göstərməklə; c) sözün ayrı-ayrı hissələrinin mənasını açmaqla. Söz izah edilərkən onun əsas və həqiqi mənası ön, məcazi mənası isə arxa plana çəkilir. Materialın bu formada verilməsi sözün mənasını hərtərəfli, ardıcıl səciyyələndirməyə imkan verir. İzahlı lüğətlərin tərtibi göstərir ki, müxtəlif növlü sözlərin yerləşdirilməsi üçün ən əlverişli üsul əlifba üsuludur. Bu prinsip lüğət məqaləsinin aydın və birtipli qurulmasını tələb edir. İzahlı lüğətlərdə lüğət məqaləsində əvvəlcə sözün əsas mənası, sonra mənə çalarları izah olunur. Sözün əsas mənasını və mənə çalarlarını vermək üçün bir neçə misal göstərilir. Sözlərin mənası aydın və yığcam verilir. İzahlı

lüğət xalqın əsrlər boyu yaratdığı mədəni sərvəti yaşadan, onun keçmişindən, indisindən xəbər verən vəsait kimi milli dilin leksikasını kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən edir. Bu lüğətlər millətlərin maddi və mənəvi fəaliyyəti sahəsindəki inkişafını, ictimai quruluşun, elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Başqa lüğətlərdən fərqli olaraq bu lüğətlərdə dilin leksikası əks olunur, sözlərin semantikasi verilir, sözlüyünə, həcminə, forma və məzmununa, elmiliyinə və praktikliyinə görə seçilir. İzahlı lüğətdə sözlərin orfoqrafik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri açılır, onların qrammatik və ekspressiv-üslubi səviyyəsi verilir, yazılışı və tələffüzü qeydə alınır. İzahlı lüğət fonetika, leksika, qrammatika, orfoqrafiya və üslubiyyat haqqında əldə edilmiş nəzəri biliyin praktik tətbiqidir. Ədəbi dilin normalaşmasını, zənginləşməsini, lüğət tərkibinin zəngin olmasını əks etdirmək məqsədilə tərtib edilir. Sözlərin seçilməsi, lüğətdə verilməsi, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin qeyd olunması izahlı lüğətin normativliyini göstərir. Buna görə də izahlı lüğətlərə normativ lüğətlər deyilir. İzahlı lüğətlər dilin lüğət tərkibini sistemə salan əsas və yeganə məxəz olduğu üçün dilin leksik materialının əsas mənbəyi hesab olunur. İzahlı lüğətlərin tərtibində təsviri, sinonimik təsvir, leksik, qrammatik, kombinator üsullardan istifadə olunur. İzahlı lüğətlərin maddi bazasını sözlüyün siyahısı, kartoteka, nəzəri bazasını isə lüğət sözlüyünün tərtib prinsipləri, sözün bir-birinə bağlı olan leksik-qrammatik mənalarının müəyyən edilməsi, frazeoloji vahidlərin seçilib ayrılması, üslubi işarələr və s. təşkil edir. İzahlı lüğətlər dilin lüğət tərkibini sistemə salan əsas və yeganə mənbələrdən hesab olunur. Obyektin təzahür və faktlar vasitəsi ilə inkişaf qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilir. Lüğətin bu tipində lüğət məqaləsində söz və termin haqqında hər tərəfli semantik və elmi məlumat verilir. Ona görə də belə lüğətlərdə sözlər və onların mənaları tam açılır. İzahlı lüğətlərdə ayrı-ayrı

sözlər sözdüzəltmə, semantik, üslub, sintaktik, leksik uyğunluq və s. cəhətdən səciyyəyəndirilir. İzahlı lüğətlərdə informasiya qısa, ümumi ensiklopedik lüğətlərdə ətraflı və genişdir. İzahlı lüğətlərin sözlüyünə müxtəlif qruplu sözlər daxildir. İsimlər dominat kimi çıxış edir.

İZOQLOS (İZOGLOS) – Coğrafi xəritədə bu və ya digər dil hadisəsinin yayılma sərhədini göstərən xətdir. Dialektologiyada izoqlos termini müxtəlif dialektlərin eyni dil xüsusiyyəti mənasında da işlədilir.

İZOMORF (EŞ BİÇİM BİRİMİ) – Oxşar quruluşa malik vahidlər.

İZOMORFİZM (EŞ BİÇİMLİLİK) – *Riyaziyyatda “izomorfizm” eyniyyət mənasında, iki ədədlər sisteminin daxili quruluşunun bənzərliyi mənasında işlədilirsə, dilçilikdə dilin struktur xüsusiyyətlərini əks etdirir və dilin müxtəlif səviyyələri ilə əlaqədardır.* Dil strukturunun ayrı-ayrı sahələrinin oxşarlığı və ya paralelizmi izomorfizm adlanır. Dilçiliyə izomorfizmi terminini polyak dilçisi Y.Kuruloviç gətirmişdir. Müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin strukturca eyniliyidir və bu eyniliyə görədir ki, müxtəlif səviyyəli dil vahidləri arasında əlaqələr də eyni olur. Yəni, bir sıra dillər üçün ümumi, müştərək və ya bənzər xassələr izomorfizm, fərqli xassələr isə allomorfizm adlanır. Dilin səviyyələrini təsvir edəndə və bu səviyyələrin eyni tipli olduğunu müəyyənləşdirəndə distributiv transformasiya təhlil ən əlverişli təhlildir. Tipologiyada müxtəlif həcmli sistemlərin bənzərliyini və ya oxşarlığını müəyyənləşdirməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

JARQON (JARGON) – *Jarqon fransız dilində “quş civiltisi”, “qarğa dili” mənalarda işlənir.* Müəyyən məqsədlə öz fikirlərini gizlətmək üçün bir qrup adamların işlətdikləri uydurma, süni dilə jarqon deyilir. Məhdud sosial və ya professional qrupların dilidir. Bu dil vasitələrinin mənası ancaq onu işlədən sosial qruplara aid olur. Elmi jarqon bəzən terminlərdən ibarət olur. Bunlar ümumelmi anlayışların sistemini yaradır.

JARQON SÖZLƏR (JARGON KELİMELER) – Jarqon sözlər məhdud sosial dairədə-ali, yüksək zümrənin nümayəndələri tərəfindən istifadə olunan sözlərdir. Ona görə də jarqon sözlər daha çox ali zümrə arasında işlədilən əcnəbi danışmaq kimi dərk edilir. Jarqonizmlər hazırda geniş yayılaraq bədii ədəbiyyatda, dənizçilikdə daha geniş şəkildə istifadə olunur.

JEST (JEST/ HAREKET) – Jest müxtəlif bədən hərəkətləri, mimika isə danışanın üzünün ifadələridir, insan emosiyaları üçün maddi dayaq nöqtəsidir. Jest danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini (sevincini, təəccübünü, təəssüfünü və s.) bildirir, intonasiyanı əyaniləşdirir, müəyyən nitq sintaqmalarını fərqləndirir, onların hüdudunu müəyyən edir, bir növ nitqin tempinin sürətləndirdiyini və azaldığını əks etdirən məntiqi vurğunu nəzərə çatdırır. Jest əslində insan emosionalları üçün maddi dayaq nöqtəsidir. Jestlə danışan, ifadə olunan fikrə münasibətini-təəccübünü, təəssüfünü, sevincini, kədərini və s. ifadə edir.

KALAMBUR (KALAMBUR) – *Kalambur hazırda ümumi söz olsa da, əslində alman baronu fon Kalamberqin adındandır.* Danışıqda müəyyən məqsədlə fonetik tərkibcə eyni olan, mənaca bir-birinə yaxın olan, eyni səslənən sözlərin qarşılaşdırılması, yaxud müəyyən səs tərkibinə görə yaxın sözlərin sıralanmasından ibarət söz oyunudur.

KALKA ÜSULU (ANLAM AKTARMASI YÖNTEMİ) – *Kalka fransız dilinə mənsub olub, “çertyojlardan sürət çıxarmaq üçün istifadə edilən yüksək keyfiyyətli şəffaf kağız”, “üzünü köçürmək” mənasını ifadə edir.* Dilçilikdə kalka termini ilk dəfə Şarl Balli (İsveçrə dilçisi) tərəfindən işlədilmişdir. Kalka başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrinin ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir. Kalka üsulu ilə sözyaratma dedikdə, yeni anlayışları ifadə etmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilərək alınma söz və ifadənin, bir dilin digər dildən ayrı-ayrı elementləri dilin öz daxili imkanları ilə dəqiq ifadə edilən hərfi tərcüməsi ilə yeni terminlərin yaranma prosesi nəzərdə tutulur. Kalkaetmə təkcə dilin öz tərkibində qurulmuş dil sistemi kimi anlaşılmır, həm də qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müəyyən elementlərinin struktur-semantik uyğunluğunun qanun-qaydaları birləşdirən sözyaratma kimi başa düşülür. Kalkaetmənin strukturunda əsas vahid kalka, kalkaetmə sistemində isə kalkayaradan modeldən ibarətdir. Kalka üsulu ilə yaranan sözlərdə ümumi cəhət kalkaların dil-quruluş və anlayış-semantik cəhətdən sürəti çıxarılan strukturunun başqa dildə olmasıdır. Terminin kalka olunmasının əsas göstəricilərindən biri onu təşkil edən vahidlərin sırasındakı ardıcılığın əsasən saxlanmasıdır. Məsələn, replenishment-doldurulma,

periodic replenishment-dövri bərpa olunma, telo proqramı-proqramın gövdəsi, havaüfürən-vozduxoduvka, havaölçən-vozduxomer, suyadayanıqlıq –vodostoykostğ, bucaqölçən-uq-lomer və s.

KALKALAŞDIRMA (AKTARMA) – Əcnəbi dilə məxsus söz və ifadənin məna və strukturunun əxz olunması.

KAMİL NİTQ (MÜKEMMEL NUTUK) – Kamil nitqi xarakterizə edən amillər: nitqin aydınlığı, nitqin yığcamlığı, nitqin təmizliyi, nitqin düzgünlüyü, nitqin sadəliyi, nitqin zənginliyi, nitqin orijinallığı və s. Kamil nitqi xarakterizə edən amillər mədəni nitqə verilən tələblərin şərtini təmin edir.

KAR SAMİTLƏR (SERT ÜNSÜZLƏR) – Səs tellərinin gərginləşməsi nəticəsində yaranan samitlər kar samitlər adlanır. Azərbaycan dilində kar samitlər : p, k, s, t, ç, ş, h, f, x,

KARAİM DİLİ (KARAİMCE) – Karaim dili karaim xalqının ünsiyyət vasitəsidir. Bu dil qədim – bulqar, xəzər, oquz, qıpçaq türk tayfalarının ittifaqından əmələ gəlmişdir. Karaim dilində qədim türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri indi də mühafizə olunur. Karaim dilinin linqvistik əlamətləri onun bulqar yarımqrupuna aid edilməsinə əsaslı imkan verir. Hazırda karaim dili danışığ dili kimi mövcuddur. Litvada, Ukraynada yaşayırlar və onların danışığında üç dialekt əsasdır: trakay dialekti, qalıc dialekti, krım dialekti. Krım dialekti digər dialektlərdən fərqlənir. Çünki həmin dialektə Krım tatarlarının danışığının güclü təsiri olmuşdur.

KARTOQRAFIYA METODU (KARTOGRAFİ YÖNTEMİ) – Toponimlərin coğrafi aspektdə xəritələr əsasında öyrənilməsi üsulu.

KATEQORIAL MƏNA (KATEGORİK ANLAM) – Kateqorial məna qrammatik mənanın bir hissəsidir, yəni leksemlərin mənasının eyni bir kateqoriyaya aid olması mənasını ifadə edir.

KATEQORİYA(KATEGORİ/ KÜME) – *Kateqoriya yunan sözü olub (kategoria) “deyilmə”, “ittiham”, “ələmət” mənalarını bildirir.* Gerçəklik və idrak hadisələrinin mühüm və ümumi xüsusiyyətlərini, əlaqələrini əks etdirən ən ümumi və əsaslı anlayışları əhatə edir.

KATEQORİZASIYA (KÜMELEME) – Bütün ontoloji məkanı müxtəlif kateqoriya (dərəcə) sahələrinə bölmək üçün lazım olan reallığın koqnitiv parçalanmasıdır. Bu dünyanın strukturlaşması, sözün və ya obyektin bu və ya digər qrupa aid edilməsi “sınıf-sinfin üzvü” tipli iyerarxik münasibətləri təsis etmə üsuludur.

KAZAN DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (KAZAN DİLBİLİM EKOLÜ) – Kazan dilçilik məktəbinin aparıcı nümayəndəsi milliyətcə polyak olan Boduen de Kurtene (1845-1929) olmuşdur. Əsas elmi fəaliyyətini Kazan universitetində davam etdirmişdir. Dilçilik tarixində ilk dəfə fonem nəzəriyyəsini yaratmışdır. Fonem, morfem və sintaqm, leksem, qrafem, kinem (artikulyasiya – tələffüz üzrə fərqləndirici əlamət), aksuma kimi terminləri dilə gətirmişdir. Nikolay Vyacheslovoviç Krusevskin (1851-1887), Vasili Vasileyviç Radlov (1837-1918) və Vasili Alikseyeviç Boqoroditskin (1857-1941) Kazan dilçilik məktəbinin nümayəndələridir.

KEÇİD ŞİVƏ (GEÇİT AĞIZI) – Dilin ərazi cəhətdən əlaqədə olan iki müxtəlif dialektinin sərhəd zonasında yerləşməsi və həmin dialektlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən şivələrə keçid şivə deyilir. Keçid şivə termini ilə yanaşı, aralıq şivə termini də işlənir. Keçid şivələr yalnız bir dilin sərhədləri olan dialektlər arasında deyil, qohum dillərin sərhədində də mövcud olur.

KEÇMİŞ ZAMAN (KEÇMİŞ ZAMAN) – İş və hərəkətin həmin iş və hərəkət haqqında məlumat verilən vaxtdan əvvəl icra olunub bitdiyini bildirir.

KƏMİYYƏT METODU (NİTELENDİRME YÖN-TEMİ) – Bu metod riyazi metod da adlandırılır. Bu metodun dilə tətbiqi yenidir. Riyazi metod hər bir dilə (və ya dil ailəsinə) xüsusi qaydalar üzrə tətbiq edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində analitik və flektiv elementlər mövcud olsa da bunlar artıq formalaşmış və monolitləşmiş formadadır. (qıpqırmızı, sapsarı, açıq göy, tünd yaşıl, deyib durmaq, nə gərək, nə pis, nə yaxşı və s.). Azərbaycan dilində analitik dillərin təsiri ilə də analitik formalar işlənir.

KƏSR SAYI (KESİR SAYISI) – Miqdar sayın bir növü olub, tamın, ədədin hissəsini bildirir. Tam ədədin yerlik hal şəkilçisi qəbul edərək azlıq bildirən sayla birgə işlənməsi yolu ilə yaranır. Məsələn, dördü bir, beşü üç, altı iki və s.

KİNAKEM (KİNAKEM) – Kinem və akusmun birləşmiş təsəvvürü.

KİNEKEMA (KİNEKEMA) – Kiçik danışiq səsinin quruluşunda, əmələ gəlməsində ayrı-ayrı tələffüz-əşitmə elementinə kinekema deyilir.

KİNEMA (SÖZ DIŞI BİÇİM) – Danışıq səsinin ayrı-ayrı tələffüz elementinə kinema deyilir.

KİNESİKA (KİNESİK) – “Kinesika” termini kommunikasiya prosesində informasiya bildirmək məqsədi daşıyan mənalı (ifadəli) bədən hərəkətlərini əks etdirir. İnsanın bioloji xüsusiyyətləri haqqında elmdir və zoosemantika elminin tərkibinə daxildir. Lakin bioloji kinesika fiziki funksiyalarla əlaqədardırsa, paralingvistik kinesika dil ünsiyyətinə insanın münasibətini əks etdirir. Semiotik cəhətdən bütün işarə sistemlərinə xas olan universal qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi zəruriyyəti ilə əlaqədar həm canlılar aləmində, həm də insan cəmiyyətində səssiz dil üzrə kommunikasiyadır.

KİNETİK HƏRƏKƏTLƏR (KİNETİK HAREKETLER) –Mimik və pantomimik hərəkətlərə kinetik hərəkətlər deyilir.

KİPLƏŞƏN SAMİTLƏR (SÜREKSİZ ÜNSÜZLER) –Tələffüz zamanı kipləşən danışıq üzvlərinin birdən-birə açılması ilə ağızdan çıxan səs axınının törətdiyi samitlər kipləşən samitlərdir. Azərbaycan ədəbi dilində b, p, d, t, g, k, q, m, n, kipləşən samitlərdir.

KİŞİ ADI (ERKEK İSMİ) – Kişilərə məxsus mərdlik, qəhrəmanlıq, məğrurluq və s. əlamət və xüsusiyyətləri özündə əks etdirən şəxs adı. Məsələn, Alparslan , Dəmir, Mübariz, Polad, Şiraslan, Qorxmaz, , Qəhrəman, Alpər və s.

KİŞİ CİNSİ (ERİL CİNS) – Kişi cinsini əmələ gətirən formantlar.

KİŞİ LƏQƏBLƏRİ (ERKEK TAKMA ADLARI) – Kişilərə verilən ləqəblər. Məsələn, Dəli Dömrül, Naqan Arif, Kefli İskəndər, Dovşan Rəhim, Qurumuş İdris və s.

KİŞİ SOYADI (ERKEK SOYİSMİ) – Kişilərə verilən soyad. Kişi soyadları –lı,-li,-lu,-lü;-ov,-yev şəkilçiləri və -zadə,-soy,-gil,-ski formaları ilə düzəlir. Məsələn, Baba Hacı, Nahid Həsənzadə, Rasim Həsənsay, Qoşqar Əliyev və s. Müasir dilimizdə -ov,-yev şəkilçilərinin qeyri-məhsuldar olduğu müşahidə olunur.

KOHERENSİYA (TUTARLILIK/ BAĞDAŞIKLIK) – Danışıqda tələffüz zamanı səslərin eyni yerdə əmələ gəlməsindən meydana gələn kausal əlaqə.

KOHERENT (KOHERENT/ BAĞDAŞIK SESLER) Bir-birini akkomadasiya edən səslər və ümumilikdə fonetik vahidlər.

KOHEZİYA (BAĞDAŞLIK) – *Koheziya termini latınca kohaesus sözündən götürülüb, “bağlama”, “yanaşma” mənasındadır.* Mətn dilçiliyində mətnin məntiqi əlaqəsi,

bağlılığı mənasını daşıyır. Mətnin məntiqi semantik bütövlüyünü koheziya təşkil edir. Koheziya mətn daxilində cümlələr arasında formal-qrammatik bağlılığı, məzmun-semantik əlaqəni və məntiqi ardıcılığı təmin edir və ayrı-ayrı məlumat, fakt, hərəkətin qarşılıqlı asılılığını təmin edən xüsusi əlaqə növüdür. Əlaqə nəticəsində söz birləşmələri, cümlə formalaşır. Cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində sintaktik bütövlər yaranır. Mətnə koheziyanı reallaşdıran qrammatik vasitələrdir. Onlar söz birləşmələri və cümlələr arasında, mürəkkəb cümlələrin komponentləri və müxtəlif mətnlər arasında qarşılıqlı əlaqədə mətni formalaşdırır. Mətn komponentləri arasında sintaktik koheziya iki cür olur: məna bağlılığı və qrammatik bağlılıq.

KOQNİTİV BAZA (BİLİŞSEL VERİ TABANI) – Bu müəyyən bir dildə danışanların hamısının malik olduğu bu və ya digər linqvokultural (dil mədəniyyəti) cəmiyyətinin mütləq biliklərinin müəyyən üsulla quraşdırılmış məcmusudur. Koqnitiv baza koqnitiv strukturlarla düzəlir və bunlar da öz növbəsində kompetensiyanın əsasını təşkil edirlər.

KOQNİTİV DİLÇİLİK (BİLİŞSEL DİLBİLİMİ) – Koqnitiv dilçilik dili məlumatın transformasiya və kodlaşdırılmasında rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi öyrənir. Koqnitiv dilçilikdə dil və təfəkkür arasında mürəkkəb münasibətlər və problemlərin öyrənilməsinin yeni mərhələsi öz əksini tapır. Koqnitiv dilçilik qavrama və anlamla bağlı mental prosesləri tədqiq edir. Linqvo-koqnitiv təhlilin materialı dildir, amma bununla belə, koqnitiv dilçiliyin müxtəlif konkret istiqamətlərində məqsədi fərqlənir. Koqnitiv dilçilik müasir dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi koqnitiv elmdən fərqləndirilir. Həm koqnitiv elmdə, həm də koqnitiv dilçilikdə son məqsəd “əqli fəaliyyət haqqında verilənlərin” alınmasıdır. İnformasiyanın transformasiyasında və kodlaşdırılmasında rol oynayan işarələr sistemi kimi dil bu istiqamətin

mərkəzində durur. Dil digər intellektual fəaliyyət formaları ilə birlikdə dil daşıyıcılarının şüurlu dil fəaliyyətidir. Şüurlu dil fəaliyyəti təfəkkürlə mənimsənilən və əsas dərk etmə mənbəyi kimi göstərilməkdədir. Bütün bunları və varlıq simvolları dəyişmələrinə dair fakt və hadisələrin, duyğuların yaratdığı biliklərin dərk etmə prosesi olan təfəkkürdə əks olunması dilçilikdə tədqiq olunur. İnsan beynində əks olunan bilik sisteminin dil vasitəsi ilə qavranılması koqnitiv dilçiliyin araşdırma prinsiplərinin cəmi kim dərk edilir. Koqnitiv dilçilikdə insan faktoru əsas götürülür. Belə ki, insan intellektinə söykənən dil hadisələrinin dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıc nöqtəsi hesab edilir və yeni dil hadisələri üzə çıxarılır, tədqiq edilir.

KOQNİTİV ELM (BİLİŞSEL BİLİM) – Koqnitiv elm 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq informasiyanın insan tərəfindən mənimsəmə, toplanma və istifadə etmə proseslərinin tətbiq edildiyi sahəni ifadə etmək üçün işlədilir. Kateqoriyalara (dərəcələrə) ayırma-kateqoriyalar koqnitiv aparatın bir hissəsini təşkil edir və uzunmüddətli yaddaşda saxlanan mental konseptlər mənasını ifadə edir.

KOQNİTİV FUNKSIONALİZM (BİLİŞSEL İŞLEVSELLİK) – Koqnitiv funksionalizm ümumi, prinsiplial yanaşma ilə birləşdirilmiş cərəyanların mozaik konqlomeratıdır.

KOQNİTİV İNFORMASIYA (BİLİŞSEL BİLGİ) – Dünya haqqında insanın fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş biliyidir. Koqnitiv informasiya, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyət üçün yaradılır. Kommunikativ informasiya isə mətnə ifadə olunmuş müəllif fikri haqqında informasiyadır, yəni bu, yalnız mətn ötürücüsünün şüurundakı qeyri-dil obyektləri haqqında məlumat deyil, həmçinin onun əks olunan hadisəyə şüurlu şəxsi münasibəti, eləcə də onun

hissləri, emosiyaları və s. haqqında məlumatı, yəni mətni ötürənin nəyi kommunikasiya predmeti etməyin vacib saydığını ehtiva edir.

KOQNİTİV QRAMMATİKA (BİLİŞSEL GRAMMER) – “Koqnitiv qrammatika” terminini ilk dəfə 1975-ci ildə C. Lakoff və Q. Tompsonov işlətməmişdir. XX əsrin 80-ci illərində koqnitiv qrammatikanın inkişafında L.Taymi, Ç.Fillmor və U.Çeyfinin mühüm rolu olmuşdur. Koqnitiv qrammatikanın obyektii dildir. Dil əsasında insanın dili qavrama, mənimsəmə və işlənmə problemləri araşdırılır. Bu qrammatikada insanın davranışı, fəaliyyəti onun bilikləri ilə, dil davranışı isə dil bilikləri ilə təyin olunur.

KOQNİTİVİZM (BİLİŞSELLİK) – Elmdə tədqiqat obyektii insanın şüurlu təfəkkür və onlarla bağlı olan əqli proses və vasitələri öyrənmək üçün olan cərəyandır. O bilik və dərkətmə, insanların fəaliyyəti prosesində dünyanı qavrama haqqında elmdir. Koqnitivizmə görə insan informasiyanın işlənməsi kimi, insanın davranışı isə onun daxili vəziyyətinin terminləri ilə təyin və izah edilir.

KOMBİNATOR ƏVƏZLƏNMƏ (BİRLEŞİMSƏL DƏĞİŞTİRME) – Səs başqa səsin təsirindən asılı olmayaaraq sözdə tutduğu mövqeyə görə dəyişilirsə, belə fonetik dəyişməyə kombinator əvəzlənmə deyilir. Bir səs digərinə təsir edərək onun müxtəlif danışiq səsləri ilə əvəz olunmasına səbəb olur.

KOMBİNATOR HADİSƏLƏR (BİRLEŞİMSƏL OLAYLARI) – Danışıq prosesində tələffüz edilən səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan fonetik hadisələrə kombinator hadisələr deyilir.

KOMMUNİKASIYA (İLETİŞİM) – Ünsiyyət, fikir, məlumat – insanların idrakı əmək fəaliyyətində qarşılıqlı əlaqənin spesifik formasıdır.

KOMMUNİKASIYA AKTI (İLETİŞİM HAREKETİ) – Kommunikasiya aktının başlıca məqsədi məlumatı, informasiyanı bir tərəfdən digərinə ötürməkdir. Tərəflərdən biri informasiya ötürücüsü, digəri isə informasiyanı qəbul edəndir. İnformasiyanı ötürmək üçün istifadə olunan vasitələr arasında dil və nitq də vardır. Adresant informasiyanı ötürəndir. Məlumat, informasiya adresata çatdırılmalı xəbərdir. Xəbər kontekstdə ifadəsini tapır. Kontekst sözdən, cümlədən, abzasdan, ən son halda mətndən ibarət olur. Kontekst adresantın istifadə etdiyi dildə formalaşdırılır. Yəni adresant ötürmək istədiyi informasiyanı, məlumatı dil və ya nitq vasitələri ilə kodlaşdırır və bundan sonra onu ötürür. İnformasiyanı qəbul edən tərəf adresat adlanır. Adresat adresantın ötürdüüyü informasiyanı dekodlaşdıraraq qəbul edir, qavrayır. Qarşılıqlı nitq təsiri strukturuna ikiqütblü sistem kimi baxmaq olar. Bu sistemin bir qütbü danışan (adresant), digər qütbü isə dinləyəndir (adresat). Kodlaşdırma ötürülməli olan məzmunun müəyyən dildə mətnə və ya şifahi nitqə çevrilməsi, dekodlaşdırma isə həmin mətni və ya şifahi nitqi qəbul edib qavramadır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, adresant məzmundan mətnə, adresat isə mətndən məzmunə doğru istiqamətdə fəaliyyət göstərir.

KOMMUNİKATİV AKT (İLETİŞİM HAREKETİ) – Kommunikativ situasiyadan ibarət akt.

KOMMUNİKATİV FUNKSIYA (İLETİŞİM İŞLEVİ) – Kommunikativ funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət aktıdır. Kommunikativ funksiya dilin əsas funksiyasıdır. Dilin digər funksiyaları bu funksiya əsasında yaranır. Dilin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olması, dilin mahiyyətini təşkil edir. Kommunikativ funksiya insan həyatında ünsiyyət prosesinin həyata keçirən koddur. Dil inkişaf etdikcə dilin leksik sistemi də inkişaf edir. Dil kommunikativ funksiyanı yerinə yetirərək özü də inkişaf edir. Bədii üslub emosional təsir etmə gücü ilə üslub iyerarxiyasında ədəbi keyfiyyətlərinə görə yüksək zirvəyə malikdir. Bununla

yanaşı əsərin bədii dilində təsəvvür edilən dünyadakı informasiyalarla real dünyadakı informasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi kommunikativ funksiyanı yaradır. Ünsiyyət aktında əsas beş komponent iştirak edir: adresat, adresant, məlumat, kontekst, kod.

KOMMUNİKATİV İNTENSIYA (İLETİŞİM İÇLEM) – Kommunikativ məqsədlə işlənən intensiya.

KOMMUNİKATİV KOMPETENSIYA (İLETİŞİM EDİNİMİ) – Dil və dildən kənar bilik və bacarıqların məcmusu.

KOMMUNİKATİV MÖVQE (İLETİŞİM MEVKİ) – Danışanın məlumatı, kodlaşdırma zamanı tutduğu mövqe.

KOMMUNİKATİV SÖZLƏR (İLETİŞİM KELİMELERİ) – Fikrin ifadə edilməsinə imkan yaradan vahidlər kommunikativ sözlər adlanır. Məsələn, təfəkkür, mahiyyət, məna və s.

KOMMUNİKATİV VƏZİFƏ (İLETİŞİM GÖREVI) – *Kommunikativ sözü latınca “communicatio” (kommunikasiya) sözündən olub məlumat, rabitə mənası ifadə edir.* İnsan ünsiyyət zamanı dilin vasitəsilə yalnız informasiya vermir, onu əhatə edən təbiətin, varlığın sirlərini dərk edir. Dilin bu kommunikativ vəzifəsi başlıca olub, dilin varlığını təyin edir.

KOMMUNİKATİV ÜSUL (İLETİŞİM YÖNTEMİ) – Bu üsul mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və yanaşma mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq diferensiyasını şərtləndirir. Bu üsula görə mətn dilçiliyindən aşağıdakı meylləri ayırmaq olar: bir sıra tədqiqatçılar iki sintaksis (və ya sintaksisin iki səviyyəsi) arasındakı əlaqəni qanunauyğun hesab etmir və mətndəki sintaktik münasibətlərin cümlədəki sintaktik münasibətlərdən keyfiyyət fərqi vurğulayır.

KOMMUNİKATİV-KOQNİTİV FUNKSIYA (İLETİŞİMSEL BİLİŞSEL İŞLEV) – Cəmiyyət üzvləri tərəfindən dil

sistemindəki vasitələrdən istifadə etməklə mürəkkəb aktın müəyyən məzmununu bir fərdin düşüncəsində digərinə çatdırmaq, gerçəkləşdirmək, yəni icra olunmasına xidmət edən funksiya.

KOMMUNİKATİVLİK (İLETİŞİM) – Kommunikativlik nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsinin ən başlıca kateqoriyalarından biridir. Nitq mədəniyyətinin tələblərinə uyğun olaraq dil daşıyıcılarının ünsiyyət prosesində dil vasitələrindən ən düzgününü seçməsi, idarəetmə bacarığı və vərdişi nitq mədəniyyətinin kommunikativliyi adlanır.

KOMONİM (KOMONİM/ KÖY VE KASABA ADI) – “*Komonim*” yunanca *kənd, qəsəbə, oba, binə* anlamında işlənir. Oykonimin bir növü olan *kənd, qəsəbələr*in xüsusi adı komonim adlanır. Məsələn, Piyadalar, Düyərli, Ardaniş, Rəsullu, Soğanverdi, Kətəlparaq, Ağbulaq, Üçtəpə və s.

KOMPETENSIYA (EDİNİ/YETİ) – Kompetensiya danışanın dilin qayda-qanunlarını düzgün bilməsinə deyilir. H.Xomski göstərir ki, törədici qrammatika heç də real konkret dil nümayəndələrinin kompetensiyasını deyil, ideal danışanın və ideal dinləyənin dilini nəzərdə tutur.

KOMPİLYATİV TƏRCÜMƏ (DƏRLEYİCİ ÇEVİRİ) – Əvvəlcədən mövcud olmuş tərcümələr əsasında aparılan tərcümə.

KOMPLEMENTAR ƏLAQƏ (TAMAMLAYICI İLİŞKİ) – Mətn köməkçilərinin əlavələri və tamamlamaları ilə protomətnin inkişaf edən invariantının xüsusiyyətləri.

KOMPOZİSIYA VASİTƏLƏRİ (KOMPOZİSYON ARAÇLARI) – Mətn daxili əlaqə vasitələrindən biridir. Böyük mətnlər içərisində bir-biri ilə məntiqi cəhətdən fərqli, zaman və məkanca uyğunlaşmayan kiçik parçaların əlaqəsi əsasında sintaktik bütövlərin qurulması.

KONKRET TƏFƏKKÜR (SOMUT DÜŞÜNCE) – Hər hansı bir obyektin konkret modeli ilə qarşılıqlı münasibətdə yaranır.

KONNATASIYA (YAN ANLAM) – *Konnatasiya* latın mənşəlidir, “con”- “birlikdə” və *notatio* – “ifadə edirəm” mənasında işlənir. Bu terminin həm məntiqi, həm də dilçilik mənası bir-birindən fərqlənir. Belə ki, dilçilikdə konnatasiya anlayışı leksik vahidlərin əlavə, yəni modal, emosional –ekspressiv, sözün izahına bilavasitə daxil edilən element kimi izahı əsas götürülür. Məntiqdə isə anlayışın fəlsəfi və teoloji mənaları əsas götürülür. Konnatasiya məlumatın konnotativ məzmununu təşkil edən vahidlərin üslubi mənaları vasitəsilə formalaşır, məlumatın üslubu isə konnotativ məzmunun ifadə planı kimi çıxış edir. Deməli, konnatasiya nitqdə eyni denotativ mənalı sinonimlərin sırasında leksik vahidlərin seçilməsi zamanı yaranır. Bu termin orta əsrlərdə məntiqi fəlsəfə ənənəsi çərçivəsində elmə daxil olmuşdur. Lakin XX əsrin əvvəllərində dilçilikdə dil vahidinin məzmununu xarakterizə edən assosiativ obrazlı əlavə informasiya kimi yaranan bu termin semiotik ənənədən ikinci dərəcəli, əlavə mənə kimi başa düşülür.

KONNEKSIYA (TEMAS/İLİŞKİ) – *Konneksiya* termini ingilis dilində olan *connexion* sözündən əmələ gəlmişdir. Psixolinqvistikada təmas, əlaqə, birləşmə, qoşulma mənasını ifadə edir.

KONNEKSIYA NƏZƏRİYYƏSİ (TEMAS TEORİSİ) – Psixolinqvistikada bu nəzəriyyənin əsas prinsipi budur ki, insan təmasda olduğu gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatı birbaşa təmas anında mənimsəyib yaddaşına qeyd etməklə onu dərk edir.

KONKRET MƏNA (SOMUT ANLAM)– Konkret bir denotatla əlaqədar olan, konkret əşyanı bildirən mənə konkret mənə adlanır. Konkret mənalar hiss və duyğularla qavrana bilinən əşya və hadisələri ifadə edən mənələrdir. Məsələn, kitab, ev,da, alma, armud və s.

KONSEPT (KONSEPT/ KAVRAM) – *Konsept* sözü orta əsrlərdə latın dilində işlənmiş, *conceptum* – “qaralama”, “müərrədlik” mənasını ifadə edir. Konsept koqnitiv

dilçiliyin əsas anlayışlarından. Konsept subyektlərin qarşılıqlı hərəkəti prosesləri kimi danışma və qavrama prosesi ilə əlaqədə öyrənilən ideya, görüş – biliklərin məcmusunu əks etdirən mental mahiyyətdir. Bu mahiyyətin əsasını şüurun struktur-məzmun vahidi kimi fikir obyektinə haqqında ideya və biliklərin məcmusu təşkil edir.

KONSEPTOSFERA (KAVRAMSAL ALAN) –Konseptosfera daşıyıcıların dünyanı dərk etməsini təşkil edən konseptlər məcmusudur. Dilin zənginliyi təkcə lüğət tərkibinin zənginliyi və qrammatik imkanları deyil, həm də milli dil şəxsiyyətinin əmələ gəldiyi (formalaşdığı) konseptual aləmin, konseptosferanın zənginliyi ilə təyin edilir. Konseptosferanın strukturunu nüvə (vacib konseptin koqnitiv-propozisional strukturu), nüvəyanı zona (vacib konseptin digər leksik nümayəndəliyi, onun sinonimlər və s.) periferiyası (assosiativ – obrazlı representasiya) təşkil edir. Nüvə və nüvəyanı zona universal ümummilli bilik təqdim edir.

KONSEPTUAL TAMLIQ KRİTERİYASI (KAVRAMSAL BÜTÜNLÜK KRİTERİ) –Definitiv terminin konseptual tamliq kriteriyası üzrə müəyyənləşdirilməsi üçün hadisə, anlayış və ad arasında asılılıq münasibətini bildirmək məqsədilə bu kriteriyadan istifadə edilir. Definitiv terminlərlə bağlı məlumat kriteriyasından da istifadə edilir. Söz birləşməsinin terminliyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bu kriteriyaya müraciət olunur. Söz birləşməsinin komponentlərə parçalanması nəticəsində terminoloji mənanın itməsi yoxlanılır. Komponentlərin başqa sözlərlə əvəz olunması (sinonimin daxil edilməsi, sifətin yerinə ismin işlədilməsi) söz sırasının dəyişdirilməsi, birləşməyə əlavə sözün daxil edilməsi və s. Definitiv terminlər elmi mətnlərdən və digər mənbələrdən seçilərkən onların yayılma dairəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Yəni, həmin terminlərin yalnız bir müəllif tərəfindən işlədilməsi ilə razılaşmaq kifayət deyildir,

onların müxtəlif alimlərin şifahi və yazılı nitqlərində istifadə edilməsinə ciddi əhəmiyyət verilir.

KONSEPTUAL ZAMAN (KAVRAMSAL ZAMAN) – Konseptual zaman obyektiv real zamanın hamı üçün eyni olan mücərrəd zamanını bildirir.

KONSEPTUALİZASIYA (KAVRAMLAŞTIRMA) – Müasir dilçilikdə biliklərin strukturlaşma proseslərini dərk etmənin müxtəlif formaları üçün “müəyyən aralıq” və hər hansı minimal konseptual vahidlərdən müxtəlif strukturlu biliklərin meydana gəlməsi nəzərdə tutulur.

KONSERVATİV DİSKURS (MUHAFAZAKAR-/TUTUCU SÖYLEM) – Konservativ diskursda məqsəd siyasi fiqurların öz nitqlərini adresata çatdırmaq, istədikləri fikirlərə xüsusi çalar verməkdir. Konservativ diskursda istifadə olunan metaforik söz və ifadələr (məcazlar) onu fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Siyasi nitqdə metaforalardan istifadə bütün nitqi ifadəli və obrazlı etməklə yanaşı, oratorun siyasi nitqində istifadə etdiyi mürəkkəb hadisələri və informasiyanı daha aydın şəkildə başa düşməsinə imkan verir.

KONSERVATİV ELEMENTLƏR (TUTUCU ELEMENTLER) – Terminin tərkibində müstəqilliyini saxlaya bilən prepozitiv elementlərə konservativ elementlər deyilir. Bu elementlər öz ilk formalarını, müstəqil mənalarını olduğu kimi qoruyub saxlayırlar.

KONSONANT ÜSUL (ÜNSÜZ YÖNTEMİ) – Bu üsulla yaranmış səslər yalnız onları əmələ gətirən hava axınının müşayiəti ilə tələffüz edilir. Havanın bu hərəkəti axdığı yerdən asılı olaraq konsonant səslər cərgəsi kimi bir-birindən aydın fərqlənən və öz aralarında sabit münasibətdə olan səslər yaradılmasına gətirib çıxarır.

KONSONANTİZM (ÜNSÜZLER SİSTEMİ) – Dil-dəki samitlər sistemi.

KONSTITUTİV FUNKSİYA (TEMEL İŞLEV) – Səs hadisəsinin dilin bu və ya digər mənalı vahidinin, yəni sintaqmın və frazanın qurulmasında bilavasitə iştirakı nəzərdə tutulur. Bilavasitə heç bir mənaya malik olmayıb, onun ötürülməsinə şərait yaradan ritmə sintaqmın, frazanın konstitutiv funksiyası xasdır.

KONSTITUTİV YERDƏYİŞMƏ (TEMEL YERDEĞİŞMƏ) – Tərcümə zamanı iki dil, iki sistem arasında baş verən fərqlər.

KONTEKST (TAM METİN) – Mətnin qurulma texnikasına uyğun olaraq onu təşkil edən parçaların birləşməsidir.

KONTRAKSİYA PRİNSİPİ (BÜZÜŞMƏ PRENSİBİ) – Sözüün ortasında hərfləri ixtisar edərək yazılan forma kontraksiya prinsipi adlanır. Məsələn, şirkət (ş-r.); institut(i-t.); doktor (d-r.); leksikoqrafiya(l-ya.), zavod (z-d.), latın (l-n.), yunan (y-n.), qrammatika(q-m.) və s.

KONVERGENSİYA (YAKINSAMAK) – *Konvergeniya latın dilində convergo -yaxınlaşırım, uyğunlaşırım mənasında işlənir.* İki və daha çox dil mənalarının yaxınlaşması və ya üst-üstə düşməsidir.

KONVERGENT ƏRAZİ (YAKINSAMA ALANI) – Konvergeniyanın əhatə etdiyi ərazi.

KONVERSIYA (DÖNÜŞMƏ/ TÜR DEĞİŞTİRME) – *Konversiya termini latın mənşəli “conversion” sözündən əmələ gəlib “dəyişmə” mənasını bildirir.* Sözüün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni söz yaradıcılıq prosesinə konversiya deyilir. Konversiyanın müxtəlif növləri vardır. Substantivləşmə, adektivləşmə, pronominallaşma, verballaşma, adverbiallaşma və s. Konversiya 4 səviyyədə özünü göstərir: sintaktik, semantik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik.

KONYUKSİYA (BAĞLAÇ/ BAĞLAMA) – Konyuksiya iki və daha çox sözləm, ya da hökm arasında “və” məntiqi bağlayıcısı ilə əlaqə yaradan məntiqi əməliyyatdır.

KOORDİNATİV MÜNASİBƏT (SIRALAYICI YAKLAŞIM) – Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında, eləcə də cümlənin həmcins üzvləri arasında mövcud olan əlaqə koordinativ münasibətə əsaslanır.

KOOROLİNATİV BİLİNQVİZM (EŞZAMANLI İKİDİLLİLİK) – İki dil sisteminin ayrı-ayrılıqda saxlanması.

KOREFERENT (EŞGÖNDERİM) – Eyni əşya və predmet.

KORRELYASIYA CÜTÜ (BAĞINTI ÇİFTİ) – Bir-biri ilə məntiqi, privativ proporsional və təkmeyarlı oppozisiya münasibətlərdə olan fonem nəzərdə tutulur.

KORRELYASIYA DƏSTƏSİ (BAĞINTI BİRLİĞİ) – Korrelyasiya cütlərində iştirak edən bütün fonemlər çoxüzlü korrelyasiya dəstəsi yaradır.

KORRELYATİVLƏR (BAĞINTILI SES BİRİMLERİ) – Antropofonik cəhətdən müxtəlif, amma onlar arasındakı fərqlər müəyyən şərtlərlə izah oluna bilməyən homogen səslərdir. Korrelyativlər iki cür olur: heç bir morfoloji funksiya çaları ilə əlaqəli olmayan, amorf ; morfoloji cəhətdən hərəkətdə olan korrelyativlər.

KOSMOANTROPONİM (KOSMOANTROPONOMİ/ GÖK CİSİMLERİNİN ADLARINDAN OLUŞAN ŞAHIS ADI) – Səma cisimlərinin adlarından düzələn antroponim. Məsələn, Ulduz, Ülkər, Venera, Humay, Günəş, Bürcəli və s.

KOSMONİM (GÖK CİSMİ ADI) – *Yunanca kosmos (kosmos, kainat, səma) və onoma (ad) sözlərindən əmələ gəlmişdir*; Göy cisimlərinə verilən adları bildirir. Məsələn, Yer, Saturn, Ay, Yupiter, Günəş, Venera və s.

KOSMONİMİKA (KOSMONİMİ/ GÖK CİSİMLERİ SİSTEMİ) – Dilin leksikasında kosmonimlərin məcmusudur. Məsələn, Azərbaycan dilinin kosmonimikası, türk dilinin kosmonimikası, özbək dilinin kosmonimikası və s.

KOSMONİMİYA (GÖK CİSİMLERİNİN ADLARI) – Onomalogiyanın səma cisimlərinin adlarının xüsusi söz qrupu kimi tədqiqata cəlb edən yarımşöbəsi kosmonimiya adlanır.

KOSMOTOPONİMLƏR (KOSMOTOPONİMLER) – Səma cisimlərinin adı əsasında düzələn toponimlərə kosmotoponimlər deyilir.

KOYNE DİALEKT (TEMEL AĞIZ) – Zaman keçdikcə dialekt faktları ədəbi dildən normalaşma prosesində koyne dialektinin xüsusiyyəti ilə paralel işlənir və ədəbi dildə işləklilik hüququ qazanır. Bununla da ədəbi dil normaları bir dialektin deyil, bir neçə dialektin şərtləri əsasında formalaşır və dilin inkişaf mərhələlərində koyne dialektin üstünlüyü mühafizə olunur.

KÖÇÜRMƏ ŞƏXS ADLARI (AKTARMA ŞAHİS ADLARI)– Təbiətdə mövcud olan əşyaların, canlıların, bitki, yer, planet adlarının uşaqlara verilməsi. Məsələn, Tovuz, Bülbül, Turac, Şahin, Qartal, Tərən, Aslan, Bəbir və s.

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR (ESKİ SÖZLƏR) – Dildə bu və ya digər hadisə və proseslə bağlı olaraq fəal şəkildə istifadə olunmayan sözlərə köhnəlmiş sözlər deyilir. Köhnəlmiş sözlər hər bir dilin keçmiş vəziyyətini əks etdirir. Buna görə də bu və ya digər sözün köhnəlməsi dilin bugünkü vəziyyəti ilə müqayisə olunur və tarixilik baxımından tədqiqata cəlb olunur. Məsələn, batman, nökar, gırvənkə, sayrı və s.

KÖK (KÖK) – Müstəqil işləne bilən, qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalan, ayrıca leksik mənaya malik olan və müəyyən anlayışı ifadə edən sözün əsas hissəsinə kök deyilir. Köklər sözün ən bəsit şəkli hesab olunur. Sözün sözdəyişdirici şəkliyə qədər olan hissəsi əsas adlanır. Kökə neçə sözdüzəldici şəkliçi əlavə olunursa o qədər də əsas əmələ gəlir.

KÖK MORFEM (KÖK BİÇİM) – Sözüün sinxron planda mənalı morfezlərə ayrıla bilməyən, yeni sözlərin və söz formalarının yaranması üçün baza olan hissəsinə kök morfem deyilir. Kök morfem sözüün leksik və qrammatik mənaya malik olub, müstəqil, müəyyən suala cavab verən, müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan, dilin morfoloji sistemində müəyyən semantik-qrammatik qruplara daxil olan hissəsidir. Kök morfem sözüün müstəqil hissəsi kimi quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

KREOL DİLLƏR (KREOL DİLLER) – Picinlərin əsasında formalaşan dillər kreol dillər adlanır. XX əsrin II yarısında müstəqillik əldə etmiş bir çox dövlətlərdə kreol dili dövlət dili statusunu alıbdir. Belə ki, məsələn, Papuada – Yeni Qviuneyada neomelaneziy (tok-pisin) dili dövlət dili olmuşdur.

KREOLLAŞMA PROSESİ (KREOLLAŞMA SÜRECİ)– Picinin kreol dilə çevrilməsi kreollaşma prosesi adlanır. Kreol dil artıq sonrakı nəsil üçün doğma dil sayılır. Kreollaşma genişlənən piçinin doğmalaşması nəticəsində, gələcəkdə strukturun möhkəmlənməsi və funksiyasının genişlənməsi ilə davam edən prosesdir. Həm funksional, həm də struktur baxımından müxtəlif kreol dillər bir-birindən kifayət qədər fərqlənə bilərlər. Ümumilikdə, onların düzülüşü aqlütinasiyaya doğru gedir. Bu dillərin ayrıca elementləri isə mənbə dillərin uyğun xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür.

KRİO DİLİ (KRİO DİLİ) – Kreol dillərdən ən çox tədqiq edilənlərdən və daha geniş yayılan dillərdən biri krio dilidir. Bu dil XVIII əsrin sonunda Serra-Leon Respublikasına kreolların gəlişi ilə formalaşib. Bu insanlar müxtəlif kreol etnoslarına mənsub idi. Məhz bu kreollardan biri də krio dilinin əsasında durmuşdur. Bu proseslərin nəticəsində XIX əsrin ortalarında yeni kreollaşmış etnos və müstəqil krio dili formalaşmışdır. Serra-Leon Respublikasında krio dili müasir dövrdə, əsasən, aşağıdakı kommunikativ hallarda istifadə edilir: a) krio etnosunun nümayəndələrinin öz aralarındakı məişət ünsiyyətində; b) tərəflərdən hətta birinin ingi-

lis dili bilməməsi və ya pis bilməsi zamanı məişətdən kənar müxtəlif mövzularda ünsiyyət zamanı; c) bir-birlərinin dillərini bilməyən müxtəlif etnik xalqların nümayəndələrinin ünsiyyəti zamanı.

KRİPTONİM (KRİPTONİM) – Örtülü, gizli ad, imza. Məsələn, Lovğa, Çuvaldız, Lağlağı (M.Ə.Sabir), Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadə) və s.

KTEMATONİM (KURUM ADI) – *Yunan mənşəli olub cherematos və yaxud ktematos (əşya, predmet, əmlak) və onoma (ad) sözlərindən yaranıb, mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşya və predmetlərin və s. adların məcmusudur. Maddi və mədəni əşya adlarına silah, çalğı aləti, qiymətli daş-qaş və s. daxildir. Məsələn, Beşulduz, Aynalı (tüfəng), Misri qılınc və s.*

KTEMATONİMİYA (KURUM ADI SİSTEMİ) – Dildə mövcud olan maddi-mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika, bədi ədəbiyyatla bağlı əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və s. adlarını bildirən sözlər ktematonimiya yarımşöbəsində tədqiq olunur.

KÜTLƏVİ İKİDİLLİK (TOPLU İKİ DİLLİLİK) – Sosial şəraitdən asılı olaraq iki dilin kütləvi şəkildə mənimsənilməsi.

KÜY (GÜRÜLTÜ) – Gurultu rəqlənmə qeyri-ahəngdar olanda, yəni rəqlənmənin zaman vahidi-miqdarı dəyişkən olduqda yaranan küy .

KÜY SƏS (GÜRÜLTÜLÜ SƏS) – Rəqlənmənin zaman vahidi dəyişkən olduqda, yəni rəqlənmə qeyri- bərabər olduqda yaranan səsə küy səs deyilir

KÜYLÜ HECA (GÜRÜLTÜLÜ HECE) – Tərkibində ancaq küylü samit olan hecaya küylü heca deyilir.

KÜYLÜ SAMİTLƏR (GÜRÜLTÜLÜ ÜNSÜZLƏR) – Tələffüz zamanı səs axınının ağız boşluğunda qarşısını kəsən maneəni aradan qaldırmaq üçün güc göstərib açdığı yoldan süzülərək küylə xaricə çıxması ilə yaranan samitlər. Küylü samitlər iki yerə ayrılır: cingiltili samitlər, kar samitlər.

KÜYLÜ-SONORLU HECA (GÜRÜLTÜLÜ AKICI HECE) – Tərkibində həm küylü, həm də sonor samit olan hecaya küylü-sonorlu heca deyilir.

KVALİFİKATİV STRUKTUR (NİTELEME YAPISI) – Cümlənin mənasının subyektiv hissəsi.

KVALİTATİVLƏR (KALİTATİFLER/NİTELEYİCİLƏR) – Dərəcə, növ, çeşid, sıra, tərz kimi atribut sözlərə deyilir.

KVANTİTATİVLƏR (KANTİTATİFLER/ SAYISALLAR) – Qeyri-dəqiq ölçü vahidini bildirir və forma ilə mütləq assosiasiya yaradır. Onlardan əvvəl sayın işlədilməsi zəruridir.

KVANTİTATİV METATEZA (KANTİTATİF GÖÇÜŞMƏ) – Kəmiyyətə görə uzun və qısa saitlərin yerdəyişməsi hadisəsinə kvantitativ metateza deyilir.

KVAZİ(YARIM) – Hər hansı bir məqamın daha az gücə malik olmasını işarə edən göstərici.

KVAZİ METAMƏTN (YARIM METAMETİN) – Müəllif mətninin özünün olmayan -orijinal tərcümə yerinə vermə situasiyası.

KVAZİPREDİKATİV (YARI YÜKLEYİCİ) – Tam predikativ nöqtələrə malik cümlə quruluşunda kvazipredikativ, struktur-semantik, funksional cəhətdən sadə cümlənin əsil vahidinin keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunun ilkin mərhələsidir. Yəni sadə cümlə zəif predikativlikdən monopredikativliyə keçidin ilkin mərhələsidir.

- Q -

QADIN ADI (KADIN İSMİ) – Zəriflik, incəlik, gözəllik çalarları ilə kişi adlarından fərqlənən şəxs adları. Məsələn, Zərifə, Pəri, Ülkər, Çiçək, Nərgiz, Yasəmən, Gözəl və s.

QADIN CİNSİ (DİŞİL CİNS) – Qadın cinsli isimlərin leksik- qrammatik səciyyəsi.

QADIN LƏQƏBLƏRİ (KADIN TAKMA ADI) – Qadınlara verilən ləqəblər. Yazılı ədəbiyyatda daha geniş işlənir. Məsələn, Erkək Tükəzban, Çopur Zeynəb, Xanəndə Fatma, Keçəl Gülümsün, Haf Səkinə, Saqqız Xeyransa və s.

QADIN SOYADI (KADIN SOYİSMİ) – Qadınlara verilən soyad. Müasir Azərbaycan dilində qadın soyadı –ova, -lı, -li, -lu, -lü, -zadə, -soy, -gil formaları əsasında yaranır. Məsələn, Sima Həsənli, Nuray Əlizadə və s.

QALXAN DİFTONQLAR (YÜKSELEN İKİLİ ÜNLÜLER) – Bu diftonqlarda birinci ünsür səsin sanki başlanğıcı olur, ikinci ünsür güclü olur.

QALIN HECA (KALIN HECE) – Hecadüzəldən saiti qalın olan hecalar qalın hecalardır. Qalın hecalar *a, ı, o, u* saitləri əsasında formalaşır.

QALIN SAİT (KALIN ÜNLÜ) – Dilin arxa damağa doğru qalxması nəticəsində yaranan saitlərdir.

QAPALI HECA (KAPALI HECE) – Samitlə bitən hecaya qapalı heca deyilir. Məsələn, dov-şan, yar-paq, kək-lik, öv-lad və s.

QAPALI SAİTLƏR (DAR ÜNLÜLER) – Alt çənənin az açılması əsasında əmələ gələn saitlərə qapalı saitlər deyilir. Azərbaycan dilində qapalı saitlər bunlardır: *ı, i, u, ü*.

QAPALI VURĞU (KAPALI VURGU) – Qapalı hecaya düşən vurğuya qapalı vurğu deyilir.

QARIŞIQ BİLİNCVİZM (KARMA İKİ DİLLİLİK) –

Bu növ ikidillilik şəraitə uyğun olaraq danışan şəxsin sözləri qarışıq şəkildə işlətməsi prosesində yaranır. Qarışıq bilinçvizi dillərin təmizliyinə, təsir qüvvəsinə və ahənginə xələl gətirən hadisədir.

QARIŞIQ DİL (KARMA DİL) – Dillərin qovuşması əsasında yaranan dil.

QARIŞIQ OMONİMLƏR (KARIŞIK EŞADLILAR)

– Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, leksik və leksik-qrammatik omonimlərin qarışığından düzələn, azı üç üzvlü omonim cərgələr qarışıq omonimlərdir. Məsələn, düz (isim)-sahə, düz (sifət) doğru, düz(feil)-qoymaq, düz(zərf)- açıq, düz(ədat)- ancaq;

QARIŞIQ ŞİVƏLƏR (KARMA AĞIZLAR) – Sərhədi olmayan dialektlərin və ləhcələrin təsirinə məruz qalaraq qarışıq xarakterli şivə yaranır. Bu şivələr bir neçə ləhcənin xüsusiyyətlərinin yayılması ilə qarışıq tipli olmasını şərtləndirir.

QARŞILAŞDIRMA METODU (KARŞILAŞTIRMA YÖNTEMİ) –

Linqvistik qarşılaşdırma metodunda məqsəd qarşılaşdırılan müxtəlif dillərin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən müqayisə edilərək əsas əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Dilçilikdə müxtəlif dil faktlarının bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq linqvistik tədqiq edilməsi qarşılaşdırılma metodu adlanır. Bu metod mövcud dillərin (iki və daha artıq) quruluşunda oxşar və fərqli elementlərin öyrənilməsinə tətbiq edilir və əsas predmeti dillərin arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri əks etdirən elementlərdir. Qarşılaşdırma metodu dillər arasındakı fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik elementlərin tutuşdurulmasını tələb edir. Bu metodun praktik cəhətdən əhəmiyyəti qarşılıqlı (izahlı, tərcümə və s.) lüğətlərin və qrammatikaların hazırlanmasına tətbiq edilməsi ilə

özünü göstərir. Onu da qeyd edək ki, qarşılaşdırma üsulunun özü müqayisəli metodun tərkib hissəsinə daxildir.

QARŞILIQ NÖV (İŞTEŞLİK FİİLİ/İŞTEŞ ÇATI) – Qarşılıq növ feillər hərəkətin qarşı-qarşıya icra edildiyini bildirir. Qarşılıqlı növ feilləri düzəltmək üçün –ış, -iş, -uş, -üş (-ş) şəkilçisindən istifadə olunur. Qarşılıq bildirən feillər əsasən təsirli feillərdən düzəlir. Qarşılıq növ feillərdə hərəkət qarşı-qarşıya, müştərək feillərdə isə yanaşı icra olunur.

QAVRAYIŞ (KAVRAMA) – Hiss üzvlərinə bilavasitə təsir edən əşya və hadisələrin bütün əlamət və xassələrinin bütövlükdə inikasıdır. Qavrayış daha mürəkkəb idrak prosesidir, təfəkkür, nitq, iradə və s. kimi psixi proseslərlə bağlıdır.

QAYIDIŞ ƏVƏZLİYİ (DÖNÜŞLÜ ADIL) – Yalnız isimləri deyil, isim yerində işlənən şəxs əvəzliliklərini də əvəz edən, subyekti dəqiqləşdirən əvəzliliklərdir. Qayıdış əvəzliyi “öz” sözü ilə mənsubiyyət şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə düzəlir.

QAYIDIŞ NÖV (DÖNÜŞLÜ FİİL/ DÖNÜŞLÜ ÇATI) – Qayıdış növ feillər iş görənin işi öz üzərində icra etdiyini bildirir. Qayıdış növ feillər əsasən -in, -in,-un, -ün -n, -ıl,-il,-ul,-ül şəkilçiləri vasitəsi ilə təsirli feillərdən düzəlir və təsirsiz olur. Qrammatik formasına görə məchul növ feillər qayıdış növ feillərə oxşayır. Lakin, qayıdış növ qrammatik mənasına görə məchul növ feillərdən fərqlənir. Məchul növ feillərdə iş görən məlum olmadığı halda, qayıdış növ feillərdə iş görən məlumdur.

QEYRİ-MƏHDUD UNİVERSALİLƏR (KISITSIZ GENELLEMELER) – Dilin universal xüsusiyyətidir, xalis deduktiv deyildir, yəni hansısa işarə sistemi universalilər daxilində qeyri-məhdud şəkildə işlənir. Məsələn, bütün dillərdə saitlər kəmiyyət baxımından bir-birindən fərqlənir və bu

fərqlər yəni bir dildə iki sait fonemi, digər dillərdə 10-70 arasında olması da dil sistemində öz əksini tapır.

QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏR (BELİRSİZ (BELGİSİZ) ZAMİRLER) – İsimlərin yerində işlədilən və qeyri-müəyyən şəxsi (qeyri-müəyyən əşyanı) bildirən əvəzlərə qeyri-müəyyən əvəzlilər deyilir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: biri, kimi, kimsə, nə isə, hamı, bəzi və s.

QEYRİ-MÜƏYYƏN MİQDAR SAYLARI (BELİRSİZ MİKTAR SAYILARI) – Əşyanın konkret miqdarını göstərməyən saylara qeyri-müəyyən miqdar sayları deyilir. Məsələn, minlərlə (adam), xeyli (kitab), onlarla (çıxış) və s.

QƏRİBƏ AD (GARİP AD) – Müasir ədəbi dil baxımından leksik-semantik normalara uyğun gəlməyən onomastik vahidlərdir. Məsələn, Kombayn, Traktor, Sovxoz, Soyuz, Bolşevik (şəxs adları), Qoyun binəsi, Mal binəsi, Karrar, Aşağı Filfili, Qanmazlar, Qamqam, Vəlvələ (kənd adları).

QİYMƏT DİSKURSU (DEĞER SÖYLEMİ) – Müxtəlif növlü ekstralinqvistik amillərin təsiri altında makrostrateji mətnlərin cəmi nəzərdə tutulur.

QISA SAİT (KISA ÜNLÜ) – Söz tərkibində qısa tələffüz olunan saitlər.

QLOSSA (GLOS) – “*Qlossa*” yunan sözündən olub “dil”, “nitq” mənasındadır. Qlossa ilk leksikoqrafiya termini kimi qəbul edilir. Qlossa mətndə çətin başa düşülən sözün, adətən, üzərində, bəzən altında və ya səhifədəki boş yerdə eyni və ya başqa dildə izahının verilməsidir. İlk lüğətlər olan qlossarilər (qədim sözlər lüğəti) söz, söz birləşməsi və ya ifadələrin birbaşa əlyazmasında və ya izah olunan yerdə mənalandırılmasıdır. Qlossa əlyazmaların mətnində və ya səhifələrin kənarında, mətnin sətirləri arasında verilən şərhdir,

yəni bir terminoloji anlayış kimi çətin başa düşülən sözlə onun izahını vəhdətdə ifadə etməsidir. Qloslaşdırmanın iki növü məlumdur: marginal (əlyazmanın kənarında) və inter-linear (əlyazma mətnində sətirlər arasında).

QLOSSARİ (GLOSARİ/SÖZLÜK) – *Qlossari qədim lüğət deməkdir, ayrı-ayrı əsərlərin qloslarının toplusudur.* İlk filoloji lüğətlər qlossari formasında olmuşdur. Qlossarilərin ilk nümunələri Hindistanda, Çində və Yunanıstanda yaranmışdır. Qlossari iki mənada işlənir: 1. Qədim sözlər lüğəti. Ölossarilər tarixən qədimdir, çünki qlossari müəyyən dilin qədim leksik qatına aid sözləri əhatə etmiş, əlyazmalar əsasında yaranmışdır. 2. Qlossari çətin başa düşülən söz, söz birləşməsi və ya ifadələrin izahlı lüğətidir. Qlossarinin müasir dil dövründə də düzəldilməsi nəzərə alınmalıdır. Hazırda qlossarilərin yaradılmasının səbəbi ən yeni terminlərin, eləcə də sözlərin izahına olan ehtiyacdən irəli gəlir. Müasir izahlı lüğətdən əsaslı fərq qlossaridə yalnız çətin başa düşülən sözün konkret məndəki izahının verilməsidir. Bu baxımdan indi “qlossari” – “çətin başa düşülən sözlər lüğəti” leksikoqrafik anlayışını ifadə edir.

QLOSSEMATİKA NƏZƏRİYYƏSİ (GLOSEMATİK TEORİ) – Qlossematika termini 1936-cı ildə işlənməyə başlanmışdır. Bu termin L.Yelmsev tərəfindən işlədilməklə qlossematika nəzəriyyəsinin əsası qoyulmuşdur. Ənənəvi dilçiliklə yeni struktur tədqiqat metodunu fərqləndirmək bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Qlossematikada obyektlərin real şəkildə mövcudluğu inkar edilir, yalnız onların qarşılıqlı əlaqələr toru – funksiyalar obyekt hesab olunur.

QLOTTOGENİK KONVERGENSIYA (GLOTTOJENİK YAKINSAMA) – Uzun və intensiv dil əlaqələri nəticəsində bir neçə dildə (həm qohum olan, həm də qohum olmayan dillərdə) yaranan ümumi struktur xüsusiyyətləridir.

Bu prosesin nəticəsində dialektlər üçün ümumi koyne yaranır.

QLOTTOXRONOLOGİYA (GLOTTOKRONOLOJİ/DİL TARİHLEMESİ) – Qlottoxronologiya dilin tarixi inkişafını və zamana görə dəyişməsinə tədqiq edir. Qlottoxronologiyaya görə iki və artıq eyni mənşəli dil müəyyən sözlərin zamana görə dəyişməsi hesabına ilkin kökdən ayrılır. Daha sonra bir-birindən fərqlənən dillər əmələ gəlir.

QLOTTOXRONOLOGİYA NƏZƏRİYYƏSİ (GLOTTOKRONOLOJİ TEORİSİ) – *Qlottoxronologiya termini yunanca “qlotto” – “dil”, “xronologiya”, “zaman” mənası bildirir.* Qlottoxronologiya nəzəriyyəsi Morris Svodeşə məxsusdur. Qlottoxronologiya nəzəriyyəsi də dilin zamana görə dəyişməsi problemlərini araşdırır. Qlottoxronologiya nəzəriyyəsinin əsaslandırılması üçün iki yüz baza sözü seçilir. (Bunu nüvə sözlər də adlandırılırlar). Bunlardan ən əsas olan yüzünün və otuzunun üzərində təhlil aparılır. Morris Svodeş bu məqsədlə 207 baza sözü müəyyənləşdirmiş və təhlilləri də həmin sözlər üzərində quraraq, dillərin dəyişməsinin, ilkin kökdən fərqlənməsinin zamanını da təyin etməyə cəhd göstərmişdir. *Qlottoxronologiya nəzəriyyəsinin ulu dil məsələsinə yaxınlaşdıran cəhət iki və daha çox eyni mənşəli dilin zaman-zaman ayrılıb fərqlənməsindən ibarətdir.* Bu cür təhlillərlə dillərin yaranma tarixini daha qədimə apardıqda belə nəticə alınır ki, elə bütün dillər eyni mənşədən törəyib və sonralar bu dillər ayrılıb müstəqil dillərə çevrilmişdir.

QODONİM (GODONİM) – Urbonimin bir növü olan prospekt, küçə, xətt, döngə, keçid, bulvar, sahil adları bildirir. Məsələn, Nərimanov prospekti, M. Müşfiq küçəsi, Bül-bül prospekti, Kürdəmir dəmiryol xətti və s.

QOHUM DİLLƏR (AKRABA DİLLER) – Eyni bir ulu dildən əmələ gəlmiş dillər qohum dillər adlanır. Sonralar

bu dillərdə danışan xalqlar yaşadığı tarixi şəraitin və ya müxtəlif amillərin təsiri altında dəyişmiş, müəyyən formalar yaranmış, onların təsnifi dil tarixinin modifikasiyasıdır. Qohum dillərin genetik bölgüsü ayrı-ayrı fonetik, leksik və formal fərqlərlə deyil, dilin bütöv mexanizminin özünəməxsus inkişafını şərtləndirən ümumi əlamətlərdə, xarakterik xüsusiyyətlərdə müəyyənləşir.

QOHUM SÖZLƏR (AKRABA KELİMELER) – Bir kökdən yaranan sözlər qohum sözlər hesab edilir. Məsələn, yaz-yazı-yazıçı; baş-başçı-başlıq-başlangıç, dil-dilçi-dilçilik, yaz-yazı-yazıçı və s.

QOŞA AD (ÇİFT İSİM) – Antonim söz və birləşmələrdən əmələ gələn ad. Məsələn, Yuxarı Salahlı – Aşağı Salahlı, Böyük Dəhnə – Kiçik Dəhnə, Sağ Sahil – Sol Sahil, Şimali Amerika – Cənubi Amerika, Şərqi Berlin – Qərbi Berlin və s.

QOŞA TERMİNLƏR (ÇİFT TERİMLER) – Qoşa terminlər iki termindən təşkil olunsa da əsasən bir məfhum ifadə edir. Qoşa terminlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda tərcümə edilmir, mürəkkəb terminlərdə olduğu kimi, burada da hər iki komponentin birlikdə ifadə etdiyi mənaya görə tərcümə edilir: meşə-park – лесопарк, meşə-tundra – лесотундра. Bu hal qoşa terminlərin tərəflərinin ayrı-ayrılıqda tərcümə imkanını aradan qaldırır, lakin tərəflərin ayrı-ayrılıqda tərcüməsi yeni dildə həmcins üzvlər-terminlər təsiri bağışlayır. Bunlar deyiliş cəhətindən də terminoloji birləşmələrdən fərqlənir. Qoşa terminlərin tərəfləri bir-birinə çox yaxınlaşmışdır, onların arasında həmcins üzvlərə məxsus şəkildə fasilə etmək mümkün deyildir. Məhz buna görə də qoşa terminlərin tərəfləri arasında defis işarəsi işlədilir, defissiz yazılırsa öz xüsusiyyətini itirir. Qoşa terminlər bəzən terminoloji birləşmələrin birinci tərəfini təşkil edir.

QOŞA TOPONİM (ÇİFT YER ADI) – İki bir-birindən asılı olmayan qoşa adların birləşərək hər hansı coğrafi adı bildirməsi.

QOŞADODAQ SAMİTLƏR (ÇİFT DUDAK ÜN-SÜZLERİ) – Dodaqların kipləşib hava axınının qarşısını kəsməsi və birdən açılması nəticəsində yaranan samitlərə qoşadodaq samitlər deyilir. Azərbaycan dilində üç- *m, p, b* qoşadodaq samitləri vardır.

QOŞMA (TAKI/SONTAKI) – Hallana bilən sözlərə qoşularaq adlarla adlar və adlarla feillər arasında əlaqə yarıdan sözlərə qoşma deyilir. Qoşma adlar, adlarla feillər arasında məkan, zaman, səbəb münasibətlərini konkretləşdirir, əsas nitq hissələrinin bir cümlə üzvü kimi formalaşmasında iştirak edir, qoşulduğu sözlə cümlənin bir üzvü olur.

QOVUŞUQ HECA (KAVUŞUK HECE) – Sait və samit birləşməsindən düzələn hecaya qovuşuq heca deyilir. Qovuşuq hecalar heca düzəldən sait səsin mövqeyinə görə örtüsüz və açıq hecaya ayrılır.

QOVUŞUQ SAMİTLƏR (KAVUŞUK ÜNSÜZLER) – Azərbaycan dilində yarımnoğlu və yarımkipləşən samitlər qovuşuğuna oxşayan samitlər qovuşuq samitlərdir.

QRAFEM (YAZIBİRİM) – Dilin yazı sistemində əsas qəbul edilmiş vahid.

QRAFİK MƏNİMSƏMƏ (GRAFİK BENİMSEME) – Alınma terminin alınan dilin əlifbası ilə qrafik formasının yaradılmasıdır. Qrafik mənimsəmə prosesində alınma termin fərqli yazı sistemə malik dildən götürüldükdə alınan dilin qrafik sistemə uyğunlaşdırılır. Bu iki şəkildə özünü göstərir: 1. Əcnəbi söz azərbaycanca qrafik təsvirdən sonra olduğu kimi mötərizədə yazılır; 2. Transformasiya yolu ilə alınma termin dilin qrafikasına uyğun olaraq yazılır, yəni mənəb dilin səs ardıcılığı dilin qrafikası vasitəsi ilə verilir.

QRAFİK SİSTEM (GRAFİK SİSTEM) – Hərflər və yazıda istifadə olunan işarələr sistemi. Qrafikanın əsasını əlifba təşkil edir. Əlifba dəyişikliyinə uyğun olaraq qrafik sistem də dəyişir.

QRAFİKA (GRAFİK) – *Qrafika yunanca “graphikos” sözündən olub “şəkli çəkilməş” mənasını ifadə edir.* Dilin ayrı-ayrı səslərinin yazıda hərflərlə əks olunan forma və üsullarına qrafika deyilir. Qrafika yazıda istifadə olunan işarələrin tərkibini təyin edir. Tətbiqi dilçiliyin müstəqil şöbələrindən olub qrafemlər, onların quruluşu, səslə hərflər arasında əlaqələr, ümumiyyətlə yazı məfhumu ilə bağlı problemləri əhatə edir.

QRAMMATİK DİALEKTİZMLƏR (DİLBİLGİSEL AĞIZ KELİMELƏRİ) – Morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri özündə əks etdirən dialektizmlər. Məsələn, sən-dən-sənnən, annamaq-anlamaq, oddar-odlar və s.

QRAMMATİK ƏLAQƏ (DİLBİLGİSEL İLİŞKİ) – Sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində yaranan əlaqədir.

QRAMMATİK FUNKSIYA (DİLBİLGİSEL GÖREV) – Dildə sözlərin daşdığı qrammatik vəzifələr.

QRAMMATİK İNTERFERENSIYA (DİLBİLGİSEL DÜZEYDE DİL KARIŞMASI) – Qrammatik səviyyədə interferensiya dedikdə, daha çox sintaktik səviyyədə özünü göstərən hallar nəzərdə tutulur. Belə ki, sintaktik sahədə bir dildən digərinə cümlə quruluşunun, sintaktik qaydaların, yəni modellərin keçməsi, sintaktik kalkalaşdırma, davamlı söz sırasının pozulması prosesi baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilində mübtəda+xəbər, rus dilində xəbər+mübtəda modeli çox zaman Azərbaycan modelinin dəyişməsinə səbəb olur.

QRAMMATİK KATEQORİYA (DİLBİLGİSEL KATEGORİ) – Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələri qrammatik kateqoriya adlanır. Həmcins əşya və

hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayışların məcmusu qrammatik kateqoriyanın əsas əlaməti hesab olunur.

QRAMMATİK QAYDA (DİLBİLGİSEL KURAL)

– Dildə öz ifadəsini tapan ümumi qaydalar.

QRAMMATİK MƏNA (DİLBİLGİSEL ANLAM)

– Sözlərin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar ifadə etdikləri ümumiləşmiş mənaya qrammatik mənə deyilir. Qrammatik mənə eyni quruluşlu sintaktik vahidlərin, yəni leksik mənənin ümumiləşmiş mənalarıdır. Bu mənə tək-tək sözlərə deyil, böyük söz qruplarına aid olan ümumiləşmiş, mücərrədləşmiş mənədir. Sözü o mənəsidir ki, başqa sözlərlə əlaqədar meydana çıxır və sözlər sinkretik şəkildə müxtəlif qrammatik mənaları özündə birləşdirir. Qrammatik mənə hər bir nitq hissəsi üzrə lüğəvi mənaya əsaslanır. Bu mənələr sözü leksik mənəsini dəqiqləşdirir, eyni zamanda sözlərin bir-biri ilə olan əlaqəsini əks etdirir. Dildə olan bütün müstəqil sözlərin həm leksik, həm də qrammatik mənaları var. Köməkçi sözlər isə ancaq qrammatik mənaya malikdir.

QRAMMATİK MƏNİMSƏMƏ (DİLBİLGİSEL BENİMSEME) – Qrammatik mənimsəmədə alınma terminlərin dilin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Bu prosesdə alınma terminlər dilə birbaşa deyil, məhz dilin qrammatik quruluşu, normaları səviyyəsində yənidən tərtib olunduqdan sonra keçir. Alınma terminlərin alınan dilin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Morfoloji alınmalar alınan dilin qrammatik normalarına tabe olur.

QRAMMATİK NORMA (DİLBİLGİSEL KURALLAR) – Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması ümumxalq dilinin iltisafilik prinsipinə əsaslanan qrammatik quruluşunu əks etdirir. Qrammatik norma sözlər və cümlə

arasındaki əlaqələrin nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir, onu normaya salır.

QRAMMATİK OMONİMLƏR (DİLBİLGİSEL EŞADLI KELİMELƏR/ DİLBİLGİSEL SESTEŞLƏR)

– Köklərinin omonim olub-olmamasından asılı olmayaraq sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn omonimləərə qrammatik omonimlər deyilir. Bu omonimlərin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: üzvlər eyni nitq hissəsinə aid olur; leksik mənaları müxtəlif, qrammatik mənaları eynidir; yazılış və tələffüzcə eyni olur. Məsələn, **aylıq** (maaş) – **aylıq** (bir aya aid iş); **aşılıq** (aşıq sənəti), **aşıqlıq** (oynaq sümüyün yeri);

QRAMMATİK TƏHLİL (DİLBİLGİSEL ÇÖZÜMLEME) – Dilin quruluşunu müəyyənləsdirmək məqsədi ilə aparılan əməliyyatlar məcmusu.

QRAMMATİK UNİVERSALİLƏR (DİLBİLGİSEL GENELLEMELƏR) – Dillərin quruluşu istiqamətində əks olunan ümumi oxşar cəhətlər, qrammatik kateqoriyaların ifadəsi əsasında özünü göstərən kateqorial formaların iyerarxiyasının implekasiyalar formasına salınması qrammatik universaliləri yaradır. Dünyanın müxtəlif dillərində nitq hissələri sisteminin ümumiliyini əks etdirən, dil universalilərini müəyyənləşdirərkən nitq hissələrinin ifadə etdikləri real mənalara əsaslanılır. Ona görə ki, bu kateqoriyalar bütün dillərə şamil edilə bilər. Eləcə də bütün dillər üçün daha bir ümumi cəhət cümlə üzvləri arasında əlaqələrin ifadə tərzidir. Subyektiv, obyektiv, predikativ, atributiv kimi dörd əlaqə növü əsasında qrammatik quruluşun bütün mürəkkəbliklərini birləşdirən dil əsası təşkil edilmiş olur. Dilin əsasını təşkil edən morfologiya, leksika, sintaksisin oxşar əlamətləri əsasında qrammatik universalilər formalaşır.

QRAMMATİK ÜSUL (DİLBİLGİSEL YÖNTEM) – Lüğətdə izah olunmayan sözlərin qrammatik mənasını bildirmək üçün tətbiq edilir, ancaq qrammatik vəzifəcə səciyəyəndirilir. Məsələn, bağlayıcı, ədat, köməkçi ad və feillər.

QRAMMATİK VASİTƏLƏR (DİLBİLGİSEL ARAÇLAR) – Müəyyən qrammatik məna bildirən hissələrə qrammatik vasitə deyilir. Qrammatik vasitə, qrammatik mənanın maddi əsasıdır. Şəkilçilər, daxili fleksiya, təkrarlar, köməkçi sözlər, vurğu, intonasiya qrammatik vasitələrə daxildir.

QRAMMATİK ZAMAN (DİLBİLGİSEL ZAMAN) – Qrammatik zaman obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildə ifadə olunması prosesidir. Qrammatikada bütün zamanlar üçün meyar danışıq vaxtı, yəni indiki zaman götürülür. Yəni zaman anının daxil olduğu zaman kəsiyi indiki zamandır. Bu zaman müxtəlif ölçüyə malikdir, sonsuz zamana qədər olan zamanı da əhatə edir. Keçmiş və gələcək qətiyyən bir-biri ilə kəsişmir, onları indiki zaman ayırır.

QRAMMATİKA (GRAMER/ DİL BİLGİSİ) – *Qrammatika yunanca “gramma” hərf yazı, “tike” – elm mənasında olub, ilkin mənada hərf haqqında elm deməkdir.* Qrammatika sözü dilçilik termini kimi həm dilin qrammatik quruluşu, həm də dilin qrammatik quruluşundan, sözlərin dəyişməsi, məndə cümlələrin birləşməsi qaydalarından bəhs edən dilçilik sahəsidir. Qrammatika dilin qrammatik quruluşu, sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, cümlədə sözlərin, məndə cümlələrin birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Qrammatika dilçiliyin geniş bir sahəsi olub konkret maddi - əşyavi mənasını nəzərə almadan sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu və dəyişmək qaydalarını öyrənir. Qrammatika termini ilk dəfə şərqdə Əflatun adı ilə tanınmış Platonun (e.ə 427-348-ci illər) əsərində işlənmişdir. O zaman bu termin fəlsəfə və ritorika mü-təxəssisləri tərəfindən “oxumaq”, “yazmaq”, “savad” mənasında işlənmişdir. Qədim dövrlərdə özündə tək-cə dilin daxili

quruluşunu deyil, eləcə də bir çox elmləri – fonetika, etimologiya, fəlsəfə və s. elmləri birləşdirdiyinə görə, qrammatika ümumi anlamda dilçilik elminin sinonimi kimi başa düşülürdü. Dilçiliyin əsas bir sahəsi kimi dilin daxili strukturunu iki aspektdə tədqiq edir: morfoloji və sintaktik. Morfologiya qrammatikanın bir şöbəsi olub nitq hissələrini öyrəndiyi halda, sintaksis dildəki sözlər, söz birləşmələri və cümlələr, onların daxili quruluşu və sintaktik əlaqələrini öyrənir. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qaydalarını öyrədir. “Ənənəvi qrammatika” termininin tarixi qədim yunan və Roma qrammatika məktəbləri ilə bağlıdır. Onların qrammatika elmində işlətdikləri müddəalar-nitq hissələri, onların bölgüsü prinsipləri, söz və onun mahiyyəti, cümlə və onun tərifli ilə bağlı ilkin nəzəri fikirlər indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

QRAMMATİKLƏŞMƏ(DİLBİLGİSELLEŞMƏ) – Sözün leksik mənadan məhrum olub və ya əvvəlki mənasından uzaqlaşib qrammatik vəzifə daşmasıdır.

QURULUŞ (YAPI) – Dilin sistem və struktur əlaqələrinin məcmusudur.

LEKSEM (SÖZLÜK BİRİMİ) – Leksik vahidlərə müstəqil mənalı sözlər daxildir və belə sözlərə leksik vahidlər, yaxud da leksem deyilir. Bütün leksik vahidlərin cəmi isə dilin leksik tərkibini təşkil edir. Dilin lüğət tərkibinin bütöv forma və məna kəsb edən tərkib hissəsi leksemlərdir.

LEKSİK OMONİMLƏR (SÖZCÜKSEL SESTEŞLER/ SÖZCÜKSEL AÇIDAN EŞADLI KELİMELER) – Heç bir qrammatik və sözyaratma vasitə, sintaktik əlaqə olmadan yaranan omonimlər leksik omonimlər adlanır.

LEKSİK ALINMA (SÖZCÜKSEL ALINTI) – Leksik alınma elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı bəşəriyyətin yaratdığı yeni ideya, kəşf və ya nominasiyanın zəruri tələbatla bağlı termin kimi dilə daxil olma prosesidir.

LEKSİK AMBİQVİTLİK (SÖZCÜKSEL BELİRSİZLİK) – Ambiqvitlik cümlənin semantik mənası ilə bağlı olaraq, yəni cümlədə işlənən omonim və ya çoxmənalı sözün leksik mənasından asılı olaraq yaranırsa, bu leksik ambiqvitlik adlanır.

LEKSİK ARXAİZM (SÖZCÜKSEL ARKAİZM) – Əşya və hadisənin adını ifadə etməkdən ayrılıb tamamilə arxaik plana keçərək işlənməyən, yeni başqa sözlə əvəz edilən, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz leksik arxaizm adlanır. Məsələn, yağlı-düşmən, arı-saf, altun-qızıl, əsrük-sərxoş.

LEKSİK DİALEKTİZMLƏR (SÖZCÜKSEL AĞIZ KELİMELERİ) – Dialekt və şivələrdə işlənən və ədəbi dilə qarşılığı olan dialektizmlər. Məsələn, ağı-zəhər, becit-tez, bağır-ciyər, yağlı-düşmən və s.

LEKSİK DİFERENSİASIYA (SÖZCÜKSEL AYRIŞMA) – Leksik diferensiasianın səbəbləri nəzəri olaraq *daxili* və ya *xarici* şərtlərdə axtarılır. Dil dəyişikliyi üçün

daxili şərtlərdə dil sisteminin sadələşdirilməsi istiqamətində aparılan dəyişikliklərdə özünü göstərir. Belə dəyişikliklər (a) fizioloji şəraitdə, yəni fonetik-artikulyasiyada sadələşdirmə problemlərində funksional aspektlərdə, linqvistik sistemlərdə baş verir. Xarici şərtlər arasında isə əcnəbi (qonşu olan) dillər və ya cəmiyyət daxilində müxtəlif dil variasiyalarından (bilinçsizlik, dil əlaqələri, substrat (alt qat), superstratın (üst qat), tarixi səbəblərə görə ünsiyyət formalarında dəyişikliklər, sosioloji və digər dəyişikliklər (həmçinin dreyflərin, rekonstruksiyaların, sinxroniya və diaxroniyanın) nəticəsində diferensiasiyalar və ya dil dəyişməsi hadisəsi baş verir. Leksik diferensiasiyanın bir səbəbi regional ləhcə və şivələrdə olduğu kimi coğrafi fərqlərdir. Linqvistik diferensiasiya ictimai bölünmələrlə də əlaqəlidir.

LEKSİK DUBLETLƏR (SÖZCÜKSEL KÖKTEŞLER) – Dilin lüğət tərkibində mənaca bir-birini tam eyni təşkil edən sözlərə leksik dubletlər deyilir. Məsələn, bibər-istiot, tutma-şoraba, qovun-yemiş və s.

LEKSİK ƏLAQƏ (SÖZCÜKSEL İLİŞKİ/ SÖZLÜKSEL İRTİBAT) – Leksik mənanın bağlı olduğu sferalaradan biri təfəkkürdür. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibəti predmetin daxili əlaqəsini üzə çıxarır. Təfəkkür gerçəkliyin inikas vasitəsi, dil isə təfəkkürün maddi əsasıdır. Sözün leksik mənasının formalaşmasında və reallaşmasında təfəkkürün əlaqələri əsas götürülür. Söz və məfhum təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədədir, danışmaq prosesi subyektin şüurunda formalaşan mövcud fikirlərin ifadəsi, anlama isə fikirlərin qavranılması, yaxud həmin fikirlərin dil işarələri vasitəsilə dinləyənin şüurunda əksi leksik əlaqələr yaranmasını şərtləndirir.

LEKSİK MƏNA (SÖZCÜKSEL ANLAM) – Leksik məna məfhumun bilavasitə ifadəçisidir. Semantik məna leksik məna ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, yəni leksik mənadan ayrı deyildir. Onunla bağlı yaranır.

LEKSİK NORMALAR (SÖZCÜKSEL KURAL-LAR) – Leksik norma sözün nitqdə istifadə qaydalarını təyin edir və xüsusi diqqət tələb edir. Söz dildə daşdığı və Azərbaycan dilinin lüğətlərində qeydə alınan əsas və ya məcazi mənalara uyğun işlənir.

LEKSİK OMONİMLƏR (SÖZCÜKSEL SESTEŞLER) – Fonetik tərkibləri, qrammatik məna formaları eyni, leksik mənaları müxtəlif olan omonimlər leksik omonimlər adlanır. Heç bir qrammatik və sözyaratma vasitə, sintaktik əlaqə olmadan yaranan omonimlərdir. Leksik omonimlər aşağıdakı hallarda meydana gəlir: çoxmənalılıqdan törəmə; ümumi və xüsusi isimlərin bir-birinə keçməsi; metafora və metonimiya; toponimiya; təsadüfi səs uyğunluğu; alınma sözlər; nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi; substantivləşmə; atributivləşmə; adverbiallaşma; əsas sözlərin qeyri-əsas sözlər mövqeyinə keçməsi və s.

LEKSİK PARONİMLƏR (SÖZCÜKSEL EŞKÖKLÜ KELİMELER) – Mətdən asılı olmayaraq *paronimə* aid cəhətləri özündə əks etdirən paronimlər. Məsələn, ahəng-əhəng, surət-sürət, hərəkət-hərəkət və s.

LEKSİK SİNONİMLƏR (SÖZCÜKSEL EŞANLAMLI KELİMELER)– Obyektiv varlıqların daha dərin-dən və incəliyi ilə ifadə edilməsi zamanı müxtəlif leksik vahidlərlə eyni məfhumun ifadə edilməsi prosesində leksik sinonimlər yaranır. Leksik sinonimlər dildəki mövcud sözün başqa məna ifadə etməsi ilə, yeni söz yaradılması ilə, dialektlər və alınmalar hesabına yaranır. Leksik sinonimlər eyni sözün təkrarına yol verməmək, fikri daha təsirli, incə məna çalarlıqla ifadə edən üslubi vasitədir.

LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR (YAPIM EKLERİ) – Müəyyən məfhum ifadə edən, yeni leksik vahidlər düzəldən şəkilçilərə leksik şəkilçilər deyilir. Məsələn, satıcı, baxıcı, şamdan, yaxşılıq, pislik, yazıçı, xeyirxahlıq və s.

LEKSİK UNİVERSALI (SÖZLÜKSEL GENELLEME) – Dillərin leksik sistemində ümumi olan anlayışlar leksik universalilər adlanır. Sözlər dilin maddi əsasını təşkil edir. Maddi varlıq, obyektiv gerçəkliliklə bağlı məfhumlar sözlər vasitəsi ilə qavranılır. Əsas sözlər obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələrin əlamətini, keyfiyyətini, sayını, sırasını və hərəkəti adlandırır. Köməkçi sözlər isə əsas sözlər arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlərin yaradılmasına xidmət edir. Dildə ümumi şəkildə olan belə hadisələr leksik universalilərin müəyyənləşdirilməsində əsasdır.

LEKSİK ÜSLUBİYYAT (SÖZCÜKSEL ANLATIM BİLİMİ) – Leksik üslubiyyat dilin lüğət tərkibini statik planda deyil, dinamikada öyrənir. Yəni, leksik üslubiyyat insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı olan nitqin, onun müxtəlif formaları və növlərinin leksik-üslubi imkanlarını meydana çıxarır. Burada müxtəlif söz qrupları qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı təsirdə və qanunauyğun münasibətlərdə olur. Bu, ona görə vacibdir ki, inkişaf etmiş hər bir dilin lüğət tərkibi həm zəngin, həm də rəngarəng və çoxcəhətli olur. Bədii üslubda dilin söz xəzinəsinin rolunu, sözlərin semantikasi ilə bağlı istifadə qaydaları və funksiyalarını, sözün ifadəlilik imkanlarını, sözdə obrazlılıq, emosionallıq və ekspressivlik kimi keyfiyyətlərin əmələgəlmə səbəbləri və yollarını, sözlə əlaqədar bir sıra başqa cəhətləri tədqiq edib öyrənmək üslubiyyat elmi, nitq mədəniyyəti üçün zəruri bir problemdir. Bu problemin tədqiqi üslubiyyat elminin xüsusi şöbəsi olan leksik üslubiyyatın başlıca vəzifəsidir.

LEKSİK VAHİD (SÖZLÜKSEL BİRİM) – Dilin leksikasına aid olan hər hansı bir müstəqil mənalı söz leksik vahid adlanır.

LEKSİKA (SÖZ VARLIĞI/ KELİME HAZİNESİ) – *Leksika yunan mənşəli “lexikos” sözündən olub “sözlər” mənasını bildirir.* Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məcmusu leksika adlanır. Bu sözlərə ayrı-ayrı söz qrupları və onlara

məxsus əlamətlər daxildir. Bu cəhətdən dilçilikdə leksika termini dilin lüğət tərkibi ilə eyni mənada işlənir. Leksika bir dil səviyyəsi və sistemi olmaq etibarını ilə konkret vahidlərin yaranması, inkişafı, mənşəyi və yaranma üsulunu özündə əks etdirir. Leksika dilin əsas səviyyələrindən hesab olunur və onun əsas vahidi sözdür.

LEKSİK-QRAMMATİK OMONİMLƏR (SÖZCÜKSEL-DİLBİLGİSEL SESTEŞLER) – Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, bir-birindən leksik və qrammatik mənalarına görə fərqlənən omonimlər *leksik-qrammatik* omonimlər adlanır. Leksik-qrammatik omonimlərin komponentləri müxtəlif nitq hissələrinə aid olsa da, onlar səslənmələrinə və yazılışlarına görə eyni olur. Bunlarda ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərdi, ancaq həmin nitq hissələrinə xas olan əlamətlər də vardır. Cərgənin üzvləri aid olduqları nitq hissələrinin formal əlamətlərini qəbul edir. Lakin bu formal cəhətlər onların mənasına təsir göstərmir, omonimliyində mane olmur, işlənmə sahələrinin müxtəlifliyinə işarə edir. Məsələn: Sifət və feildən ibarət leksik-qrammatik omonimlər: **cır** (*sif.* yabanı) - **cır** (*f.* parçalamaq); **sıx** (*sif.* qalxın) - **sıx** (*f.* əzmək); **çaş** (*sif.* əyri) - **çaş** (*f.* özünü itirmək) və s.

LEKSİK-QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏR(SÖZCÜKSEL-DİLBİLGİSEL EK) – Müəyyən məfhumu ifadə edən yeni leksik vahidlər əmələ gətirməklə bərabər, onların başqa sözlərlə əlaqəyə girməsi tələbini də özündə əks etdirir.

LEKSİKOQRAFİK STANDARTLAŞMA (SÖZLÜKLERDE ÖLÇÜNLÜLEŞME) – Leksikoqrafik metodla standartlaşdırma zamanı lüğətdə standart və qeyri-standard terminlər qeyd edilir. Termin və təriflərin standartlaşdırılması zamanı müvafiq sahə üzrə terminoloji lüğətlərdən, terminlərin izahlı lüğətlərindən, beynəlxalq, dövlət, respublika və sahə standartlarından, elmi-normativ terminologiya üzrə sənədlərdən, Terminologiya Komitəsinin təlimatlarından, sənəd və nəşrlərindən, beynəlxalq terminoloji lüğətlərdən istifadə olunur. Terminşünaslığın əsas vəzifələrindən biri xüsusi elmi terminləri müasir

dövrün tələblərinə uyğun qaydaya və vahid formaya salmaq, sistemləşdirməkdir. Terminlərin standartlaşdırılması işi də bilavasitə terminologiya sahəsinə dair biliklərə əsaslanır. Hazırda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin yanında Terminologiya Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Terminlərin yaradılması, lüğətlərin nəşri respublika standartlarının yaradılması məsələsi vahid mərkəzdən idarə edilir.

LEKSİKOQRAFIYA (SÖZLÜKÇÜLÜK) – *Leksikoqrafiya latınca lexikos-lüğət, grapha-yazıram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir, sözlərin qeydə alınması, dilin leksik tərkibinin təsviri mənasında işlənir.* Lüğətlərin tərtibi və tədqiqi məsələləri ilə məşğul olan dilçiliyin bir şöbəsidir. Leksikoqrafiya sözləri lüğəvi vahid kimi təsvir edən dilçilik sahəsidir. Leksikoqrafiyanın obyektı ədəbi dilin lüğət tərkibini özündə toplayan lüğətlərdir. Lüğət leksikoqrafiyanın praktik (dilini və ya alt dilini semantik inventarlaşması) obyektı olmaqla yanaşı, leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin öyrənilmə predmetidir. Lüğətlər həm linqvistik, həm də ekstralingvistik məqsədlərlə hazırlanır. Məsələn, izahlı lüğətdə sözlərin izahı verildikdən sonra baş sözün antonimləri və sinonimləri haqqında da məlumat vermək lazım gəlir. Bu halda lüğət məqaləsinə antonim termini daxil edilir və ondan sonra baş sözün antonimi verilir. Müxtəlif dillərdə bu məqsədlə antonim sözünün müəyyən ixtisar variantı seçilir. Leksikoqrafik vasitədə istifadə olunan izahedici söz leksikoqrafiyanın da vahidinə çevrilir. Bu halda həmin termin leksikoqrafiya terminologiyasına da daxil edilir. Leksikoqrafiyanın terminoloji bazasının zənginliyi müasir dövrdə istifadə olunan lüğətlərin tiplərinin və növlərinin rəngarəngliyi və müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Lüğətlərin növlərə bölgüsü problemi XX əsrin ortalarında tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Leksikoqrafiyada lüğətlərin təsnifi üçün aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır: 1) istifadə olunan dillərin sayı; birdilli, ikidilli

və çoxdilli lüğətlər; 2) lüğətdəki sözlərin verilmə qrupları. Əgər lüğət dilin, dialektin və ya texniki dilin bu və ya digər dərəcədə tam leksikasını əhatə edərsə, onda **lüğət ekstensiv** adlanır. Bütün leksika əhatə olunmadıqda və bu zaman hər dil üçün daha çox məlumat (tərif, ətraflı izah, tarixi məlumat və s.) verildikdə **lüğət intensiv** sayılır; 3) lüğət məqaləsindəki informasiyanın ümumi xüsusiyyətləri. Bu halda, lüğətlər ensiklopedik, filoloji növlərə bölünür. Leksikoqrafiyada birdilli, ikidilli, çoxdilli lüğət, lüğət vahidlərinin tematik qrupları, lüğət sözlərinin sahələri, ekstensiv lüğət, intensiv lüğət, ensiklopedik lüğət, filoloji lüğət kimi termin-söz birləşmələri də leksikoqrafiyanın terminoloji bazasına daxil olur.

LEKSİKOLOGİYA (SÖZCÜK BİLİMİ) – *Leksikologiya yunanca lexikos-söz və logos elm, təlim mənası bildirən sözlərin birləşməsindən yaranmışdır.* Dilin leksik sistemini tədqiq edən dilçilik şöbəsinə leksikologiya deyilir. Leksikologiyada dilin leksik sistemində sözün mövqeyi, mahiyyəti, inkişaf qanunauyğunluqları, tərkibi, mənşəyi, sözlərin mənacə qrupları, işlənmə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri araşdırılır. Leksikologiyada dilin lüğət tərkibi, əsas lüğət fondu və bunların qarşılıqlı əlaqəsi, lüğət tərkibinin inkişaf edərək zənginləşməsi tədqiq olunur.

LEKSİK SAHƏ (SÖZCÜKSEL ALAN) – Sözlər bir-biri ilə əlaqələnərək bir sıra əmələ gətirir ki, buna leksik sahə deyilir. Leksik sahə məfhum sahənin yalnız bir hissəsini əhatə edir, məfhum sahənin digər hissəsi başqa leksik sahədən ibarət olur.

LEKSİK-SEMANTİK SİSTEM (SÖZ-ANLAM SİSTEMİ) – Dilin leksik vahidlərinin bütün anlam əlaqələri, onların variantları, bir-birinə təsir və qruplaşdırma növləri, habelə dilin digər yarım sistemlərinə məxsus ünsürlərlə onların əlaqələri, semantik variantların yaranmasının şərait və

formaları leksik-semantik sistemi təşkil edir. Leksik-semantik termini bir tərəfdən semantik səviyyədə leksik, digər tərəfdən semantik sistem vasitəsi ilə ən kiçik vahidlərə bölünmə mənasını ifadə edir. Dilin leksik sistemində mənalar paradiqmatikada və sintaqmatikada təzahür edir. Dilin leksik-semantik sisteminin başlıca vahidi sözdür və sözün konkret leksik mənası ümumi kateqoriya - semantik məna və qrammatik məna bir-birindən fərqləndirilir. Lüğət tərkibi özlüyündə nisbi müstəqilliyə malik olan funksional yarım sistemlərdən təşkil olunur. Buna görə də leksik-semantik sistem dedikdə, müvafiq yarımistəmlərin hər bir unsurünün qarşılıqlı sistem daxilində bitkinliyi, əlaqələr birliyi, məcmusu nəzərdə tutulur. Fonetika və morfologiyadan fərqli olaraq dilin leksik səviyyəsində assistem faktları vardır və assistem hadisələr müasir nəzəri dilçiliyin nəzəriyyələrinə əsaslanaraq lüğət tərkibinin vahidləri obyektiv aləmdə baş verən dəyişmələri öz dinamik inkişafında əks etdirir: bir sıra sözlər passiv lüğət fonduna keçir, onun yerinə yeni vahidlər daxil olur, yeni mənaların meydana çıxması ilə yeni sözlər yaranır.

LEKSİK-SEMANTİK ÜSUL (SÖZ-ANLAM YÖNTEMİ) – Lüğətdə sözlərin yalnız lüğəti mənasının şərhinə nəzərdə tutulur. Leksik mənanın izahı aydın olmayanda qrammatik izaha müraciət edilir. Məsələn, lüğətdə *çəkmək* sözünün 12 mənası, *ayaq* sözünün 11 mənası qeyd edilmişdir.

LEKSİK-TERMINOLOJİ VAHİD (SÖZCÜKSEL-TERMINOLOJİ BİRİM) – Leksik vahid dilin daha konkret və əsas vahidi sayılır. Leksik-terminoloji vahidlər isə ümumişlək sözün zəminində yaranır. Dillərdə mövcud olan leksik-terminoloji vahidlər əslində materiyayı təşkil edən şeylərin adı, materiyanın atributudur. Bu prosesdə ümumişlək söz bir müddətdən sonra termin funksiyasında çıxış edir, informasiya kodlaşır və sözün yeni definitiv əlaməti yaranır.

Bununla da leksik terminoloji informasiyanı təyin etmək üçün hansı nəzəri bazada işlənməsi əsas götürülür. Leksik terminoloji vahidlərdə informasiya anlayışının mahiyyəti və məzmunu onun invariant olmasıdır. İnvariant dildən asılı deyil, yaradıcı düşüncənin inkişafı insan fəaliyyətinin dəyişməsi kimi amillər sözün leksik mənasının da dəyişməsinə səbəb olur. Konkret informasiya termini mənasında kommunikativ situasiyadan asılı olur.

LƏQƏB (LAKAB/ TAKMA İSİM) – *“Ləqəb” ərəb sözüdür, şəxsə əsl adından başqa xarici görünüşü, xarakteri, peşəsi və s. ilə əlaqədar olaraq verilən köməkçi ad mənasında işlənir.* Bu köməkçi ad kateqoriyası kommunikativ funksiya yerinə yetirir, fərdləri bir-birindən fərqləndirir. Ləqəblər başqası tərəfindən qoyulur. Təxəllüs də başqaları tərəfindən verilə bilər. Lakin verilmiş təxəllüsü onu daşıyacaq şəxsin qəbul etməsi vacibdir. Ləqəbdə isə bunun əhəmiyyəti yoxdur. Ləqəb, fərdə onun bu ləqəbi qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq verilir. Ləqəb insanların həyatındakı rəsmi adına sonradan əlavədir. Ləqəb də təxəllüs kimi hər adama aid olmur. Təxəllüsdən fərqli olaraq, ləqəb adamlara, onların peşəsinə, tutduğu mövqeyə, vəzifəsinə, zahiri görünüşünə, fizionomiyasına, xarakterinə və s. görə verilir. Ləqəb həm də qeyri-rəsmi, məhəlli xarakter daşıyır. Ləqəblərin fərdi -ailəvi, nəsli -məhəlli növləri vardır. Antroponimin bir növü, hər hansı bir şəxsin müəyyən əlamət, xasiyyət və ya hərəkətinə görə onu tanıyanlar tərəfindən verilmiş əlavə addır. Məsələn, lağlağı Məmməd (tarixi şəxsiyyət), Koroğlu, Dəli Həsən (“Koroğlu”), Topal Mövlanəli, Topal Ələmdar, Lal İsrəfil (S.Rəhimov) və s.

LİQATUR HƏRFLƏR (LİGATÜR HARFLER) – *Latın dilinə məxsus olan ligare sözü həmin dildə bitişmək, əlaqələndirmək mənasını bildirir.* Dilçilikdə liqatur termini ilə adlandırılan hərflər iki və daha artıq hərfin yanaşması,

yaxud da bitişməsi ilə bir səsi bildirən qrafemlərdir. Liqaturlar iki cür olur: qovuşma liqaturlar; yanaşma liqaturlar. Bir hərfin daxilində başqa bir hərfin bitişdirilməsi əsasında əmələ gəlmiş hərflər **qovuşma liqaturlardır**. Məsələn, “sağır nun” hərfi *n* və *q* hərflərinin bitişdirilməsi əsasında yaradılmışdır. İki və daha artıq hərfin vasitəsi ilə bir səsi bildirmək üçün işlədilən hərflər **yanaşma liqaturudur**. Məsələn, alman dilində *e, i, ey, sh-x* hərfini bildirir.

LİMNONİM (LİMNONİM) – *Limnonim yunanca “çay adı” mənasını bildirir*. Hidronimlərin bir növü olub hər hansı göl və nohurun xüsusi adına limnonim deyilir. Məsələn, Göy göl, Maralgöl, Sarıgöl, Ağgöl, Sarısu (axmaz), Qızılağac (axmaz) və s.

LİNKOS DİLİ (LİNKOS DİLİ) – *Linkos latın mənşəli linqva sözündən yaranıb kosmos dili mənasını ifadə edir*. Linkos süni dilin yaradılmasının məqsədi başqa planetlərin sakinləri ilə ünsiyyət saxlamaqdan ibarətdir. Linkos dili riyazi işarələr əsasında yaradılmışdır. İndiyə qədər elm aləmində başqa planetlərdə insan olması haqqında məlumat verilməmişdir.

LİNQVİSTİK SEMİOTİKA (GÖSTERGE BİLİMİ) – Təbii dili, onun işarələr sisteminin və üslubiyatı tədqiq edən sahə.

LİNQVOKULTUROLOGİYA (KÜLTÜREL DİL-BİLİMİ) – Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin problemlərini tədqiq edən dilin dünyada yayılması təsvirini öyrənən dilçilik sahəsidir. Linqvokulturologiyada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti, onların insanlar arasında ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birinə təsiri kompleks şəkildə təhlil edilir. Bu sahədə linqvistik kulturoloji, sosioloji və dil daşıyıcısı ilə qarşılıqlı açıq müsahibə metodlarından istifadə olunur. Xalqın mədəniyyətinin dildə əks olunması və möhkəmlənməsi faktlar əsasında araşdırılır.

LİŅQVONİMLƏR (DİL ADLARI) – Linqvonimlərə dil, dil ailəsi, dialekt (ləhcə), şivə və süni dil adları daxildir. Həm etnonim, həm də toponim (eləcə də onun müxtəlif növləri) onomastikaya daxil olduğundan etnonimlərdən, müəyyən qədər də toponimlərdən törəyən linqvonimlər dil adlarında xüsusi adlar kateqoriyasına mənsubdur. Dilin strukturu ilə birlikdə onun özü də, prinsip etibarilə, linqvistikanın anlayışlar sistemini təşkil edir. Dil ailəsi adları, bir qayda olaraq, etnonimlərdən yaranır: german dilləri, roman dilləri, slavyan dilləri, türk dilləri və s. Lakin bir sıra hallarda həmin adlar toponimlərdən əmələ gəlir: Ön Asiya dilləri, Cənubi Qafqaz dilləri və s. Dil adları da dil ailəsi adları kimi, adətən, həmin dilin mənsub olduğu etnosun adından götürülür: alman dili, fransız dili, özbək dili, qırğız dili və s. Dil adlarının toponimlərdən əmələ gəlməsi təcrübəsi mövcuddur: Azərbaycan dili, Yapon dili və s.

LİŅQVOSEMİOTİKA (LİŅGUASEMİYOTİK/ DİL-BİLİMSƏL GÖSTERGE BİLİMİ) – Burada dillər iki qrupa ayrılır: Təbii səslə dil; süni işarələrdən ibarət olan dil. Semiotikada işarə sistemlərində ən geniş yayılmış olan təbii dil etalon kimi qəbul edilir. Təbii dillərdən fərqli olaraq süni dillər morz əlifbası, korlar üçün Brayl əlifbası, Esperanto dili insanlar arasında ünsiyyəti çətinləşdirir. Semiotikada bunların xüsusiyyətləri və səbəbləri araşdırılır.

LİŅQVOTƏRCÜMƏŞÜNASLIQ (DİLBİLİMSƏL ÇEVİRİBİLİM) – Dilçilikdə milli cəhətlər nəzərə alınmaqla linqvistik tərcümənin nəzəri və praktik problemləri ilə məşğul olan şöbə. Tərcümənin obyektə görə iki növü vardır: bədii tərcümə və elmi tərcümə. Hazırda tərcümə iki üsulla aparılır : insan tərcüməsi və maşın tərcüməsi.

LORU DANIŞIQ (ARGO KONUŞMA) – Danışiq dil sistemində anlayışın mahiyyətini aydın başa düşmək üçün

loru danışiq terminindən istifadə olunur. Loru danışiq dilinin səciyyəvi xüsusiyyəti müxtəlif dialektlərdə danışanların ümumi bir nitqdən istifadə etməyə keçməməsi əsasında formalaşır. Loru danışiq məhdud dairədə deyil, aid olduğu dilin yayıldığı ərazidəki əhalisinin ünsiyyətində işlənir.

LORU DANIŞIQ SİSTEMİ (ARGO KONUŞMA SİSTEMİ) – Ədəbi dilin tərkibində olmayan, lakin adi danışıda işlənilib, emosionallığı, ifadəliyi artıran və nitqə rəngarənglik verən ünsürlər loru danışiq sistemi adlanır.

LORU SÖZLƏR (ARGO KELİMELER) – Ədəbi dil normalarına uyğun olmayan, məişət ünsiyyəti ilə əlaqədar olan, xalq arasında hamı tərəfindən işlənən, mənası aydın olan sözlərdir. Məsələn, qağa, dadaş, qanmaq, qafan, ləlimək və s.

LÜĞƏT (SÖZLÜK) – Lüğət sözlərin, terminlərin işarələnməsi, qeyd olunması baxımından məlumat kitabı, dil vahidlərinin toplusu, bütün dil vahidləri haqqında biliklərin ümumiləşdirilib qeyd olunma vasitəsi, dil vahidləri təşkilçilərinin toplusu, verbal və qeyri-verbal işarələr kompleksi kimi formalaşan xüsusi mətn, hipermətn vahidlərinin avtonom çoxluğuudur. Lüğət sözlər, morfemlər, idiom və söz birləşmələri daxil edilmiş, dil vahidlərinin toplanıb müəyyən qaydada (əlifba və ideoqrafik) düzölmüş semantik informasiya toplusu, məlumat və ya sorğu kitabıdır. Lüğətdə müəyyən qaydada sistemləşdirilmiş dil vahidləri və onlara aid məlumatlar verilir. Bu vahidlər lüğət tipindən asılı olaraq müəyyən qaydada düzölür, onların və adlandırdıqları predmetlərin mənalari açılır. Lüğət vahidlərinə dair informasiya semantik inventarlaşdırma prosesində müəyyənleşir. Semantik faktların mümkün toplulari lüğəti təşkil edir. Semantik inventar bütün semantik obyektlərin məlum şəkildə düzölüşüdür. Lüğətin hazırlanmasında üç mərhələ

əsas götürülür: 1) ideya; 2) sözlüyün hazırlanması; 3) kitab və ya elektron formaya salınmış sözlər kompleksinin yaradılması. Anlayışların məzmun planı baxımından lüğət morfemləri, sözləri, frazeologizmləri, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri özündə birləşdirir. Bütün bu dil vahidləri müəyyən qaydada düzülür, çoxtərəfli semantik informasiya ilə təchiz olunur. İnformasiya həm dil vahidləri, həm də onların arxasında duran gerçəklik fraqmentləri haqqında olur. Lüğət semantik inventarlar sistemində müəyyən bilikləri ümumiləşdirir və qeydə alır. Fəlsəfi, dini, siyasi və elmi-texniki biliklərin bir qismi həm də müəyyən etnosa aidliyi ilə seçilir.

LÜĞƏT MƏQALƏSİ (SÖZLÜK MAKALESİ) – Lüğətdə baş söz və ona verilən izah, təsvir, illüstrasiya lüğət məqaləsini yaradır. Lüğət məqaləsinin hazırlanmasında elmilik, tarixilik, sistemlilik, prinsipləri əsas götürülür. Lüğət məqaləsi yığcam və aydın olmalıdır. Lüğət məqaləsi lüğətdə əsas kompozisiya və kommunikativlik vahidi hesab olunur. Sözü formal və semantik xüsusiyyətlərini açmaq üçün misallar vermək, baş sözə yaxın olan sözlərə işarə etmək, əlavə arayışlar lüğət məqaləsinin komponentləridir.

LÜĞƏT TƏRKİBİ (KELİME HAZİNESİ) – Dildə olan sözlərin məcmusu dilin lüğət tərkibi adlanır. Dilin lüğət tərkibi əsas və əlavə hissələrdən ibarətdir. Əsas hissəyə daxil olan sözlər ən zəruri anlayışların adlarını bildirir. Bu cür söz və ifadələr dildə uzun müddət yaşayır və hamı tərəfindən başa düşülür. Dialektizmlər, arxaizmlər, loru sözlər, vulqarizmlər lüğət tərkibinin əlavə hissəsidir.

LÜĞƏT YUVASI (SÖZLÜK) – Bir lüğət məqaləsi şəklində təqdim olunmuş eyni kökdən olan sözlərin verilməsi.

LÜĞƏTÇİLİK (SÖZLÜKÇÜLÜK) – Lüğətçilik bir dildəki sözlərin hamısının toplayıb izah edən, mənasını müəyyən edən sənəddir. Lüğətçilik ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır. Ümumi lüğətçilik əsasında, xüsusi lüğətçiliyin müxtəlif növləri yaranır.

LÜĞƏTİN SÖZLÜYÜ (SÖZLÜĞÜN KELİME TABANI) – Lüğətin sözlüyü ədəbi dilin lüğət tərkibinin norması daxilində tərtib edilir və ədəbi dil əsas meyar kimi götürülür. Lüğətin sözlüyü dedikdə, lüğətdə izah ediləcək baş sözlərin siyahısı nəzərdə tutulur. Lüğətin məqsədindən asılı olaraq onun sözlüyünə ya ümumi sözlər, ya terminlər, ya da müəyyən semantik söz qrupları daxil edilə bilər. Lüğətlərin tiplərini dəqiqləşdirərkən sözlərin seçilməsi, yerləşdirilməsi, məqalənin hazırlanması və sözlüyün müəyyənləşdirilməsi əsasdır. Sözlüyün tərtibi və həcmi lüğətlərin məqsədinə və növünə görə müəyyən edilir. Sözlük üçün norma ədəbi dildir. Sözlərin müəyyən edilməsi, sözlərin seçilməsi, norma, lüğətin məqsəd və vəzifəsi ilə bağlıdır. Sözlük üçün sözlərin seçilməsində əsas sözün kommunikativ məzmunu, başqa sözlərlə leksik-sintaktik əlaqəsi, sözyaratma məhsuldarlığı nəzərə alınaraq əsas sözlərin toplusu yaradılır. Lüğətin hazırlanmasında sözlüyün toplanması əsasdır. Lüğətin məzmunu sözlük ilə bağlıdır. Sözlüyün tərkibi və həcmi lüğətlərin məqsədinə və növünə görə müəyyən edilir. Sözlüyün qurulmasında tətbiq edilən üsullar leksik və terminoloji sistemlərin müəyyən qanunauyğunluğunu əks etdirməyə imkan verir. Sözlükdə lüğətin məzmunu müəyyənləşir. Ona görə də sözlüyün tərtibində iki cəhət nəzərə alınır: sözlərin seçilməsi prinsipi və seçilən sözün lüğətin tipinə uyğun olması.

LÜĞƏTLƏRİN TİPOLOGİYASI (SÖZLÜKLƏRİN TİPOLOJİSİ) – Lüğətlərin tipologiyası lüğət tərtibinin tipologiyasını əks etdirir və 4 əsas kordinata əsaslanır. 1. Linqvistik. 2. Psixoloji. 3. Semiotik. 4. Sosioloji. Bu

koordinatlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Bunların hər birinin iki əlavə xüsusiyyəti vardır: 1. Lüğətin həmin tipologiyaya uyğunluğu; 2. Lüğətin hər tipinə münasibəti. Bu əlamətlər əsasında lüğətlərin tipologiyasında belə qarşılaşdırma aparılır: paradiqmatik- sintaqmatik, semasioloji-onomasio- loji, birdillilik-ikidillilik, kombinasiyalı-qeyri-kombinasiya- lı; Birinciyə sinonim və antonimlər lüğəti, leksik semantik qrup (məna sahəsi) lüğətləri, ikinciyə xüsusi normativ lüğət- arayış (orfoqrafiya və orfoepiya) lüğətləri daxildir.

LÜĞƏVİ ARXAİZMLƏR (SÖZLÜKSEL ARKA- İZMLER) – Sözün ifadə etdiyi anlayışla bağlı olan əşya və hadisənin qalması, lakin sözün özünün mənasının köhnəlməsidir. Məsələn, qaravü-kor, varmaq-getmək, arı-təmiz, yey-yaxşı, uyumaq-yatmaq və s. Azərbaycan dilində sözlərin arxaikləşməsi müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bəzi sözlərin özü, bəzi sözlərin isə mənası tamamilə arxaikləşir. Buna görə də lüğəvi arxaizmlər iki yerə ayrılır: leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər.

LÜĞƏVİ MƏNA (SÖZLÜKSEL ANLAM) – Dilin leksik tərkibinə daxil olan sözlərin təklikdə ifadə etdiyi konkret mənaya sözün lüğəvi mənası deyilir. Məsələn, kitab, qələm, torpaq, günəş, yer və s. Bu sözlərin ifadə etdiyi məna onların lüğəvi mənasıdır. Lüğəvi məna sözün ilk və başlıca mənasıdır.

LÜĞƏVİ VAHİD (SÖZLÜK BİRİMİ) – Müəyyən lüğəvi mənaya malik olan söz və sabit birləşmə. Məsələn, ata, su, gözəl, beş, mən, gəl, qulaq as, başa düş və s. kimi söz və birləşmənin hər biri bir lüğəvi vahiddir.

LYEZO(LYEZO) – Saitlə qurtaran sözlə saitlə başlayan sözün arasına səs artırılmasına lyezo deyilir.

MADDİ MƏDƏNİYYƏT LEKSİKASI (MADDİ KÜLTÜREL KELİME HAZİNESİ) – Maddi mədəniyyət leksikası maddi fəaliyyət və onun nəticələrini ifadə edən sözləri əks etdirir .

MAİL OX HECA (EĞİMLİ OK HECƏLERİ) – Şərti olaraq örtülü-açıq hecada ucu yuxarı istiqamətlənmiş, örtüsüz qapalı hecada ucu aşağı istiqamətlənmiş sola maili ox ilə göstərilmiş ox heca.

MAKRODİALOQ (MAKRODİYALOG / BÜYÜK ÖLÇEKLİ DİYALOG) – Bütövlükdə bədii əsərin quruluşunu əhatə edən dialoq. Dram əsərləri makrodialoq əsasında yazılır.

MAKROMƏTN (MAKROMETİN/BÜYÜK ÖLÇEKLİ METİN) – Makromətn mətnin içərisində təşkilədiçi komponentlər kimi çıxış edərək, mətnin təbiətini adekvat şəkildə təhlil etməyə imkan verir.

MAKROORONİMLƏR (MAKROORONİMLER) – Makroobyekt adları olub, ümumareal sistemində geniş funksional xarakterə malik adlar makrooronimlər adlanır. Bu qrup coğrafi adlar mikrooronimlərdən müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənən iki yarımqrupa ayrılırlar: elliptik coğrafi nomenisiz sadə oronimlər; elliptik coğrafi nomenli mürəkkəb oronimlər.

MAKROTƏRCÜMƏ (MAKROÇEVİRİ/ BÜYÜK ÖLÇEKLİ ÇEVİRİ) – Tərcümə yerdəyişmələri, yəni dil səviyyəsinə görə bir kateqoriyadan digərinə keçməkdir.

MAKROTOPONİM (MAKROTOPONİM/ BÜYÜK ÖLÇEKLİ YER ADI) – Böyük, uzun əraziyə malik olan coğrafi obyektlərin adları. Məsələn, Qafqaz, Orta Asiya, Sibir, Afrika və s.

MAŞIN DİLİ (BİLGİSAYAR DİLİ) – Maşın dili dedikdə, kodla yerinə yetirilən proses təsəvvür olunur. Buna görə də maşın vasitəsi ilə alınan bütün informasiyalar maşın dili adlanır. Burada hər cür informasiya deyil, ancaq insan əqli ilə dərk edilə bilən informasiya nəzərdə tutulur.

MAŞIN TƏRCÜMƏSİ (BİLGİSAYAR ÇEVİRİ) – Xüsusi proqram vasitəsi ilə aparılan tərcümə

MATRONİM (MATRONİM) – Ana adı əsasında düzələn xüsusi ad. Məsələn, Güllüoğlu, İntizaroğlu, Pərioğlu və s.

MEDIOL DİLİ (MEDIOL DİLİ) – İ.Vespart tərəfindən 1922-ci ildə bu süni dilin layihəsi hazırlanmışdır. Medi ol dili Avropa dilləri üzərində qurulmuş, dilin lüğət tərkibinin yaradılmasında iki və daha artıq Avropa mənşəli sözlərdən bir anlayış bildirən leksem yaratmaq prinsipi əsas götürülmüşdür.

MEMUAR-XATİRƏ TOPONİM (HATIRA YER ADI) – Tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli partiya və dövlət, ictimai-siyasi xadimlərin, klassik yazıçıların adlarını özündə əbədləşdirən toponim. Məsələn, Babək, Nizami, Füzuli, Sabirabad, Yusifoba, Cavid parkı, Cavad qapısı və s.

MENTALLIQ (ANLIQÇILIK) – Dünyanın xüsusi mənzərəsini düzəltməyi əhatə edən təfəkkür proseslərinin məcmusu.

METAFORA (EĞRETİLEME /METAFOR /MECAZ) – *Metafora yunan sözü olan metaphora sözündən olub “məna köçürülmə”si anlayışını ifadə edir.* Əşya və hadisələrin oxşarlığı əsasında yaranan məcazlara metafora deyilir. Metafora təfəkkürün müxtəlif əşya və ya hadisələr arasında mövcud olan, qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı olan, daxili və xarici bənzərliyinə əsaslanan məna köçürülməsi nəticəsində yaranan bədii ifadə vasitəsidir. Metafora predmet və hadisələrin, xasiyyət və əlamətlərin müxtəlif

cəhətdən oxşarlığına əsaslanır, əşyanın rəngi, forması, xarakteri, hərəkəti və s oxşar cəhətlər götürülüb başqasına aid edilir. Məsələn, Qızıl hörükləri atıb dalına, vüqarla addımlayır səhər yelinə. (M.Pahim) Bədii ədəbiyyatda yüksək obrazlılıq yaratmaq, bu və ya digər hadisəni daha təsirli ifadə etmək üçün metaforadan istifadə edilir. Metaforalar ümumi və xüsusi olur. Ümumi dildə işlənən və hamının istifadə etdiyi metaforalar **ümumi metaforalar adlanır**. Şair və yazıçıların poeziyada, yaxud da nəsr əsərlərində bədiiyliyi artırmaq üçün öz fərdi yaratdığı metaforalar **xüsusi metaforalardır**. Metaforaların struktur təhlilindən aydın olur ki, onlar, adətən, sabit söz birləşməsi formasında olur. Məsələn, Bakıda qoçu Nəcəfqulunun keçisi necə ərköyün idisə, Qarabulaqda da *Nəcəf bəyin çomağı heylə ərköyün* idi. Kişi öz acı saatlarını *gəcənin şirin nağıllarında* keçirir, *dadlı xəyallar* içində evinə dönürdü. (İ. Əfəndiyev).

METAFORİK MƏNA (EĞRETİ ANLAM /META-FOR ANLAM) – Metaforik məna oxşarlığına görə adların köçürülməsi, məlum olmayan predmetin hərəkət və keyfiyyətlərinin məlum olan əşyanın bənzər xüsusiyyətləri ilə dərk edilməsidir.

METAFORİK TOPONİM (EĞRETİLEMELİ YER ADI) – Bənzətmə yolu ilə yaradılmış toponim. Məsələn, Göytəpə, Göydələ, Düzyurd, Şeytanyurd, Qurddərə, Dənizdərə, Divdağ və s.

METAFORİKLƏŞMƏ (EĞRETİLEME) – Metaforikləşmə sözün məna tutumunun ondakı məcazi mənələrdən yaranmasına görə genişlənməsi və onun ekspressiv xassələrinin güclənməsidir. Metaforikləşmə dildə obrazlılıq yaradan kateqoriyalardan biridir. Leksik vahidin məcazi mənələrinin və ekspressiv əlamətlərinin qüvvətlənməsi hesabına onun semantik tutumunu gücləndirir. Bu prosesdə sözün keçid mənələri, leksik əhatəsi təyin olunur. Sözlərin müxtəlif

şəkildə mənalandırma halları obyektiv aləmin bu və ya digər hadisəsinə, obrazların xarakterinə, düşüncə və təfəkkür tərzinə uyğun formalaşır.

METALİŊQVİSTİK (ÜST DİL) – *Meta yunan mənşəli olub, vasitəli və ya sonra mənalarını ifadə edir.* Metalinqvistika isə dilçilikdə təbii, canlı dilə dair yazılmış tədqiqatlara görə müəyyənləşdirilən ikinci bir dil – ifadə sistemi kimi xarakterizə olunur. Buraya terminoloji sistem, mətn lingvistikası, səciyyəli leksika və ayrı-ayrı leksik qruplar daxildir.

METALİŊQVİSTİK FUNKSİYA (ÜSTDİL İŞLEVİ) – Kommunikativ aktda istifadə olunan funksiya, yaxud lingvistik sistemin təsirinə xidmət edən funksiya.

METATEZA (GÖÇÜŞME) – Tələffüz zamanı sözün tərkibində səslərin qarşılıqlı halda öz mövqelərini dəyişməsi hadisəsi metateza adlanır. Bu hadisə samitlə samitin və saitlə saitin arasında öz əksini tapır və danışığ dili üçün daha xarakterikdir. Məsələn, kirkik-kiprik, torpaq-topraq, yarpaq-yarpaq, Zəhra-Zərha, məşhur-məşhur, layihə-lahiyə və s.

METOD (METOD/YÖNTEM) – *Metod yunan sözü olub, “methodos” sözündən götürülüb “nəzəriyyə, təlim” mənalarını bildirir.* Metod gerçəkliyin təcrübi, nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və onların mənimsənilmə yollarının, üsullarının məcmusudur.

METADİL (ÜST DİL) – Təbii milli dili əvəz edən dil. Əksər hallarda elm və texnikanın hər hansı məhdud sahəsində qəbul edilmiş xüsusi dil.

METAKOMMUNİKASIYA (ÜSTİLETİŞİM) – Tö-rəmə-orijinalın invariant xüsusiyyətlərinin inkişafı.

METODOLOGİYA (METODOLOJİ) – Metod haqqında ümumi təlimlər metodologiya adlanır. Metodlar haqqında elm olub, onların nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına yönəlmişdir.

METONİMİYA (DÜZDEĞİŞMECE/ MÜRSELMECAZ/ AD AKTARIMI) – *Metonimiya yunan sözü olub, şəxsləndirmə, canlandırma mənalarını ehtiva edir.* Bənzəyiş əsasında deyil, iki və daha artıq əşyanın yaxınlığı, əlaqəsi əsasında mənənin bir sözdən başqa sözə keçirilməsi ilə yaranan məcazlara metonimiya deyilir. Metonimiyanın yaranmasında sözlər arasında əlaqə və yaxınlıq əsas götürülərək, bir sıra varlıqlar insan kimi canlandırılır. Bir əşyanın adının digər əşyanın yerində, onlar arasındakı zahiri və daxili əlaqəyə görə işlənməsidir. Metonimik söz özünü başqa anlayışlarla assosiyada təqdim edir. Bədi mətnin əsas komponentlərindən biri kimi metonimiya poetik təfərrüatın aydınlığına, obrazlı ifadənin mükəmməlliyinə səbəb olur. Metonimiya şeir dilində poetik nitqin ifadəlilik imkanlarını artıran üslubi vasitədir. Məsələn, Danışır Bakı. Qızıl sətirlər. Günəş utandı. Təbrizimin səngəri, Azərbaycan-Odlar yurdu, Azərbaycan- ana torpaq (H.Arif) və s.

MEZOORONİM (MEZOORONİM) – Orta əsrlərdə yaranmış oronim.

MEZOOYKONİM (MEZOOYKONİM) – Orta əsrlərdə yaranmış yaşayış məntəqə adı.

MEZOTOPONİM (MEZOTOPONİM) – Orta əsrlərdə yaranmış toponim.

MƏCAZ (MECAZ) – Məcaz sözün semantikasından irəli gələn linqvistik hadisədir. Məcaz sözün əsas mənasından yaranır və ona əsaslanır. Məcaz dilin həm zənginliyini, həm də ifadə qüdrətini təmin edən ən zəruri amil kimi sözün əsas, ilkin, həqiqi mənasından törəyir. Sözdə çoxmənalılığın mövcudluğu məcazın meydana çıxmasına zəmin yaradır. Hər bir çoxmənalı sözün mənələrindən biri əsas, ilkin, həqiqi, başqaları isə ikinci dərəcəli məcaz olur. Sözün əsas, ilkin, həqiqi mənası mətnsiz aydındırsa, çoxmənalılığı, məcazi mənaları mətn daxilində aydın olur. Sözün əsas ilkin mənası

əşyanı adlandırmağa xidmət edirsə, məcazi mənası onu təsvir etmək üçündür. Məcaz hiss, həyəcana, estetikaya, obrazlığa meyl göstərən insan təfəkkürün məhsuludur. Məcəzin meydana gəlməsi təfəkkürün obyektiv aləmdəki hadisələri, əlamətləri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə qabiliyyəti ilə bağlı psixoloji bir hadisədir. Bu zaman əşyanın, hadisənin əlaməti başqa bir əşya, hadisənin əlaməti üzərinə keçir və onu adlandırır. Məsələn, İtil gözlərimdən, bivəfa yarım! Get, atıl murdarın qan qucağına, *Zülm yuvasına*-od ocağına. (S. Vurğun). Bu saat mənim könlümdə güllər açılır, bülbüllər oxuyur. (İ. Əfəndiyev) Məcəzalar bir sistem olaraq sözlərin qazandığı əlavə mənalarla əlaqədardır. Məcaz mahiyyətinə görə iki çürdür: ümumi dil məcəzaları; bədii-estetik məcəzalar.

MƏCAZİ MƏNA (MECAZİ ANLAM) – Çoxmənalı sözlərdə sözün məna çalarlarından ilkin, əsas mənası deyil, sonra yaranan mənalar məcazi məna adlanır. Məcəzi məna denotat ilə dolayı yolla bağlanır, yalnız həqiqi mənanın vasitəsi ilə əlaqələnir, yəni bu mənanın anlaşılması üçün konkret mətnin mövcudluğu zəruridir.

MƏCAZLAR SİSTEMİ (MECAZLAR SİSTEMİ) – Mətnə və nətiqlik sənətində obrazlılığı yaratmağa xidmət edən vasitələr (metafora, metonimiya və s.) məcəzalar sistemi adlanır. Söz insanı əhatə edən predmet, hadisə və hərəkətləri adlandırmaqla yanaşı, onun haqqında obrazlı təsəvvür yaratma imkanına malikdir. Sözün obrazlı ifadə olunması onun məcazi mənası ilə bağlıdır. Sözün məcazi mənada işlənməsində istifadə olunan metafora, metonimiya, sinekdoxa şifahi nitqdə nətiqlik sənətində geniş istifadə olunur.

MƏCHUL NÖV (EDİLGEN ÇATI) – Bu növ feillərdə iş görəni qrammatik cəhətdən məlum olmur. Məchul növ feilləri düzəltmək üçün təsirli feillərə -il⁴, -in⁴, -n şəkilçilərinə biri artırılır.

MƏDƏNİYYƏT KONSTANTLARI (KÜLTÜR DE-ĞİŞMEZLERİ) – Mədəniyyəti xarakterizə edən əlamətlər, konseptlər birliyi. Bunlar elə konseptlərdir ki, çox qədimdən meydana gəlib bizim zəmanəyə qədər mütəfəkkirlərin, yazıçıların və sairələrin əsərlərində işlənilmişdir. Mədəniyyət konstanta aid olub, həm də daimi mədəniyyət prinsipidir.

MƏFHUM (MEFHUM/ KAVRAM) – Anlayış, əşya və hadisələrin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikası, obyektiv aləmdə mövcud olan cisim və hadisələrin insan şüurunda əksinə məfhum deyilir. Obyektiv gerçəkliyin insan beynində inikası o zaman məfhuma çevrilir ki, o sözlə ifadə olunur. Əşyaya aid əsas və mühüm əlamətlər məfhumda öz əksini tapır. Əşyanın əlamətləri insan təfəkküründə keyfiyyət, xüsusiyyət, münasibət və proses kimi dərk edilir.

MƏHDUD EKVİVALENTLİK (KISITLI EŞDEĞƏRLİK) – Dildə hər hansı tipli qeyri-universal xüsusiyyətlər arasında qarşılıqlı inflikasiya məhdud ekvivalentlik adlanır. Ekvivalentlik dünya dilləri arasında az təsadüf olunan hadisə kimi çıxış edir. Dillərdə az təsadüf edilən ekvivalent hadisələr, yəni dillərin müxtəlif xüsusiyyətləri arasında mühüm zəruri əlaqələrin göstəricisi kimi çıxış edən ekvivalent universalilər məhdud ekvivalentlik sayılır.

MƏHƏLLİ DİALEKT (YEREL LEHÇE) – Dil mövcudluğunun ərazicə məhdud formasıdır. Məhəlli dialektin spesifik fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri əsas lüğət fonduna bəzən uyğun olur, bəzən isə uyğun olmur. Buna görə də dialekt fərqlərinin yaranmasında ərazi amili aparıcı olaraq məhəlli dialekt yaradır.

MƏHKƏMƏ NATİQLİYİ (MAHKEME HİTABETİ) – Məhkəmə natiqliyinə prokuror, vəkil, müttəhim, şahid, xalq hakimi nitqi daxildir. Bu nitq formalarının bir qismi itihamedici, bir qismi müdafiəedici olur. Məhkəmə natiqliyi

müttəhimin müdafiəsi üzərində qurulur və vəkil nitqi kimi hüququ əsaslarla səciyyələnilir.

MƏHSULDAR ŞƏKİLÇİLƏR (İŞLEK EKLER) – Söz yaradıcılığında daha fəal iştirak edən şəkilçilər.

MƏİŞƏT SÖZLƏRİNİN TERMINLƏŞMƏSİ (GÜNLÜK KELİMELƏRİN TERİMLEŞMƏSİ) – Məişətdə işlənən adi sözlərin elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində elmi anlayışı ifadə etməsidir. Bu sözlər elmi-texniki terminlərə çevrildikdə terminologiyanın müəyyən sistemində yeni mənə kəsb edir, yəni sözlərin əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni mənə əlavə olunur. Belə sözlərin əvvəlki mənası ilə yeni mənası arasında qarşılıqlı əlaqə olur.

MƏİŞƏT-DANIŞIQ KOYNESİ (GÜNLÜK KONUŞMA) – Aparıcı dialekt əsasında əmələ gəlmiş ümumi dil.

MƏLUM NÖV (ETKEN ÇATI) – Feilin məlum növündə iş görən məlum olur. Bu növü düzəltmək üçün heç bir şəkilçidən istifadə olunmur.

MƏLUMATVERİCİ MONOLOQ (BİLGİLƏNDİRİCİ MONOLOG) – Bədii üslubda yazılmış məlumatverici monoloqun əsasında mühakimə durur. Məlumatverici monoloqu monoloji nitqin başqa növlərindən fərqləndirən başlıca cəhət mühakimə irəli sürməkdir. Bu cür monoloji nitq nümunələri öz quruluşuna görə giriş, sübut etmə və nəticə hissəsinə ayrılır.

MƏNA (ANLAM) – Məna müəyyən bir dildə istisnasız olaraq müəyyən işarənin və ya ifadənin verilmiş məzmunudur. Məna anlamın işarəsidir. Müəyyən səslənmənin müəyyən predmetlə əlaqəsidir, sözün, predmetə münasibətidir. Bir sözlə məna sözün inikasıdır. Sözün mənası gerçəkliyin insan şüurundakı inikasının məfhumu dərkədmə mərhələsidir. Bu mərhələdə sözün ümumi və eyni zamanda mühüm əlamətləri öz əksini tapır. Məfhum məzmunla qarşı-qarşıya

qoyulan denotatin, eləcə də danışanın dil formasında tələffüz etdiyi və dinləyənin ona verdiyi reaksiya situasiyası, ifadə olunan predmetin adla məzmun arasındakı münasibətdir. Məna isə xarici gerçəkliyin təfəkkürdə spesifik inikası olub, dil işarəsinin ayrılmaz və əsas hissəsi kimi konkret leksik-semantik sistem daxilində müvafiq funksiya yerinə yetirir. Ona görə də məna gerçəklik predmetinin şüurda inikası olub müəyyən səslənmə ilə qırılmaz əlaqədə olması nəticəsində dil faktı olaraq təşəkkül tapmışdır.

MƏNA ÇALARLIĞI (ANLAM TÜRLEİ) – Bir sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığı adlanır. Mənalara anamlar üçün işarələyən funksiyasına malik olur. Həm də hər bir konkret anlama mənaların əlaqəsi həmişə müvəqqəti, ötəri olur, şəraitlə əlaqələr olur və assosiasiyalara əsaslanır. Dil işarələri isə mənalar üçün işarələyən hesab olunur. Dil işarəsi ilə mənaların əlaqəsi danışmaq aktına qədər mövcud olur, uzual hesab edilən bu əlaqə kollektivin bütün üzvləri üçün eyni, sabit olur. Hər dəfə ünsiyyət prosesində təzahür etsə də bu əlaqə sabitdir.

MƏNA DARALMASI (ANLAM DARALMASI) – Tarixi inkişaf prosesində sözün ilk mənasına nisbətən dar məna ifadə etməsi prosesidir.

MƏNA DƏYİŞMƏSİ (ANLAM DEĞİŞMESİ) – Tarixən sözün ifadə etdiyi ilk mənasında baş vermiş semantik proseslər məna dəyişməsi adlanır. Dildə sözlərin mənalarında baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Sözdə məna dəyişməsi iki şəkildə baş verir. Birincisi, söz öz əvvəlki mənasından tamamilə ayrılıb yeni məna kəsb edir. İkincisi söz ilk mənasından qismən ayrılır.

MƏNA ƏLAQƏSİ (ANLAM İLİŞKİSİ) – Məna əlaqəsi dedikdə, sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantika nəzərdə tutulur.

MƏNALANDIRMA (ANLAMLANDIRMA) – Sözlərin müxtəlif şəkildə mənalandırma halları obyektiv aləmin bu və ya digər hadisəsinə, obrazların xarakterinə düşüncə və təfəkkür tərzinə uyğun formalaşır.

MƏNANIN GENİŞLƏNMƏSİ (ANLAM GENİŞLEMƏSİ) – Tarixi inkişaf prosesində sözlərin məna genişlənməsində baş verən semantik hadisəyə məna genişlənməsi deyilir.

MƏNANIN XÜSUSİLƏŞMƏSİ (ANLAMIN ÖZELLEŞMƏSİ) – Müəyyən sözün yeni məna qazanması nəticəsində onun əvvəlki mənası arxa plana keçir və sözün mənası xüsusiləşir.

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT LEKSİKASI (MANEVİ KÜLTÜREL KELİME HAZİNESİ) – Şüur, mənəvi istehsal (idrak, mənəviyyat, maarif, hüquq, fəlsəfə, mifologiya) sahələrini əhatə edir.

MƏNİMSƏMƏ (BENİMSEMƏ) – Alınma terminlərin alan dilin yazı normalarına uyğunlaşdırılmış yazılışının tənzimlənməsidir. Həmin qaydaların əsasını isə fonetik, qrafik və qrammatik prinsiplər təşkil edir.

MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİSİ (İYELİK EKİ) – Əşyanın hansı şəxsə mənsubluğunu, aidliyini bildirən qrammatik şəkilçilər ismin mənsubiyyət şəkilçiləri adlanır. Bütün hallarda mənsubiyyət şəkilçili isimlər özündən əvvəl gələn və yiyəlik halda işlənən əvəzlik və isimlə bağlı olur. Azərbaycan dilində bəzi ikihecalı sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən kökdə işlənən sait düşür.

MƏNTİQ (MANTIK/BİLİNÇ) – Düzgün təfəkkür, onun şüurlu və inkişaf qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Məntiq elminin mövzusu təfəkkür prosesidir. Məntiq düzgün təfəkkürün forma və qanunlarını öyrənməklə obyektiv

gerçəkliyin beynimizdə adekvat inikasına kömək edir. Dil isə təfəkkürün maddi formasıdır.

MƏNTİQİ VURĞU (BELİRTME VURGUSU/ TÜMCE VURGUSU) – Cümlədə xüsusi məna çalarlığı ifadə etmək məqsədi ilə cümlə daxilindəki müəyyən sözü başqalarından tələffüzcə fərqləndirmək üçün sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən daha qüvvətli tələffüz olunmasına məntiqi vurğu deyilir. Cümlədəki məntiqi vurğu sərbəst olduğundan hər bir sözün üzərinə düşə bilər və bu zaman cümlə bir neçə məna bildirir. Ona görə də məntiqi vurğu cümlədə ifadə olunan fikri müxtəlif mənalarda anlamağa imkan verir.

MƏNTİQİ-NƏZƏRİ KRİTERİYA (MANTIKSAL TEORİK KRİTERİ) – Bu kriteriyada sözün definitiv termin olub-olmamasını yoxlamaq məntiqi mülahizələrə əsasən müəyyənləşdirilir. Həmin mülahizələr teorem adlandırılır. Məntiqi teoremin isbatsız qəbulu bu kriteriyanın çatışmazlığıdır. Bu kriteriya məntiq aksiomlar kriteriyası da adlandırılır.

MƏNTİQİZM CƏRƏYANI (MANTIK AKIMI) – Dilçiliyin məntiqlə konkret əlaqəsi əsasında məntiqizm cərəyanı yaranmışdır. Bu cərəyanı görə dil nəzəriyyəsinin başlıca problemləri məntiq elminin tələbləri əsasında müəyyənləşdirilir. Məntiqizm cərəyanı dilin quruluşuna, morfoloji əlamətlərə və cümlə növlərinə deyil, onların semantikasına üstünlük vermişdir. Ona görə də həmin cərəyanın təsiri altında yazılan qrammatikalarda semantikanın izahı qrammatik tədqiqatlara nisbətən üstünlük təşkil edir.

MƏSAFƏLİ METATEZA (MESAFELİ GÖÇÜŞME) – Yanaşı olmayan səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə məsafəli metateza deyilir. Məsələn, həyat-həyəət, nəsir-nəsr, nəsil-nəsl, hərif-hərf, avstriyalı-avstraliyalı, eynşteyin-eynşteyn, fakt-faktor, adresant-adresat və s.

MƏSDƏR (MASTAR/ADEYLEM/ İSİM FİİL) – Məsdər həm feilin, həm də ismin xüsusiyyətlərini daşıyan feil formasına deyilir. Feilin kökünə -maq, -mək şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

MƏŞRUT VURĞU (DEĞİŞKEN VURGU) – Müəyyən fone-tik və morfoloji şərtlərdən asılı olan vurğu məşrut vurğu adlanır.

MƏTN (METİN) – Müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan cümlələr birliyi. Məna mütləq tamliq kimi mətnin funksiyası şəklində təyin olunur. Mətn tam bitmiş bir fikir ifadə edir, cümlə isə məhz mətn tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif tipli daxili semantik-qrammatik qarşılıqlı əlaqələri sayəsində özündə müəyyən informativ dəyər ehtiva edir və semantik informasiyanın qəbul olunması prosesində əsas amil kimi çıxış edir. Mətn sintaktik kompleks olaraq digər sintaktik kompleks olan cümlələrin müəyyən semantik çatışmazlığını aradan götürür. Mətn semantik paradiqmanın makrosintaksisdə əks olunmasıdır.

MƏTN DİLÇİLİYİ (METİN DİL BİLİMİ/ BETİKSEL DİLBİLİM) – Dilçilik ədəbiyyatında öz tərkibinə iki və daha çox cümlə daxil edən və tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan birlik, cümlələr ittifaqı kimi xarakterizə edilir. Mətn dilçiliyində ayrıca cümlənin və onun son parametrlərinin, cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə işlənmə prinsipləri təhlil edilir. Məsələn, hər hansı ədəbi mətn prinsip etibarilə həm sintaktik, həm fone-tik, həm leksik, həm də morfoloji aspektlərdə təhlilə cəlb oluna bilər. Mətn dilçiliyində həm cümlə, həm də mürəkkəb sintaktik bütöv eyni yarısa aid edilir. Yəni, mürəkkəb sintaktik bütöv sintaktik yarusdur, cümlə isə aradakı vahiddir.

MƏTN KOMPONENTLƏRİ (METİN BİLƏŞENLERİ) – Müstəqil cümlələr arasındakı məntiqi sintaktik əlaqə yaradan komponentlər mətnin əsasını təşkil edir. Onun iki

tipi - əvvəlki komponentin predikatın inkişafından doğan mətn progressiyasını həyata keçirən zəncirvari əlaqə və mətn komponentlərinin subyekt və predikat hissələrinin ardıcılığı ilə xarakterizə olunan əlaqə üsulu geniş yayılmışdır. Bu əlaqə tipləri mətni reallaşdırmağa imkan verir.

MƏTN QURUCULUĞU (METİN YAPILANDIRILMASI) – Mətn quruculuğunun qanunauyğunluqları ciddi qaydalardan deyil, məhz mətnin özünün kommunikativ səviyyəsindən asılı olduğu nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, mətn statik vahid deyil, sərhədləri müvafiq kommunikativ məqsədlə təyin olunan, hərəkətli kommunikativ vahid kimi özünü büruzə verir.

MƏTNİN KOHEZİYASI (METNİN BAĞDAŞIKLIĞI) – Mətnin koheziyası komponentlərin mətdaxili əlaqələri və bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Xüsusilə, komponentlərin məna və struktur əlaqə tipinin köməyi ilə onların bağlandığı əlaqələr əsasında mətn yaranır. Burada mətdəki komponentlərin həm sintaktik, həm də məntiqi sintaktik əlaqə üsulları bir-biri ilə sıx əlaqəli şəkildə özünü göstərir. Sintaktik əlaqə zamanı mətn komponentlərinin konkret əlaqə üsulları, məntiqi sintaktik əlaqə zamanı əsas etibarlı ilə komponentlərin yerləşdirilməsi ön plana keçir. Komponentlər arasındakı semantik məna əlaqəsini və struktur əlaqəni təmin edən mətn yaradıcı faktorlar mühüm rol oynayır.

MƏTNİN MƏZMUNU (METNİN İÇERİĞİ) – Mətnin kommunikasiya aktında iştirak edənlər tərəfindən neçə şərh olunduğu və yaxud necə başa düşüldüyü ilə təyin olunur. Koqnitiv bilikləri, eləcə də kommunikasiya aktının həyata keçirdiyi şərait nəzərə alınmaqla hansı informasiyanın bu mətdə əlaqələndirilməsi öz əksini tapır.

MƏTNİN PROGRESSİYASI (METNİN İLERLEYİŞİ) – Əlaqəli mətnin elə bir ardıcıl arasıkəsilməz hərəkəti

nəzərdə tutulur ki, onun heç bir məqamında özündən əvvəlki sintaktik əlaqələrə ehtiyacı qalmasın.

MƏTNİN REKVİZİTLƏRİ (METNİN GEREÇLERİ) – Konkret təsvirin yalnız kontekstdə tapan dəyişkən vahidlər.

MƏTNİN STAQNASIYASI (METNİN DURGUNLUĞU) – Mətnin ardıcıl progressiyasının qarşısını kəsən elementlərin və mətnin daxili eynicinsliyini təmin edən cəhət.

MƏTNŞÜNASLIQ (METİN BİLİM) – Tarixi sənədlərin, tarixən yazılmış hər hansı elmi və bədii əsərlərin mətninin dəqiqləşdirilməsi, tədqiqi və təhlili ilə məşğul olan filoloji elmdir. Mətn tarixini öyrənmək, əsas mətnin və onun variantlarını, müəllifini və yazılma zamanını müəyyənləşdirmək, nəşrin tipinə uyğun olaraq mətni hazırlamaq məqsədini daşıyır. Qədim abidələrin, tarixi əsərlərin mətnini bərpa edərkən əsərin yazılması dövrü, sonralar hansı dəyişikliklərə məruz qaldığı mətn əsasında müəyyənləşdirilir. Dilçiliyin nailiyyətləri mətnşünaslığın bir sıra nəzəri və praktik problemlərinin həlli üçün vacib olduğu kimi, elmi mətnşünaslıq tədqiqatları da dilçilik üçün zəruridir. Dilçiliklə bağlı bir çox tədqiqat problemləri mətnşünaslıqla əlaqə əsasında sübut edilir.

MƏTNYARADICI FAKTORLAR (METİN OLUŞTURAN ÖGELER) – Buraya inversiya, təkrarlar, xiazm bir sıra struktur-qrammatik göstəricilər, işarə əvəzlilikləri, qüvvələndirici ədatlar və s. aiddir.

MİFOLOJİ AD (MİTOLOJİK AD) – Əfsanəvi tarixi hadisə, şəxsiyyət adı ilə bağlı yaranmış xüsusi ad. Məsələn, Andromeda, Uçan Balıq, Herkules (bürc adları); Zümrüd quşu, Səməndər quşu, Qırat, Dürat (zoonim); Dədə Qorqud, Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin (antroponim).

MİKRODİALOQ (KÜÇÜK ÖLÇEKLİ/ MİKRO Dİ-YALOG) – Bir neçə nəfərin qısa mükaliməsindən ibarət dialoq.

MİKROETNONİM (KÜÇÜK ÖLÇEKLİ HALK ADI/ MİKROETNONİM) – Hər hansı millətin yaranmasında iştirak edən qəbilələrin, tayfaların, tirələrin və etnik qrupların adları.

MİKROHİDRONİM (KÜÇÜK ÖLÇEKLİ SU ADI/ MİKROHİDRONİM) – Mikro areallarda işlənən hidronim.

MİKROORONİMLƏR (MİKROTOPONİM /KÜÇÜK ÖLÇEKLİ YER ADI) – Mikrooronimlər tam xüsusi ada çevrilməyən, ümumi sözlərlə xüsusi coğrafi adlar arasında ara mövqe tutan söz qrupudur. Əsasən konkret areallarda yaşayan kollektivlərə aiddir.

MİKROTOPONİM (MİKROTOPONİM/ KÜÇÜK ÖLÇEKLİ YER ADI) – Kiçik, yaxud məhdud dairədə yerli əhaliyə aydın olan adlar. Məsələn, Bərdənin mikrotoponimləri, Şuşanın mikrotoponimləri, Qarabağın mikrotoponimləri və s.

MİKROTOPONİMİYA (MİKROTOPONİMİ) – Dar areallarda işlənən toponimlərin cəmi.

MİQDAR SAYLARI (MİKTAR SAYILARI) – Miqdar sayları əşyanın miqdarını bildirir və neçə, nə qədər suallarından birinə cavab verir. Miqdar saylarının aşağıdakı növləri var: müəyyən miqdar sayları, qeyr-müəyyən miqdar sayları, kəsr sayları.

MİLLİ REALİLƏR (ULUSAL YAŞAMI İFADE EDEN KELİMELƏR/ REALİA) – Hər hansı sosial, icma, etnik qrupa aid olan spesifik predmet, ənənə və adətləri bildirən söz və söz birləşmələri milli realilər adlanır. Milli realilərin əksəriyyəti milli varlığı əks etdirən ekvivalentsiz leksikaya aiddir.

MODAL SÖZLƏR (MODAL KELİMELƏR) – Danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibətini bildirən

sözlərə modal sözlər deyilir. Modal sözlər ümumiləşmiş qrammatik mənası olan sözlərdir, leksik mənadan məhrumdur.

MODEL (MODEL/ ÖRNEK) – Hər hansı bir dil vahidinin tərkib hissələrini ardıcıl surətdə yerləşdirilməsinin göstərən sxem.

MODELLƏŞDİRMƏ (ÖRNEKLEME) – Mürəkkəbliyi ilə fərqlənən, müşahidə olunmayan obyektin sxematik surətdə əks etdirilməsində ibarət olan elmi üsul.

MONOFTONQ (TEK ÜNLÜ/TEK SESLİ) – Monofonqlar o saitlərə deyilir ki, onların tələffüzündə danışıq üzvlərinin vəziyyəti, məxrəc dəyişməz qalır.

MONOGENİZM (TEK KÖKENLİLİK/ EŞ SOYLULUK) – *Monogenizm yunanca “mono”-tək, vahid, “genos”- “mənşə”, əmələgəlmə” sözlərindən yaranmışdır. Vahid bir dilin şaxələnməsindən yaranan dillər.*

MONOQLOT (TEKDİLLİ) – Ancaq öz ana dilini bilən adam monoqлот adlanır.

MONOLINQVİZM (TEK DİLLİLİK) – Xalqın ancaq bir dildən istifadə etməsi monolinqvizm- tək dillilik hadisəsidir.

MONOLOJİ NİTQ (TEKLİ KONUŞMA) – Monoloji nitqdə hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məlumat, problem və s. bir nəfərin rabitəli, ardıcıl geniş və qısa nitqi kimi özünü göstərir. Monoloji nitqin quruluşu, tələb və xüsusiyyətinə görə bir çox növləri vardır: məlumat, çıxış, mühazirə, məruzə. Məruzə- irəlicədən hazırlanıb söylənilən nitq; Mühazirə-hər hansı bir elmi məlumatın auditoriyada şərhli; Məlumat –müəyyən məsələ ilə bağlı arayış, bildiriş, izahat; Çıxış-iclasda söylənilən nitq, məruzə, verilən məlumat;

MONOLOQ (MONOLOG/TEKLİ KONUŞMA) – *Monoloq latınca “mono” - bir, “loqos” nitq deməkdir. Təklildə öz-özünə söylənən nitq, yaxud bir adamın dinləyiciyə*

xitabən söylədiyi uzun nitq. Şəxsin öz fikrini, mülahizələrini ardıcıl surətdə şərh etməsidir. Monoloq fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqi olur, nitqin məzmunu ilə ifadəliliyi üzvi şəkildə birləşir.

MONOPREDİKATİVLİK (TEKYÜKLEMLİLİK) – Monopredikativlik cümlənin quruluşunda dondurulmuş relik, polopredikativliyin və kvazipredikativliyin əlamətlərini saxlayan elementləri içində əritməyə çalışın quruluşdur. Bu əsasən söz sırasının pozisiyalarının yerdəyişməsi, yeni funksiyaların meydana çıxması, cümlədə intonasiyada rolun artması və başqa vasitələrlə tərifə keçirilir. Bu zaman polipredikativlik monopredikativ quruluşun içində mühafizə olunur.

MONOSEMANTİK FRAZEMLƏR (TEKANLAMLI DEYİMLER) – Dildə bir məna ifadə edən frazemlər.

MORF(BİÇİM) – Morf sözün ən sonuncu mənalı hissəsidir, yəni sözün öz mənasını itirmədən bölünə bilməyən hissəsidir.

MORFEM (BİÇİM BİRİMİ/ MORFEM) – *Morfem yunanca morphe –forma, qəlib sözündəndir.* Sözün müəyyən mənaya malik olan və kiçik üsürlərə bölünə bilməyən hissəsinə morfem deyilir. Dil təfəkkürünün daha kiçik hissələrə bölünməyən morfoloji elementidir. Morfem həm vahidlər sinfi, həm də vahiddir. Bu sinifdə olan hər bir morf allamorf adlanır. Deməli, morfem allamorflara nisbətən daha ümumi vahiddir. Morf sözün ən sonuncu mənalı hissəsidir, yəni sözün öz mənasını itirmədən bölünə bilməyən hissəsidir. Morfemlər dilin quruluşunda sistem təşkil edir. Onlar söz tərkibində bir məna ətrafında birləşir. Bu termini dilçiliyə XIX əsrin 80-ci illərində Boduen de Kurtene gətirmişdir.

MORFEM KOMBİNATORİKASI (BİÇİM BİRİMLERİNİN BİLEŞİMİ) – Morfemlərin kombinatorikası bölünmüş mənalı olan sözlərin yaradılma vasitəsidir. İkitərəfli

vahid olan morfemlərin kombinatorikası fonemlərin eyni-cinsli olmaması ilə müəyyənləşdirilir. Morfemlərin söz daxilində birləşməsi həmin dilin morfoloji qaydaları əsasında baş verir, bu qaydalar formayaratma proseslərində həyata keçirilir. Formayaratma prosesində eyni bir sözün mənalı morfemi daimi və kəmiyyətə məhdudlaşdırılmış morfemlərlə birləşməsi baş verir. Yaxud da bu prosesdə mənalı morfem köməkçi morfeminə də birləşir və morfem kombinatorikası yaradır.

MORFEMİN TIPLƏRİ (BİÇİMBİRİM ÇEŞİTLƏRİ) – Söz tərkibindəki funksiyasına görə morfemlər iki qrupa ayrılır: kök morfemlər; budaq morfemlər. Kök morfemlər müstəqil, budaq morfemlər isə asılı xarakterə malikdir. Kök morfemlər müstəqil olduqları üçün asılı deyil, onların hər biri ayrılıqda müəyyən leksik məna bildirir. Real mənalı morfemlər müstəqil surətdə məfhumları ifadə edə bilər. Buna əsasən morfemlər üç məna tipinə ayrılır: real mənalı morfem, derivativ mənalı morfem, relyativ mənalı morfem. Məsələn, düz-ən-lik-lər, ba-xı-cı-lar, oxu-cu-lar, ya-zı-çı-lar, ki-tab-ça və s.

MORFOLOGİYA (BİÇİMBİLİMİ/ MORFOLOJİ) – *Morfologiya yunanca “morphē”- “forma”, “qəlib” və “loqos”- “elm”, “təlim” mənalalarını bildirən sözlərin birləşməsindən yaranmışdır.* Cümlədə sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi qaydalarının cəmi və bu qaydalardan bəhs edən dilçilik şöbəsi morfologiya adlanır. Morfologiyada söz dilin qrammatik quruluşunu, onun morfoloji sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istiqamətində öyrənilir. Leksikologiyada sözün semantik qrupları, yaranma mənşəyi, işlənmə xüsusiyyətləri həlledicidirsə, morfologiyada sözün yalnız morfoloji-qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Morfologiyada sözün struktur əlamətlərini, müxtəlif formalarını tədqiq edərkən onun leksik mənasına əhəmiyyət verilmir, başlıca olaraq abstrakt və ümumi anlayışların dildə

sistem şəklində mövcud olan ifadə formaları və qrammatik mənası əsas götürülür. Morfologiya sözün konkret semantikasını deyil, ümumi qrammatik mənalara və bu mənalara tam paradigmatlı ifadə formalarını öyrənir. Dilin qrammatik quruluşu təkcə cümlədə sözlər arasındakı əlaqədə deyil, həm də ayrılıqda onların nitq hissələri üzrə təsnifində məna və məzmun quruluşunda özünü göstərir. Morfologiyada sözün formaları, onların dəyişmə şəkilləri tədqiq edilir, ona görə də morfologiya sözün forması haqqında linqvistik təlimdir.

MORFOLOJİ DİFERENSİASIYA (BİÇİMBİLİMSSEL AYRIŞMASI) – Morfoloji diferensiasiya söz formalaşmasında və şəkilçi sistemindəki dəyişikliklər arasında olur. Belə diferensiasiya iki formada öz əksini tapır: Şəkilçilərdəki diferensiasiya morfoloji kateqoriyaların yaranmasını və təsnifləndirilməsini ehtiva edir; Söz yaradıcılığında dil dəyişməsi, diferensiasiya hər şeydən əvvəl söz yaratma qanunauyğunluqlarının tərkibindən gələn bütün dəyişikliklərlə əlaqəlidir.

MORFOLOJİ ƏLAMƏT (BİÇİMBİLİMSSEL ÖZELLİK) – Ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalarla yanaşı, hər bir nitq hissəsinə aid sözdüzəldici vasitələr də nəzərdə tutulur.

MORFOLOJİ KATEQORİYALAR (MORFOLOJİK KATEGORİLER/ BİÇİMBİLİMSSEL KÜMELER) – Morfoloji kateqoriyalar sözlərin əsas mənasına istinad etməklə onların qarşılaşdırma prinsipinə əsaslanır. Morfoloji kateqoriyalar bütün dillərin hamısında eyni formada deyil. Məsələn, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının 6, alman dilində 4, gürcü dilində 7 forması var. Bu fərqlilik ayrı-ayrı dillərin təbiətindən irəli gələn xüsusiyyətləridir.

MORFOLOJİ NEOLOGİZMLƏR (BİÇİMBİLİMSSEL NEOLOGİZM) – Bədii üslubda yazıçının həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən istifadə edərək söz yaradıcılığı prosesində üslubu məqsədlərlə neologizmlər

yaratma prosesi morfoloji neologizmlər adlanır. Məsələn, qazmaçı, kötükçüsü, ölməzlik, oxşarsızlıq, könüldaş, əsir-daş, gündəş, sinifdaş və s.

MORFOLOJİ MOTİVLƏŞMƏ (BİÇİMBİLİMSEL MOTİFLEŞME) – Düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sözdüzəltmə strukturunda təzahür etməsidir. Morfoloji oxşarlıq burada əsas yer tutur, morfoloji motivləşmə əsasında dildə olmayan vahidlər yaranır. Müasir dillərdə morfoloji motivləşmə beynəlmiləl səciyyəli vahidlərdə də özünü göstərir. Məsələn, general-direktor, general- leytenant, videokamera, radioteleqram və s.

MORFOLOJİ PRİNSİP (BİÇİMBİLİMSEL PRİNSİP) – Məqam və şəraitlə əlaqədar olaraq müxtəlif çalarlıqda tələffüz olunan dil vahidlərinin, xüsusən sözlərin və şəkilçilərin vahid formada morfoloji quruluşa uyğun olaraq bir cür yazılışına morfoloji prinsip deyilir. Ümumiyyətlə, morfoloji prinsip müxtəlif çalarlıqda tələffüz olunan söz və şəkilçilərin deyildiyi kimi deyil, vahid qaydada, bir formada yazılması prinsipidir. Bu prinsip müxtəlif morfemlərdə olan səs dəyişmələrinin yazıya keçməsinə yol vermir. Məsələn, qızlar-qızdar sözü iki şəkildə tələffüz olunur, ancaq bir cür qızlar kimi yazılır.

MORFOLOJİ ŞƏRAİT (BİÇİMBİLİMSEL DÜZEN) – Sözlərə morfoloji vahidlərin-şəkilçilərin birləşdirilməsi şəraitidir. Şəkilçilər həm söz köklərinə, həm də şəkilçi qəbul edərək düzəlmiş və ya dəyişilmiş sözlərə bitişdirilir.

MORFOLOJİ-SİNTAKTİK KONVERSİYA (MORFOLOJİK -SENTAKTİK KONVERSİYON/BİÇİM BİLİMSEL –SÖZDİZİMSEL DÖNÜŞME) – Bu prosesdə bir nitq hissəsinə mənsub olan söz digər nitq hissəsinə keçdikdə həmin nitq hissəsinə xas olan qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul edir. Yəni, hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub sözün başqa nitq hissəsinə keçərkən həmin nitq

hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul etməsi ilə yaranır, konversiyaya uğrayan söz substantivləşmə zamanı hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və ya xəbərlilik şəkilçilərini, verballaşma zamanı isə inkarlıq, növ, zaman, şəxs və s. şəkilçilərini qəbul edir.

MORFONOLOGİYA (MORFONOLOJİ/ BİÇİM-BİLİMSEL SESBİLİM/SES-BİÇİM BİLGİSİ) – Morfevlərin sırası, funksiyası, qrammatik mənası, sözdəyişmə və sözyaratma paradigması, morfevlər arasındakı əlaqə morfolojiyada, morfevlərin səs tərkibi, heca strukturası, morfemikadakı fonotaktika, vurğu, ahəng qanunu, hecalanma, fonetik hadisələr və bunların dildə yaratdığı morfonoloji normalar və qrammatik-semantik münasibəti morfonologiyada araşdırılır. Morfevlərin yaranma və transformasiya yolları, morfonoloji rekonstruksiya və etimologiya ilə tədqiq olunur. Morfonologiya baxımından aparılan rekonstruksiyalar dilin mükəmməl səs quruluşunun və cilalanmış morfoloji sistemini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu zaman dilin tarixi, dialekt və folklor abidələri, yaxın və uzaq dillərin tipoloji tədqiqi əsas götürülür. Morfonologiyanın müstəqil dilçilik bölməsi kimi tanınması N.S.Trubetskoyun adı ilə bağlıdır. Dilçilikdə ilk dəfə olaraq morfonologiya xüsusi bölmə kimi ayrılmış, onun məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir.

MOSKVA DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (MOSKOVA DİLBİLİM EKOLÜ) – Moskva dilçilik məktəbinin banisi Filip Fyodoroviç Fortunatov (1848-1914) olmuşdur. Gənc qrammatiklərin görüşlərini davam etdirirdi. Müqayisəli dilçilik sahəsində tədqiqatlar aparırdı. Dilləri tiplərinə görə aşağıdakı kimi bölürdü: 1) aqlütinativ dillər (Ural-Altay). 2) flektiv -aqqültinativ dillər (sami dillər). 3) flektiv dillər (hind-Avropa dilləri). 4) kök dillər (Çin, Siam və s. dillər). 5) polisintetik dillər (Amerika hindularının dilləri)

MOTİVLƏŞMƏ (MOTİFLEŞME/GÜDÜLENME) –

İnsan şüurunda ortaya çıxan yeni informasiyanı başqasına ötürmək istəyi bu informasiyanı ötürənin fikrinin əsaslandırılmasını, motivləşdirilməsini şərtləndirir. Motivləşmə dil daşıyıcıları üçün səslənmə ilə məna arasında əlaqəsi izah edilə bilən sözlərin əlamətlərindən biri olduğuna görə, hər bir konkret vahidin motivləşməsi yalnız bu dildə danışanın dil şüurunun göstəricisidir. Bu anlayış düzəltmə və mürək-kəb sözlərin mənalарının yarandığı sözlərlə sıx semantik əla-qəsini bildirir. Söz yaradıcılığı aktında bir qisim vahidlər motivasiya mənbəyi kimi çıxış edir, digər vahidlər isə nəti-cəyə yönəldilmiş olur.

MUSİQİLİ VURĞU (RİTMİK VURGU) –Vurğulu hecanın vurğusuz hecalardan tonun dəyişməsi ilə fərqlənmə-sinə musiqili vurğu deyilir.

MÜBALİĞƏ (ABARTI) – Mübaliğə hər hansı bir ha-disənin və ya predmetin şişirdilmiş formasıdır. Məsələn, Dörd qızın dörd min dərdi var. Səni hər dəfə görəndə mən min dəfə ölüb dirilirəm. Hər dəqiqə bir il kimi keçdi.(İ. Əfəndiyev)

MÜBTƏDA (ÖZNE) – Cümlənin fikir predmetini təş-kil edən, hərəkət və əlaməti xəbər vasitəsi ilə müəyyənləşən, adlıq hal formasında substantiv söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunan cümlə üzvünə mübtəda deyilir.

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ (ÖZNE YAN TÜMCESİ) – Baş cümlədə işlənməyən, qəlib söz şəklində təsəvvür edilən mübtədanı izah edən budaq cümlə.

MÜCƏRRƏD İSİMLƏR (SOYUT İSİMLER) – Maddi varlığının özünü deyil, onunla bağlı mənəvi anlayış-ların adlarını bildirir. İnsan maddi varlığın özünü adlandır-maqla yanaşı onun bir sıra xüsusiyyətlərini əsas götürüb ad-landırırmışdır.

MÜCƏRRƏD MƏNA (SOYUT ANLAM) – Konkret əşya ilə əlaqələnməyən mənaya mücərrəd mənə deyilir. Mücərrəd mənalar məntiqi denotatları əks etdirən mənələrdir. Məsələn, sevgi, eşq, varlıq, məhəbbət, gözəllik və s.

MÜƏYYƏN MİQDAR SAYLARI (BELİRLİ MİKTAR SAYILARI) – Əşyanın konkret miqdarını bildiren saylara müəyyən miqdar sayları deyilir. Belə saylar neçə, nə qədər suallarından birinə cavab olur.

MÜHAKİMƏ (YARGI) – Hər bir mühakimə anlayışla üzvü surətdə bağlıdır. Mühakimə bu və ya başqa anlayışın əlaməti aydınlaşdırıldıqda yaranır. Buna görə də mühakimə maddi varlıqların əlaqə, xüsusiyyət və münasibətlərini əks etdirən təfəkkür vahididir.

MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏSİ (KARŞILAŞTIRMA DERECESESİ) – Əşyaya məxsus olan əlamət və keyfiyyətin müqayisə edilməsi.

MÜQAYİSƏLİ FONETİKA (KARŞILAŞTIRMALI SES BİLGİSİ) – Müxtəlif dillərin, eləcə də ayrıca bir dilin fonemlər sistemini müqayisəli şəkildə tədqiq edən fonetikaya müqayisəli fonetika deyilir. Həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin səs sisteminin müqayisə edilərək tədqiq edilməsi dillərin tarixi inkişafının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

MÜQAYİSƏLİ QRAMMATİKA (KARŞILAŞTIRMALI GRAMER) – Dilin qrammatik quruluşunun müqayisə yolu ilə, ayrı-ayrı dillərə məxsus qrammatik kateqoriyalar, onlara qohum olan başqa dillərin qrammatik kateqoriyaları ilə müqayisə edilərək yaxın və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirən qrammatikadır. Müqayisəli qrammatikada müxtəlif dillərin qohumluq dərəcələri və substrat məsələlər izah olunur.

MÜQAYİSƏLİ LEKSİKOLOGİYA (KARŞILAŞTIRMALI SÖZ BİLİMİ) – Dildəki ayrı-ayrı leksik vahidləri müqayisəli şəkildə öyrənən leksikologiya müqayisəli

leksikologiya adlanır. Burada əsasən, qohum dillərin leksik tərkibi, dillərin qohumluğu müqayisə edilir. Müqayisəli leksikologiyada dilin lüğət tərkibindəki sözlər qohum, qohum olmayan dillərin lüğət tərkibi ilə müqayisə edilərək tədqiq edilir.

MÜQAYISƏLİ METOD (KARŞILAŞTIRMALI YÖNTEM) – Dilçilikdə geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan biridir. Bu metodda müqayisə ediləcək dil hadisələri və ya vahidlərin başlıca cəhətləri nəzərə alınaraq müqayisə edilir. Onun əsasını elmi müqayisə təşkil edir.

MÜQAYISƏLİ SOSİOLİNGVİSTİKA (KARŞILAŞTIRMALI TOPLUM DİLBİLİMİ) – Dillərin sosial mühitə uyğun olaraq funksional diferensialaşması, maddi və mənəvi mədəniyyətin təsiri ilə müxtəlif dillərin lüğət tərkibinin inkişaf prosesini, habelə dillərin funksional inkişafını müqayisə etməklə tədqiqi prosesidir.

MÜQAYISƏLİ TARİXİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (KARŞILAŞTIRMALI TARİHİ DİLBİLİMİ EKÖLÜ) – Müqayisəli tarixi dilçilik məktəbinin nümayəndələri Frans Bopp, Ramus Raks, Yakov Qrimm, Aleksandr Vostokov idi. Bunlar bir-birindən asılı olmayaraq Hind-Avropa dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikasına dair tədqiqatlar aparmışlar.

MÜQAYISƏLİ-TARİXİ METOD (KARŞILAŞTIRMALI TARİHİ YÖNTEM) – Müqayisəli-tarixi metod XIX əsrin əvvəlində yaranmışdır. Müqayisəli-tarixi metodun əsas, aparıcı vəzifəsi tarixən qohum dillərin inkişafına təsir edən qanunauyğunluqların öyrənilməsidir. Bu istiqamətdəki təhlildə tədqiqatın predmeti bazasında qohum dillərin materiallarının toplanması mühüm addımdır. Əldə edilən faktlar əsasında dilin qədimlərdə formalaşmasına aid vacib məsələlər araşdırılır. Əgər təsviri metod müasir dillərin hazır materiallarına əsaslanırsa, tarixi-müqayisəli metod mənbələr əsasında qədimdən bəri izlərin, faktların təhlilinə əsaslanır.

MÜRACİƏT FORMASI (HİTAP ŞEKLİ) – Müraciət forması həmsöhbətinin diqqətini cəlb etmək funksiyasını yerinə yetirir. Müraciət şəxs adlarına, qohumluq münasibətlərinə, cəmiyyətdəki mövqeyinə, ixtisasına, vəzifəsinə, yaşına və cinsinə görə müəyyən edilir. Müraciət formaları lokativ funksiya ilə yanaşı uyğun əlamətlərinə görə də seçilir. Azərbaycan dilində müraciət formaları müxtəlifdir. Məsələn, əmi, dayı, bibi, xala, ay qız, ey gözəl və s. Müraciət formalarının xüsusiyyəti ondadır ki, onlar adresatı xarakterizə edir, onun səviyyəsini, emosional vəziyyətini və həmsöhbətinə münasibətini bildirir.

MÜRƏKKƏB AD (BİRLEŞİK AD) – İki və daha artıq leksemin birləşməsindən ibarət olan onomastik vahid. Məsələn, Xanabad, Xədicəxatın, Məmmədali, Xanlıqoba (oykonim), Əliməmməd, Ağadadaş, Kiçikxanımtubu və s. (antroponim), Turşsu yaylağı, Böyük Ayı bürcü, Şimal Tacı bürcü (kosmonim) və s.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (BİRLEŞİK CÜMLƏ) – Real gerçəklikdə baş verən hadisələrin daha geniş və hərtərəfli ifadəsidir. Bu zaman sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb cümlənin kommunikativ sahəsi geniş olur və bu cümlənin struktur-semantik quruluşunu özündə əks etdirir. Bütün bu keyfiyyətlərə görə mürəkkəb cümlə sadə cümləyə münasibətdə sintaktik sistemin iyerarxik cəhətdən daha yüksək vahididir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan komponentlər müstəqil cümlə hesab edilmir. Mürəkkəb cümlə cümlənin elə hissələrini birləşdirir ki, bu hissələrin müstəqilliyi qarşılıqlı şəkildə şərtlənir. Struktur və semantik vasitələrin köməyi ilə birləşən bu hissələr kommunikasiya şəraitində qeyri-bərabər vəziyyətdə özünü göstərsə də cümlədə təşkil edilib tam şəkildə öz fəaliyyətini tapır. Mürəkkəb cümlənin hissələri bağlayıcılar və ekstralinqvistik vasitələrlə reallaşır.

MÜRƏKKƏB DİAFONEMLAR (BİRLEŞİK DİYO-FONEMLER) – Bir dilin bir fonemi ikinci dilin iki və yaxud bir neçə fonemi ilə ifadə olunursa, diafonik əlaqələrdə mürəkkəb diafonlar hesab edilir. Məsələn ingilis dilində [th] fonemi Azərbaycan dilində [t], [s] səsləri ilə ifadə olunur.

MÜRƏKKƏB FEİLLƏR (BİRLEŞİK FİLLER) – İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlib mürəkkəb bir hərəkəti bildirir. Mürəkkəb feilləri əmələ gətirən sözlərin hər biri qrammatik cəhətdən dəyişə bilər. Məsələn, çalışır-vuruşur, oturub-durmaq, yazıb-yaratmaq.

MÜRƏKKƏB KÖK (BİRLEŞİK KÖK) – Mürəkkəb kök ən azı iki sadə kökün (yaxud əsasla sadə kökün) birləşməsindən ibarət olub, qrammatik mahiyyətə deyil, yalnız quruluşca fərqlənir: dəvədabanı, gülərtüz, şirindil və s.

MÜRƏKKƏB OMONİMLƏR (BİRLEŞİK SESTEŞ KELİMELER) – Yanaşma və idarə əlaqələri əsasında sadə sözlərdən, sadə və düzəltmə sözlərdən yaranan omonimlər. Məsələn, **quşqonmaz** (bitki) - **quşqonmaz** (uca); **bağrıqara** (quş) – **bağrıqara** (kədərli); **alacəhrə** (quş) - **alacəhrə** (ağac); **ağzıbir** (həbsxana) - **ağzıbir** (sözü bir) və s.

MÜRƏKKƏB UNİVERSALİ (BİRLEŞİK GENELLEME) – Müxtəlif dillər arasında müəyyən asılılığı təsdiq edən diaxronik səciyyəli universalilər mürəkkəb universalilər adlanır.

MÜSAHİBƏ DİALOQU (MÜLAKAT DİYALOGU) – Dialoji nitqin bu növü əsasən tematik müsahibə şəklində özünü göstərir. Dialoji nitqin bir forması kimi tematik müsahibə ümumi məsələnin bu və ya digər cəhətinin açılmasına xidmət edir.

MÜSTƏQİM MƏNA (ASIL ANLAM/TEMEL ANLAM) – Sözün əsas mənası onun müstəqim mənası adlanır.

MÜŞAHİDƏ ÜSULU (GÖZLEMLEME YÖNTEMI) – Subyektin özünün eşitmə zamanı fonemin necə səslənməsinin müşahidə etməsi nəticəsində tədqiqat aparmasına müşahidə üsulu deyilir. Bu üsulda fonemin səslənməsinin

heç bir vasitədən istifadə olunmadan şəxsin özünün müşahidəsi nəticəsində bu və ya digər hadisənin tədqiq edilməsidir. Tələffüz zamanı sözlər, tərkibində tələffüz olunan səslər bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçir. Bu incəliyi subyektin özünün müxtəlif şəkildə eşitməsi ilə bağlı məlumatlar yaranır, ona görə də elmi təhlillərdə bu subyektiv üsul da hesab edilir.

MÜŞTƏRƏK AD (ORTAK AD/MÜŞTƏREK AD) – Həm qız, həm oğlan adı, həm toponim, həm hidronim kimi işlənən xüsusi ad. Məsələn, Məhəbbət, İntizar, Pərvin, Arzu, Hilal, Tərən, Aypara İsmət, Bahar və s. (şəxs adları),

MÜTLƏQ OMONİMLİK (MUTLAK EŞADLILIK/TAM SESTEŞLİK) – Omonimliyın bütün növləri üçün zəruri minimal şərtə cavab olaraq ən azı bir formanın eyniliyi. Mütləq omonimlərdə aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır: omonimlər öz mənalarına görə əlaqəli olmalıdır; formaları eyni olmalıdır; eyni formalar qrammatik baxımdan ekvivalent olmalıdır.

MÜTLƏQ SİNONİMLİK (MUTLAK EŞANLAMLILIK) – İki və daha artıq ifadənin müəyyən hallarda bir-birini mütləq şəkildə əvəz etməsi mütləq sinonimlik sayılır. Bu zaman sözlərin bütün mənaları eynidir; sözlər bütün kontekstlərdə sinonimdir; onlar mənanın bütün parametrlərində təsviri və qeyri təsviri olaraq semantik cəhətdən ekvivalentdir.

MÜTLƏQ UNİVERSALİLƏR (MUTLAK GENELLEMELER) – Müəyyən bir hadisənin bütün dillərdə mövcudluğu mütləq universalilər adlanır. Bir qanunauyğunluq kimi mütləq universalilər bütün dillərə xasdır və elə buna görə də digər müxtəlif semiotik sistemlərdən fərqli olaraq yalnız dil sistemlərinə xasdır. Mütləq universalilər ayrı-ayrı dillərin və ya dil qruplarının səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxara bilmək imkanına malik deyildir. Odur ki, tipologiya üçün

heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəli hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn: bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri.

MÜZAKİRƏ DİALOQU (MÜZAKERE DİYALOĞU) – Dialoqun bu növü hər bir şəxsin fikirlərini əks etdirən monoloji nitqin vəhdətindən əmələ gəlir. Müzakirə dialoqunda dialoji ünsür emosional yük daşıyırsa da, buraya daxil olan monoloji nitq söhbətin məntiqi məzmununu ifadə edir.

NATAMAM ASSİMLYASIYA (YARI BENZEŞME) – Təsirə düşən səsin təsir edən səslə tam uyğunlaşmamasına natamam assimilyasiya deyilir. Yəni assimilyasiya hadisəsinə uğrayan səs, təsir altına düşdüyü səslə tam eyniləşməyib ona yaxın məxrəcli başqa bir səslə əvəz edilir.

NATAMAM OMONİMLİK (YARIM EŞADLIQ/YARIM SESTEŞLİK) – Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, köklərinə görə tam uyğun gələn, qəbul etdikləri formal əlamətlərə görə fərqlənən omonimlər natamam omonimlərdir; Məsələn, **köç**(*is.*) - **köç**(*f.*)(*köç-köçüm-köçdür*); **aş**(*is.*)- **aş** (*f.*)(*aş-aşın-aşlar*); **at**(*is.*)- **at**(*f.*) (at –atı-atlar) və s.

NATIQLİK SƏNƏTİ (HİTABET SANATI) – *”Ritorika” yunanca “rhetor”, “orator” sözlərinin birləşməsindən yaranıb “danışiq gözəlliyi” deməkdir və natiqlik sənəti ilə bağlı termindir.* Ritorika natiqlik nəzəriyyəsi natiqlik sənəti haqqında elmdir. Bəzən bəlağət elmi mənasında da işlənir. Aristotel ritorikanı hər bir predmetə dair mümkün inandırmaq üsulunu tapmaq bacarığı kimi müəyyən edir. Natiqlik sənətini ifadəsi də bir neçə mənada işlənir. İlk öncə natiqlik sənəti kütləvi çıxışlarda yüksək sənətkarlıq göstərmək mənasında işlənir. Natiq auditoriyaya arzulanan təsiri göstərmək üçün canlı sözdən məharətlə istifadə etmək bacarığı ilə nitqini qurur.

NATURALİZM DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (NATURALİZM DİLBİLİM EKOLÜ) – Avqust Şleyxer (1821-1868) məşhur alman dilçisi naturalizm dilçilik məktəbinin banisi olmuşdur. Avqust Şleyxerin naturalist görüşləri onda idi ki, o dili səs materiallarından yaranmış ən yüksək təbiət orqanizmi hesab edərək, canlı orqanizmlərin canlı həyatından fərqləndirmirdi. Canlı orqanizmlərin sadə başlanğıcdan

mürəkkəb formaya doğru və qocalmaq mərhələsinə kimi davamlı prosesini A.Şleyxer dilə də tətbiq edirdi. Dillərin inkişafının birinci mərhələsini *kök dillərə*, ikinci mərhələsini *aqlütinativ dillərə*, üçüncü mərhələsini isə *flektiv dillərə* aid edirdi. Onun mülahizəsinə görə tarixə qədərki dövrdə dilə ruh hakim olub. Sonra isə ruh dildən uzaqlaşmış, nəticədə dilə də qocalma, dağılma prosesi başlanır.

NATURALİZM PRİNSİPİ (NATURALİZM PRENSİBİ) – Ümumilikdə naturalizm prinsipi o deməkdir ki, bütün faktlar nəticə etibarlı ilə təbiət faktları kimi başa düşülür. Təbiətşünaslıq hər bir elm sahəsi üçün ideal bir hal hesab edilir və təbiətşünaslıq elminin üsul və metodları tətbiq edilə bilər. Ona görə də şeylərin səbəbləri və “təkamül” qanunları onların təbii inkişaf qanunlarına görə götürülür.

NEBULA DİLİ (NEBULA DİLİ) – *Bu süni dilin adı dörd sözün ixtisarından (Natural Electronic Business Zanguugs) əmələ gəlmişdir.* Nebula süni dilinin vəzifəsi ticarət və kargüzarlıq hesablamalarını qeydə almaq üçündür. Bu növ dillər şifahi ünsiyyət məqsədi daşımır.

NEO DİLİ (NEO DİLİ) – Süni ümumdünya dili yaratmaq məqsədi ilə hazırlanmış dillərdən biri də Neo dilidir. Bu dil də esperanto tipli dildir. Neo dilinin tərəfdarları çox az olduğu üçün onun layihəsi yayıla bilməmişdir.

NEOANTROPONİM (YENİ ŞAHİS ADLARI) – Son dövrlərdə yaranan yeni antroponimlər. Məsələn, Amal, İşılay, Nuray, Nurgün, Aydan və s.

NEOLİŦVİSTİKA CƏRƏYANI (NEOLİŦVİSTİK AKIM) – Bu cərəyan XX əsrin 20-ci illərində İtaliyada meydana gəlmişdir. Neolinqvistika gənc qrammatizmin əksini təşkil edən cərəyan kimi yaranmışdır. “Neolinqvistika” termini həmin cərəyanın nümayəndəsi M.Bartoli tərəfindən işlənmişdir. Neolinqvistlərin yaradıcılığında areal haqqında

təlimə, linqvistik coğrafiya məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Neolinqvistlər dilçilik coğrafiyasına dair apardıqları tədqiqatlarda müqayisəli tarixi metoda əsaslanmışlar. Onların konsepsiyasında “Gənc qrammatiklər”in tənqidi əsas yer tuturdu. Neolinqvistlər dilə estetik ifadələrin məcmusu kimi yanaşırdılar, *dilçilik coğrafiyası* ideyasını irəli sürürdülər, semantikanı əsas götürüdürlər; dil dəyişmələrini etnik qarışmalarla izah edirdilər.

NEOLOGİZM (YENİ SÖZCÜK/NEOLOJİZM) – *Neologizm yunanca “neo”, “loqos” sözlərindən yaranıb, “yeni söz” mənasında işlənir.* Dildə yeni əşya, hadisə və məfhumları adlandıran, öz yeniliyi ilə diqqəti cəlb edən, dilin aktiv fonduna keçən mənalı vahidlərə neologizmlər deyilir. Neologizm anlayışı nisbi bir anlayışdır. İctimai həyatın, elmin, texnikanın, mədəniyyətin, siyasətin və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı olaraq yeni yaranan sözlər neologizmlərdir. Məsələn, internet, sayt, menecer, menecment və s. Neologizmlərin əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə görə dildə sözün neologizm hesab edilməsinin əsas meyarı onun daxil olduğu dövrdəki işlək sözlərdən fərqli və yenilik çalarlığını özündə əks etdirməsidir. İlk dövrdə yeni əşya, hadisə və məfhumu ifadə etdiyinə görə yeni söz hesab edilir. Lakin anlayışın yenilik əlaməti müvəqqətidir, sözlər dildə sabitləşdikdən sonra zaman-zaman yenilikdən çıxır. Neologizm hesab olunan sözlər müəyyən zamandan sonra dildə sabitləşərək hamı tərəfindən başa düşülür, işləklik qazanır və öz yeniliyini itirir. Yeni əşyanı, hadisəni, məfhumu ifadə edən yeni söz müəyyən zamandan sonra köhnəlir. Məsələn, telefon, kosmos, telefilm yarandığı ilk dövrdə neologizm hesab edilirdi. Bu terminlər zaman keçdikcə işləklik qazanmış və dildə sabitləşmişdir. Hazırda informatika sahəsi ilə bağlı yaranan sözlər neologizm sözlər hesab edilir. Məsələn, kompüter, sayt, instqram, feysbuk, tvitter və s.

NEOTRAL DİLİ (NEOTRAL DİLİ) – Bu süni dilin layihəsi V. Rozenberq tərəfindən 1902-ci ildə yaradılmış, lüğət tərkibi Avropa dilləri əsasında yaradılmış, leksik sistemi doqquz min söz kökündən ibarətdir.

NEYROLİNGVİSTİKA (BEYİN DİL BİLİMİ /NÖROLİNGÜİSTİK/ SİNİRDİLBİLİM) – Neyrolinqvistika cəmiyyətşünaslıq və təbiətşünaslıq elmlərinin qovuşduğu ilə yaranan dilçilik sahəsidir. Bu sahə XIX əsrin ikinci yarısında yaranmağa başlasa da XX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır. Söyləm məlumatın qəbul edilməsi və kodsuzlaşdırılması, eşidilən məlumatın qavranılması ümumi məna sxemi yolunu keçərək dinləyiciyə çatır. Söyləmin formalaşması ümumi mənadan başlanır, daxili nitq mərhələsindən keçir və geniş nitq söyləmində kodlaşdırılır. Söyləmin ifadəsi və qavranılması proseslərinin əsas mexanizminin yaranma və davam etmə prosesləri, nitqin potologiyası, beynin potoloji vəziyyətində fizioloji proseslərdə baş verən dəyişikliklər, fizioloji hadisələr neyrolinqvistikada tədqiq edilir. Psixoloq və neyroloqların topladıqları faktların müəyyən prinsipə çevrilməsi üçün linqvistikanın təsvirdən əsas dil vahidlərinin təhlilinə keçilməsi və nitq pozuntularının klinik təsvirinin fizioloji və neyropsixoloji tədqiqatlarla linqvistik tədqiqatların qovuşması neyrolinqvistikanı yaratdı.

NEYTRALLAŞMA PRİNSİPİ (YANSIZLAŞMA PRENSİBİ/ETKİSİZLEŞME PRENSİBİ) – “Avropa” strukturalizminin xüsusiyyəti kimi, dillərdə mövcud distinktiv qarşılaşmaların fəaliyyətinə ciddi məhdudiyətlər gətirir. Bu qarşılaşmalar onlara uyğun gələn vahidlərdə çıxış edən bütün hallarda işlənir, çünki onlar bəzi məqamlara uyğun , ona müvafiq olaraq neytrallaşır.

NƏQLETMƏ MONOLOQU (ANLATIM MONOLOGU) – Nitqin bu formasının məzmunu nəqletmə yolu ilə

ifadə edilir. Nəqletmə monoloqu bədii ədəbiyyatda yazıçının, bəzən də ədəbi qəhrəmanın dili ilə verilə bilər.

NƏQLİ CÜMLƏ (BİLDİRME CÜMLƏSİ) – *Nəqli sözü ərəb mənşəli olub ötürən mənasını ifadə edir.* Obyektiv gerçəklik haqqında məlumat verən adi təsviri cümlələrə nəqli cümlə deyilir. Nəqli cümlələr ismi və feili xəbərlə olmaqla iki yerə ayrılır. İsmi xəbərlə nəqli cümlələr məsdər, feili sifət, zərflər və ismi birləşmələrlə ifadə olunur və hökm bildirir. Xəbəri feilin xəbər forması ilə ifadə olunan cümlələr feili xəbərlə nəqli cümlələrdir.

NƏQLİ MƏTNLƏR (BİLDİRİM METİNLƏRİ) – Nəqletmə deyim tərzini kimi müəllifin istifadə etdiyi metoddur, təhkiyə üsuludur. Mətnin məzmunu, məna növü kimi nəqli mətnləri xarakterizə edən cəhət onun forması ilə bağlıdır. Belə mətnlərdə nəqletmə üsulu məzmunun açılmasına təsir edir və rəvayətçilik, nəqletmə qabarıq verilir.

NƏQLİ-İZAHLI MƏTNLƏR (BİLDİRİ-AÇIKLAMALI METİNLƏR) – Nəqli-izahlı mətnlərdə məntiqi nəticələr olmadığına görə müəllifin subyektiv münasibətini özündə əks etdirir. Bu mətnlərdə nəql olunan hadisə və faktlar əlavə izahat-dəqiqləşdirici informasiya ilə verilir. Lakin bu izahat münasibət deyil, yalnız semantik yükün daşıyıcı olan cümlələrin izahına xidmət edir.

NƏQLİ KEÇMİŞ ZAMAN (DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN/ÖĞRENİLƏN GEÇMİŞ ZAMAN/ MİŞ'Lİ GEÇMİŞ ZAMAN) – İş haqqında şahidlik olmadan xəbər verilən zaman formasıdır. Nəqli keçmişdə danışan şəxs başqasında eşitdiyini nəql yolu ilə məlumat verir. Nəqli keçmişin əsas normativ şəkilçisi -miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisidir. Nəqli keçmişin ifadəsi üçün -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisindən də istifadə olunur.

NƏQLİ-MÜHAKİMƏ MƏTNLƏRİ (BİLDİRME YARGI METİNLƏRİ) – Nəqli-mühakimə mətnlərində

nəql olunan hadisəyə müəllif münasibəti aşkar müşahidə olunur. Reportaj mətnlərdə verilən informasiya obyektivdirsə, müəllifin mənaya və məzmununa müdaxiləsi aparıcıdır. Mətnin məzmununu məntiqi münasibətdən yaransa da ifadə forması nəqletmə yolu ilə verilir.

NƏQLİ-REPORTAJ MƏTNLƏR (BİLDİRME RÖPÖRTAJ METİNLƏRİ) – Nəqli-reportaj mətnlərdə mənzərə, obyekt daha dolğun təsvir olunur. Mənadakı dolğunluq, informasiyanın ətraflı verilməsi, obyektə müəllifin müdaxiləsi bu mətnlərin əsas əlamətləridir.

NƏQLİ-TƏSVİRİ MƏTNLƏR (BİLDİRME TANIM METİNLƏRİ) – Nəqli-təsviri mətnlərdə müəllifin nəqletməsinə təsvirçilik aparıcıdır. Müəllif mətnə vermək istədiyi məna yü-künü nəqli cümlələrlə qurur və mətnin mənası nəqletmə üsulu ilə çatdırılır. Lakin bu nəqletmədə obyektin təsviri üstündür. Bu tipli mətnlər əslində poetik mətnlər üçün daha xarakterikdir.

NƏTİCƏ-YEKUN CÜMLƏLƏR (SONUÇ CÜMLƏLƏRİ) – Mətnin məna yükü izahedici cümlələrdə toplansa da mətndəki mənanı nəticə cümlələr tamamlayır. Eyni zamanda bu cümlələr növbəti mətn üçün əsas olur, onların yaranması üçün qrammatik və semantik zəmin hazırlayır. Mətnə yekun cümlə mətnin sonunda işlənir, lakin, bir mətn üçün yekun olan cümlə növbəti mətn üçün giriş hökm cümlə olur.

NİDA (ÜNLEM) – Danışanın hiss və həyəcanını, qorxu və ya sevincini bildiren sözlərə nida deyilir. Nida xüsusi nitq hissəsidir. Nidalar xüsusi söz qrupu kimi müstəqil mənalı sözlərdən, eləcə də qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, təqlidi və vokativ sözlərdən fərqlənir. Nidalar sözün nominativ funksiyasından məhrumdur, əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlərdən fərqli olaraq, əşya adı, əlamət, keyfiyyət, miqdar, hərəkət bildirmir. Nidalar hiss və həyəcanı adlandırmır, sadəcə ifadə edir, cümlənin ümumi məzmunu ilə intonasiya vasitəsi ilə bağlanır, cümlə üzvü

vəzifəsi daşımır. Nidanın bir nitq hissəsi kimi, xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur, sözdüzəldicilik, sözdəyişdiricilik imkanlarından da məhrumdur.

NİDALAR NƏZƏRİYYƏSİ (ÜNLEM TEORİSİ) – Nidalar nəzəriyyəsi XVIII əsr fransız maarifçisi Jan Jak Russoya (1712-1778) məxsusdur. J. Russonun fikrincə, sözyaratma insanların şiddətli arzusunun nəticəsində baş vermişdir. Bu sahədə isə ilkin insanların dili daha səmərəli olmuşdur. Nidalar nəzəriyyəsi XIX-XX əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Onun tərəfdarları R.N.Kudryavski (1864-1920), alman filosofu Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) və alman psixoloqu Vilhelm Maksimilian Vundt (1832-1920) olmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə, insanlar qorxu, həyəcan və s. hisslərlə bağlı müəyyən səslər çıxarmışlar. Məsələn, hey-rət bildirmək üçün o....., tərəddüd bildirmək üçün a..., kədər, ağrı bildirmək üçün ı....., etiraz bildirmək üçün e....., etinasızlıq bildirmək üçün ə....., sızıltı bildirmək üçün i....., ü..... kimi səslərdən istifadə edilməsi əsaslandırılmışdır.

NİSBİ ANTONİMLƏR (NİSPİ ZİT ANLAMLI KE-LİMELER)– Mənaca bir-birinin əksini və nisbi ziddini təşkil edən antonimlərə nisbi antonimlər deyilir.

NİTQ (NUTUK, KONUŞMA) – Nitq dilin təzahür, fəaliyyət formasıdır. Nitq prosesində əşyalar, hal-hərəkət, vəziyyət, zaman konkret sözlər vasitəsi ilə adlandırılır. Nitq prosesi ünsiyyətə xidmət edir. Ona görə də nitq müxtəlif ünsiyyət şəraitində dili başqa-başqa formalarda təqlid edir. Nitq məqsədyönlü fəaliyyət növü kimi, şəraitdən, vasitələrdən asılıdır və öz təbiəti etibarlı ilə evristikdir. Danışanın fikrinin ifadə edilməsində dilin lüğət tərkibinin seçilməsi onun şifahi ifadə formasıdır. Nitqin əsas şərtlərindən biri onun məntiqli olmasıdır. Bu keyfiyyət dəqiqlik anlayışı ilə sırf şə-kildə bağlıdır, dəqiq olmayan nitq məntiqli ola bilməz. Lakin

dəqiqlikdən fərqli olaraq məntiqlik keyfiyyəti dilin həm leksik, həm də sintaktik sistemi əsasında əmələ gəlir. Onun yaranması sözlərin həm tam şəkildə həqiqi mənalara uyğun işlənməsini, həm də ardıcıl şəkildə birləşməsinə tələb edir. Məntiqlik cümlədə söz sırasının pozulmamasını, sözlər, birləşmələr və cümlələr arasında fikir əlaqəsinin bitkinliyini, mətnin mükəmməl qorunmasını tələb edir. Nitqin ifadəliliyi, aydınlığı, nitq mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən biridir.

NİTQ AXINI (KONUŞMA AKIŞI/KONUŞMA ZİNCİRİ) – Nitq prosesində baş verən xətti ardıcılıq nəzərdə tutulur. Dil vahidlərinin qarışıq şəkildə deyil, müəyyən qanunauyğun cərgə əsasında nitqdə düzülüşünə nitq axını deyilir.

NİTQ AKTI (KONUŞMA EYLEMİ) – Nitq aktı danışan və dinləyənin ayrıca nominativ vahiddən deyil, sözlərin qrammatik formaları əsasında müəyyən qanunauyğunluqla əlaqələnməsindən yaranmış böyük vahidlərdən istifadə etməklə yaranan dil aktıdır. Nitq aktı anlayışı müəyyən kommunikativ proseslə bağlıdır. Nitq aktı kommunikativ şəraitdə baş verir və bu aktı danışan həyata keçirir, onu adresata ünvanlandırır. Hər bir nitq aktının illokutiv məqsədi olur. Kommunikasiya və ya ünsiyyət özünün normal halında bir-birinin ardınca sıralanan nitq aktlarından təşkil olunur. Danışan nitq aktını həyata keçirir və bu zaman qarşısında yalnız dinləyənin onu başa düşməsi məqsədini qoymur. O həm də dinləyənin, danışanın bu və ya digər informasiyanı nə üçün ötürməsinə qavramasını istəyir. Bu cəhət informasiyanın ötürülməsinin daha vacib məqamıdır. Adresant ötürdüyü informasiyanın adresat tərəfindən şərhli və ya qavranması prosesində adresatın müəyyən sahədə fikir və düşüncələrinə təsir göstərməyə də can atır. Əgər adresant adresatın müəyyən hadisə ilə bağlı fikrini dəyişmək istəyirsə, yaxud adresat adresatın istəyinə uyğun müəyyən əmələ təhrik olunarsa, gələcəkdə baş verəcək hadisəni gözləməyə başlayır. Bütün

bunları əsas götürərək adresant öz hökmünü, fikrini müəyyən kommunikativ şərait üçün optimal olan formada vermək, ifadəni öz intensiyasına, kommunikantların emosional vəziyyətinə, sosial statusuna uyğun şəkildə qurur. Bütün bu cəhətlər diskursun təşkili prosesinə təsir göstərir, bəzi hallarda tematik keçidlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

NİTQ AKTLARI NƏZƏRİYYƏSİ (KONUŞMA EYLEMİ KURAMI) – Nitq aktları nəzəriyyəsi dilin və nitqin funksiyalarını yeni baxış bucağından təhlil etməyə əlavə imkanlar yaratmışdır. Paul Qrays diskursun adresatın, ümumiyyətlə kommunikantların məqsədlərinə uyğun şəkildə təşkil olunmasını, onların müəyyən postulatlarla əməl etməsindən asılı olduğunu qeyd edir. Bu postulatları maksima adlandırır və dörd belə maksimumun olmasını göstərir. Birinci postulat kəmiyyət postulatıdır. Nitq məhsulu tələb olunan səviyyədə informativ olmalıdır. Nitq məhsulu izafi informativliyə malik olmamalıdır. İnformasiyanın izafiliyi kəmiyyət postulatı tələbinin pozulmasıdır. Belə pozulma həm diskursun təşkilinə xələl gətirir, həm diskursda mövzunun dəyişməsi üçün zəmin yaradır, həm də vaxtın itirilməsinə səbəb olur. Diskursda nitq aktlarından birinin artırılıb azaldılması nəticəsində həmin hissələrdə semantik qənaət və ya izafilik hadisəsi baş verir. İnformasiyanın diskursda müxtəlif üsullarla ifadə olunması mümkündür. İnformasiya qənaətli və ya izafi ola bildiyindən adresantın məqsədi və adresatın qavraması anlayışları üzə çıxır. Ayrı-ayrı adresatlar üçün “qənaət-izafilik” amilləri fərqlidir. Diskursda informasiyanın izafiliyi çox olmamalıdır, lakin bəzi hallarda izafi informasiyanın verilməsi adresatın müəyyən məqamları qavraması məqsədi də daşıya bilər. Keyfiyyət postulatının iki tələbi vardır: a) ünsiyyətdəki nitq məhsulu həqiqi, doğru olmalıdır; b) heç vaxt yalan olan və ya sübutu olmayan müddəa irəli sürülməməlidir. Relevantlıq postulatının tələbinə görə hər bir nitq

məhsulu relevant, yəni əhəmiyyətli, aktual, mahiyyət kəsb edən olmalıdır. Bu postulata görə kommunikasiya prosesində çoxmənalılıqdan, qeyri-müəyyənlikdən qaçılmalıdır. Nitq məhsulu ümumi mövzuya aid olub konkret və aydın, daha ətraflı şəkildə ötürülməlidir. Lakin real diskurslar heç də həmişə bu postulatlarla tam əməl olunmuş şəkildə təşkil olunmur. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Subyektiv səbəblər kommunikantların kommunikasiya məqsədləri ilə, kommunikasiyanın mövzusu və kommunikantlar üçün əhəmiyyətindən, kommunikantların sosial statusundan və sair ilə bağlıdır. Obyektiv səbəblər kommunikasiya situasiyası, kommunikantların sayı və onların mövzuya ötürülən və qəbul edilən informasiyaya münasibəti ilə əlaqədar üzə çıxır.

NİTQ ATMOSFERİ (KONUŞMA ORTAMI) – Dilin əsas vahidi olan sözün işləndiyi və dəyişdiyi nitq mühiti, nitqdə söylənilən fikri, intellektual və emosional şəkildə çatdırmaq üçün sözlərin mənacə dəyişməsi nitq atmosferi adlanır.

NİTQ ETİKETİ (KONUŞMA ETİKETİ) – Nitqin etik davranış normaları sistemin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu sistemdə tələb və normalara uyğun olaraq rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə salamlama, sağollaşma, təqdimat və s. ehtiva olunur. Nitq etiketləri danışan və onun adresatı haqqında rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə baş verən sosial məlumatdır. Nitq etiketi özünü təqdim edən şəxsin vizit kartıdır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək natiqliyin əsas əlamətlərindəndir. Nitq etiketinə diplomatik qaydalarda daha çox əməl olunur.

NİTQ FƏALİYYƏTİ (KONUŞMA AKTİVİTELERİ) – Bu proses insanın nitq fəaliyyət sisteminin vacib və qarşılıqlı şərtlənmiş komponentidir. Nitq fəaliyyəti danışmaq, yazmaq, dinləmək və oxumaq bacarığından ibarətdir.

Nitq fəaliyyətinə kommunikasiyanın həyata keçirilməsində danışıq prosesi kimi baxılır və bu baxımdan fikri fəaliyyətə bənzəyir, subyektin həll edəcəyi məsələnin xarakteri idraki deyil, kommunikativ olur. Nitq fəaliyyəti konkret nitq aktı kimi təsəvvür olunur və proses fərdidir. Ona görə də nitq fəaliyyətinə danışıq prosesi kimi baxılır.

NİTQ HADİSƏSİ (KONUŞMA OLAYI) – Nitq situasiyası kontekstində baş verən diskurs başa düşülür. Nitq hadisəsi anlayışına iki əsas komponent daxildir: 1. Sözlü nitq və ya danışılan və onu müşahidə edən mimika, hərəkət və s., 2. Nitq ünsiyyətinin iştirakçıları arasında baş verən və nitq hadisəsinə təsir edən şərait.

NİTQ HƏLQƏSİ (KONUŞMA ZİNCİRİ) – Ritmik-informasiya vasitələri ilə fərqləndirilən cümlənin müxtəsər olan başlıca hissəsi nitq həlqəsi adlanır.

NİTQ HİSSƏLƏRİ (SÖZCÜK TURLERİ/KELİME ÇEŞİDİ/ SÖZ BÖLÜĞÜ) – *Bu termin latın dilində “partes orationis” (latın dilindən yunan dilinə, sonradan isə başqa dillərə kalka edilmişdir) sözünün qarşılığı kimi yaranmışdır.* Leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına nitq hissələri deyilir. Nitq hissələri ümumi qrammatik kateqoriyadır. Sözlər qrammatik mənalarına görə müxtəlif qruplara, yəni nitq hissələrinə ayrılır. Azərbaycan dilində 11 nitq hissəsi var. Onlar iki qismə bölünür: 1. Əsas nitq hissələri; 2. Köməkçi nitq hissələri. Əsas nitq hissələri müstəqil leksik mənaya malik olub, müəyyən əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti bildirir və müəyyən suallara cavab verib, cümlə üzvü vəzifəsində işləyir. İsim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf əsas nitq hissələridir. Köməkçi nitq hissələri isə müstəqil leksik mənaya malik olmur, qrammatik mənə daşıyır və cümlə üzvü vəzifəsində işlənmir.

NİTQ HİSSƏLƏRİNİN OMONİMLİYİ (SÖZCÜK TÜRLEƏRİNİN EŞADLILIGI/SESTEŞLİĞİ) – İsmın adverbiallaşması, sıfətin substantivləşməsi, feili sıfətlərin adyektivləşməsi, əsas sözlərin köməkçi sözlərə keçməsi nəticəsində leksik-qrammatik omonimlər yaranır. Müxtəlif kateqoriyalı sözlər formaca diferensiallaşmasa da, mənaca diferensiallaşaraq omonimləşir. Söz bir nitq hissəsindən digərinə keçəndə öz fonetik formasını olduğu kimi saxlayır, leksik və qrammatik mənalarını ya mühafizə edir, ya da itirir. Öz əvvəlki leksik və qrammatik mənalarını mühafizə edən söz başqa nitq hissəsinə keçəndə yeni leksik və qrammatik mənalar, sintaktik funksiya kəsb edir. Bəzi sözlər isə əvvəlki leksik və qrammatik mənalarını tamamilə itirir və daxil olduğu nitq hissəsinin xüsusiyyətlərinə uyğun leksik və qrammatik mənalara, sintaktik funksiyaya yiyələnir. Məsələn, alınmaq (ələ gətirmək)-alınmaq (incimək); ötürmək (yola salmaq) - ötürmək (yemək), əkmək(şumlamaq)- əkmək(öldürmək) və s.

NİTQ KOMMUNİKASİYASI (KONUŞMA İLETİŞİMİ) – Ünsiyyətin şifahi forması.

NİTQ KOMPENTENSİYASI (KONUŞMA YETİSİ) – Ünsiyyətin şifahi formasında ünsiyyət məqsədilə tətbiq olunan bacarıq.

NİTQ KONTEKSTİ (KONUŞMA BAĞLAMI) – Nitqdə istifadə olunan əlamətlər-nitqin məzmunu, cümlələr arasındakı əlaqələr nitq kontekstini təşkil edir.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ (KONUŞMA KÜLTÜRÜ) – Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nitqin kommunikativ sistemidir. Nitq dilin fəaliyyət formasıdır. Mədəniyyət termini isə xalqın mənəvi həyatını-dilini, bədii ədəbiyyatını, tarixini, incəsənətini, iqtisadi və ictimai həyatın əks etdirir. Bu proses

dil vasitəsilə gerçəkləşdiyi üçün dildə öz əksini tapır. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin yeni sahəsi olmasına baxmayaraq onun kökləri antik dövrə gedib çıxır. Nitq mədəniyyəti nitqin ünsiyyət yaradan keyfiyyətlərini araşdırır və üslublarla bağlı olduğuna görə üslubiyyat elmi üzərində qurulur. Eyni zamanda nitq mədəniyyəti üzərində natiqlik sənəti formalaşır. Nitq mədəniyyəti müəyyən prinsiplərə tabedir. Nitq düzgün, dəqiq, məntiqi, aydın və məqsədli olmalıdır. Fikrin ifadəsi üçün nitqə verilən tələblərin dialektik vəhdəti əsasdır. Həmin keyfiyyətlərin əmələ gəlməsində dilin fonetik, qrammatik, orfoepik səviyyələri yaxından iştirak edir. Xalqın ümumi inkişafı ilə əlaqədar ən əsas ünsiyyət vasitəsilə olan dil də zənginləşir. Milli dil zəngin lüğət tərkibinə, yetkin semantikaya, mürəkkəb sintaksisə malik olur. Bu zənginlik isə nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Yüksək və zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan dilin nitq mədəniyyəti mövcuddur. Nitq mədəniyyətinin ümumi inkişafı isə bədii üslubla, bədii yaradıcılıqla bağlıdır. Ədəbi dilin yüksək surətdə inkişafı nitq mədəniyyətinin inkişafını şərtləndirir. Nitq dəqiq olmalıdır. Dəqiq olmayan nitq məntiqli ola bilməz.

NİTQ ORQANİZMİ (KONUŞMA ORGANLARI) – Nitqin əmələ gəlməsində iştirak edən orqanlar nitq orqanizmi adlanır.

NİTQ PREDMETİ (KONUŞMA KONUSU) – Nitq predmeti öz lüğəvi mənasına görə, predmetlik semasına malik mətn vahididir. Predmetin adları mətndə obyektiv reallığın konkret predmetləri (faktları, hadisələri) adlandıran indentifikasiya, yaxud öz ümumiləşmiş semantikalarını saxlamaq (bu zaman onlar predmetlərin deyil, xüsusiyyətlərin adları kimi nəzərdən keçirilir və yaxud xüsusiyyətlərin adlarının tərkibinə dəqiqləşdiricilər keyfiyyətində daxil olurlar) funksiyasında çıxış edir.

NİTQ PROSESİ (KONUŞMA SÜRECİ) – Nitq ancaq ünsiyyətin təşkilinin konkretləşdirilməsində özünü göstərir. Buna nitq prosesi deyilir. Nitq prosesinin 3 başlıca - danışmaq, eşitmək, dərk etmək ünsürü mövcuddur.

NİTQ RİTMİ (KONUŞMA UYUMU /RİTMİ) – Nitqdə vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların bir-birinə əvəz etməsi hadisəsi nitq ritmi adlanır. Bu zaman nitqin müxtəlif çalarları meydana çıxır.

NİTQ SİTUASIYASI (KONUŞMA ORTAMI) – Nitq situasiyası dedikdə, ünsiyyətin xarici şəraiti və nitq fəaliyyətinin iştirakçılarının daxili reaksiyasından ibarət mürəkkəb kompleks nəzərdə tutulur. Yəni nitq fəaliyyətində iştirak etməyə vadar edən şərait nitq situasiyadır və bu da mətndə öz əksini tapır. Nitq aktında yaranan mülahizələrin kontekstini təşkil edən şərait nitq ünsiyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, fikirlər şəraitə uyğun olaraq danışan tərəfindən dəyişdirilə bilər. Nitq şəraiti verilən məlumatın mənasını başa düşməyə, fikrin dəqiqləşməsinə təsir edə bilər. Nitq şəraiti danışdıqların aparılması qaydalarını diktə edir və onların ifadə olunmasının formalarını müəyyən edir.

NİTQ TAKTI (KONUŞMA PARÇALARI) – Nitq takti cümlə və ifadənin müəyyən intonasiyaya görə parçalanması nəticəsində əmələ gələn ayrı-ayrı mənalı hissələrdən ibarət ən kiçik parçalardır.

NİTQ UNİVERSALİLƏRİ (KONUŞMA GENELLEMELERİ) – Nitq universaliləri nitqdə olub, nitqdə təzahür edərək diaxronik aspektdə yaranır.

NİTQ ÜNSİYYƏTİ (KONUŞMA İLETİŞİMİ) – İnsanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq bacarığı nitq ünsiyyətini yaradır. Ünsiyyət özlüyündə çox sadə proses olmaqla yanaşı, eyni zamanda insanların bir-birinə qarşılıqlı təsiri və münasibətlərini özündə əks etdirən hadisədir.

NİTQ ÜSLUBU (KONUŞMA ÜSLUBU)– Danışanın dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik, qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərzidir, sistemidir. Bu istifadə bir sıra amillərlə, şərtlərlə (ünsiyyətin şəraiti, müsahibin anlama səviyyəsi) bağlı olur və müxtəlif formalar kəsb edir.

NİTQ VAHİDLƏRİ (KONUŞMA BİRİMLERİ) – Nitq vahidlərinin əsas xüsusiyyəti onların dil vahidlərinin sərbəst şəkildə birləşdirilməsindən meydana gəlmələri hesab olunur. Nitq vahidləri həmişə dil vahidlərinin birləşməsindən ibarət olduğu üçün mürəkkəb vahidlərdir. Nitq vahidlərinə məxsus ümumi əlamətlər bunlardır: 1. Nitq vahidləri nitq prosesinə uyğun olaraq, nitqə hazır şəkildə daxil edilmişdir; 2. Nitq vahidləri mürəkkəb quruluşa malik olur; 3. Hər bir nitq vahidi özündən daha böyük nitq vahidinin tərkibinə daxil olur.

NİTQİN AHƏNGDARLIĞI (KONUŞMA UYUMU) – Yazılı və şifahi nitq formalarında istifadə edilən fonetik üsul və vasitələrdir. Dilimizdə nitqin ahəngdarlığını təmin edən əsas xüsusiyyətlərdən biri Azərbaycan dilində açıq hecaların çox geniş yer tutmasıdır. Yüksələn intonasiya ilə tələffüz olunan açıq hecaların çoxluğu, eləcə də sonorlar və cingiltili samitlərin yüksək tezliklə işlənməsi nitqin ahəngdarlığını təmin edir.

NİTQİN AYDINLIĞI (KONUŞMANIN ŞEFFAFLIĞI) – Dinləyici və oxucu üçün asan və anlaşılıq olan, əlavə şərhə və izaha ehtiyaca olmadan başa düşülən nitq. Nitqin aydınlığı üçün fikrin aydın ifadə olunması, söz və ifadələrdən istifadə olunma bacarığı əsas götürülür. Nitqin aydınlığı onun dəqiqliyi ilə bağlıdır. Bunun üçün əvvəl sözlər və terminlər dəqiq seçilməlidir. Nitqin bir tərəfdən gerçəkliyi ilə digər tərəfdən təfəkkürlə əlaqəsi nitq dəqiqliyinin formalaşmasının və qavranılmasının əsasıdır.

NİTQİN DƏQİQLİYİ (KONUŞMANIN DÜZENLİLİĞİ) – Nitqin dəqiqliyi daha çox sözün yerində dəqiq işlənməsi ilə əlaqədardır. Sözün düzgün işlənməsi danışanın geniş biliyə sahib olması, məntiqi düşüncə bacarığı və dilin qayda-qanunlarına bələd olması ilə bağlıdır. Ünsiyyət prosesində nitqin başlıca əlaməti olan sözlərin ifadə olunan fikrə uyğun seçilməsi, düzgün sintaktik quruluşda cümlə qurulması, intonasiyadan yerli-yerində istifadə etmək nitqin dəqiqliyini əks etdirir.

NİTQİN DİAKRİTİK FUNKSİYASI (KONUŞMANIN TAMAMLAYICI İŞLEVİ) – Nitqin qeyri -nitqi situasiyaları korreksiya etmək, yaxud tamamlamaq məqsədilə işlədilməsinə nitqin diakritik funksiyası deyilir.

NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ (KONUŞMANIN DOĞRULUĞU) – Nitqin ünsiyyət funksiyasını təmin edən, nitqin sadəliyi və nitqin təmizliyi tələblərinə cavab verən prinsip əsas götürülür. Burada fikrin ifadəsi üçün tələb olunan keyfiyyətlər sırasında əsas vəzifə düzgünlük prinsipinin üzərində cəmləşir və onun müəyyən olunmuş normativ qrammatika, leksikologiya, orfoepiya, məntiqin tələblərinə uyğun qurulmasını tələb edir.

NİTQİN EKSPRESSİV FUNKSİYASI (KONUŞMANIN ETKİLEYİCİ İŞLEVİ) – Dilin ekspressiv funksiyası ilə sıx əlaqədə olan fikrin ifadəli verilməsinə xidmət etdiyi üçün emosional dil vahidlərindən istifadə edilir. Belə dil vahidlərinə xüsusilə leksik vahidlər, intonasiya, vurğu və nildar daxildir.

NİTQİN EMOTİV FUNKSİYASI (KONUŞMANIN DUYGUSAL İŞLEVİ) – Danışanın hiss və iradəsini ifadə etmək məqsədilə işlədilən sözlərlərdə, yaxud da danışanın dinləyəni müəyyən bir hərəkət etməyə sövq etdikdə təzahür edən nitqdır.

NİTQİN FONETİK PARÇALARI (KONUŞMANIN SESBİLİMSƏL ÖĞELƏRİ) – Fonetik əsasda formalaşan nitq zəncirinin müxtəlif dərəcəli vahidlərə və hissələrə ayrılan həlqələri nitqin fonetik parçaları adlanır. Nitq zənciri müxtəlif-fonem, söz və cümlə kimi mənalı vahidlərə parçalanır. Nitq prosesində fonetik axın qısa, uzun parçalara bölünür və hər parça da müxtəlif fasilələrlə bir-birindən ayrılır. Yəni fonetik formasına görə müxtəlif fonetik həlqələrə ayrılır: ibarə, qitə, heca, səs.

NİTQİN İFADƏLİLİYİ (KONUŞMANIN ETKİNLİĞİ) – Mədəni nitqin əsas əlamətlərindən biri nitqin ifadəliliyinin əmələgəlmə yollarının müxtəlifliyi və ifadə etmə xarakterinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Çünki, dil ünsiyyət vasitəsi ilə yanaşı təsiredici vasitə kimi nitq üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Nitqin ifadəliyində dinləyicinin diqqət və marağı əsas götürülərək çıxışın effektivini artırmaq üçün təsiredici vasitələrdən istifadə edilir. Bununla da parlaq nitq dinləyicidə maraq oyadır, yalnız ağıla deyil, həm də hissələrə və təxəyyülə təsir edir. İfadəlik yaratmaq üçün dilin müxtəlif səviyələrində olan müxtəlif dil vahidlərindən istifadə olunur.

NİTQİN MELODİKLİYİ (KONUŞMANIN MELODİĞİ) – Səsin tələffüzü zamanı müəyyən intervalda alçalıb-qalxması melodikliyi əmələ gətirir. Cümləyə məxsus melodiya məntiqi və psixoloji olmaqla iki funksiyanı yerinə yetirir.

NİTQİN MƏNTİQLİYİ (KONUŞMANIN MANTIĞI) – Nitqin məntiqi kateqoriyasına nitqdə bir-birinin əksini təşkil edən fikirlərin olmaması, qeyri ardıcılığa yol verilməməsi, təsdiq edilməyən fikirlərin işlədilməməsi və s. daxildir.

NİTQİN İNTONASIYASI (KONUŞMANIN TONLAMASI) – Kompleks dil hadisəsidir. Nitqdə tələffüzün 4

elementi – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir.

NİTQİN OKKOZİONAL FUNKSİYASI (KONUŞMANIN OKKOZİONAL İŞLEVİ) – Nitqin bu funksiyasında konkret nitq situasiyasında nitqə qeyri-nitq situasiyasının daxili edilməsi və nitq söyləminin bu və ya digər ekvivalent okkozional əvəzlənməsidir.

NİTQİN ORİJİNALLIĞI (KONUŞMANIN ORİJİNALLIĞI) – Fərqli danışmaq, sözlərin tələffüzü, cümlələrin tərtibi, fikrini dinləyiciyə çatdırmaq üçün səciyyəvi söz, ifadə, sintaktik konstruksiyalar, aforizmlər, atalar sözü və məsələn işlənməsi, bununla yanaşı onlara yeni məna çalarları vermək, nitqin xüsusi tərzdə qurulması orijinal nitqi şərtləndirən amillərdir. Orijinal nitq natiqin fərdi nitq üslubunu yaradır.

NİTQİN SADƏLİYİ (KONUŞMANIN BASİTLİĞİ) – Nitqin sadəliyini şərtləndirən amillər onun aydın, anlaşılıq, səlis, asan olmasıdır. Fikrin tez, asan qavranılması üçün sadə, bəsit, primitiv cümlələrdən istifadə etməklə nitqin sadəliyi tələbini ödəmək olmur. Natiq mövzunu izah edərkən fikrini çatdırmaq, hadisələri və onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdən istifadə etməklə, sadə sözlərlə yüksək fikirlərin verilməsi nitqin sadəliyinin əsasını təşkil edir.

NİTQİN SİQNAL FUNKSİYASI (KONUŞMANIN SİNYAL İŞLEVİ) – Nitqin bu funksiyasında nitq vasitələrindən adresatı xəbərdar etmək və adresatın müəyyən reaksiya verməsinə nail olmaq üçün istifadə edilir. Bu zaman xüsusi işlənmiş səs birləşmələri, söz birləşmələri, cümlələr eyni zamanda intonasiya şəklində nitq siqnallarından istifadə edilir. Nitqin bu funksiyasından insanların əmək fəaliyyətində geniş şəkildə istifadə olunur.

NİTQİN TƏMİZLİYİ (KONUŞMANIN SAFLIĞI) –

Nitqin təmizliyi mədəni nitqin başlıca şərtlərindən biridir. Bu kateqoriya ədəbi dilin normalarına uyğunluq əsasında qurulur. Nitqin təmizliyi nitqin yüksək keyfiyyətlərindən biri olduğu üçün burada ədəbi dil normalarına uyğun olmayan söz və ifadələrin - jarqon və arqo sözlərin, vulqar, loru, mənası çətin anlaşılan sözlərin, yersiz alınmaların, terminlərin, arxaizmlərin işlənməsinə yol verilmir. Nitqin təmizliyi nitqdə artıq yersiz sözlərin xüsusilə, nitqi korlayan sözün işlədilməməsidir.

NİTQİN TƏRZİ (KONUŞMA TARZI) – Nitq tərzinə görə iki cür olur: vasitəsiz və vasitəli nitq. Bu şifahi və yazılı nitqdə başqasının nitqindən istifadə edərkən baş verir. Müəllif başqasının dediyi sözləri özgə nitqi şəklində işlətmək üçün əsasən iki üsuldan istifadə edir: a) vasitəsiz nitq; bu nitq kargüzarlıq-danışıq, elmi, rəsmi və bədii üslubda geniş işlənir; b) vasitəli nitq; belə nitqdən rəsmi, elmi və mətbuat dilində daha çox istifadə edilir.

NİTQİN UYGUNLUĞU (KONUŞMANIN UYGUNLUĞU) – Nitqin uyğunluğu nitqin şəraitə, məqsədə və şərtlərə uyğun qurulması, konkret situasiyaya münasibliyini təmin edən dil ünsürlərinin seçilməsidir. Uyğun nitq mövzuya onun məntiqi və emosional məzmununa, dinləyicilərin tərkibinə və informasiyanın estetik məqsədlərinə münasibliyidir.

NİTQİN YIĞCAMLIGI (ÖZLÜ KONUŞMA) – Sözçülüyə qarşı qoyulan anlayışdır. Danışanın nitqində lazımsız izahlı sözlərdən uzaq, eyni fikrə təkrar qayıdılmayan, uzunçuluğa yol verilməyən, mətləbə aid olmayan sözlərdən istifadə etməmək nəzərdə tutulur. Belə nitqə lakonik nitq də deyilir, sözə qənaət və yığcamlılıq önə çəkilir.

NİTQİN ZƏNGİNLİYİ (KONUŞMANIN ZƏNGİNLİYİ) – Nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, qrammatik vasitələrdən, sintaktik konstruksiyalardan, sinonim

söz və ifadələrdən, eləcə də frazeoloji birləşmə və ibarələrdən, məcazlardan məharətlə istifadə etmək zəngin nitqin əsasını qoyur. Nitqin zənginliyində sinonimlərdən geniş istifadə olunur. Sinonimlər danışıq dilini zənginləşdirir, mənanı qüvvətləndirir, dildə emosiya yaradır və fikri ifadə etmək üçün onu aydınlaşdıraraq dəqiqləşdirir. Nitqi zənginləşdirən vasitələr sırasında atalar sözü, məsəllər, frazeoloji birləşmələr mühüm yer tutur. Bu vasitələr nitqin kommunikativliyinin şərtlərini ödəyir.

NOMENKLATURA (NOMENKLATUR)– *Nomenklatura latınca “nomenklatura” sözündən olub “siyahı”, “adların yazılışı” mənasında işlənir.* Konkret elm sahəsində istifadə olunan xüsusi termdir. Nomenklatura mücərrəd və şərti simvollar sistemidir, hər hansı bir elm, texnika sahəsinin konkret obyektlərinin məcmusu üçün adlar sistemidir. Məsələn, müxtəlif vitaminlər sistemi – “A”, “B”, “C”, “D” şərti işarələrdir. Nomenklatur işarə terminə nisbətən daha nominativdir. Lakin terminlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində hər hansı bir anlayışı adlandırmaq üçün şərti işarələr deyil, söz və söz birləşməsidir. Terminin mənası onu təşkil edən sözlərin mənasına uyğun gəlirsə, nomenklatur işarə ona uyğun gəlmir və işarənin əsasında səslər, bəzən də hansı mənanı ifadə etməsindən asılı olmayaraq sözlər durur. Texniki etiketləri, məhsulların, alətlərin maşınların, kənd təsərrüfatındakı sortların, bitkilərin xüsusi adlarıdır.

NOMİNASİYA (ADLANDIRMA/ADLAŞTIRMA) – Adlandırma prosesi.

NOMİNASİYA AKTI (ADLANDIRMA EYLEMİ) – Dil hadisəsi olub, ayrı-ayrı parçalarında hissə-hissə təzahür edir.

NOMİNATİV FUNKSİYA (NOMİNATİV İŞLEV) – Dilin adlandırma funksiyası sözün yerinə yetirdiyi funksiya

ilə bağlıdır. Adlandırma funksiyası dedikdə, sözün bilavasitə işlədilmə anında kəsb etdiyi, birbaşa əşyaya yönəldilmiş məna nəzərdə tutulur.

NOMİNATİV QURULUŞLU DİLLƏR (NOMİNATİF YAPILI DİLLER) – Bu dillərdə əsas səciyyəvi cəhət odur ki, subyektin adlıq halda işlədilməsi felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı deyildir. Bu dillərə Hind-Avropa, türk, monqol, fin-üqor və s. çoxlu dillər daxil edilir.

NOMİNATİV MƏNA (NOMİNATİF ANLAM/YALIN ANLAM) – Sözün ilkin, həqiqi, əşyanı, hadisəni adlandırması, ad bildirməsi nominativ məna adlanır. Nominasiya aktı əslində dil hadisəsi olub, mövcud aləmdəki obyektiv varlığın söz vasitəsilə inikasıdır. Sözün bu mənası əşyaya yönəldilmiş mənadır. Əşyavi mənadan fərqli olaraq nominativ məna əşyanın keyfiyyətində də ifadə edilir.

NOMİNATİV VƏZİFƏ (NOMİNATİF GÖREV) – Əşya və hadisələrin vəzifələrinə görə adlandırılmasında idrak prosesi əsas götürülür. Əşyalara verilən adlar onların nominativliyini özündə əks etdirir.

NORMA (KURAL) – Norma anlayış çox geniş olub bütün elm sahələrində işlənir. Dilçilikdə müəyyən növ qayda və hadisələrə dil norması deyilir. Norma məsələsi dil prosesində baş verən prosesləri, norma variantları, norma ənənəsi və s. özündə ifadə edir. Ədəbi dilin təşəkkülü səviyyəsini göstərən ən əsas amildir. Ədəbi dil formalaşdırma inkişaf etdikcə norma da inkişaf edir, dilin qrammatik sistemini təkmilləşdirir, digər tərəfdən ədəbi dilin funksional parçalanması üçün zəmin yaradır. Hər bir dövrün özünəməxsus söz tərkibi, şəkilçiləri və üslubları vardır. Funksional üslubların səviyyəsinə və leksik tərkibində dil vahidlərinin zənginliklərinə uyğun olaraq normalar müəyyənləşir.

NORMALARIN DƏYİŞİLMƏSİ (KURALLARIN DEĞİŞMƏSİ) – Dildə normalar qanunauyğun şəkildə dəyişir. Bu dəyişikliklər dildaxili və dilxarici amillərin təsiri və inkişafı əsasında baş verir. Normaların dəyişilməsi onun tarixin müəyyən mərhələlərində real şəkildə mövcud olan variantlarının yaranması ilə bağlı olur. Dildə leksik, orfoqrafik, aksentoloji, morfoloji normalar dəyişə bilər.

NORMATİV QRAMMATİKA (KURALCI DİL-BİLGİSİ) – Qrammatika qaydalarının, dilin qrammatik sisteminin elmi təsviri, dildə qrammatik normaların əks etdirilməsidir.

NORMATİVLİK (KURALCILIK) – Nitq mədəniyyəti ilk növbədə nitqin düzgünlüyünü, onun daşıyıcılarının (şifahi və yazılı) nəzərində ideal nümunə olacaq ədəbi dil normalarına əməl olunmağı tələb edir. Nitq mədəniyyətinin mərkəzində dil norması dayanır.

NORMATİV ÜSLUB (KURALCI ÜSLUP) – Ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranan üslub normativ üslub adlanır. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir.

NOVİAL DİLİ (NOVİAL DİLİ) – Süni Novial dilinin layihəsi Otto Yespersen tərəfindən hazırlanmışdır. Layihə ingilis dili materialları əsasında qurulmuşdur.

NOVLU SAMİTLƏR (SÜRTÜNMELİ ÜNSÜZLER) – Tələffüz zamanı kipləşmiş üzvlərin bir-birindən tədricən aralanması zamanı küylü səs axınının sürtünərək xaricə çıxması zamanı yaranan samitlərə novlu samitlər deyilir. Azərbaycan ədəbi dilində v, f, j, ş, z, s, l, r, ğ, x, h, y novlu samitlərdir.

NÖQTƏ HECA (NOKTA HECE) – Şərti olaraq hecanı bildirən saitə üstünə qoyulan nöqtə.

NUMERATİVLƏR – Dəqiq ölçü vahidini bildirən sözlərə numerativlər deyilir. Məsələn, metr, santimetr, kiloqram, litr, ədəd, hektar və s.

OBRAZLI DİL (BETİMSEL DİL) – Bədii yaradıcılıq obyektiv varlığın obrazlı əksidir. Obrazlı dil isə sözün istifadə qaydası ilə yaranır və subyektiv mənalar üçün, hadisələrin subyektiv şəkildə obrazlı ifadəsidir. Obrazın daxili aləmi, keçirdiyi həyəcan və hisslər, daxili vəziyyəti böyük bir incəliklə açılır.

OBRAZLI LEKSİKA (BETİMSEL KELİME HAZİNESİ) – Obrazlı leksika bədii əsərin əsas tikinti materialıdır və bədii dildə estetik funksiyaya xidmət edir.

OBRAZLI MƏNA (BETİMSEL ANLAM) – Xarici aləmin əşya və hadisələri haqqında əyani-hissi obraz yaranan mənə obrazlı mənə hesab olunur.

OBRAZLI TƏFƏKKÜR (BETİMSEL DÜŞÜNME) – Yaradıcı insanlar tərəfindən bədii hadisələrin təsvirində əşya və hadisələrin mahiyyəti obrazlar vasitəsi ilə açılıb ümumiləşdirilməsi obrazlı təfəkkürü yaradır. Təfəkkürün obrazlı ifadə olunma prosesidir.

OBRAZLILIQ (BETİMSELLİK) – Obrazlılıq bədii ifadə və bədii təsvir vasitələrini özündə ehtiva edən, bədii üslubun bütün səviyyələrindəki dil vahidlərinə xasdır. Burada sözlərin məcazi mənada işlənməsi, omonim və sinonimlərdən geniş istifadə əsas vasitələrdir. Bütün vasitələr o cümlədən neytral vasitələr obrazlar sisteminin, sənətkarın poetik fikirlərinin həyata keçirməsinə xidmət edir. Bədii ədəbiyyatın ən səciyyəvi əlamətlərindən biri obrazlılıqdır. Bu aparıcı əlamət bədii əsərlərdə dilin müxtəlif səviyyələrində və müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaradılır. Bu cəhətdən obrazlılığın kriteriyaları aşağıdakı kimi göstərilə bilər: 1. Fonetik səviyyədə obrazlılıq yaranan vasitələr – alliterasiya, assonans, təkrar, intonasiya və s. 2. Leksik səviyyədə- omonimlər, sinonimlər, antonimlər.

OBJEKT ƏLAQƏSİ (NESNE İLİŞKİSİ) – Hərəkətlə obyekt arasındakı qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir.

OBJEKTİV ZAMAN (OBJEKTİF ZAMAN) – Maddi aləmdə obyektiv gerçəklikdəki hadisələrin mövcud olduğu zaman.

OKEANONİM (OKEANONİM) – *Okeanonim yunanca “okean” böyük, sonsuz dəniz, “onim” ad sözlərindən əmələ gəlib okean adı deməkdir.* Dəniz, körfəz, boğaz, sualtı landşaft, eyni zamanda çökəklik adları daxildir. Məsələn, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Sakit okeanı, Şimal Buzlu okeanı və s.

OKSİDENTAL DİLİ (OKSİDENTAL DİLİ) – Oksidental süni dilin layihəsi Edqar de Val tərəfindən hazırlanmışdır. Oksidental qərb dili mənasını daşıyır və dilin əsasını qərbi Avropa dillərinə aid beynəlxalq leksika təşkil edir.

OKSİMORON (KARŞITLIK SANATI) – Bədii məcazlardan biri. Həyat hadisələrindən danışarkən mənaca bir-birinə kəskin zidd olan sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan ifadələr oksimoron adlanır.

OMOFON (EŞSESİLİ KELİMELER) – Səslənməsinə görə eyni olan, yazılışca müxtəlif olan sözlərə omofonlar deyilir.

OMOFORM (EŞ BİÇİMLİ KELİMELER) – Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, lakin qrammatik formalarında eyni şəkildə səslənən sözlərə omoform, yaxud morfoloji omonim deyilir. Məsələn, sarı- mənə sarı gəlmək, sarı- sarı rəng bildirir.

OMOQRAF (EŞ YAZIMLI) – Omoqraf qrafiki omonim deməkdir. Burada sözlərin yazılışı eyni olub, səslənməsi müxtəlif olur. Eyni cür yazılıb vurğusuna görə fərqlənən sözlər omoqraf adlanır. Məsələn, gəlin- gəlin, bəzən- bəzən, alın- alın və s.

OMOMORFEMLƏR (EŞ BİÇİMBİRİM) – Şəkilçilər ayrılıqda müstəqil işlədilib yeni məna ifadə etməsə də, yeni sözlərin yaranmasında, onlar arasında əlaqə yaratmaqda, dildə sözyaratma prosesini müəyyənləşdirməkdə, qrammatik sistemin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Bu şəkilçilər səslənmələrinə, fonetik tərkiblərinə görə tam eyniyət təşkil edir. Onlar əlavə olunduqları sözün ya mənasını dəyişir, ya da həmin sözün başqa sözlərlə müxtəlif münasibətini bildirir. Bir qismi isə formaca müxtəlif olsa da, mənaca ya bir-birinə yaxın, ya da əks olmasıdır.

OMONİM AD (EŞADLI/SESTEŞ ADLAR) – Deyilən və yazılışca eyni olan, lakin xüsusi adların müxtəlif qruplarında iştirak edən xüsusi sözlərə omonim adlar deyilir. Məsələn, Azad (şəxs adı) – Azad (Goranboy rayonunda kənd adı); Qaragöz (şəxs adı) – Qaragöz (Zəngilan, Dəvəçi rayonlarında kənd adı) və s.

OMONİM SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ (EŞADLI/SESTEŞ KELİME ÖBEKLERİ) – Sözlər birləşərək müxtəlif tipli omonim söz birləşmələri əmələ gətirir. Omonim söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar: sərbəst və sabit söz birləşmələrinin omonimliyi; əldən düşmək, əl tutmaq, əl qaldırmaq, əl vurmaq, yoldan çıxmaq, baş çəkmək və s. Sabit birləşmələrin omonimliyi; baş aparmaq, başa salmaq, baş çıxarmaq, dilə tutmaq, göz yetirmək.

OMONİM SÖZLƏR (EŞADLI/SESTEŞ KELİMELER) – *Omonim termini yunanca homos –bərabər, oxşar və onoma ad mənasını ifadə edir.* Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, məna əlaqəsini itirmiş məfhumları ifadə edən, formaca eyni, mənaca müxtəlif olan leksik vahidlərə omonim sözlər deyilir. Omonim sözlər linqvistik hadisə olub, dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirən, öz səs tərkibinə görə dilin inkişaf dövrlərində müəyyən oxşarlığı olan, mənaca müxtəlif sözlərdir. Omonimlər formaca, tələffüzçə və qrafik cəhətdən eyni, mənaca

bir-birindən fərqlənən, məna ümumiliyi və aralarında assosiativ əlaqə hiss olunmayan, eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərdir. Məsələn, düz-düz; əsər-əsər; göy-göy; mat-mat; sağ-sağ; sap-sap; sarı-sarı; saç-saç; səfər -səfər; sirkə-sirkə; top-top; çalğı-çalğı, qovurma-qovurma, bağlama-bağlama, alma-alma və s. Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi odur ki, sözdə omonimlik müstəqil mənadır, lakin çoxmənalılıq isə bir sözün müxtəlif məna variantlarıdır.

OMONİM TOPONİMLƏR (EŞADLI YER ADLARI) – Müxtəlif toponimik obyektlərin fonetik tərkibcə eyni olan toponimlər.

OMONİMİYA (EŞADLILIK) – Omonimiya dilin və nitqin qanunauyğun təbii leksik-semantik və leksik-qrammatik amilləridir. Omonimiya dilin leksik və qrammatik elementlərini birləşdirərək, öz fonetik strukturuna görə dilin müəyyən inkişaf dövründə uyğunlaşan morfem, söz, söz birləşmələri və cümlələri araşdırır.

OMONİMLƏR LÜĞƏTİ (EŞADLI KELİMELER SÖZLÜĞÜ) – Bir dildə işlədilən formaca eyni, mənacə müxtəlif olan sözləri izah edən lüğətlər omonim lüğətlər hesab edilir. Omonimlər lüğətində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik omonimlər verilir. Omonim cərgənin hər bir üzvü baş söz kimi verilir, rum rəqəmləri ilə göstərilir. Lüğət məqaləsi aşağıdakı formada qurulur: baş sözdən sonra onun hansı nitq hissəsinə aidiyi, mənşəyi, bəzən işlənmə sahəsi qeyd edilir, mənası izah olunur, müxtəlif mənbələrdən alınmış nümunələr verilir. Məsələn, balaq, is. Tumanın, şalvarın, dizliyin ayağa düşən tərəfi; balaq, is. Camış balası, körpə kəlçə; balaq, is.(məh). Qamışabənzər, içi boş, buğumlu yemlik bitki.

ONOMALOGİYA (ADBİLİMİ) – *Onomalogiya termini yunan mənşəli olub “onoma” ad, “logiya” təlim, nəzəriyyə mənasında işlənir.* Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin məcmusu onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə ono-

malogiya adlanır. Onomalogiyada dilin lüğət tərkibindəki xüsusi adların əmələgəlməsi, xüsusiyyətləri, inkişafı və təsnifi tədqiq olunur. Xüsusi adlar müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən tədqiq edildiyinə görə onun aşağıdakı növləri vardır: a) xüsusi onomalogiya; b) ümumi onomalogiya. Xüsusi və ümumi onomalogiya bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Onlar, demək olar ki, bir vəhdət təşkil edir və bir-birindən çətinliklə ayrılır. Xüsusi onomalogiya konkret bir dilin və ya dil qrupunun lüğət tərkibində mövcud olan xüsusi adların tədqiqi ilə məşğul olur. Xüsusi onomalogiyanın üç növü vardır: 1. təsviri onomalogiya; 2. tarixi onomalogiya; 3. Müqayisəli onomalogiya. Təsviri onomalogiya müasir onomastik vahidlərin tədqiqi və təhlili ilə məşğul olur. Onun əsas əlamətləri ümumiləşdirilir. Ümumiləşdirmə, əsasən dil faktından çox nümunəyə əsaslanır. **Təsviri onomalogiyanın** ən ümdə problemi onomastik leksikanı qeydə almaq, onu sistem halına salmaq və təsvir etməkdən ibarətdir. **Tarixi onomalogiya** xüsusi adların tarixi aspektdə tədqiqi ilə məşğul olur və müxtəlif dövrlərdə yaranıb tarixə daxil olmuş xüsusi adları özündə yaşadır. Müqayisəli onomalogiyada hər hansı bir dildəki xüsusi adlar ona qohum olan başqa bir dildəki xüsusi adlarla müqayisəli şəkildə öyrənilir.

ONOMALOGİYA NƏZƏRİYYƏSİ (ONOMOLOJİ KURAMI) – Terminlərlə ifadə olunmuş onomastik anlayışlar sistemi. Onomalogiya nəzəriyyəsi dilçiliyin ümumi elmi müddəaları əsasında müəyyənləşir. Bu nəzəriyyədə xüsusi ad, onun dildə təşəkkülü, inkişafı, xüsusiyyətləri və sair haqqında müddəalar irəli sürülür. Məsələn, toponimik sistemdə areallar cərgəsi .

ONOMASTİK ANOLOGİYA (ONOMASTİK ÖRNEKSEME) – Onomastik hadisə və xüsusiyyətlərin oxşarlığıdır. Analogiya onomastik prosesin aydınlaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

ONOMASTİK ARXAİZM (ONOMASTİK ARKAİZM) – Onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak etmiş və müasir baxımdan arxaikləşmiş söz, ifadə, birləşmə və şəkilçilər nəzərdə tutulur. Məsələn, vaxtilə Azərbaycan antroponimlərinin yaranmasında fəal iştirak edən “xuda”, “allah”, “bəy”, “xan”, “ağa”, və s. sözlər bu gün arxaikləşmiş hesab olunur.

ONOMASTİK ATLAS (ONOMASTİK ATLAS) – Müəyyən ərazidə yayılmış müxtəlif onomastik vahidləri təsvir edən atlas, xəritə.

ONOMASTİK CƏRGƏ (ONOMASTİK SIRA) – Eyni növ modellər əsasında əmələ gəlmiş onomastik vahidlər. Məsələn, morfoloji yolla əmələ gələn onomastik vahidlər (bir cərgə), leksik yolla əmələ gəlmiş onomastik vahidlər (bir cərgə), sintaktik yolla əmələ gəlmiş onomastik vahidlər (bir cərgə) və s.

ONOMASTİK ƏLAQƏ (ONOMASTİK İLİŞKİ) – Şəxs adları –ata adı, oğul adı və soyadı arasındakı əlaqə. Antroponimlər, toponimlər, hidronimlər arasındakı əlaqə.

ONOMASTİK FAKT (ONOMASTİK OLGU) – Həqiqiliyi sübut edilə bilən hər hansı onomastik hadisə, yaxud qanunauyğunluq.

ONOMASTİK HADİSƏ (ONOMASTİK OLAY) – Onomastik anlayışlar sistemində aydınlaşdırılan obyektiv dil hadisəsi. Məsələn, antroponimlərin yaranması, toponimlərin yaranması, hidronimlərin yaranması, bunların qarşılıqlı şəkkildə bir-birinə keçməsi və s.

ONOMASTİK KATEQORİYA (ONOMASTİK KATEGORİ) – Onomastikanın spesifik kateqoriyaları. Onomastikanın əsasını təşkil edən adlarla bağlı formalaşmışdır. Məsələn, “şəxs adı” kateqoriyası, “ləqəb” kateqoriyası, “toponimik cərgə” kateqoriyası və s.

ONOMASTİK KOMPONENT (ONOMASTİK Bİ-LEŞEN) – Mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidin bir tərəfi. Məsələn, Düz+ rəsullu, Kosa+bəyli və s. (yer adı); Hacı+Murad, Əli+ qulu, Soltan+Hüseyn (şəxs adı) və s.

ONOMASTİK KONSEPSİYA (ONOMASTİK KAVRAM) – Onomastik vahidlərə dair elmi mülahizə və ya onun sistemi. Onomoloqların irəli sürdüyü elmi fikirlər əsasında yaranır.

ONOMASTİK QANUNLAR (ONOMASTİK YASALAR) – Dilçiliyin ümumi qanunlarına əsaslanan, xüsusi ad əmələ gətirən dil qanunauyğunluqları. Məsələn, onomastik cərgə qanunu, advermə qanunu, adyaratma qanunu, onomastik sistem qanunu, toponimlərin yaranma prinsipi və s.

ONOMASTİK LEKSİKA (ONOMASTİK SÖZ VARLIĞI) – Dildə xüsusi adların cəmi onomastik leksikanı təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastik leksikası, rus dilinin onomastik leksikası və s.

ONOMASTİK LÜĞƏT (ONOMASTİK SÖZLÜK) – Onomastik vahidlərin cəmləşdirilib onomastik lüğətlərin tərtib olunmasıdır. Burada onomastik anlayışların sistemi əks olunur. Onomastik lüğətlərdə toponimlər və antroponimlər toplanıb mənası, mənşəyi sistemli şəkildə izah edilir. Məsələn, antroponimlər lüğəti, toponimlər lüğəti, kosmonimlər lüğəti, etnonimlər lüğəti, hidronimlər lüğəti, ktematonimlər lüğəti və s.

ONOMASTİK MODEL (ONOMASTİK MODEL) – Xüsusi adların quruluş mənzərəsi. Məsələn, ad+ad, ad+şəkilçi, ad+ ad + şəkilçi və s.

ONOMASTİK NƏZƏRİYYƏ (ONOMASTİK KURAM) – Dildə xüsusi adların, onomastik vahidlərin tarixi, coğrafi, psixoloji, riyazi, sosioloji və s. cəhətdən araşdırılması nəticəsində meydana gələn ümumi qanunauyğunluqların elmi-nəzəri ifadəsi. Hər bir dilin daxili qanunları əsasında

onomastik vahidlərin yaranma prinsiplərini müəyyənləşdirən nəzəriyyə.

ONOMASTİK NORMALAR (ONOMASTİK KURALLAR) – Müəyyən bir dildə işlədilən xüsusi adların düzgün yaradılma və yazılma qaydalarını ifadə edən normalar.

ONOMASTİK PROQRAM (ONOMASTİK PROGRAM) – Onomastik materialın toplanması, qeydə alınması, vahid qaydada yazılması üçün tərtib olunmuş proqram.

ONOMASTİK PROSES (ONOMASTİK SÜREÇ) – Onomastik sistemdə baş verən proses. Dilin leksikasına daxil olan xüsusi adlar qrupu ilə bağlı mövcud hadisə və qanunauyğunluqlar. Məsələn, yeni doğulmuş uşaqlara valideynlərin gözəl və müasir səslənən adlar verməsi prosesi, müxtəlif yaşayış məntəqələrinə, küçələrə, prospektlərə, məktəblərə görkəmli şəxsiyyətlərin adlarının verilməsi prosesi və s.

ONOMASTİK SAHƏ (ONOMASTİK ALAN) – Hər bir xalqın onomastikasının müəyyən sahəsi, hissəsi. Məsələn, Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimikası, Azərbaycan antroponimikası, Azərbaycanın qədim tayfa və qəbilə adları və s.

ONOMASTİK SEMANTİKA (ONOMASTİK ANLAM BİLİMİ) – Sözlərin müxtəlif xüsusi ad mənaları bildirməsi. Məsələn, “Kür” sözü müxtəlif semantikaya malikdir. Kür – leksik mənası: “dəli, aşıb-daşan”, Kür – çay adı, “Kür” – şəxs adı, “Kür” – univermaq adı və s.

ONOMASTİK SİSTEM (ADBİLİMİ SİSTEMİ) – Müəyyən bir əraziyə, xalqa məxsus xüsusi adların yaranma qanunauyğunluqlarının cəmi. Onomastik sistem anlayışı onomastik kateqoriyalardakı onomastik adları əhatə edir.

ONOMASTİK SÖZ (ONOMASTİK SÖZ) – Hər hansı yerin, şəxsin, tayfanın, su obyektinin, səma cisminin, idarə və təşkilatın, qəzet və jurnalın, əsərin və s. adını bildirən xüsusi söz.

ONOMASTİK TERMİN (ONOMASTİK TERİM) –

Onomastik tədqiqatlarda, onomastik adlandırmada ən çox işlənən söz və ya ifadə. Məsələn, antroponim, etnonim, toponim, advermə, adyaratma və s.

ONOMASTİK VAHİD (ONOMASTİK BİRİM) –

Müstəqil mənaya malik olan hər hansı söz və söz birləşməsindən ibarət xüsusi ad. Şəxs, qəbilə, tayfa, xalq, millət, yer adları onomastikanın əsas vahidləridir. Onomastikaya daxil olan hər bir vahid dilin lüğət tərkibinin başqa vahidlər kimi dilin ümumi qanunları əsasında yaranır.

ONOMASTİKA (ÖZEL AD BİLİMİ) – *Onomastika yunanca “onuma”, “logos” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, “xüsusi ad” mənasını ifadə edir.* Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin məcmusu onomastika adlanır. Onomastika dilçiliyin əsas şöbələrindən biri olub, xüsusi adlar haqqında elm deməkdir.

ONOMASTİKLƏŞMƏ (ADLAŞMA) – Apelyativ leksik vahidlərin xüsusi adlara çevrilməsi. Məsələn, “dəyirman”, “bahar”, “aprel”, “oktyabr” və s. ümumi adlar müasir Azərbaycan onomastikasında şəxs və yer adları kimi də iştik edir.

ONOMASTİKON (ÖZEL ADLAR SÖZLÜĞÜ) –

Xüsusi adlar lüğəti. Məsələn, toponimlər lüğəti, şəxs adları lüğəti, onomastik lüğət və s.

ONOMOLOQ (ADBİLİMCİ) – Xüsusi adların öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçı.

OPERATİV STANDARTLAŞMA (OPERATİF ÖLÇÜNLÜLEŞME) – Operativ standartlaşdırma müstəqil terminoloji bölmələr üzrə standartların hazırlanmasını nəzərdə tutur. Belə standartlar mövcud normativ sənədlərdə ziddiyyətləri, həmçinin standartlara uyğun olmayan məsələləri aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Elmin, texnikanın müxtəlif

sahələrində (və ya onun hansısa bölmələrində) anlayışlar sisteminin, termin və təriflərinin dövlət standartlarının işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulur. Standartların işlənilib hazırlanması, təsdiqi bu sahələrin normativ sənədlərində istifadə edilən terminlərin dubletliliyini, ikili şərhini aradan qaldırır, mübahisəli məsələlər həllini tapır. Bu zaman leksikoqrafik metodla standartlaşdırma qanunları qorunur.

OPPOZİSİYA (KARŞITLIK) – Oppozisiya üzvlərin bir-birindən fərqli əlamətlərinin habelə, hər iki oppozisiya üzvləri üçün ümumi müştərək olan əlamətlərin qarşılaşdırılmasıdır. Heç bir ümumiliyi olmayan, heç bir ümumi əlamət əsasında birləşməyən şeylər bir-biri ilə qarşılaşdırıla bilməz.

ORFOEPIYA (ÖLÇÜNLÜ SESLETİM) – *Orfoepiya yunanca düzgün, dürüst mənasında olan “orthos” sözü ilə “danışiq”, “nitq” mənasında olan “epos” sözünün birləşməsindən yaranıb, düzgün tələffüz mənasını ifadə edir.* Ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalar əsasında formalaşdıraraq, yəni fonetik cəhətdən ümumiləşdirici normaları ifadə edən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli məcmusuna orfoepiya deyilir. Dilin orfoepik, ədəbi tələffüz qaydalarının məcmusu və ondan bəhs edən tətbiqi dilçilik şöbəsidir. Orfoepik qaydalar ədəbi tələffüzün əsas komponentidir. Bu qaydalar sabit deyildir, zaman keçdikcə dəyişir və təkmilləşir. Bu prosesdə dəyişikliklər təbii və qanuni olaraq köhnənin aradan çıxması və yeninin əlavəsi ilə tənzimlənir.

ORFOEPIYA QAYDALARI (SESLETİM KURALLARI) – Ədəbi dilin şifahi qolunda fonetik sistemin tələffüzünü sabitləşdirən tələffüz normalarına orfoepiya qaydaları deyilir. Bu qaydalar eyni sözün müxtəlif formalarda tələffüz olunmasının qarşısını alır. Düzgün tələffüz fikrin asan və tez qavranılmasına imkan yaradır. Dilin orfoepik normaları şifahi nitqdə tənzimlənir, bu proses birdən-birə deyil, tarixən

formalaşır, sabitləşir, milli dilin norması kimi müəyyən olunur.

ORFOEPIYA LÜĞƏTİ (ORFOEPIK SÖZLÜK/TE-LAFFÜZ SÖZLÜĞÜ) – Ədəbi dil normaları əsasında sözlərin necə tələffüz olunması qaydalarının əks etdirən lüğətlər orfoepiya lüğəti adlanır. Belə lüğətlərdə sözlərin fonetik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, zəruri olan normativ qaydalar da verilir.

ORFOQRAFİK QAYDALAR (YAZIM KURALLARI /İMLA KURALLARI) – Ədəbi dilin yazılı qolunda fonetik sistemi yazıda ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən orfoqrafik normalara orfoqrafik qaydalar deyilir. Bu qaydalar yazıda fikrin düzgün ifadə olunmasına xidmət edir. Yazıda orfoqrafiya qaydalarına riayət etmək hamı üçün məcburidir. Orfoqrafiya bir sözün müxtəlif formalarda yazılmasına imkan vermir. Ona görə də orfoqrafiya qaydaları vahid olur. Dil inkişaf etdikcə, zənginləşdikcə yeni qaydalar yaranır, təkmilləşir. Dildəki dəyişikliklər qanunauyğun surətdə orfoqrafiyada öz əksini tapmalıdır.

ORFOQRAFİK MƏNİMSƏMƏ (YAZIM BENİMSƏMESİ)–Orfoqrafik mənimsəmə alınma terminlərin alınan dildə yazı normalarına görə qanuniləşdirilmiş müxtəlif təzahürləri, onların yazılışının tənzimlənməsidir.

ORFOQRAFIYA (YAZIM BİLGİSİ) – *Orfoqrafiya yunan sözü olub orthos düz, düzgün, grapho yazıram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, düzgün yazıram mənasını ifadə edir.* Orfoqrafiya ədəbi dilin yazılı növündə istifadə olunan, yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyən müəyyən norma və qaydaların məcmusudur. Yazıda dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyən qaydalar sisteminə orfoqrafiya deyilir. Orfoqrafiyada dildə olan bütün sözlər üçün vahid yazı qaydaları müəyyənləşdirilir. Bütövlükdə orfoqrafiyanı təşkil edən qaydalar sözün hissələrinə, ayrı, bitişik və

defislə yazılmasına, sözün baş hərfinin böyük yazılmasına və s. aiddir. Düzgün və vahid orfoqrafik qaydalar yazını sabitləşdirir və ədəbi dili inkişaf etdirir. Orfoqrafiya qrafika ilə möhkəm əlaqədədir. Qrafikada baş verən dəyişikliklər orfoqrafiya qaydalarına da təsir edir. Orfoqrafiya ədəbi dil normalarının sabitləşməsinə kömək edir. Orfoqrafiya sabit olub, vahid orfoqrafiya qanunlarına uyğun tərtib edilir.

ORFOQRAFİYA LÜĞƏTİ (İMLA SÖZLÜĞÜ/İMLA KILAVUZU) – Alınma və milli sözlərin yazılışı qaydaları müəyyənləşdirilir və bu qaydalar əsasında orfoqrafiya lüğəti hazırlanır. Orfoqrafiya lüğəti mahiyyətcə orfoqrafik normaları reallaşdıran vahid vəsaitdir. Bu lüğətin sözlüyünə ədəbi dildə işlənən sözlər daxil edilir. Lüğət məqaləsi əsas sözdən asılı olaraq qurulur və verilən sözlər əlifba sırası ilə düzülür. Orfoqrafiya sözlərin ayrı, bitişik və defislə yazılışı, sözlərin sətirdən-sətirə keçirilməsi, böyük və adi hərflərin işlədilməsi qaydalarının sistemidir. Orfoqrafiya lüğəti ədəbi dilin orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Xüsusi adlar lüğətə daxil edilmir. Orfoqrafiya lüğətində sözlər fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərə uyğun olaraq yazılır. Orfoqrafiya lüğəti praktik lüğətdir. Belə lüğətlərdə müasir ədəbi dildə işlədilən sözlərin yazılma formaları qrammatik normalara uyğun olaraq verilir.

ORONİM (DAĞ ADI) – *Oronim yunanca “oros”-dağ, “onim” -ad sözlərindən yaranmışdır.* Yer səthinin relyefində müəyyən hündürlükdə fərqlənən dağ, dərə, təpə, düzənlik, gədik, aşırım obyektlərin adlarını bildirən onomastik vahidlər və s. daxildir. Məsələn, Qoşqar dağı, Savalan dağı, İncə dərəsi, Mil düzü, Əliş təpəsi, Murovdağ və s.

ORONİMİKA(DAĞ ADLARI SİSTEMİ) – Oronimlərin meydana gəlməsi, inkişafı və funksiyasının qanunauyğunluqları öyrənilir.

ORONİMİYA (DAĞ ADLARI SİSTEMİ) – Dildə mövcud olan oronimlərin məcmusuna oronimiya deyilir.

OROYKONİM (OROYKONİM) – Oronimlər əsasında yaranan oykonimlər (yaşayış, məntəqə adları). Məsələn, Ağqışlaq, Ağyoxuş, Ağyazı (kənd adları).

ORTOLOGİYA (ORTOLOJİ) – Dilçiliyin bir şöbəsi kimi hər hansı bir dilin istər sinxronik, istərsə də diaxronik aspektdə ədəbi-mədəni əlamətlərinin xüsusiyyətlərinin, əlamətlərinin obyektiv təhlilini verir.

OSSİLOQRAM (SES DALGALARI YAZIM AY-GITI) – Müəyyən danışığ səsinin ossiloqraf vasitəsi ilə alınmış əyrisinə, yaxud xətti yazısına həmin səsin osilloqramı deyilir. Osilloqramlar əslində sözün yarısı kimi verilir.

OYKONİM (YERLEŞİM ADI) – *Oykonim yunanca oys-yurd, məskən, yaşayış məntəqəsi, onima-ad sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Yaşayış məntəqələrinin xüsusi adları oykonimlər adlanır. Oykonimlər özləri də iki böyük qrupa bölünür: astionimlər və komonimlər. Şəhər adlarına astionimlər, kənd adlarına komonimlər deyilir. Şəhər adını bildirən toponimik vahidlər: Şuşa şəhəri, Yevlax şəhəri, Qazax şəhəri, Qəbələ şəhəri, Ağcabədi şəhəri, Bərdə şəhəri və s. Kənd adlarını bildirən toponimik vahidlər. Məsələn, Kətəlpəraq kəndi, Qazaxbəyli kəndi, Türk kəndi, Soğanverdi kəndi, Şüvəlan qəsəbəsi, Hövsan qəsəbəsi, Masazır kəndi və s.*

OYKONİM HİDRONİMLƏR (OYKONİM SU ADLARI) – Yaşayış məntəqələrinin adı əsasında yaranan hidronim. Məsələn, Dəvəçi şəhəri – Dəvəçi çayı, Bərdə şəhəri – Bərdə su qovşağı, Türklər kəndi – Türklər bulağı, Əlibayramlı şəhəri – Əlibayramlı su elektrik stansiyası və s.

OYKONİMİYA (YERLEŞİM ADI SİSTEMİ) – Yaşayış məntəqə adlarının sistemini ifadə edir.

ÖLÜ DİL (ÖLÜ DİL) – Müəyyən tarixi dövrdə yaranıb, ünsiyyət vasitəsi kimi işlənən, lakin tədricən unudulub sıradan çıxmış dillər ölü dillər adlanır.

ÖNLÜK (ÖNTAKI) – Bir sıra flektiv dillərdə həm müstəqil, həm də müxtəlif şəkilçilərlə birlikdə müəyyən qrammatik mənaların yaranmasına xidmət edir.

ÖN DAMAQ SƏS (ÖN DAMAK SESİ) – Tələffüz zamanı damağın ön hissəsində əmələ gələn səslər.

ÖN SƏS (ÖN SES) – Sözün başında işlənən ilk səslər.

ÖN SƏS DÜŞMƏSİ (ÖN SES DÜŞMESİ) – Bir sözün ilk səsinin düşməsi. Dillərin tarixi inkişafı prosesində müşahidə edilir. Məsələn, Türk dillərində yılan-ılan, yıldız-ulduz və s.

ÖN SIRA SAİTLƏRİ (DİLÖNÜ ÜNLÜLER) – Tələffüz zamanı saitlərin əmələ gəlməsində dilin orta hissəsinin ön damağa doğru qalxması nəticəsində dilin ön hissəsində yaranan saitlər.

ÖN ŞƏKİLÇİ (ÖNEK) – Söz kökünün əvvəlinə qoşulan, sözdüzəltmə səviyyəsinə malik şəkilçi , morfem.

ÖRTÜLÜ-QAPALI HECA (ÖRTÜLÜ-KAPALI HECE) – Samitlə başlanıb, samitlə bitən hecaya örtülü-qapalı heca deyilir. Məsələn, yaz-maq, bax-maq, bil-mək, görmək və s.

ÖRTÜLÜ HECA (ÖRTÜLÜ HECE) – Samitlə başlayan hecaya örtülü heca deyilir. Məsələn, çi-çək, bağ-ban, bazar və s.

ÖRTÜSÜZ HECA (ÖRTÜSÜZ HECE) – Saitlə başlanan hecaya örtüsüz heca deyilir. Məsələn, a-l-a, a-n-a və s.

PALEOQRAFİYA (PALEOGRAFİ) – *Paleoqrafiya* yunanca “*palaios*” qədim, “*qropho*” yazıram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Yazının əmələ gəlməsi, yazının formalaşması tarixini tədqiq edən dilçilik sahəsidir.

PARADİQMA (PARADİGM/DİZİ) – Bir-birindən mövqecə fərqlənən dil vahidlərinə paradiqma deyilir. Paradiqma anlayışı mövqe anlayışı ilə bağlıdır. Dil vahidlərinin müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırılması və qarşılaşdırılmasını müəyyən edən dilin sistemli tədqiqidir. Sözlərin şaquli xətt üzrə əlaqəsinin özündə əks etdirir və müxtəlif opozisiyalar üzərində mövcud olur.

PARADİQMATİK ƏLAQƏ (DİZİSEL İLİŞKİ) – Hər hansı bir vahidin və vasitənin bir-biri ilə dil şüurundakı, nitq axarından kənardakı əlaqəsi nəzərdə tutulur. Paradiqmatik əlaqələr məzmun və onun xarakteristikasından asılı olaraq böyük və kiçik mövqe ilə fərqləndirilir. Mövqe və paradiqmanın ümumi əlaqəsi əsasında mövqeyin minimal məhdudlaşması kiçik paradiqma yaradır, mövqeyin genişləndirilməsi (maksimal məhdudluğu) böyük paradiqma əmələ gətirir. Paradiqmatik əlaqə məndə intonasiya vasitəsi ilə əmələ gələn, sintaktik quruluşca ümumi olan, bir-birinə meyl edən komponentli söyləmlər arasında formalaşır.

PARADİQMATİK MÜNASİBƏTLƏR (DİZİSEL BAĞINTI) – Paradiqma anlayışı mövqe anlayışı ilə bağlıdır. Paradiqma aralarındakı fərqlər mövqelərinə görə müəyyənləşdirilən dil vahidləri cərgəsidir. Paradiqmatik münasibətlər isə nitq zəncirində ünsürün mövqeyi, yeri, onun verilən nitq qurumunda yerləşməsidir. Ünsürün mövqeyi nitq qurumunda ünsürün funksiyası ilə xarakterizə edilir və funksiyalarına görə müəyyənləşdirilir. Mövqe anlayışı mütləq deyil, relyasion anlayışdır.

PARADİQMATİK STRUKTUR (DİZİSEL YAPI) – Paradiqmatik struktur istənilən (leksik və ya semantik) tipin və istənilən səviyyənin paradiqminin vahidlərinin (və ya üzvlərinin) strukturudur. Bu vahidlərə xas olan müştərək olanla, eləcə də onları fərqləndirənlər arasındakı münasibətlərlə verilir və ona görə də hər paradiqmin strukturu həm də onu əmələ gətirən vahidlər arasındakı qarşılaşma əlaqələrinin nəticəsidir.

PARADİL (DİL ÖTESİ ARAÇLAR/ KONUŞMA DIŞI İLETİŞİM/ SÖZSÜZ İLETİŞİM/) – Paradil ünsiyyətdə iştirak edən qeyri-dil vasitələrinin məcmusudur.

PARALİNQVİSTİK ƏLAMƏTLƏR (DİL ÖTESİ ÖZELLİKLER) – Şifahi ifadələrin jestlər – duruş, üz, göz hərəkətləri ilə müşayiət olunması. Söyləmlərin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilmir, ancaq paralinqvistik əlamətlər də mənalıdır və parosadik əlamətlər kimi onlar da müşayiət etdikləri söyləmləri modullaşdırmaq və vurğulamaq üçün istifadə edilir. Parosadik əlamətlərlə müqayisədə onlar daha çox qeyri-ixtiyaridir.

PARALİNQVİSTİK HADİSƏLƏR (DİL ÖTESİ OLAYLAR) – Şifahi nitqi müşayiət edən səsli hadisələr paralinqvistik hadisədir. Kommunikasiyanın dəqiq şəkildə baş verməsinə imkan yaradan sözlü və sözsüz faktorların birləşməsidir.

PARALİNQVİSTİK VASİTƏLƏR (DİL ÖTESİ ARAÇLAR) – Fikrin ifadə edilməsi üçün ünsiyyətdə nitq faktorlarını əvəz edən, istifadə edilən vasitələr. Paralinqvistik vasitələr müstəqil deyil, kommunikasiyada yardımçı vasitə rolu oynayır.

PARALİNQVİSTİKA (PARALİNGVİSTİK) – Paralinqvistika qeyri-dil ünsiyyət vasitələrini öyrənən elmdir, paradil ünsiyyətdə iştirak edən qeyri-dil vasitələrinin məcmusudur. Dilçilik sözlü (verbal) kommunikasiyanı tədqiq edirsə, paralinqvistika sözsüz ünsiyyəti tədqiq edir. Şifahi nitqdə

jestləri, mimikanı, səslənmə həddini və informasiyanın verilməsində iştirak edən üzvləri, ünsiyyətdə müşahidə olunan amillər paralingvistikanın tədqiqat obyektidir. Sözlü ünsiyyətlə əlaqəsiz olan sözsüz ünsiyyət növləri isə artıq dilçiliklə habelə, paralingvistika ilə əlaqəsiz hadisələr hesab olunur. Qeyri-dil ünsiyyət vasitələrini öyrənən dilçilik sahəsidir. Tələffüz formaları, kineskanın növləri, situativ kontekstdə mövcud olan ünsiyyət növləri paralingvistikada tədqiq edilir.

PARÇALANMA (PARÇALANMA) – Bədii yaradıcılıqda parçalanma adlanan üslubi fiqur fikrin ifadəli şəkildə yerinə yetirilməsini şərtləndirən bədii vasitələrdən biri sayılır.

PARLA DİLİ (PARLA DİLİ) – Süni dil layihəsi Karl Şpitserdir tərəfindən hazırlanmışdır. Bu layihədə dildə yığcamlıq prinsipi əsas götürülmüşdür.

PARONİM SÖZLƏR (EŞKÖKLÜ KELİMELER) – *Paronim sözü yunan sözü olub, “paro” yanında, ətrafında, “onomo” ad deməkdir.* Dildə forma cəhətdən bir-birinə yaxın, lakin müxtəlif məna ifadə edən və nitq prosesində biri digərinin yerində işlənən sözlərə paronim sözlər deyilir. Səslənməsinə görə yaxın, mənasına görə ya qismən, ya da qətiyyənlə üst-üstə düşməyən eyni köklü sözlərdir.

PARONİMLƏR LÜĞƏTİ (EŞ KÖKLÜ KELİMLER SÖZLÜĞÜ) – Paronim və paronomatik sözlər eyni və müxtəlif köklü sözlər olub, tələffüzcü bir-birinə oxşar sözlərdir. Paronimiya lüğəti əsasında paronim və paronomatik sözlərin bir-birinə oxşarlığı, fərqli cəhətləri izah olunur və bədii əsərlərdən götürülən misallarla dəqiqləşdirilir. Bu lüğətdə paronim təşkil edən hər bir leksik vahidin kökü göstərilir və sözlərin məna fərqlərini təsdiqləyən illüstrasiyalar verilir.

PAROSODİK ƏLAMƏTLƏR (PAROSODİK ÖZELLİK) – Söyləmlərin səciyyəvi intonasiya konturuna

və vurğu modelinə malik olması nəzərdə tutulur. Onlar söyləmlərin ayrılmaz tərkib hissəsidir və heç vaxt köməkçi hesab edilmir.

PARSELYASIYA (PARSELASYON) – Hər hansı bir sintaktik kompleksin əsas sintaktik kompleksin içindən ayrılıb müstəqil şəkildə formalaşmasıdır.

PARSELYASIYON QURULUŞ (PARSELASYON YAPI) – Cümlənin təyini cümlənin əsas strukturundan çıxarılaaraq cümlədən kənarda ayrıca şəkildə işlənən formadır.

PARTİTURLUQ (PARTİTURLUK) – Partiturluq nitq axınında mənalara bir akkordda cəmlənməsi, çoxözlülükdən vahidliyə keçid, mətnin müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus vahidləri birləşdirmə xüsusiyyətinə əsaslanan və çoxsəslilik effekti yaradan struktur – semantik kateqoriyadır.

PARTLAYAN SAMİTLƏR (PATLAYICI ÜNSÜZLER) – Tələffüz zamanı hava axınının qarşısını kipləşərək kəsmiş danışq üzlərinin birdən açılması nəticəsində yaranan samitlərə partlayan samitlər deyilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində k, g, p, b, t, d, q, m, n partlayan samitlərdir. Bu samitlərə kipləşən samitlər də deyilir.

PASSİV QURULUŞLU DİLLƏR (EDİLGEN YAPILI DİLLER) – Bura Çukot dili və Şimali Amerikanın bəzi dilləri daxildir. Bu dillərdə subyekt də, obyekt də fərqli qrammatik formaya malik deyildir, aparıcı sözə tabe olan bir kompleks təşkil edir.

PATRONİMİK TOPONİM (BABA KÖKENLİ YER ADI) – Nəsil, tirə adı ilə bağlı yaranan toponimlər nəzərdə tutulur.

PİCİN (PİCİN) – Doğma kollektiv daşıyıcıları olmayan və mənbə dilin strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilməsi nəticəsində inkişaf edən, qarışıq əhali arasında etnoslararası ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən dillərin struktur

funksional növüdür. Picinlər bir qayda olaraq kalonlaşdırma zamanı kalonlaşdıran gəlmələrlə, yerli aborigen xalqların qarşılıqlı əlaqəsi zamanı formalaşan qarışıq dildir. Picin heç bir tərəf üçün doğma dil deyil, lakin millətlərarası ünsiyyət yaratmaq üçün bir vasitədir. Picinin yaranması bir tərəfdən yerli aborigenlərin gəlmələrlə onların öz dilində anlaşımaq, digər tərəfdən gəlmə kalonlaşdıran əhalinin yerli əhalinin dilini öyrənmək üçün islədilən dil kimi izah edilir. Picinlərin fonetikasi isə əksinə, yerli əhalinin dilinə əsaslanır. Gəlmə əhalinin sözlərini tələffüz edərkən yerli əhali eyni zamanda öz səs artikulyasiyasını istifadə edir və ona çətin olan səs və səs ardıcılıqlarından yan keçir. Picinlərin qrammatikasi həmişə son dərəcədə analitikdir.

PİCİNLƏŞMƏ (PİCİNLEŞME) – Struktur münasibətlərdə picinin formalaşma prosesi picinləşmə adlanır. Picinləşmə prosesi dilə müxtəlif cəhətdən təsir edə bilər. Bununla bağlı olaraq picin və dilin picinləşmiş forması fərqləndirilir. Dilin picinləşmiş forması mənbə dildən ayrılır və müstəqil dilə çevrilmir. Onların picin dillərdə olduğu kimi xüsusi struktur qanunauyğunluqları olmur. Picinləşmə hər şeydən əvvəl mənbə dilin çətin qrammatik modellərinin dağılmasında və sadələşməsində özünü göstərir.

PELAQONİM (PELOGONİM) – *Pelaqonim yunan mənşəlidir, “dəniz adı” deməkdir.* Dəniz və onların müəyyən hissələrinin xüsusi adlarına pelaqonim deyilir. Məsələn, Xəzər dənizi, Qara dəniz, Adriatik dənizi və s.

PERSEPSİYA (ALGI) – Duyğu orqanları ilə gerçəkliyin qavranılmasıdır.

PERSEPTUAL ZAMAN (ALGISAL ZAMAN) – Perseptual zaman obyektiv aləmdə bizim iradəmizdən asılı olmayaraq mövcud olan zamanın, yəni fiziki zamanın insan təfəkküründəki inikasıdır. Perseptual zaman təfəkkür kateqoriyasıdır.

PERSONALLIQ (KİŞİSELLİK) – “*Personal*” termini *şəxs,* “*personallıq*” isə *şəxslük mənasını ifadə edir.* Personallıq bir funksional-semantik kateqoriya kimi feil və şəxs əvəzliliklərinin qarşılıqlı birliyini yaradır, funksional-semantik kateqoriyanın ifadə vasitələri-morfoloji, leksik və sintaktik vasitələrdir. Onların özünəməxsus semantikasi, nüvə və periferiyası vardır. Personallıq kateqoriyasının nüvəsi qrammatik şəxs kateqoriyasıdır.

PERSONALLIQ PERİFERİYASI (KİŞİSELLİK ÇEVRESİ) – Personallığın periferiyası funksional-semantik sahədə yerləşir. Periferiya iki cür olur: personallığın morfoloji periferiyası, yəni nüvə ilə periferiya arasında sərhəd; personallığın intonasiya -sintaktik periferiyası.

PERSPEKTİV İNFORMASIYA (BEKLENTİLİ BİLGİ)– Mövcud olan haqqında nisbi məlumat.

PEŞƏ-SƏNƏT SÖZLƏRİ (MESLEK KELİMELERİ) – Peşə-sənətlə məşğul olan insanların nitqində və məhdud dairədə işlənən sözlərə peşə-sənət sözləri deyilir. Peşə-sənət sözləri xalqın həyat tərzini, məşğuliyyəti, peşəsi ilə bağlı olan sözlərdir. Hər bir sənətdə, peşədə çalışanların dilində həmin sahə ilə bağlı spesifik sözlər olur. Bu söz qrupu məhdud dairədə işlənən sözlərdir. Məsələn, xamra, təhnə, fəsəli, kökə, kündə. Belə sözlər sabit olur və tarixən az dəyişir. Bu sözlərin bir qismi dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə daxil olaraq hamı tərəfindən işlədilir, bir qismi isə məhdud dairədə işlənmək xüsusiyyətinə malik olur. Ona görə də bir peşə-sənətə aid olan sözləri başqa sənətin adamları bilmir. Məsələn, boyaqçılıq, zərgərlik, dülgərlik, xalçaçılıq, pinəçiliklə bağlı sözləri həmin sahənin adamları öz nitqlərində işlədirlər.

PİKTOQRAFİK YAZI (RESİM YAZISI) – *Piktoqrafiya* latınca “*piktus*” şəkli, “*grapho*” yunanca yazıram mənasını ifadə edən sözlərin birləşməsindən yaranmışdır. Müəyyən hadisəni, məlumatı şəkillər vasitəsi ilə ifadə edən yazıya piktografik, yaxud şəkli yazı deyilir. Yazının ilk tipi olan piktografik (şekli)

yazının tarixi qədimdir. Uzaq keçmişdə hər hansı hadisə və məlumatı başqasına bildirmək üçün əşya və ya şəkil göndərilirdi. İbtidai insanlar qrafik xətlər çəkərək, əşyanın özünü deyil şəkillər vasitəsi ilə fikirlərini başqasına bildirmək vərdişi qazanmışlar. Piktoqrafik yazıda hər şəkil bir cümləni ifadə etmişdir. Bu yazıda ov səhnələri, vuruşma və qaçışma səhnələri heyvan buynuzları və sümükləri üzərində cızılmışdır.

PIKTOQRAM (PIKTOGRAM) – Piktoqrafik yazıda hər bir ünsür piktoqram adlanır. Hər piktoqram bir və ya bir neçə cümləni əks etdirir. Belə yazıda nitq sözlərə bölünmür, bütöv cümlələrlə ifadə olunur.

POETİK AD (YAZINSAL AD) – Bədii ədəbiyyatda işlənən xüsusi ad.

POETİK ANTROPONİM (YAZINSAL ŞAHIS ADI) – Bədii ədəbiyyatda işlənən tayfa, qəbilə, şəxs adı, soyad, təxəllüs, ləqəb.

POETİK ANTROPONİMİYA (YAZINSAL ANTROPONOMİ) – Antroponimikanın bədii ədəbiyyatda işlənən vahidlərinin üslubi rolunu öyrənən bir bölmə.

POETİK DİL (YAZINSAL DİL) – Poetik dil bütöv sistem daxilində poetik mənanı dəqiq və dolğun əks etdirməyə, mətnin arxitektonikasının, bədii formanın gözəlliyinə xidmət edir. Poetika dildə gözəllik ünsürü, poetiklik motivini əks etdirən vasitədir. Ayrı-ayrı mənalara və məzmun çalarları sözlərlə, yəni bədii forma ilə ifadə olunur. Nitq şəraitindən və söz sənətkarının bədii məqsədindən asılı olaraq adi ünsiyyətə xidmət göstərən hər bir leksik vahid gerçəkliyin poetik şərhinə xidmət göstərir. Nitq şəraitinin doğurduğu məcazlaşma sözün üslubi keyfiyyətinə bədii dəyərlər əlavə edir. Düşdüyü mühitdən və söz əhatəsindən asılı olaraq istənilən kəlmə müəyyən estetik məna ilə yüklənərək obraza

çevrilir və ümumi lirik təhkiyənin axarına daxil olur. Poetizmlərin həm zəngin informasiya imkanları vardır, həm də onun bədii meyarları bütünlükdə lirik üslubun tələblərini ödəyir. Şeir in ideya-bədii xüsusiyyətini müəyyənləşdirməkdə, şairin poetik qayəsini açmaqda, məzmunun əsas istiqamətini təyin etməkdə, təsvir olunan hiss və düşüncələr dairəsinin dolğunlaşdırılmasında tipik bədii təsvir vasitəsidir. Söz sənətkarı məcazi mənələrdən istifadədə mənənin daha dərin qatlarına enir, poetik informasiyanın assosiativ çoxqatlılıqla ifadəsinə nail olur: Məsələn, Qızaranda üfük, söküləndə dan, Meh öpür yanaqdan, üz ləzzət çəkir. Qaya kölgəsində, çeşmə başında, Ocaq tüstüləni, göz ləzzət çəkir. (H.Arif)

POETİK ONOMALOGİYA (YAZINSAL ONOMALOJİ) – Xüsusi adların bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamlarını, rolunu, müəyyən ideyaya xidmət etməsini, satirik və yumoristik çalarlarını öyrənən tədqiqat sahəsi. Məsələn, Gülmüsərov, Adamoviç, Dadaşbala, Şakiroviç və s.

POETİK PARONİMLƏR (YAZINSAL EŞKÖKLÜ KELİMELER) – Poeziya dili üçün xarakterik olan paronimlər mətnlərdə işlənməklə mətn daxilində poetiklik yaradır. Paronimləri təşkil edilən sözlərin hər biri mənəsinə görə bir-birindən fərqlənir və bədii əsərə ahəngdarlıq gətirir. Məsələn, həsir-həsir, hakim-həkim, təcrid-tədris və s.

POETİK SÖZLƏR (YAZINSAL KELİMELER) – Dildə yüksək obrazlılığa, emosionallığa malik olan sözlərə poetik sözlər deyilir. Belə sözlər nitqə obrazlılıq verərək onu bədiiləşdirir. Məsələn, tir-tir əsmək, dup-duru su, gülüm, əzizim, eşqim, vıyıldamaq və s

POLİSEMANTİK TOPONİMLƏR (ÇOK ANLAMLI YER ADLARI) – Polisemantik toponimlər nomenklatur terminlərlə eyni fonetik tərkibli toponimlərə deyilir.

POLİGENİZM NƏZƏRİYYƏSİ (POLİJENİZM TEORİSİ/ÇOKKÖKENLİLİK KURAMI) – Bu nəzəriyyəyə görə insanlar yeni yaranan dövrdə yüz minlərlə dil olmuşdur. Bu dillər zaman keçdikcə inteqrasiya prosesi keçirərək azalmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, gələcəkdə bütün dillərin inteqrasiya etməsi nəticəsində vahid dil formalaşacaqdır.

POLİQLOT (POLİGLOT/ÇOK DİLLİ) – Çox dil bilən adam poliqlot adlanır.

POLİLOJİ NİTQ (ÇOKLU KONUŞMA) – “*Poli*” yunanca çox mənasında işlənir. Poliloji nitq dedikdə, ikidən çox adamın söhbəti, danışığı nəzərdə tutulur. Bu cür ünsiyət formasında iştirak edənlər bir-birini dinləyir, düşünür, sonra fikrini sözlərlə ifadə edir. Ona qulaq asanlar isə müsahiblərini dinləyir və sözlə onlara cavab verir, yaxud əlavələr edirlər.

POLİLOQ (POLİLOG) – İkidən artıq personajın replikalarının vəhdəti poliloq sayılır.

POLİNDROMİK ANTROPONİM (POLİNDROMİK ŞAHIS ADI) – Soldan sağa və sağdan sola eyni səs tərkibinə və eyni mənaya malik olan antroponimlərdir. Məsələn, Ağa, Əzizə, Tələt və s.

POLİNQVİZMİ (ÇOK DİLLİLİK) – Xalqın bir neçə dildə danışıması polinqvizmi, çoxdillilik adlanır.

POLİPREDİKATİVLİK (ÇOKYÜKLEMLİK) – Tabeli mürəkkəb cümlələrdə çoxpredikativli mənalara malik olmaq nəzərdə tutulur.

POLİSEMANTİK FRAZEMLƏR (ÇOKANLAMLI DEYİMLER) – Dildə bir neçə mənə bildirən frazemlər. Məsələn, arxadan vurmaq, qulaq asmaq, dağ çəkmək və s.

POLİSONİM (POLİSONİM) – Oykonomlərin şəhər adını bildirən bir növü. Məsələn, Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir və s.

POSSESİV TOPONİM (İYELİKLİ YER ADI) – Coğrafi obyektin onu yaradanın adı ilə bağlı olması.

POSTFİKS (SON EK) – Söz kökündən sonra işlənən şəkilçilərə postfiksler deyilir.

POSTPOZİSİYA (SON MEVKİ) – Hər hansı bir elementdən sonrakı mövqe.

POSTPOZİTİV DERİVASİYA ELEMENTLƏRİ (SON MEVKİ TÜRETME BİLEŞENLERİ) – Köklərə müvafiq elementlər, formantlar qoşulmaqla yeni terminlər əmələ gətirilməsidir. Bu derivasiya elementlərinin mühüm bir hissəsi söz tərkibində bölünməzdir, alınma terminlərin daxili strukturundan ayrılmır, kök formasında dildə işlənir.

POTAMONİM (POTAMONİM) – *Potamonim yunanca “çay adı” mənasını ifadə edir.* Hidronimin çay adlarını bildirən növüdür. Məsələn, Araz çayı, Kür çayı, Saban çayı, Zəyəm çayı, Astara çayı və s.

POTENSİAL SEM (POTANSİYEL ANLAM BİRİMİ) – Predmetin ikinci dərəcəli mühüm olmayan əlamətlərini əks etdirən semlər potensial sem adlanır. Bu əlamətlər danışanın şüurunda obyektə assosiasiyalar vasitəsilə əlaqələnir və dildə məcazi mənalar çoxmənalılığın yaranmasında həlledici rol oynayır.

PRAQMATİK FUNKSİYA (EDİMBİLİMSEL İŞLEV) – İşarənin situasiya və davranış münasibətidir. Məna haqqında bir sıra nəzəriyyələrdə məhz bu funksiya, mənanın bu cəhəti ön plana çəkilir. Biheavioris nəzəriyyələrinin çoxusu bura aid olur. Bu nəzəriyyələrdə məna müəyyən söz stimulunun anlaşılma qabığıdır. Söz üçün kontekst o sözün makrosistemdə mövqeyidir, situasiya isə sözün mikrosistemdə yerini dəqiqləşdirir. Söz assosiasiyaları problemi də mənanın pragmatik funksiyası ilə əlaqədardır.

PRAQMATİK MƏNA (EDİMBİLİMSEL ANLAMI) – Sözü semantik strukturunu təşkil edən əlamətlərdən

biri kimi emosional üslubi yük daşması ilə səciyyələnir, sinonim cərgə təşkil edən sözlərdən biri eyni denotatla bağlılığını, əlaqəsini və ilkin leksik mənasını itirmədən pragmatik mənə ifadə etmək məqsədilə işlənir.

PRAQMATİKA (EDİMBİLİM) – Dilçiliyin dil işarələrinin nitqdə iştirakını və danışanla işarələr arasında münasibətləri öyrənən sahə.

PREDİKASIYA (YÜKLEME) – Predikasiya xəbəri ifadə edir. Obyektiv aləmlə əlaqədə olan düşüncə məntiqi predikat vasitəsi ilə interpretasiya olunur və nəticədə təsdiq və inkar gerçəkləşir. Hər bir mətndə şəxslə, zamanla, məkanla və modallıqla bağlı xəbərlər verilir. Mətnin modallığı konseptual və mətnaltı informasiyanın açılmasına xidmət edir. Mətn modallığı informativlik, mətndaxili rabitə, məntiqi semantik bağlılıq, implikativlik və eksplikativlik kimi bədii mətnin ümumi məzmununun açılmasında mühüm rol oynayır.

PREDİKASIYA AKTI (YÜKLEME HAREKETİ) – Obyektiv aləmdə mövcud olan proseslərin bilavasitə danışqdakı reallığıdır.

PREDİKAT (YÜKLEM) – Predikat əşyanın əlamətini, hərəkətini bildirir.

PREDİKATİVLİK (YÜKLEYİCİLİK) – Predikativlik subyekt ilə predikat arasında, tema ilə rema arasında, mübtədə ilə xəbər arasında əlaqədir.

PREDİKATİV BİRLƏŞMƏLƏR (YÜKLEYİCİ ÖBEKLER) – Xəbərin iştirakı ilə yaranan birləşmələrdir. Cümlənin mübtədə, xəbər arasındakı əlaqəsini ifadə edir.

PREDİKATİV ƏLAQƏ (YÜKLEYİCİ İLİŞKİ) – Bu əlaqə əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqəni bildirir və söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir. Bu əlaqə bir qayda olaraq mübtədə ilə xəbərin birləşməsindən ibarət

olan sintaqmlarda olur. Predikativ əlaqə sintaktik bütövlərin yaranmasına səbəb olur.

PREDİKATİV SINTAQM (YÜKLEYİCİ SINTAGM)–Kommunikativ funksiya daşıyan, cümlələrə uyğun vahiddir.

PREFİKSLƏR (ÖN EKLER) – Söz kökündən əvvəl işlənən şəkilçilərə prefikslər deyilir.Prefikslər Türk dillərinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir.Prefikslər sözün önünə artırılıb, ona leksik-qrammatik məna verən morfemdir. Prefiks əsasən Hind-Avropa dillərində geniş yayılmışdır.

PREPOZİSİYA (İLGEÇ/ÖN MEVKİ) – Hər hansı bir elementdən əvvəlki mövqe.

PREPOZİTİV DERİVASİYA ELEMENTLƏRİ (ÖN MEVKİLİ TÜRETME BİLEŞENLERİ) –Avropa mənbəli terminlərdə müvafiq struktur keyfiyyətlərinə malik olub, bir qismi müstəqil, bir qismi şəkilçi funksiyası daşıyan elementlərdir.

PRESUPPOZİSİYA (ÖNVARSAYIM) – Danışığ aktında güman edilən, qavranılan, lakin deyilməyən, obyektiv gerçəkliyi əks etdirən əlavə məlumatlar presuppozisiya adlanır. Danışığ aktı deyimlərdən, söyləmələrdən, cümlələrdən ibarətdir. Cümlələrdə bitmiş bir fikir ifadə edilir. Lakin müəyyən bir fikrin ifadə edilməsi müəyyən mərhələlərdən keçir. Sözün pedmetlə eyniləşdirilməsi əsasında fikri həlqə bərdə qərar qəbul olunur və bu həlqələrarası əlaqələr əsasında fikri formalaşma həyata keçir. Yəni dinləyici tərəfindən ümumiləşmələr əsasında fikir bölünməz vahid anlama çevrilir.

PRİVATİV FRAZEOLOJİ METAFORALAR (OLUMSUZ DEYİMSEL METAFORLAR) – Privatıv frazeoloji metaforalar dedikdə, dilin daxili semantik sistemində, eləcə də mətndə və nitq səviyyəsində bilavasitə inkar

ifadə edən, sabit söz birləşmələri formasında olan metaforalar nəzərdə tutulur. Belə frazeoloji metaforalarda inkar mənaları onların semantik strukturunun zəruri komponenti kimi reallaşır, yəni frazeologizmlər metaforik səciyyə daşıyır və onların strukturu ilə semantikasını arasında mənə əksliyi nəzərə çarpır və privativ semantikanın sistem reallaşdırıcıları kimi çıxış edir. Privativ frazeoloji metaforalar privativ semantikanın yoxluq və çatışmazlıq, imtina və rədd mənalarını ifadə edərək, heç bir qrammatik inkar elementin iştirakı olmadan inkar informasiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, qulaq ardına vurmaq – özünü eşitməzliyə qoymaq, qəsdən eşitməmək; yaxasını kənara çəkmək – bir iş görməmək; dünyadan köçmək – ölmək, daha yaşamamaq, mövcud olmamaq; sözünü ağzına təpmək – danışmağa imkan verməmək və s.

PRİVATİV İFADƏLƏR (OLUMSUZLUK BELİRTEN DEYİMLER) – Frazeoloji birləşmələrin inkarı yalnız sintaktik inkar elementin frazeoloji vahidin tərkibində bir siqnal kimi görünməsi ilə yekunlaşmır, eyni zamanda inkar mənaları birbaşa frazeologizmin semantikaşına aid olur. İsim, sifət və feillərdə olduğu kimi belə frazeoloji birləşmələr də privativ ifadələrdir.

PRODUKTİV (ÜRETKEN) – Bilinçli ikinci dildə olan nitqi avtomatik şəkildə həyata keçirir.

PROPOZİSIONAL ÜSUL (ÖNERME YÖNTEMİ) – Cümlədən çıxış etmək üsulu. Mətni müəyyənləşdirəcək parametrlərin cümlədə məlum olan qanunauyğunluqlarından doğur. Bu üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Xüsusilə, mətnin dilçilik statusunun möhkəm zəmininin qoyulması üçün, eləcə də mətn problemlərinin dilçiliyə aid edilməsini nəzərə çatdırmaq üçün ona cümlədən yanaşılır.

PROSODİK AKTUALLAŞMA (PROSODİK GERÇEKLEŞTİRME) – Prosodik aktuallaşma cümlənin quruluşunda remanın seçilib ayrılması, cümlə üzvünün pauza ilə fərqlənməsi hesabına başa gəlir. Danışığ prosesində prosodik elementlər – intonasiya, temp, vurğu, ahəng və başqa fonetik ünsürlər bütövlükdə aktuallaşmağa xidmət edən vasitə kimi özünü göstərir. Bütövlükdə bu elementlər aktuallaşmağa xidmət edən əsas vasitələrdir. Prosodik aktuallaşma cümlənin quruluşunda remanın seçilib ayrılması, cümlə üzvünün pauza ilə fərqləndirilməsi hesabına yaranır.

PROSPEKSİYA (PROSPEKSİYON) – Prospeksiya mətnin qrammatik kateqoriyası olub, məndəki ardıcılığı və mətnlərin bir-biri ilə əlaqəsini əks etdirir. Bu cür əlaqə tipində məndə əvvəlinci informasiya yükü sonra baş verəcək hadisə və proseslərlə bağlanılır və gələcəkdə veriləcək informasiya ilə əlaqə nəzərdə tutulan bağlılıqdır. Məntiqi-semantik bütövlüyün yaranmasında bu əlaqə tipinin rolu böyükdür və məndə həmin əlaqənin formalaşmasında bəzi ifadə-semiotiklər fəallığı ilə seçilir.

PROTEZA (ÖN SES TÜREMƏSİ) – Sözü əvvəlinə müxtəlif danışığ səsinin artırılmasına proteza deyilir. Məsələn, Rasim-İrasim, rəsm-irəsm, rəhm-irəhm və s. Azərbaycan dilinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi söz daxilində saitlər, sözü əvvəlində və sonunda samitlər yanaşı (istisnalar nəzərə alınmasa) işlənmədiyinə görə qrammatik dəyişmədə və alınma sözlərdə yanaşı həmçinin səsləri bitişdirmək üçün müəyyən səsin əlavə olunması hadisəsi baş verir.

PROZA (DÜZ YAZI) – Fikrin fəaliyyəti vasitəsi kimi faktı faktla, məfhumla birləşdirərək onların obyektiv qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir.

PSIXOLINQVİST KONNEKSİYA NƏZƏRİYYƏSİ (PSIKO-DİLBİLİMSEL BAĞLANTI KURAMI)– *“Konneksiya” sözü ingilis dilinə aid olan connection sözündən*

əmələ gəlmişdir və təmas, əlaqə, birləşmə, qoşulma mənasındadır. Bu nəzəriyyədə psixolinqvistik konneksiya nəzəriyyəsi əsasında dərkətmə və təfəkkür proseslərinin reallaşması prinsipi, eləcə də sözün və nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi müəyyənləşdirilir. Psixolinqvistik konneksiya nəzəriyyəsinin əsas prinsipi belədir: insan təmasda olduğu gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatı birbaşa təmas anında mənimsəyib yaddaşına qeyd etməklə onu dərk edir.

PSIXOLİNQVİSTİKA (PSİKODİLBİLİM/ RUH DİLBİLİMİ) – Kommunikativ aspektdə nitq aktını, dilin köməyi ilə verilən məlumatın təbiətinin və xassəsinin nitqin yaranmasına təsiri prosesini öyrənən dilçilik sahəsidir. Psixolinqvistika elə bir dilçilik sahəsidir ki, onun predmeti dil sistemi ilə, dil qabiliyyəti arasında əlaqədir və onların kompleks modelləşdirilməsi qanunauyğunluqlarıdır. Psixolinqvistika terminini ilk dəfə Amerika psixoloqu E. Promkon 1946-cı ildə işlətmişdir. Psixolinqvistikada fikrin kodlaşdırılması ilə bağlı məsələlər araşdırılır və dil vahidləri, qaydaları arasındakı fərqlər, dərk oluna bilən və dərk olunmayan psixi prosesləri səciyyələndirən cəhətlər müəyyənləşdirilir. Psixolinqvistika baxımından fonetik və fonoloji obyektlərin başlıca fərqləri fərqləndirilir. Belə ki, potensial şəkildə fonemlər dərk olunur, onların variantları - allofonlar isə dərk olunmur. Morfemlərin variantları isə potensial dərk olunma qabiliyyətinə malikdir. Məlumatların seçilməsi və verilməsi proseslərini təsvir etməyə yönəlmişdir. Psixolinqvistika nitq davranışı kimi adlandırılan prosesi öyrənir və daha geniş mənə və məzmunə malikdir. Psixolinqvistika nitqin törənmə və qavranılmasında yalnız dilin strukturu baxımından relevant olan psixofizioloji prosesləri müəyyənləşdirir.

PSIXOLOGİZM CƏRƏYANI (PSİKOLOJİK AKİM) – XIX əsrin ortalarında yaranmış psixologizm cərəyanı dilə fərdi-psixoloji baxışın dilçilik elminə nüfuz etməsi

nəticəsində yaranmışdır. Bu cərəyanın inkişafında Aleksandr Potebnyanın mühüm rolu olmuşdur. A. Potebnya dil və təfəkkür problemini şərh edərkən fikrin dil vasitəsi ilə formalaşdığını əsas götürür.

PSIXOLOJİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (PSIXOLOJİK DİLBİLİMİ EKÖLÜ) – Bu məktəbin nümayəndələri H.Şteyntal, A.A.Potebnya idi. H.Şteyntalın fikrincə, dil qavranılmış daxili, psixi, mənəvi hərəkətlərin, vəziyyətlərin və əlaqələrin mərkəzləşmiş səslər vasitəsi ilə ifadəsidir. A. Potebnyanın psixoloji təsəvvürü ona əsaslanırdı ki, o “dili təfəkkürün ifadə vasitəsi yox, yaranma vasitəsi” hesab edirdi.

PSIXOLOJİ MƏTNLƏR (PSIXOLOJİK MƏTİNLƏR) – Mətnin semantik təqdimatında psixoloji məqamlar aparıcıdır. Mətnin semantikasının başa düşülməsi oradakı daxili gərginliyin dərəcəsindən asılı olur. Psixoloji mətnlərdə bədii mətnlərin psixoloji məqamları, situasiyaları açılır. Psixoloji gərginliyin dərəcəsinə görə psixoloji mətnlər iki yerə ayrılır: 1. Sakit psixoloji mətnlər; 2. Gərgin psixoloji mətnlər. Sakit psixoloji mətnlərdə psixoloji gərginlik üçün elə zəmin yaranır ki, oxucu bu gərginliyi gözləyir və buna hazır olur. Psixoloji məqam isə tədricən yüksəlir, cümlədən-cümləyə yüksələn psixoloji məqamda gərginlik öz təbii axarı ilə gedir. Gərgin psixoloji mətnlərdə gərginlik elə həddə çatır ki, oxucunun əsəbləri gərilərsə də hadisələrin semantik düyünü belə mətnlərdə açılır. Semantik gərginlik fiziki gərginlik yaradır və onun ifadəsi isə mətndəki psixoloji pafosda və ritmdə reallaşır. Poeziyada gərgin psixoloji mətnlərdə hər hansı bir cəhətin qabardılması psixoloji gərginliyin baş verməsi üçün şərait yaradır. Xüsusən, ritorik suallar mətndə yüksək pafos yaratmaqla yanaşı onun semantikasına təsir edir. Mətnin mənası məhz bu sual cümlələrində açılır. Lakin, cavab tələb etməyən belə cümlələrdə psixoloji gərginlik çox yüksəkdir.

PUBLİSİSTİK ÜSLUB (GAZETE ÜSLUBU) – *Publisistik sözü latın dilində “publicus” sözündən olub, mənası ictimai deməkdir.* Universal xarakterdə olub, kütləvi kommunikasiya üçün geniş şəkildə istifadə edilən, ictimai-siyasi məsələləri geniş xalq kütləsinə çatdıran üsluba publisistik üslub deyilir. Publisistikanın mövzusu cəmiyyəti, ictimaiyyəti düşündürən gündəlik məsələlərdir. Cəmiyyətin problemlərini həll etməyə, kütlələrin dünyagörüşünü formalaşdırmağa, ictimai şüuru ictimailəşdirməyə xidmət edir. Publisistik üslub öz kütləviliyi ilə ədəbi dilin başqa üslublarından daha çox inkişaf etmişdir. Bəzən publisistik əsərlərdə bədii ifadə vasitələrindən, müəyyən üsul və metodlardan da istifadə olunur. Publisistik üslubun əmələ gəlməsində mətbuatın xüsusi rolu vardır. Buna görə də bu üslubu çox zaman mətbuat üslubu da adlandırırlar. Hər cür kütləvi informasiya (qəzet, radio, televiziya, mitinq və iclasdakı çıxışlar) publisistik üslubda geniş xalq kütləsinə çatdırılır.

PUNKTUASIYA (NOKTALAMA) – *Punktuaasiya latınca “punctum” sözündən olub, nöqtə deməkdir.* Durğu işarələrindən istifadə qaydalarının məcmusudur. Durğu işarələri dilin qrafik sistemində hərflərlə, rəqəmlərlə və digər vasitələrlə verilə bilməyən cəhətlərin verilməsinə xidmət edən işarələrdir.

PURİZM (ARI DİL EĞİLİMİ) – Dilin təmizliyini qorumaq cəhdi ilə dildə hər hansı yeniliklərə mübarizə, dilin saflığını qoruyan cərəyandır. XX əsrin əvvəllərində purizm tərəfdarları ədəbi dilin lüğət tərkibini və xüsusən də terminologiyayı ərəb-fars sözlərindən təmizləməyi, ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmağı və onun əsasında inkişaf etdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Terminologiyanın ərəb və fars mənşəli sözlərdən təmizlənməsində puristlərin müəyyən

rolu olmuşdur. Həmin dövrdə purizm yolu ilə bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır ki, onlar indi də dilimizdə işlədilməkdədir; məsələn: bildiriş, giriş, uduş, baxış və s. Bununla belə puristlər dildə işləklik qazanan ərəb və fars terminləri əvəzinə çox zaman Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan qondarma terminlər düzəldirdilər. Onlar təkcə ərəb-fars dillərinin deyil, həmçinin rus-Avropa dilinin də müsbət təsirinə qarşı çıxır, başqa dillərdən heç bir termin qəbul etməmək tələbini irəli sürürdülər.

- R -

REAL ONİM (GERÇEK ÖZEL AD) – Real obyektin, varlığın adını daşıyan xüsusi ad. Məsələn, Bakı, Qazax, Ma-sallı (yer adları), Kür, Araz, Xəzər, Göy göl (su obyektı ad-ları), Ay, Günəş, Mars, Yupiter (səma cisimləri adları) və s.

REAL ZAMAN (GERÇEK ZAMAN) – İnsanların ira-dəsindən asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv zaman.

REALİLƏR (REALİA) – Hər hansı dilə məxsus milli spesifik anlayışları ifadə edən predmet, əşya bildirən söz.

REDUKSIYA (DARALMA) – Səsin zəifləməsi hadi-səsinə reduksiya deyilir.

REDUKSIYA AKTI (DARALMA HAREKETİ) – Dildəki mövcud qənaətlərin bilavasitə danışıqdakı reallı-ğıdır.

REDUPLİKASIYA (YİNELEME) – Cümlə üzvünün cümlə daxilindəki təkrarıdır.

REFERENT (DÖNDERGE) – Hər hansı dil vahidi ilə obyektiv aləmdəki əşya və predmetin adlandırılı bilən adıdır.

REGIONAL DİLLƏR (BÖLGE DİLLERİ) – Dövlət daxilində ümumi, universal dil kimi işlənməyən dillərə re-gional dil deyilir. Çoxmillətli ölkədə həm ədəbi forması olan milli və xalq dili, həm də geniş kütləni əhatə edən yazısız dillər regional dil hesab olunur. Regional dillərdə yazının və terminologiyanın yoxluğu onlardan istifadə miqyasını məh-dudlaşdırır.

REKURSIYA KORRELYASIYASI (YİNELEMELİ BAĞINTI) – Bu korrelyasiya ciyərdən gələn hava ilə kip-ləşmiş xirdəyin geri çəkilməsi nəticəsində sürüşərək bayıra çıxan hava kütləsi ilə düzələn samitlər arasındakı qarşı-laşmadır.

REQRESSİV VURĞU (GERİLİK VURĞU / ÖN VURĞU) – Bir səsin ondan əvvəl gələn səsdən yüksək tələffüz olunmasına reqressiv vurğu deyilir.

RELYATİV ƏLAQƏ (GÖRECELİ İLİŞKİ) – Məna əlaqəsinin bir növü hərəkətlə onun tərz, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi arasındakı əlaqələri ifadə edir. Söz birləşməsində olduqda tərəflər mürəkkəb üzv kimi təhlil edilir.

RELYATİV MORFEMLƏR (BAĞLAMA BİÇİM-BİRİMLER) – Sözlər arasında qrammatik münasibət yaranan morfemlərə relyativ mənalı morfemlər deyilir. Buraya sözdəyişdirici şəkilçilər daxildir.

REMA (REM) – Məlumatın əsas nüvəsini təşkil edir və sözlərdə əsas məlumatın verilməsini müəyyən edən rema nitq fəaliyyəti zamanı fikrin daha qabarıq nəzərə çatdırılmasına səbəb olur. Bu cür aktuallaşma müxtəlif dil vasitələri ilə həyata keçmir, çünki, cümlədə olan həm formal qrammatik, həm də prosodik-ekstralingvistik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşdırılır. Rema cümlədə informasiyanı qəbul edənə ünvanlanmış naməlum hissədir. Tema ilə remanın qarşılıqlı əlaqəsi cümlənin məntiqi semantik qrammatik əsasının möhkəmlənməsini şərtləndirir. Bununla da tema rema vasitəsi ilə dəqiqləşdirilir. Rema tema əsasında yaranan yeni informasiya, yəni məlumatın əsas və yeni məzmunu remadır. Ona görə də tema və rema cümlənin qrammatik və semantik əsasıdır, sintaktik bütövlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

REPLİKA (CEVAP/ REPLİK) – Replika dedikdə, dialoji nitqin əsas struktur vahidi nəzərdə tutulur. Replika termini müxtəlif mənalarda işlənir: Sual-cavabın tərəfləri kimi; dramatik əsərdə aktyorun və başqa səhnədə söylədiyi son sözlər; konkret bir neqativ məsələyə işarə edən məqalə.

Replika dialoji nitqin nüvəsini təşkil edir və dialoqun başlanğıc ifadəsi, yeni mövzunun təkanverici hissəsi sayılır. İnformasiya replikalarla ötürülür. Replika cütlüklərində predmet və hadisə, hadisələrin mahiyyəti, hərəkətin zamanı, danışanların münasibəti və ümumi vəziyyəti haqqında məlumat əhatə olunur. Dialoq başlanır, yeni tema yaranır və replika əvvəlki kontekstdən asılı olaraq leksik-qrammatik struktur təşkil edir. Xüsusən də təktərkiibli cümlələr replikaların əsasında yaranır.

REPORTAJ-TƏSVİRİ MƏTNLƏR (RÖPORTAJ-TANIMLAMA MƏTİNLƏRİ) – Belə mətnlərdə təsvirçilik reportaj tiplidir, müəllifin subyektiv mühakiməsi yoxdur, olsa da çox gizli formadadır. Makromətnlərin tərkibində belə mətn parçalarının rolu müstəsnaadır. Çünki reportaj-təsviri mətnlər böyük mətnin məzmun planının açılmasına şərait yaradır. Mətn təsviri cümlələrlə başlayır, sonra gələn parça reportaj xarakterli olur. Belə cümlələr mətndə sonrakı hadisələrinin başa düşülməsinə şərait yaradır.

REPRODUKTİV (REPRODUKTİF) – Nitq məlumatını çatdıran, ifadə edən.

RESEPTİV (RESEPTİF) – Nitq məlumatını tam ifadə etməyən.

RESİPIYENT (ALICI) – Hər hansı kommunikativ aktuallaşma zamanı informasiyanı qəbul edən şəxs.

RETROSPEKSIYA (RETROSPEKTİV) – Retrospeksiya yaddaşda keçmiş hadisələrin saxlanılması və onların hazırkı hadisələrlə əlaqəsini təmin edir. Keçmişdə olmuş hadisələr indiki zamanda baş verən hadisələrlə məntiqi-semantik cəhətdən əlaqələndirilir və hazırda olacaq hadisələrin məzmununu bütöv şəkildə başa düşülməsi üçün şərh edilir. Hadisənin şərh prosesinde müəyyən fasilələrə yol verilir, keçmişlə əlaqədar hadisələr təsvir edilir və həmin hadisə ilə

bağlanan məlumat davam etdirilir. İndi olan hadisələr keçmişdə olmuş hadisənin məntiqi davamı və nəticəsi hesab edilir.

RETROSPEKTİV SOSİOLİNGVİSTİKA (RETROSPEKTİF TOPLUM DİL BİLİMİ) – Cəmiyyətin inkişafının məntiqi ilə şərtlənmiş sosial faktorların dillərin fəalliyəti və inkişafına təsiri - cəmiyyət tərəfindən onlarla olduqca zəif dərəcədə şüurlu təsiri şəraitə əsas götürülür. Retrospektiv sosiolingvistik, tarix, etnoqrafiya, arxeologiya eləcə də ictimai-elmlərin məlumatlarını nəzərə alaraq dildə sosial inkişaf, dil əlaqələri və onların qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənmiş hadisələri tədqiq edir.

RƏSMİ AD (RESMİ AD) – Dövlət və ya hər hansı bir təşkilat tərəfindən müəyyən sənədlə, əmrlə, qərarla təsdiq olunmuş xüsusi ad.

RƏSMİ DANIŞIQ (RESMİ KONUŞMA) – Rəsmi dildə qəbul edilmiş qəlib ifadələrə, etiket qaydalara əsaslanan danışiq.

RƏSMİ DİL (RESMİ DİL) – Müəyyən bir ölkədə dövlət tərəfindən qəbul edilmiş rəsmi dil.

RƏSMİ ŞƏXS ADLARI (RESMİ ŞAHİS ADLARI) – Anadan olmuş hər bir uşağa valideynləri və ya qohum-əqrəbə tərəfindən ad verilir və bu ad dövlət idarələrində qeydə alınmaqla rəsmiləşdirilir. Rəsmi şəxs adları kişi və qadın adlarından ibarət olmaqla iki yerə ayrılır.

RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB (RESMİ ÜSLUB) – Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirmək üçün yazılan dövlət sənədlərinin üslubu rəsmi-ışgüzar üslub adlanır. Bu üslub dövlət idarə, təşkilat və müəssisələrin standart kargüzarlıq sənədlərinin üslubudur, sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur, ona görə də bu üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətləri mövcuddur. Üslubun leksik cəhətdən dominant xüsusiyyəti ondan

ibarətdir ki, orada hazır klişə və şamp şəkli almış xüsusi dəftərxana terminologiyasından geniş istifadə olunur. Rəsmi-işgüzarlıq üslubunun diferensiallaşmasında əvəzliyin, sayın ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olduğu halda, feilin zaman, növ və şəkil kateqoriyaları həlledici rola malikdir, əsasən, sadə cümlənin nəqli və əmr növlərindən geniş istifadə olunur. Çünki rəsmi sənədlərin mətnində ya hər hansı informasiya nəql edilir, ya da hər hansı işin icrasına təhrik olunur, ona görə də feili isim tərkibi ilə ifadə olunan həmcins üzvlü sadə cümlələr çox işlənir. Xüsusən, ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün və dəqiq əməl olunur, kitab dilinə məxsus söz birləşmələri və cümlələr işlədilir. Şamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə olunur. Məsələn, “tapşırılsın”, “xahiş edilsin”, “qərara alınsın” və s. tipli birləşmələr geniş şəkildə işlənir.

RİFMA (KAFİYE) – Vurğulu saiddən başlayaraq sözlərin həmahəng işlənməsidir. Tələffüz-əşitmə sonluqlarının həmahəngliyi əsas götürülür.

RİTM (UYAK) – Tələffüz olunan səslərin enməsi, qalxması, güclənməsi, zəifləməsi, uzanması və qısalması ilə dövrü təkrarların ardıcılığıdır.

RİTMİK JESTLƏR (RİTMİK JESTLER) – İfadə və cümlələrin təşkil edilməsinə, tənzimlənməsinə xidmət edən siqnallar, əlavə (yardımçı) supraseqment vasitələrdir. Ritmik jestlər nitqin kommunikativ baxımdan əhəmiyyəti olan mənalı hissələrə (sintaqmalara, müxtəlif söz birləşmələrinə) bölgüsünü nəzərə çatdırır. Ritmik jestlər ifadə və cümlələrin təşkil edilməsinə tənzimlənməsinə xidmət edən siqnallardır, supraseqment vasitələrdir.

RİTMİK QEYRİ-İŞARƏVİ JESTLƏR (RİTMİK GÖSTERGESİZ JESTLER) – Frazanın təşkilində jestlərin rolunun intonasiyanın rolu ilə eyniləşdirilməsidir. Ritm

nitqdə sürətlənmə və ləngimənin müntəzəm şəkildə bir-birini əvəz etməsidir. Bu tipli jestlər isə eyni tipli intonemlərin təkrarlanması və yeni tipli intonemlərlə əvəz edilməsi nəticəsində, buna müvafiq olaraq eyni tipli jestlərlə əvəz edilməsi nəticəsində meydana çıxır.

RİTMİK SÖZLƏR (UYUMLU KELİMELƏR/ RİTMİK KELİMELƏR) – Nitqdə müəyyən ritm yaratmağa xidmət etdiyi üçün belə sözlərə ritmik sözlər deyilir.

RİTORİK SAHƏ (RETORİK ALAN) – R ritorik həqiqəti mədəniyyət, cəmiyyət və fərdin ritorik-kommunikativ davranışına çevirən geniş bilik və təcrübələr sahəsidir.

RİTORİK SUAL (RETORİK SORU) – *R ritorik termini yunan sözüdür, “rhetor” – “orator” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.* Fikrin daha mənalı və obrazlı ifadəsini təmin etmək, oxucu və ya dinləyicinin düşüncə və hisslərinin bu və ya digər məsələyə yönləndirmək, ekspressiyanı daha da gücləndirmək və hiss-həyəcanı artırmaq məqsədilə istifadə olunan bədii vasitə ritorik sual adlanır. Məqsəd oxucu və ya dinləyicinin diqqətini bu və ya digər hadisəyə cəlb etməkdir. Bədii dil nümunələrində həm təsdiq, həm də inkar sual formasında işlənir, fikrə daha ifadəli, emosional-ekspressiv çalar qazandıran üslubi fiqurdur. Təsdiq və inkarda deyilən fikir ritorik sual cümlələri vasitəsi ilə daha təsirli və qəti şəkildə ifadə olunur. Bu sintaktik konstruksiyalar üslubi fiqur kimi bədii əsərlərdə oxucunun diqqətini bu və ya digər məsələyə, hadisəyə cəlb etmək, ona daha dərinləndirən təsir etmək məqsədilə işlədilir. R ritorik suallarda məntiqi hökm ifadə olunur.

RİYAZİ DİLÇİLİK (MATEMATİKSEL DİLİLİM) – Təsviri metodun formalarından biri kimi riyazi üsulların dilçilikdə istifadəsi dil obyektlərinin riyazi dil ilə izah edilməsi və müxtəlif riyazi anlayışların dilçiliyə tətbiqi deməkdir. Burada riyazi üsulların dilçilik elminə tətbiqi əsas

götürülür və riyaziyyatın müvafiq sahələri, bu sahələrə aid nəzəriyyələr dilçiliyə tətbiq edilir. Dilin çoxluqlar nəzəriyyəsi və riyazi münasibətlərini, qeyri-cütlüklər çoxluğu, linqvistik dəyişkənliklər və ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, eləcə də informasiya nəzəriyyəsi elementlərinin riyazi aparat əsasında öyrənilməsidir.

RİYAZİ DİLÇİLİK METODLARI (MATEMATİKSEL DİLBİLİM YÖNTEMLERİ) – Bu metodlar R.Yakobson (1896), K.Mennon, N.Xomski kimi mütəxəssislər tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Dilin daxili nitq ilə dəyişdirilmə prosesi riyazi düsturlar əsasında həyata keçirilir. Statistik təhlil riyazi dilçilik metodları ilə öz həllini tapır.

RİYAZİ-STATİSTİK METOD (MATEMATİKSEL İSTATİSTİK YÖNTEM) – Dil hadisələrinin, dil vahidlərinin fərqli istiqamətdə öyrənilməsinə imkan yaradan riyazi metoddur. Dil hadisələrinin kəmiyyətə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və bölgüsü üçün statistik üsulların tətbiqidir.

RO DİLİ (RO DİLİ) – Amerikalı Eduard Foster ümumdünya dili üçün Ro adlı süni dil layihəsi hazırlanmış və bunu ilk dəfə 1906-cı ildə çap etdirmişdir. Başqa bir sıra süni ümumdil layihələrində olduğu kimi, burada da hərf simvol xarakterlidir.

ROMA DİLÇİLİYİ (ROMA DİLBİLİMİ)– Bizim eradan əvvəl II əsrdə Yunan mədəniyyəti Romada çox geniş yayılmışdır. Qədim Romada Yunan qrammatikasının təsiri altında yeni dilçilik məktəbində Yunan dilçiliyinin Avropada yayılmasında və Yunan dilçilik terminlərinin hüquqi cəhətdən işlədilməsində mühüm rolu olmuşdur. Yunanlılardan fərqli olaraq Romalılar qrammatikada nitq hissələrinin cərgəsinə yeni bir morfoloji kateqoriyanı - nidanı artırmış, miqdar sayları və sıra sayları haqqında fikirlər irəli sürmüşlər.

SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ (SABİT SÖZCÜK ÖBEKLERİ) – Sabit söz birləşməsi dedikdə, bir neçə sözün bir dil vahidi kimi birləşib, bütövlükdə vahid məna funksiyasında işlənməsindən ibarət tərkib nəzərdə tutulur. Sabit söz birləşmələri dildə hazır birləşmələrdir və bir məna ifadə etmə xüsusiyyətinə görə ayrıca sözə bənzəyir. Müxtəlif sözlərin birləşməsindən ibarət olması ilə sözdən fərqlənir və tərkib kimi mənaca tam formalaşır. Danışıqda bunlardan hazır şəkildə, sabit söz kimi istifadə olunur. Sabit söz birləşmələrində sözlər mənaca müstəqil olmur. Bütün birləşmə vahid mənanı ifadə edir. Sabit söz birləşmələrində sözlərin sırası əsasən dəqiq və sabit olur. Belə birləşmələrin (şeyrdə pozula bilər) əksəriyyətinin istər sırasını dəyişmək, istərsə də arasına söz daxil etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, qulaq asmaq, ürəyi getmək, başı gicəllənmək, əldən düşmək və s.

SABİT VURĞU (DEĞİŞMEZ VURGU/ SABİT VURGU) – Dildəki sözlərin tərkibində müəyyən mövqedə olan hecalara daimi təhkim edilmiş vurğuya sabit vurğu deyilir. Sabit vurğu sözün həmişə eyni hecasına, sabit hecası üzərinə düşür. Dünyada elə dillər var ki, vurğu həmişə birinci hecanın üzərinə, bəzilərinə isə sonuncu hecanın üzərinə düşür. Azərbaycan dilində də vurğu əsasən sözün son hecası üzərində olur.

SADALAMA DEFİNİSİYASI (SIRALAMA TANIMI) – Diskursda informasiyanın üç tipi – adresant, nitq kompetensiyası, informasiyanın həcmi təşkil edən əlamətlərin təyin edilməsi ilə terminin adlandırılmasıdır.

SADALAYICI İNTONASIYA (SIRALAYICI TİT-REMLEME) – Nitq prosesində müəyyən fikrin intonasiyada sadalama yolu ilə öz əksini tapmasıdır. Məsələn, Meşədə

olduğumuz zaman yağış yağdı, göy guruldadı, duman hər tərəfi bürüdü.

SADƏ AD (BASİT AD) – Heç bir morfoloji və sintaktik əlaməti olmayan, bir kökdən ibarət xüsusi leksik ad. Məsələn, Abad, Azad, Binə, Bucaq (oykonim), Qarğa, Qartal, Xaç, Xərçəng (kosmonim), Əli, Kərəm, Rüstəm, Azər, Ləman, Nadir (antroponim) və s.

SADƏ CÜMLƏ (BASİT CÜMLE) – Sözlərdən, söz birləşmələrindən əmələ gəlib, bitmiş fikri ifadə edən cümlələrdir.

SADƏ DİAFONLAR (BASİT DİAFONLAR) – Birinci dilin bir fonemi ilə ikinci dilin bir fonemi arasındakı diafonik əlaqəsi sadə diafonlar adlanır.

SADƏ OMONİMLƏR (BASİT EŞADLI KELİMLƏR) – Omonimlərin həm fonetik amillər, həm də bir sözün mənaca obyektiv şəkildə inkişaf etməsi nəticəsində yaranmasıdır. Bunlar dilin öz sözləri və başqa dillərdən alınma sözlərdən ibarət olur. Məsələn, **səfər** (*ər.* yola çıxmaq) - **səfər** (*ər.* dəfə); **rəf** (*ər.* ləmə) - **rəf** (*ər.* yox etmək); **ocaq** (od qalanmış yer) - **ocaq** (nəsil); **saç** (tel) - **saç** (yaymaq) və s.

SADƏ SUBSTITUSİYA (BASİT NÖBETLEŞME) – Mətnə mənbə dildən alınan səsin alan dildə eyni ilə səslənməsidir.

SADƏ UNİVERSALİLƏR (SABİT GENELLEMLƏR) – Bütün dillərdə mövcud olan sinxronik xarakterli universalilər sadə universalilər adlanır.

SAF BİLİŦVİZMİ (SAF İKİDİLLİLİK) – Saf ikidillilikdə danışanın nitq fəaliyyəti müxtəlif dillərin təsirdən asılı olmayaraq, danışan şəxs bir dildən başqasına asanlıqla, heç bir qüsura yol vermədən keçir. Bu danışığı zamanı dilləri bir-birinə qarışdırmır, hər dili öz tələblərinə uyğun işlədir.

SAF HECA (SAF HECE) – Təkcə bir saيتدən ibarət olan hecaya saf heca deyilir. Məsələn, a-na, a-çıq, a-ta və s. Azərbaycan ədəbi dilində saf heca sözün başında olur.

SAF SAMİTLƏR (SAF ÜNSÜZLER) – Azərbaycan ədəbi dilində işlənən novlu və kipləşən samitlər saf samitlərdir.

SAF SÖZ (SAF KELİME) – Hər bir dilin özünəməxsus olan, hər bir leksik vahidi saf söz adlanır. Məsələn, ata, ana, oğul, uşaq, ocaq, daş, göl və s.

SAHƏ (ALAN) – Terminin mövcud olduğu özünəməxsus oblastdır. Bu oblast daxilində termin onu səciyyələndirən əsas cəhətləri kəsb edir. Oblast süni şəkildə təyin edilir və kənar təsirlərdən qorunur. Terminin mövcudluğu üçün sahə olmalıdır. Sahə terminləri onun baza anlayışlarının təyini prosesində yararlanmağa başlayır və sahənin sonrakı inkişafı ilə artır.

SAHƏ ENSİKLOPEDIYALARI (ALAN ANSİKLOPEDİLERİ) – Bu və ya digər elm sahəsi ilə bağlı yaranan ensiklopediyalar. Məsələn, riyaziyyat ensiklopediyası, dilçilik ensiklopediyası, fizika ensiklopediyası və s.

SAİT ARTIMI (ÜNLÜ ARTIMI) – Danışığ prosesində alınma sözlərin əvvəlində, ya da sonunda işlənən samitin əvvəlinə saitin əlavə edilməsi ilə formalaşan səsartımı ümumiləşmiş halda sait artımı adlanır. Saitartımı ədəbi dildə qanunu bir hal sayılmasa da danışığda bu özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, dekabr-dekabr, şeir-şeyir, noyabr-noyabr, qram-qıram və s.

SAİT SƏSLƏR (ÜNLÜ SESLER) – Tələffüz zamanı səs axınının heç bir maneəyə rast gəlmədən yaranan səslərə sait səslər deyilir. Müasir Azərbaycan dilində doqquz sait səs vardır: a, ı, o, u, ə, i, ö, ü, e. Dildəki saitlər tələffüz formalarına və yaranma qaydalarına görə müxtəlifdir. Ona görə də tələffüz zamanı saitlərin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlərin- dodaqların, dilin və çənənin vəziyyətinə görə saitlər üç yerə ayrılır.

SAİTLƏR AHƏNGİ (ÜNLÜ UYUMU) – Dilin və dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin bir-birini izləməsinə saitlərin ahəngi deyilir. Saitlərin ahəngi dil və dodağa görə iki yerə ayrılır. Məsələn, bax-ca-lar, gül-lər, qə-ləm və s.

SAİTLƏRLƏ SAMİTLƏRİN AHƏNGİ (ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMU) – Söz daxilində ön sıra saitləri ilə ön sıra samitlərinin, arxa sıra saitləri ilə arxa sıra samitlərinin bir- birini izləməsi, həmahəngləşməsi saitlərlə samitlərin ahəngi adlanır. Bu qanun əsil Azərbaycan sözlərində və şəkilçilərində olan saitlərin hamısı ilə və dildibi, dilortası samitləri ilə əlaqədardır. Məsələn, oxumaq, qaşığı, daşqın, almaq və s.

SAKRAL SAYLAR (KUTSAL SAYILAR) – Saylar ümumilikdə funksional-semantik baxımdan iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa yalnız hesablamalar zamanı istifadə olunan saylar, digər qrupa isə sakral (müqəddəs) sayları və səma cisimləri ilə bağlanan sayları daxil etmək olar. Hürufilikdə istifadə olunan saylar sakral saylardır.

SAMİT SƏSLƏR (ÜNSÜZ SESLER) – Tələffüz zamanı ağız boşluğunda maneəyə rast gələrək formalaşan səslər samit səslər adlanır.

SAMİT ARTIMI (ÜNSÜZ ARTIMI) – Həm yazıda, həm tələffüzdə yanaşı düşən saitləri bitişdirmək üçün saitlər arasına müəyyən bitişdirici samitlərin əlavəsi ilə formalaşan səs artımına samitartımı deyilir. Samitartımının bu növü qanuniləşmiş olduğuna görə həm yazıda, həm tələffüzdə bitişdirici samitlərin artırılması vacib bir qayda sayıldığına görə bu hadisənin samitartımı qanunu hesab etmək olar.

SAMİTLƏR AHƏNGİ (ÜNSÜZ UYUMU) – Sözdə cingilti samitlərin cingilti samitləri, kar samitlərin kar samitləri izləməsi qanunu samitlərin ahəngi adlanır. Samitlər ahənginə görə əsil Azərbaycan sözlərində kar samitlər kar samitlərlə, cingilti samitlər cingilti samitlərlə, sonor samitlər söz daxilində

hər cür samit səslərlə yanaşı ola bilir. Məsələn, baba, sevgi, alğı, çalğı, düşgün, nənə və s.

SAY (SAYI) – Əşyanın miqdarını və sırasını bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir. Say neçə? nə qədər? necənci? sualına cavab verir. Sayın mənaca bir neçə növü vardır: miqdar sayları, sıra sayları, kəsr sayları, qeyri-müəyyən miqdar sayları.

SEQMENT FONEM (PARÇASAL SESBİRİM) – Nitqin seqment kimi çıxış edən ən kiçik vahidi.

SEQMENT MORFEM (PARÇASAL BİÇİMBİRİM) – Seqment morfemlər sözün quruluşuna daxil olan ünsür-morfemlərdir.

SEMA (ANLAMBİRİMCİK) – Sememanın ayrıca bir ünsürü sema adlanır.

SEMANTİK (ANLAMSAL) – Anlayışın ifadə etdiyi mənə.

SEMANTİK ARXAİZM (ANLAMSAL ARKAİZM/ANLAM BAKIMINDAN ESKİLMİŞ KELİME) – Söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni mənə ifadə etdikdə onun köhnə mənəsi semantik arxaizm adlanır. Bu zaman söz formasını saxlayıb, ancaq mənəsini tamamilə itirir. Məsələn, donluq-bəxşiş, hədiyyə mənəsində; ər- igid, qəhrəman mənəsində, kişi-insan, adam mənəsində, qoçu-igid mənəsində.

SEMANTİK DİFERENSİASİYA (ANLAMSAL AYRIŞMA) – Semantik diferensiasiya mənə dəyişməsi, mənənin genişlənməsi və ya daralması prosesidir. Semantikada diferensiasiya semantik dəyişmə yolu ilə olan diferensiasiyadır.

SEMANTİK DOMİNANT (ANLAMSAL DOMİNANT) – Sinonim sırada əsas mənəni bildirən və buna görə də bütün digər mənələri özünə tabe edən üzv.

SEMANTİK FUNKSİYA (ANLAMSAL İŞLEV) – Semantik mənədə sözün denotatla əlaqəsi, sözün əşyavi

məzmunu əsas götürülür. Məna anlayışının mahiyyəti və funksiyası xarici aləmdə olan şeylərin obyektiv mahiyyətini təşkil edir. Mənanın bu cəhəti, yəni işarənin denotatla əlaqəsi dilin leksik sistemində sözün semantik funksiyası ilə müəyyənləşir.

SEMANTİK KONVERSIYA (ANLAM DÖNÜŞ-MESİ) – Müəyyən bir nitq hissəsinə daxil olan sözün həmin nitq hissəsi ilə bütün semantik və qrammatik əlaqələrini itirərək yeni bir nitq hissəsinə keçməsinə semantik konversiya deyilir. Semantik konversiya daha çox xüsusi isimlərdə özünü göstərir və substantivləşmə yolu ilə məhdudlaşır. Məsələn, Gözəl, Lətif, İnci, Mirvari, Qoçaq və s.

SEMANTİK MƏNİMSƏMƏ (ANLAMSAL BENİMSEMƏ) – Alınma terminlərin daxil olduğu dilin semantik sistemində daxil olması və xüsusi sahədə işlənilməsi, müstəqil və dəqiq mənalar qazanmasıdır. Semantik mənimsəmə funksional əlamətə aiddir. Bu mərhələdə alınma terminlər dilimizin semantik sistemində daxil olur və izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalar qazanır. Tam semantik mənimsəmədə alınma terminin xarici forması da, leksik məzmunu da dəyişir. Termin yeni dil mühitində konkret ictimai-tarixi şəraitlə əlaqədar ilkin leksik mənasından uzaqlaşa bilir.

SEMANTİK MOTİVLƏŞMƏ (ANLAMSAL MOTİFLEŞMƏ/ ANLAM MOTİFLEŞMESİ) – Məna köçürülməsi əsasında yaranan yeni sözlərdir. Sözün semantik motivləşməsi onun mənası ilə səs tərkibi arasındakı əlaqəyə əsaslanır. Müəyyən əlamətlərə malik olan əşyaların hər dəfə bir əlamətinə əsaslanmaqla sözün mənalarının müxtəlif şəkildə motivləşməyə malik olması əsasında yaranan yeni sözlərdir.

SEMANTİK NEOLOGİZM (ANLAMSAL AÇIDAN YENİ KELİMELER/ ANLAMSAL NEOLOJİZM) – Bədii əsərlərin dilində semantik neologizmlər sözün məna çalarları

əsasında əmələ gəlir. Belə neologizmlərin meydana çıxması sözün məcazlaşması və substantivləşməsi nəticəsində özünü göstərir. Bədii əsərlərin dilində söz ilkin nominativ mənası ilə yanaşı, həm də bədii estetik vəzifələr yerinə yetirir. Sürətlərin psixoloji aləmini xarakterizə etmək, onların nitqini fərdiləşdirmək üçün ümumxalq dilinin hər cür vasitələri ilə birlikdə söz və birləşmələr öz adi lüğəvi mənasından əlavə yeni mənalar və üslubi çalarlar ifadə edir. Yazıçı qələminin gücü ilə sözlər yeni mənalarda işlənərək yeni üslubi çalarların yaranmasına xidmət edir. Məsələn, qanla xınalanmış, alov qırğını, qan yaddaşı və s. Semantik-üslubi neologizmlərin əmələ gəlməsində sinonim cərgələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. Neologizm səciyyəli üslubu sinonimlərin yaranması sözün məcazi mənası əsasında baş verir.

SEMANTİK NORMALAR (ANLAMSAL KURALLAR) – Semantik sistemdəki zənginlik müəyyən ədəbi dil normasına əsaslanmağı tələb edir. Bu normalara sözlərin məna dəqiqliyi, çoxmənalılıq, məna dəyişmələri, məna qrupları daxildir.

SEMANTİK OMONİMLƏR (ANLAMSAL EŞADLI KELİMELER) – Bir sözün bir və ya iki mənasının əsas məna ilə hər cür əlaqəsini kəsərək maksimal məna ayrılığına malik omonimlərdir; məsələn, **mürəkkəb** (rəng) - **mürəkkəb** (çətin); **mal** (əmtəə, əşya) - **mal** (heyvan); **gün** (günəş) - **gün** (müddət);

SEMANTİK SAHƏ (ANLAMSAL ALAN) – Mənaca bir-birinə yaxın olan tematik söz qruplaşmalarına semantik sahə deyilir. Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən əlaqədar olmayıb, ifadə etdikləri əşya və məfhumların yaxınlığına, bir mövzu ətrafında cəmləşdirilə bilən söz və ifadələrin məcmusuna görə qruplaşdırılır. Semantik sahə öz mənalarını bütün sistem çərçivəsində alan,

qarşılıqlı şəkildə bir-birinə qarşı qoyulan ünsürlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb daxili quruluşu olan vahid bütöv anlayışlar sahəsidir və dilin ümumi leksik sistemində ayrıca mikrosistem təşkil edir. Semantik sahənin hər bir ünsürü qarşılıqlı əlaqədə olub biri digərinə çox qüvvətli təsir edir. Semantik sahə anlayışı Y.Trir və onun ardıcılıları tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir.

SEMANTİK SİSTEM (ANLAM YAPISI) – Söz və ifadələrin mənaları, onların dəyişməsi, sözün məcazlaşması, semasioloji mənalar dildə sistem yaradır. Dilin semantika sahəsindəki həmin qanunauyğunluqların cəmi semantik sistem adlanır.

SEMANTİK UNİVERSALİ (ANLAM GENELLEMƏSİ) – Söz işarələrinin ikili əlaqələndirilməsi semantik mənənin əsas differensial əlamətidir. İşarənin bir əşyanı işarə etməsi ilə yanaşı, başqa bir işarəni işarələməsi faktı ikinci əşya üçün ekspressiv işarə kimi mövcud olmasını şərtləndirir. İşarənin bir neçə əşyanı işarələməsi semantik universalilərin yaranmasını şərtləndirir. Məna dəyişmələrinin qanunları, üsulları universal təfəkkür formalarından irəli gəlir və bunların dəyişmələri qanunlarda əks olunur. Dil universalilərinin sahəsində semantika ən mürəkkəb sahə olmaqla yanaşı, dilin semantik struktur müxtəlifliklərini təsvir etmək üçün daha əlverişli məntiqi sahədir. Semantik universalilərdə sinxronik və diaxronik istiqamətlər fərqləndirilir. Məna motivləşməsi sinonim və çoxmənəlilik hadisələri sinxronik universalilərə, metafora, məna daralması və genişlənməsi diaxronik universalilərə aid etmək olar.

SEMANTİK TƏRİF (ANLAMSAZ TANIM) – Terminin ifadə etdiyi predmetin təsviri əsasında verilmiş nominal tərif.

SEMANTİKA (ANLAM BİLİMİ) – *Semantika, yunanca semantikos sözündən götürülüb işarə edən mənasını*

ifadə edir. Söz və ifadələrin əks etdirdiyi məna. Dilin ümumi semantikasında müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Dilin ümumi semantikasında bu qanunauyğunluqlar sistem təşkil edir. Ona görə də müasir dilçilikdə mənaya dilin ən vacib, ayrılmaz tərkib hissəsi kimi yanaşılır. Müəyyən təfəkkür məzmununun ifadə olunması və anlaşılması dilin əsas funksiyasını təşkil edir. Mənanın ən çox ümumi məsələlərinin eləcə də leksikanın, morfoloji kateqoriyaların, sözdüzəltmə və sintaktik strukturların semasioloji aspektdən tədqiqi, semantikanın əsas predmetidir.

SEMANTİK-SİNTAKTİK KONVERSIYA (ANLAMSAZ SÖZDİZİMSEL DÖNÜŞÜM) – Semantik-sintaktik konversiya substantivləşmə və adyektivləşmə hadisələrinə aiddir. Bu səviyyədə konversiya zamanı isim, sifət omonimliyində olan sözlər sintaktik cəhətdən isim və ya sifət yerində işlənir.

SEMASİOLOGİYA (SEMASİOLOJİ/ANLAMBİLİM) – *Semasiologiya yunanca “semasiya” (somasia) fikir, məna, işarə, “logos” elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş mənanın dəyişməsi deməkdir.* Sözlün mənasından bəhs edən dilçilik şöbəsidir. Sözlərin daxili mahiyyəti tədqiq edilir. Semasiologiya dilin leksik-semantik sistemini, sözlün məna genişlənməsini və daralmasını, məna qruplarını, sözlün mənası və forması arasında mövcud olan əlaqəni, məfhum və məna münasibətini öyrənən dilçilik şöbəsidir. Dil ilə təfəkkür qırılmaz əlaqədə olduğu kimi sözlə məfhum arasında da əlaqə vardır. Söz dillə, məfhum isə təfəkkürlə bağlı anlayışdır. Söz fikrin maddi cildidir, eyni zamanda məfhumun yaranması və mövcudluğunu şərtləndirən amildir. Məfhum obyektiv aləmdə sözdən əvvəl mövcud olur. Semasiologiyada onlar arasındakı vəhdət, bir dil vahidini digərindən fərqləndirən cəhətlər, məfhumun maddi və struktur bənzərliyi müəyyənləşdirilir. Semasiologiyanın dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi formalaşmasında alman alimi Karl Rayziqin

(1820-ci ildə semasiologiyayı dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi ayırmışdır) və fransız dilçisi Mişel Brealın mühüm xidmətləri olmuşdur. Dildə sözlərin semantikasi çoxcəhətli və mürəkkəbdir. Bu problemlər təkcə dilçilikdə deyil, məntiq və fəlsəfədə də tədqiq edilir. Filosoflar bu sahəni fəlsəfi semantika, məntiq-şünaslar isə məntiqi semantika adlandırırlar. Burada sözlərin mənası, mənaca müxtəlif söz qrupları tədqiq edilir.

SEMEMA (ANLAMBİRİMCİK) – Leksemanın ayrılıqda ifadə etdiyi hər bir mənası semema adlanır. Mücərrəd təsvir səviyyəsində məzmun planının minimal vahididir.

SEMİOTİKA (GÖSTERGE BİLİMİ) – İşarələr nəzəriyyəsi və işarələr haqqında elm semiotika adlanır. Semiotika elmi hər şeydən əvvəl işarə anlayışını dəqiqləşdirməyi tələb edir. Dil öz daxili quruluşuna görə işarələr sistemindən ibarətdir, buna görə də işarələr sisteminin ümumi nəzəri məsələləri ilk dəfə olaraq semiotikada öyrənilməyə başlanılmışdır. Semiotikanı ilk dəfə bir elm kimi F.de Sössür xarakterizə etmiş və dilçilikdə semiotikanın əlaqəsi problemini təhlil etmişdir. Semiotika bir elm kimi çox gəncdir, lakin onun tədqiqat obyektı olan təbiət və insan cəmiyyətindəki işarələr sistemi çox qədimdir. Semiotikanı dilçiliklə əlaqələri nəticəsində linqvosemiotika sahəsi əmələ gəlmişdir.

SEMONİMİK LÜĞƏTLƏR (ANLAMSAL SÖZLÜKLƏR) – Semonimik lüğətlər dilin leksik vahidlərinin məna uyğunluğunu, onların mənaca bir-birinə əks olmasını, formaca eyniliyi, mənaca müxtəlifliyi, ifadələrin məna çalarlarını əks etdirir. Semonimik lüğətlərə sinonimlər, antonimlər, omonimlər, paronimlər və frazeoloji lüğətlər daxildir.

SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ (SERBEST KELİME ÖBEKLERİ) – Sözlərin əsas və ya nominativ mənalarının birləşməsi yolu ilə yaranan söz birləşmələri sərbəst söz birləşməsi adlanır. Sərbəst söz birləşmələrində hər bir söz müstəqil mənasını saxlayır, birləşmə hissələrə bölünür, araya çoxlu söz

daxil ola bilir. Sərbəst söz birləşmələri sintaktik birləşmələrdir, bunlarda sintaktik əlaqə özünü aydın göstərir. Buna görə də sərbəst birləşmələr sintaksisin tədqiqat obyektidir.

SƏRBƏST TƏRCÜMƏ (SERBEST ÇEVİRİ) – Mətnin ümumi mənasını, ilkin mənbə dilində istifadə olunan dil vasitələrini, emosional-ekspressiv əlamətlərini, məna detalları daxil olmadan mətnin ümumi məzmununu verən tərcüməyə sərbəst tərcümə deyilir.

SƏRBƏST VURĞU (SERBEST VURGU) – Sözüün ən müxtəlif hecalarına düşə bilən vurğuya sərbəst vurğu deyilir. Sərbəst vurğu Türk dilləri üçün xarakterik deyildir.

SƏS (SES) – Səs fonetik termin olaraq danışmaq üzvləri vasitəsi ilə əmələ gələn, bu və ya digər mühitdən yayılıb eşitmə üzvü ilə qəbul olunan və beyində müəyyən təəssürat yaradan rəqslənmədir. Danışmaq üzvlərinin müxtəlif istiqamətdə fəaliyyəti nəticəsində fonetik axın müxtəlif üzvlərdən keçərək danışmaq səsi halında formalaşır.

SƏS DİVERGENSİYASI (SES AYRIŞMASI) – Bir səsin iki səslə verilməsi. Məsələn, “h” səsinin rus dilində “x” və “q” ilə verilməsi.

SƏS FONASIYASI (SES FONASYONU) – Fonasiya insanın bütün səs cihazları ilə bağlı olan fiziki hadisədir. Ümumi fonasiya əlamətlərinə – səsin gücü, tembr, oberton, diksiya və s. daxildir. Fonasiya iki cəhətlidir: nitqin bütün variantlarda təzahür edən artikulyasiyasının fərdi-fiziki əlamətləri və nitqin (əsl dilə məxsus) fonematik xüsusiyyətləri.

SƏS KOMPLEKSİ (SES KOMPLEKSİ) – Sözüün fonetik tərkibi nəzərdə tutulur. Səs kompleksi mənsub olduğu dilin fonetik qanunlarına əsaslanır.

SƏS KONVERGENSİYASI (SES DÖNÜŞÜMÜ) – İki yaxın səsin bir səslə müntəzəm əvəz olunması.

SƏS QOVUŞMASI (SES KAYNAŞMASI) – Tələffüz zamanı eyni məxrəcdə tələffüz olunan səslər.

SƏS REZONANSI (SES YANKILANMASI) – *Rezonans fransızca “əks-səda” mənasında olan resonanse sözündəndir.* Bir cismin rəqlənməsinə cavab olaraq, digər cismin rəqlənməsi səs rezonansı hesab edilir. Rezonans qapalı mühitdə baş verir. Tələffüz zamanı danışıq üzvlərinin müxtəlif rezonans şəraiti yaranmaqla müxtəlif səslər formalaşır.

SƏS TELLƏRİ (SES KİRİŞLERİ) – Qırtlaq qığırdaklarına yapışmış və ona köndələn vəziyyətdə yerləşmiş iki kiçik səs teli.

SƏS TEMBRİ (SES TONU) – *Tembr fransızca “zəng vuran” mənasında olan timbre sözündəndir.* Səsin xüsusi keyfiyyəti və ona məxsus boyaları səsin tembrı adlanır. Səsin tembrini səs dalğasının tərzilə müəyyən edilir. Titrəmə nəticəsində əmələ gələn səsdə bir əsas ton, ikidən artıq əlavə tonlar olur. Əlavə ton əsas tona müəyyən rəng, çalar verərək səsin tembrini yaradır. Dil səslərinin tembrini ağız boşluğunda olan rezonansla bağlıdır. Səsləri bir-birindən fərqləndirən başlıca cəhət onun tembridir.

SƏS TƏQLİDİ NƏZƏRİYYƏSİ (SES TAKLİDİ KURAMI) – Səs təqlidi nəzəriyyəsi XVII əsrdə yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin müəllifi alman alimi Qotfrid Vilhelm Leybnits (1646-1716) olmuşdur. Leybnitsin irəli sürdüyü bu nəzəriyyəyə görə dil təbiətdə olan səslərin insan tərəfindən qavranılaraq təqlid edilməsi yolu ilə yaranmışdır. Səs təqlidi nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fikrinə görə hələ dil olmayan zamanlarda *insanlar təbiətdəki səsləri yamsılamaqla dil yaratmışlar.*

SƏS TONU (SES TONU) – Səsin tonu onun sürəti ilə düz mütənasibdir. Səsin sürəti yüksək olduqda onun tonu da yüksək olur. Səsin sürəti isə rəqs baş verdiyi sahə ilə bağlıdır. Titrəmənin baş verdiyi sahə gərgin olduqda səsin sürəti də çox olur.

SƏSİN FİZIOLOJİ MƏNBƏLƏRİ (SESİN FİZYOLOJİK KAYNAKLARI) – Səslərin əmələ gəlmə prosesində iştirak edən bədən üzvləri, insanın bioloji və fizioloji orqanizminin əsas üzvləri səsin fizioloji mənbələri adlanır.

SƏSİN GÜCÜ (SESİN GÜCÜ) – Səs dalğasının qalxıb düşmə nöqtələri arasındakı məsafədən asılı olaraq rəqslənmə amplitudu böyük olduqda səsin gücü yaranır. Rəqslənmə amplitudu güclü olduqda səs güclü, zəif olduqda isə səs zəif olur. Səs gücünün ölçü vahidi destibeldir. Səsin gücü söylənilən nitqin aydın, rəvan olmasını təmin edir.

SİFƏT (SIFAT/) – Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsinə sifət deyilir. Sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Sifət maddi varlığın, xarici cismin əlamətlərini və daxili aləmini, mahiyyətini əks etdirir.

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ (SIFATIN DERECELE-RI) – Müxtəlif əlamət, keyfiyyət dəyişmələrini bildirmək üçün sözlərin müəyyən müqayisə edilmə formalarına, yəni əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyətin dəyişməsi, onun adi normal vəziyyətdən aşağı və yuxarı səviyyəsinin dildə ifadəsinə sifətin dərəcələri deyilir. Sifətin üç dərəcəsi vardır: adi, azaltma, çoxaltma. Heç bir dərəcə əlaməti olmayan, əşyanın əlamət və keyfiyyətini adi formada bildirən sifət dərəcəsinə adi dərəcə deyilir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətinin adi dərəcəyə nisbətən az dəyişməsini bildirən sifət dərəcəsinə azaltma dərəcəsi deyilir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətinin adi dərəcəyə nisbətən çox dəyişməsini göstərən sifət dərəcəsinə çoxaltma dərəcəsi deyilir.

SIFIR MORFEM (SIFIR BİÇİMBİRİM) – Belə morfemlər formal mənada sözün tərkibində iştirak etməsə də, onu asanlıqla bərpa etmək olur. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində formal morfem iştirak etmir.

SİQNİFİKATİV MƏNA (BELİRLEYİCİ ANLAM) –

Leksik mənanın əsas aspektlərindən biri kimi insanın obyektiv aləm, onun predmet və hadisələri barədə təsəvvürləri, bilikləri ilə bağlı olan məna siqnifikativ məna adlanır. Semiotik nəzəriyyəyə uyğun olaraq siqnifikativ məna işarənin siqnifata yəni, məfhumun münasibəti şəklində müəyyənləşdirilir. Dil işarəsi onun adının əlaqəsindən ibarət olmayıb, məfhumla akustik obrazın bağlılığıdır. Leksik mənanın əsas aspektlərindən biri kimi siqnifikativ məna insanın obyektiv aləm, onun predmet və hadisələri barədə təsəvvür bilikləridir.

SİQNİFİKATİV FUNKSIYA (BELİRLEYİCİ İŞLEV) – Nominativ funksiya sözün adlandırılmasına xidmət edirsə, siqnifikativ funksiya onun aid olduğu məfhumu işarə edir. Bu funksiyada əşyanın bütün əsas əlamət və keyfiyyətlərini ümumiləşmiş şəkildə şüurumuzda canlanmasını təmin edir.

SİQNİFİKAT (GÖSTEREN) – Sözün mənası, məzmunu siqnifikat adlanır.

SİLLABOQRAFİYA (HECE GRAFİĞİ) – *Sillaboqrafiya yunanca “sillabe” heca, “grapho” yazıram sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.* Hecaları şərti işarələrlə göstərən yazıya sillaboqrafik, yaxud heca yazısı deyilir.

SİMVOLİK JESTLƏR (SEMBOLİK JESTLER) – İşarələnən ilə işarələyən arasında şərti əlaqədə mövcud olan xüsusiyyətlərə əsasən mücərrəd məzmunu malik ifadələri işarə edən jestlərə simvolik jestlər deyilir. Simvolik jestlər mücərrəd məzmunu malik olur və ifadə edilən mücərrəd məzmun müəyyən dil kollektivinin daxilində müvafiq jest ilə əlaqələndirilmiş olur.

SİNEKDOXA (KAPSAMLAMA) – Fikrin ifadə edilməsi zamanı sözün başqa sözlə ifadə etdiyi mənanı təklikdə

ifadə edilə bilməsinə sinekdoxa deyilir. Məcəzin bu növündə eyni söz həm bütöv, həm də bütövün hissələrini bildirir. Sinekdoxanın yaranması kəmiyyət əlaməti əsasında bir əşyanın o birinin üzərinə keçməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *Dahilər* yetişdirən torpaq, bir daha əyilməyəcək. (S. Vurğun); Mətdən kənarında semantikasında qeyri-bədiilik, neytrallıq olan sözlər mətn mühitinin yaratdığı üslubi şəraitin tələbi ilə məcazlaşır və obrazlılıq yaradır. *Kərəmlər, Dilqəmlər* kimdə var desin, Əlimin dalını yerə qoyum mən. (H. Arif).

SİNESTETİK METAFORA (SİNESTETİK METAFOR) – Sinestetik metafora mənənin konkretləşdirilməsi, mücərrədlərə doğru inkişafdan əmələ gələn metaforadır. Belə metaforanın mənası bir hiss orqanına bağlı olan sözün başqa hiss orqanı ilə bağlı mənada işlənməsidir. Yəni, eşitmə qavranması ilə əlaqədar olan sözün görmə qavranması ilə əlaqədar olan orqanlara köçürülərək sinestetik metaforalar yaradılır.

SİNHRON SOSİOLİNGVİSTİKA (EŞZAMANLI TOPLUM DİL BİLİMİ) – Dilin fəaliyyət göstərməsinə sosial faktorların kortəbii və şüurlu təsirini nəzərə almaqla cəmiyyətin dilə göstərdiyi şüurlu təsir.

SİNHRONİK SEMANTİKA (EŞZAMANLI ANLAM BİLİMİ) – Dilin müəyyən məkan və zamanda mənə vahidlərinin tarixi inkişaf prosesini nəzərə almadan araşdırılan semantik tədqiqat.

SİNHRON TƏRCÜMƏ (EŞZAMANLI ÇEVİRİ) – Eşitmə ilə şifahi tərcümənin növü. İlk dildən nitq məlumatının alınması və eyni vaxtda tərcüməçi tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət.

SİNHRONİK TƏDQIQAT (EŞZAMANLI ARAŞTIRMA) – Müəyyən dilə məxsus fonoloji, qrammatik sistemin müasir mərhələdə və ya konkret bir dövrdə ümumi mənzərəsinin öyrənilməsi üsulu.

SİNXRONİK UNİVERSALİ (EŞZAMANLI GENELLEME) – Dilin hazırkı zamanında inkişafını, mövcud olan formalarını əks etdirən universalilər sinxronik universalilər adlanır. Məsələn, müasir dillərdə kəmiyyət kateqoriyası və onun xüsusiyyətləri müasir zamanda necə olduğu müəyyənləşdirilir. Eləcə də mənsubiyyət kateqoriyası və onun xüsusiyyətləri şərh edilərkən tarixi cəhətdən yox, müasir forması tədqiq edilir.

SİNKATEQOREMATİK (SİNKATEGOREMATİK) – Sözüün mənası və məntiqi funksiyası onun müstəqil müəyyənləşmiş əsas kateqoriyaları ilə birləşdiyi üsuldən törəmə kimi təsvir edilməsi.

SİNKOPA (İÇ SES DÜŞMƏSİ) – Söz içərisində, xüsusən kipləşən samitlər arasında səsin düşməsinə sinkopa deyilir.

SİNKRETİK KÖKLƏR (İKİLİ KÖK) – *Sinkretizm sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur, mənası birləşmək deməkdir.* Sinkretik köklər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Sinkretik köklər üçün səciyyəvi cəhət müxtəlif mənaların eyni kök daxilində birləşməsindən ibarətdir. Bu tipli sinkretik köklər Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də mövcuddur.

SİNKTUAL DƏRKETMƏ (SİNKTUAL İDRAK) – Sinktual dərkətmə əsas düşünmə və dərkətmə prosesinin intellekt obrazları və kodları ilə həyata keçirilən dərkətmədir. İnsanın bilavasitə və bilvasitə təmasda olduğu bütün gerçəklik elementləri beyin tərəfindən intellekt obrazlarına çevrilir və qəbul edilir. Qəbul edilmiş məlumat intellekt kodları şəklində informasiya bazasında (baş beyində) mühafizə olunur, tələb edilən müvafiq intellekt kodu aktiv yaddaşa gətirilir. Aktiv yaddaşdakı intellekt kodu beyinin köməyi ilə yenidən gerçəklik elementinin və ya onun hissələrinin obrazlarına çevrilir. Məlumat əsasında gerçəklik elementinə ekvivalent

olan simvol yaradılıb onu intellekt obrazına çevirməklə qəbul edilir. Sinktual dərketmədə dildən, ayrı-ayrı leksemlərdən ümumiləşdirici, birləşdirici, fərqləndirici, əlaqələndirici vasitələr kimi istifadə olunur.

SİNONİMİK CƏRGƏ (EŞANLAMLI KELİMLER ZİNCİRİ) – Sinonim təşkil edən müxtəlif sözlərin məcmusuna sinonimik cərgə deyilir. Hər sinonimik cərgədə bir neçə sinonim söz olur. Məsələn, Bu südə, sümüyə, qana and içim, *Namusa, qeyrətə, şana* and içim. Nəyə deyirsiniz, ona and içim, Bu dünya durduqca durasıyam mən. (H. Arif) Sinonim cərgəni xarakterizə edən ümumi mənadan fərqli olaraq buraya daxil olan hər bir sözün fərqli məna çalarları mövcuddur. İfadə etdikləri ümumi mənalarına görə onlar bir-birinə yaxın səciyyəlidir.

SİNONİMİK ÜSUL (EŞANLAMLIYIK YÖNTEMI) – Lüğətdə mənaca yaxın və ya eyni olan sözlərin mənası sinonim sözlərin köməyi ilə izah olunur. Məsələn, qəm, is. kədər, dərd, qüسسə, könül tutqunluğu; qəziyyə, is. (ər) əhvalat, hadisə, vəqiə, təsadüf, macərə. başkəsən, sif. 1. Cəllad, insan qatili, xunxar-vəhşi, yırtıcı, dələduz; 2. İnsafsız, zalım, qəddar: Qanıçən, sif. Zalım, qəddar, rəhmsiz, vəhşi. Sinonimlik üsulu lüğət məqaləsinin qısalığına təsir edir. Konkretlik, yığcamlıq və qənaətçilik yaradır.

SİNONİM SÖZLƏR (EŞ ANLAMLI KELİMLER/ANLAMDAŞ KELİMLER) – *Sinonim sözü yunanca sinonimon sözündən götürülüb eyniadlı deməkdir.* Eyni anlayışı, məfhumu müxtəlif cür adlandıran, məzmunca bir-birinə yaxın məna ifadə edən sözlərə sinonim sözlər deyilir. Hər hansı bir məfhum bir sözlə deyil, bir neçə müxtəlif sözlə ifadə edilir. Məsələn, Hər *saxta* gülüşə, hər *yalan* sözə, Aldanıb düşdünüz dolaşmış izə, Sonralar möhnətlə gəlib üz-üzə, Ömrü *közə* tutub, *oda* verdiniz. (H Arif.) Poetik təsvir prosesində sinonimlər öz

leksik-semantik mənə dairəsini konkretləşdirir, bədii təsirin qüvvətləndirilməsinə təkan verib emosional-ekspressiv ifadə tərzinə yol açır. Şairin poetik fikrinin açılmasında sinonimlərin üslubi çalarlığı müəyyən yenilik gətirir. Sinonimlər bədii mühitdə obrazlılığın özülünü, başlanğıcını təşkil edir. Sinonimlərin bilavasitə iştirakı ilə yaranan obrazlı təsəvvür bədiiliyi artırır. Sinonim sözlər mənə çalarlığına və üslubi formalarına görə bir-birindən fərqləndiyi üçün onlar mütləq və nisbi növlərə ayrılır. Mütləq sinonimlər elə sinonimlərdir ki, onlar bir-birini mütləq şəkildə əvəz edir. Məsələn, vəfat etmək-ölmək, dərd-qəm-sitəm, istiqamət-tərəf-səmt, demək-danışmaq, söyləmək və s. Nisbi sinonimlər isə bir-birini tam şəkildə əvəz edə bilmir. Məsələn, qalın meşə, sıx meşə demək olar, sıx kitab demək olmaz.

SINONİMLƏR LÜĞƏTİ (EŞANLAMLI KELİMLER SÖZLÜĞÜ) – Formaca müxtəlif, mənaca bir-birinə yaxın olan, eləcə də müxtəlif köklü, mənaca bir-birinə yaxın olan sözlər sinonimlər lüğətində izah edilir. Bu lüğətlərin məqalələri əsas söz kimi bütün sinonim cərgələri əhatə edir. Belə sinonim cərgələr isə leksik mənalı sözlərdir. Sözlər arasında sinonim münasibətin yaranması onların leksik mənaları ilə bağlıdır. Sözlərin leksik mənası dəyişdikdə, onların arasındakı sinonimik münasibət də dəyişir. Dilimizdə sinonim cərgələr eyni köklü sözlərdən yox, müxtəlif köklü, müxtəlif formalı sözlərdən düzəlir. Azərbaycan dilinin belə zəngin və ekspressiv-üslubi çalarları toplu şəkildə lüğət vasitəsi ilə toplanır və izah olunur. Sinonimlər lüğəti müxtəlif şəkildə tərtib edilir: 1. Dilin leksik-semantik sistemində sinonimik münasibətdə olan sözləri hərtərəfli təsvir etmək; 2. Lüğətin sözlüyünü məhdudlaşdırmaq. Bu tipli sinonimlər lüğəti tədris səciyyəlidir. 3. Sinonimlər lüğəti arayış lüğət, lüğət göstərici səciyyəli ola bilər.

SİNSEMANTİK (SİNSEMANTİK) – Mətdən asılı olan mənaya sinsemantik mənə deyilir.

SİNTAKSİS (SENTAKS/SÖZ DİZİMİ) – *Sintaksis yunan mənşəli “suntaxis” sözündən olub “tərtib edilmə” mənasını bildirir.* Qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksis sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələndirilməsi qaydalarında bəhs edən dilçilik şöbəsidir. Bu termin həm dilin sintaktik sistemi, həm də bu sistem haqqında təlim mənasında işlənir. Sintaksisdə həm söz birləşmələri, həm də cümlələr tədqiq edilir. Sintaksisin əsasını söz birləşməsi və cümlə nəzəriyyəsi təşkil edir.

SİNTAKTİK AMBİQİVİTLİK (SÖZDİZİMSEL BELİRSİZLİK) – Ambiqivitlik cümlənin sintaktik quruluşu ilə əlaqəli olaraq əmələ gəlsə, bu sintaktik (və ya qrammatik və ya struktural) ambiqivitlik adlanır. Cümlənin ambiqivitliyi nitq hadisəsi olub sırf kontekstə bağlıdır. Cümlənin çoxmənalılığı danışan və dinləyənin təbii dili nə səviyyədə anlamasından yaranan nitq hadisəsidir.

SİNTAKTİK DİFERENSİASIYA (SÖZDİZİMSEL AYRIŞMA) – Sintaktik diferensiasiyada söz və ifadədə (söz sırası) yerləşmə qanunauyğunluqları əhatə edilir. Belə hadisələrdə fərdi səviyyələrdə dəyişikliklərin arasında qarşılıqlı əlaqə var.

SİNTAKTİK FİQR (SÖZDİZİMSEL FİGÜR) – Bədii dildə obrazlılıq və ekspressivlik ifadə edən, ona emosional-ekspressiv çalarlar yaradan sintaksislə bağlı vasitələr sintaktik fiqurlar adlanır. Sintaktik fiqurlar bədii dilin ən vacib xüsusiyyətlərini- obrazlılıq və ifadəlilik sistemini təşkil edir. Çünki bədii dil obrazlı dildir, estetik dildir və bütün dil vahidləri bu keyfiyyətlərin yaranmasına xidmət edir.

SİNTAKTİK KONVERSİYA (SÖZDİZİMSEL DÖNÜŞMƏ) – Hər hansı nitq hissəsinə daxil olan sözün heç bir

şekli dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissələrinin yerində işlənməsinə sintaktik konversiya deyilir.

SİNTAKTİK NEOLOGİZM (SÖZDİZİMSEL NEOLOJİZM) – Sintaktik üslubdan istifadə etməklə üslubi formanın yaranması üçün yeni yaranan ifadələrə sintaktik neologizmlər deyilir. Məsələn, dərd qamması, sülək-sülək, dizin-dizin, çarılıq ölkə, çoban torpağı və s.

SİNTAKTİK OMONİMLƏR (SÖZDİZİMSEL EŞADLI KELİMELER) – Sintaktik omonimlər müxtəlif məzmunlu sintaktik vahidlərin-söz birləşmələri və cümlələrin formaca bir-birinə uyğun gəlməsi nəticəsində yaranır. Sintaktik omonimlərdə leksik omonimlər kimi məna meyarı əsasdır. Sintaktik omonimləri iki qrupa ayırmaq olar: söz birləşmələrinin omonimliyi; cümlələrin omonimliyi.

SİNTAKTİK PARALELİZM (SÖZDİZİMSEL KOŞUTLUK) – Bir-birinin ardınca gələn cümlələrin eyni sintaktik və intonasiya quruluşuna malik olması, bütövlükdə sintaktik modelin təkrarı sintaktik paralelizmi adlanır. Təkrar üslubi fiqurdur. Ondan mətni təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə sıx qrammatik və eyni zamanda məzmun baxımından əlaqəsini təmin etmək məqsədilə istifadə olunur, cümlələrin bir-biri ilə quruluş və məzmunca eyniliyi və ya oxşarlığı üzərində qurulur. Sintaktik paralelizm hər hansı bir dildə danışıq prosesində fərqli və yaxın anlayışların eyni qrammatik meyarlarla müəyyənləşdirilə bilən cümlə komponentləri və cümlələrdə ifadə edilməsidir. Paralel əlaqələr əsasında qurulan mətnlərdə əvvəlcə ümumiləşdirici cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrdə müxtəlif cəhətdən şərh edilir və ümumi fikir konkret məna ifadə edən cümlələrə paylanır. Bu cür mətnlərdə bir cümlənin reması o birinin temasına çevrilmir, ümumiləşdirici cümlədəki

fikir əsasən eyni quruluşlu, eyni tipli, eyni söz sırasına malik olan cümlələrlə izah edilir.

SİNTAKTİK ŞƏRAİT (SÖZDİZİMSEL DURUM) – Sözlərin sözlərə yanaşması, qoşulması və bitişdirilməsi şəraitidir.

SİNTAKTİK TRANSFORMASIYA (SÖZDİZİMSEL DÖNÜŞÜM) – Transformasiyanın bir növü sintaktik transformasiyadır. Bu transformasiya növündə sözləmlər, cümlələr danışanın, dinləyəninin dil intuisiyasına müvafiq olaraq şəklini dəyişir, digər şəkllə keçir, bir haldan başqa bir halə çevrilir. Çevrilmə nəticəsində sintaktik vahidin əlavə məna qazanma imkanı yüksəlir. Ona görə də belə çevrilmələr deduktivdir, dildə törəmə mexanizmi haqqında əvvəlki dil təcrübələri xüsusi nəzərə alınmaqla müəyyən hipotezalar irəli sürülür. Sadə cümlə formalarının transformasiyası rəngarəng formalarda təzahür edir və sahə konstituentlərinin işlənilib-ışlənmeməsinə görə geniş variativlik imkanı yaradır .

SİNTAKTİK VAHİDLƏR (SÖZDİZİMSEL BİRİM) – Söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və sintaktik bütövlər nəzərdə tutulur.

SİNTAQM (DİZİM/SÖZ DİZİMİ) – *Yunanca syntagma sözündən olub, birləşmə əvəzi, qurulma mənasındadır.* Sintaqm müəyyən bir ibarənin seqmentasiya nəticəsi mənasında işlənir. Sintaqm iki üzvün bu və ya digər tabelik əlaqəsi ilə birləşməsinə deyilir. Sintaktik vahid kimi sintaqm təyin və təyin olunandan ibarət ikiüzvlü struktur mənasına malikdir. Cümlədə sintaktik əlaqələrlə birləşən və vahid tam kimi fəaliyyət göstərən söz birləşmələrindən və söz qruplarından ibarətdir.

SİNTAQMATİK ƏLAQƏ (SÖZDİZİMLİK BAĞLANTI) – Hər hansı bir vahidin və vasitənin bir-biri ilə nitq prosesindəki əlaqəsi sintaqmatik əlaqə adlanır. Sintaqmatik

əlaqələr dilin başlıca funksiyasını-kommunikativ funksiyasını realizə edir. Sintaqmatik əlaqələrin realizə etmə xüsusiyyətinə görə dilin ünsürlərindən informasiya bildirən nitq parçaları, cümlələr düzəldilir. Sintaqmatikada ünsürlər arasında əlaqə tək-tək konkret ünsürlərin konkret əlaqələridir. Bu sistem toplusu ünsürlərin nizamsız, xaotik yığımlı şəkildə deyil, müəyyən qaydalar əsasında formalaşır. Yəni, sintaqmatik əlaqələr dil sistemi ünsürlərinin qaydalar toplusudur.

SİNQAQMATİK MÜNASİBƏTLƏR (SÖZDİZİMLİK İLİŞKİ) – Sintaqmatik münasibətlər elə münasibətlərdir ki, bunların sayəsində dil ünsiyyət aləti olması vəzifəsini yerinə yetirir. Bu münasibətlər funksional münasibətləri formalaşdırır. Bununla da sintaqmatik münasibətlər dilin əsas funksiyasını-kommunikativ funksiyasını həyata keçirir. Sintaqmatik münasibətlər dil ünsürləri arasında xətti ardıcılıqla olan münasibətlərdir və dil ünsürlərindən informasiya daşıyan cümlələr qurulur.

SİNQAQMATİKA (SENTAGMATİKA/DİZİM) – Dilin sistemli dil vahidlərinin, onların xətti ardıcılığındakı münasibətlərlə müəyyənləşdirilməsi sintaqmatikadır. Sintaqmatika dil vahidləri arasında xətti əlaqədir. Bu əlaqə dil vahidlərinin sıralanmasını göstərir.

SİSTEM (DİZGE/SİSTEM) – Bu termin altında mürəkkəb obyekt və onu təşkil edən qarşılıqlı surətdə əlaqədə olan tərkib hissələri nəzərdə tutulur, bu qavramda müəyyən obyekt və onun tərkib hissələri bütöv kimi ifadə olunur. Sistem dilçilikdə öz hissələri üzərində hökmran olan ünsürlərdən və onları əlaqələndirən münasibətlərdən ibarət olan vahid bütöv bazadır. Sistemin ünsürləri arasındakı münasibətlərin məcmusu sistemin strukturunu təşkil edir. Strukturların və ünsürlərin məcmusu sistemi təşkil edir. Ünsürləri sistemdə birləşdirən faktor sistem vasitəsi ilə əldə ediləcək nəticədir.

SİSTEMLİLİK PRİNSİPI (SİSTEMLİLİK PRINSİBİ) – Dilin müxtəlif “subsistemlər”ində funksional analogi vahidlərin mövcud sıralarının tərzini və üsulunu müəyyənləşdirən prinsipdir. Bu prinsip izah edir ki, bir dil sistemində funksional çox ümumi və ya əksərən “sistematik” şəkildə meydana gəlir. Onlar bir sıra analogi vahidlərdə təkrarlanırlar. Fərqləndirici əlamətlər, adətən, subsistemin müxtəlif qarşılaşmalarında işləndiyinə görə onlar simmetrik və ya “proporsional” olurlar.

SİTAT (ALINTI) – *Sitat latınca “sitat” sözündən olub, mənası olduğu kimi, hərfi-hərfinə bir mətndən götürülmüş yazıdır.* Öz fikrini sübut etmək üçün danışan nitq prosesində birisinin müddəalarının olduğu kimi deyir. Yaxud da öz fikrini sübut etmək üçün bir müəllifin əsərindən və ya sənəddən eyni ilə götürülən parça, hissədir.

SİYASİ DİSKURS (POLİTİK SÖYLEM) – Siyasi diskurs siyasi hakimiyyətin ələ keçirilməsi, onun əldə saxlanması, idarə olunması, eləcə də ictimai fikrə təsir etməkdən ibarət nitq fəaliyyətidir. Siyasətlə məşğul olmaq hər bir cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin həyatı onun təmsil etdiyi ölkənin özü üçün müəyyən etdiyi siyasi kursdan, mövcud situasiyadan və mövqedən asılı olur. Cəmiyyətdə siyasi xadimlərin çıxışlarına, dilinə, nitq tərzlərinə, eləcə də nitq aktları zamanı istifadə etdikləri nitq vasitələrinə maraq artmışdır. Dillə siyasət arasında bağlılıq ondan ibarətdir ki, heç bir dövlət, siyasi rejim kommunikativ fəaliyyət olmadan mövcud ola bilməz. Dövlətin verdiyi qərarlar, qanunlar, aparılan müzakirələr, siyasi çıxışlar dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. Siyasəti başqa fəaliyyət növlərindən fərqləndirən xüsusiyyət onun diskursiv xarakterli olmasıdır. Siyasətçilər öz auditoriyalarını inandırmaq üçün müxtəlif taktika və strategiyalardan istifadə edirlər. Fikirlərini adresata çatdırmaq və təsir etmək üçün əsas siyasi fəaliyyət nitq fəaliyyətidir. Dil ictimai hadisə olaraq siyasi proseslərə xidmət

edir və müvafiq mətnlərlə formalaşır. Siyasi diskurs müəyyən təsirə malik parlaq dil obrazlarının, sözlərin, ifadələrin istifadə olunmasını tələb edir və siyasi xadimlərin təşviqat yönümlü çıxışları sayəsində reallaşır. Siyasətçinin natiqlik qabiliyyəti əsas məqsədə nail olmaqda başlıca rol oynayır. Natiqin proqramında rəsmi nitqin ekspressivlik, emosionallıq və obrazlılıq ilə təmin olunması vacib manipulyasiya strategiyalarından biridir. Bu zaman sözün semantik mənalarında dəyişmə, leksik və qrammatik səciyyəli dil işarələrinin denotativ və konnotativ mənalarının variativliyi, sözlərin assotiativ əlaqələri və s. müxtəlif formada ifadə edilir. Dilin imkanlarından siyasətçilər məqsədyönlü şəkildə istifadə edirlər.

SİYASİ METAFORA (POLİTİK METAFOR) – Siyasi metafora ictimai fikrə təsir göstərmək, onunla manipulyasiya etmək nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyətli bir üslubi fiqurdur. Siyasi məsələləri məqsədə uyğun formada ifadə etmək üçün eşidənin psixi fəaliyyətini fəallaşdırmaq, ekspressiv effekti artırmaq, fikrini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə diskursa siyasi metafora daxil edilir. Siyasətçilər çıxışlarında danışdığı dilinə xas olan bu məcazlardan istifadə edərək dinləyicidə emosional əhval -ruhiyyəni qaldıraraq adresata öz nitqini daha dəqiq çatdırır.

SOLRESOL DİLİ (SOLRESOL DİLİ) – Bu süni dilin layihəsi 1817-ci ildə J.F. Syüdr tərəfindən yaradılmışdır. Dilin adı musiqi notlarının adından götürülmüş və yeddi musiqi notu əsasında qurulmuşdur.

SON ŞƏKİLÇİ (SONEK) – Sözün sonuna artırılan şəkilçi.

SONOR SƏSLƏR (TİTREŞİMLİ SESLER/TINILI SESLER) – Tələffüz zamanı səs axınının ağız boşluğunda maneəyə rast gəlməsinə baxmayaraq, ağız və burun boşluğuna təzyiq göstərmədən xaricə çıxan zaman küyü az, tonu isə

qüvvətli olan səslərə sonor səslər deyilir. Azərbaycan dilində dörd (l, m, n, r) sonor səs vardır. Bu səslər tələffüz zamanı tonlu olduğuna görə saitlərə yaxındır.

SONORLU HECA (AKICI HECE) –Tərkibində ancaq sonor samiti olan hecaya sonorlu heca deyilir. Sonorlu hecanın tərkibində ya bir, ya da iki sonor samit ola bilər. Hecada iki sonor olduqda biri saitdən əvvəl, digəri saitdən sonra gəlir. Məsələn, la-lə, nə-nə, ma-la və s.

SOSIAL DİALEKT (TOPLUMSAL LEHÇE) – Əhalinin müəyyən ictimai və peşə qruplarının nitqi nəzərdə tutulur. Sosial dialektlər məhəlli dialektlərdən müxtəlif səviyələrə xas olan faktlarla fərqlənir. Belə ki, sosial dialektlər lüğəvi xüsusiyyətləri, xüsusi terminologiyası ilə səciyyələnir. Məsələn, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində toxuculuq, dülgərlik, əkinçilik, maldarlıq, arıçılıq və s. peşələrlə bağlı özünəməxsus lüğət tərkibi vardır.

SOSİOLİNGVİSTİKA (TOPLUMDİL BİLİM) – Dil və ictimai həyat faktları arasındakı səbəb əlaqələrini, dillərin sosial diferensiasiyasını, ictimai mövcudluq və dilin ictimai inkişaf şəraitini öyrənən dilçilik sahəsidir. Dilin ərazi, ictimai və funksional variantlarını müəyyənləşdirməklə onu sosial sistem kimi tədqiq edir. Sosiolingvistika elmi Amerika antropoloji dilçiliyinin məntiqi davamı və inkişafıdır. Cəmiyyətin sosial strukturu ilə dilin qarşılıqlı əlaqəsi yekcins əlaqə kimi qiymətləndirilir. Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası ilə əlaqədar dildə də sosial diferensiasiya baş verir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr nəticəsində hər iki sosial diferensiasiyaların bir-biri ilə münasibətlərində də dəyişmələr yaranır. İctimai bir hadisə olan dilin ictimai funksiyası bir-biri ilə birləşdirici və mərkəzləşdirici mövqe yaradır, biri digərini inkar etmir və ikincinin varlığı birincinin təsirinin qabağını almır.

SOSİOLOGİZM CƏRƏYANI (SOSYOLOJİK AKİM) – XX əsrdə ən geniş yayılmış cərəyanlardan biridir. Bu

cərəyan dili sosioloji fakt və hadisələrlə bağlı sosioloji konsepsiyaya əsaslanır. Sosiologizm cərəyanının iki məktəbi vardır: Cenevrə və Paris dilçilik məktəbləri.

SOSIOLOJİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (SOSYOLOJİ DİLBİLİMİ EKÖLÜ) – Bu məktəbin əsas nümayəndəsi Ferdinand de Sösür (İsveç dilçisi, 1857-1913) idi. Əsas əsəri “Ümumi dilçilik kursu” adlanır, ölümündən sonra 1916-cı ildə tələbələri Şarl Balli və Albert Seşe tərəfindən çap edilmişdir. F. Sösürün dilçilik nəzəriyyəsində dil və nitq fərqləndirilir; diaxronik və sinxronik əlaqələr müəyyən edilir.

SOVET DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (SOVYET DİLBİLİMİ EKÖLÜ) – Sovet dilçiliyində əvvəlki ənənələrin davam etdirilməsinə xüsusi üstünlük verilir, tədqiqatlar ənənəvi dilçilikdə qoyulan prinsiplərdən kənara çıxmamışdır. Ancaq bu dövrdə 1950-ci ilə qədər Nikolay Yakovleviç Marrın (1865-1934) Yafəs dil nəzəriyyəsi diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyəyə görə akademik Marr iddia edirdi ki, bütün dillərin lüğət ehtiyatı bazasında SAL, BER, YON, ROŞ ünsürləri durur. Dünya dilləri çarpazlaşma nəticəsində yaranıb. İvan İvanoviç Meşşaninovun isə (1883-1977) cümlə strukturu ilə əlaqədar maraqlı fikirləri olmuşdur. Xüsusilə, erqativ və nominativ dillər məsələsi bu sahədə maraqlı idi. İ. Meşşaninovun dil tipologiyası ilə əlaqədar irəli sürdüyü stadial nəzəriyyəsi tamamilə dil diskriminasiyası ideyasına xidmət edirdi. O, köksözlü və aqültinativ dilləri primitiv düşüncə məhsulu hesab edirdi. Sovet dilçiliyində Lev Vladimiroviç Şerbanın, Viktor Viladimiroviç Vinqradovun, Boris Aleksandroviç Serebrennikovun qiymətli tədqiqatları vardır.

SOYAD (SOYİSİM) – Şəxsin hansı nəslə aid olduğunu bildirən onomastik vahid. Nəslə daxil olan adamların qohumluğunu bildirən başlıca əlamətdir. Soyad şəxs, tayfa, qəbilə, yer adları əsasında yaranır. Lakin hər şəxsin adı soyad

olmur. Adətən, ulu babanın adı soyada çevrilir və anadan olan uşaq atasının soyadını daşıyır. Lakin hər bir babanın adı da soyad kimi götürülür. Buna görə də hər bir ailənin bir şəxs adı əsasında yaranan soyadı mövcuddur. Soyad bütöv bir nəslin adını tarixən qoruyub saxlayır.

SÖYLƏM (SÖYLEM) – Gerçəkliyə müvafiq olan və ya olmayan fikir formaları nəzərdə tutulur. Söyləm istənilən əqli nəticənin tərkib hissəsinə ya müqəddimə, ya da mühakimənin nəticəsi kimi daxil olur. Müəyyən fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir və cümlə çərçivəsindən kənara çıxaraq dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır.

SÖZ (SÖZ/KELİME) – Hər bir dilin öz daxili qayda-qanunları əsasında yaranıb, müəyyən səs kompleksinə malik olan, dilin leksik tərkibini təşkil edən, dildə hazır şəkildə mövcud olan, leksik və qrammatik mənaya malik olan müstəqil dil vahidlərinə söz deyilir. Sözü yaranması üçün iki əsas əlamət - səslənməyə və mənaya malik olması əsas şərt-dir. Fonetik səslənmə ilə müəyyən mənanın dialektik vəhdətindən ibarət tarixi anlayışdır. Bu və ya digər mənə yalnız müəyyən səs qabığına mövcud olduğu kimi dil və nitq faktı ola biləcək mənasız fonetik birləşmə yoxdur. Yəni söz zəruri olaraq zahiri səs formasının və daxili formanın - mənanın vəhdətidir. Hər cür səs kompleksi müəyyən fonetik əlamətə və görkəmə malik olsa da mənasız söz ola bilmədiyi kimi, mənada yalnız müəyyən səs formasında ümumi dil faktı kimi realdır. Söz dilin işarə təbiətli vahidlərindən biri kimi forma (səslənmə, yazılış) və məzmun (məfhum) tərəflərinin vəhdətindən ibarət olan bütövdür və nitq prosesində bu bütövün tərəfləri eyni funksiyaya xidmət edir. Müəyyən səslənmə müxtəlif əlaqələnmə sahəsində nominativ sferadan predikativ sferaya düşüb müəyyən semantik mənə işarəsi kimi qavranılır. Söz obyektiv aləmin predmet, əlamət, hadisə,

proses, kəmiyyət və s. aid işarəsidir. Dildə danışanlar sözlər vasitəsilə dünyanı dərk edir, ünsiyyət yaradır. Söz insanların şüurunda mövcuddur və onlar fikirlərini həmin mövcudluğun köməyi ilə maddiləşdirir. Səslərlə ötürülür, yəni onun maddiliyi öz ifadəsini akustika -artikulyasiya prosesində səslər vasitəsilə tapır. Söz təfəkkürdəki fikirləri ifadə edir, yəni təsəvvürdəki fikir sözün mənası kimi çıxış edir. Daxili forma, yaxud təsəvvür söz işarəsini göstərən, işarə edən qiymətdir. Səs işarənin xarici forması, örtüyü və yaxud işarənin işarəsidir. Müəyyən fonetik tərkibə malik səs kompleksi sözü yaradır. Söz səs kompleksinin məna və məna mənbələrini özündə birləşdirən, hər bir dilin öz daxili qayda-qanunları əsasında yaranır. Söz anlayışı obyektivləşdirib onun adı olur, əşya, şəxs, hal, hərəkət, hadisə, əlamət və keyfiyyət sözlə ifadə edilir.

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ (SÖZCÜK ÖBEĞİ) – Söz birləşməsi sözləri bir-biri ilə əlaqələndirən semantik və qrammatik əlaqələr də nəzərə alınmaqla yaranan sintaktik kateqoriyadır. Söz birləşməsi dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub əşyaları, hadisələri, prosesləri bildirir. Söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə və mənasına görə sözə yaxınlaşır və cümlənin tikinti materialı olur. Söz birləşməsi qrammatik kateqoriyadır, yəni söz kimi nominativ xarakterə malik olub, əşyaları, hadisələri ifadə etsə də onları təkliklə deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir və leksik konkretliyə malikdir. Müəyyən qrammatik formanın varlığı burada iştirak edən sözlərin cümlə daxilində bu və ya digər qrupa aid olmasını müəyyən etməyə imkan verir.

SÖZ-CÜMLƏ (SÖZ CÜMLE/ CÜMLE KELİME) – Bir sözdən ibarət olub, sintaktik cəhətdən üzvlənməyən cümlələrə söz- cümlə deyilir.

SÖZ VURĞUSU (SÖZ VURGUSU) –Sözün hecalarından birinin müxtəlif fonetik vasitələrlə fərqləndirilməsinə söz vurğusu deyilir.

SÖZDƏYİŞDİRİCİ ŞƏKİLÇİ (ÇEKİM EKİ) – Sözdəyişdirici şəkilçi, kökə qoşularaq onun leksik mənasında heç bir dəyişiklik yaratmır, yalnız sözə yeni forma və yeni qrammatik məna verir. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası, zaman kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyası, şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Məsələn, qələm, qələmə, qələmin, qələmdən və s.

SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİ (YAPIM EKİ) – Sözlərə əlavə olunaraq onların mənasını dəyişdirən və yeni söz yaradan şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir. Bu şəkilçilər vasitəsi ilə əksər hallarda bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi yaranır. Məsələn, Alma sözü ayrılıqda isim, sıx sözü feil, sifət olduğu halda alma-lı sifət, sıxac isimdir.

SÖZLƏRİN KOMBİNATORİKASI (SÖZLƏRİN BİRLEŞİMİ) – Sözlərin kombinatorikası dil vahidlərinin sintaqmatik xüsusiyyətlərinin, sintaqmatik münasibətlərinin həyata keçirilməsidir. Dildə sözlər nitq prosesində xətti ardıcılıqla düzülür və sıralanma qaydası fikri təşəkkül və ifadəsi tələbi ilə müəyyənləşdirilir. Sözlərin birləşməsi həmin dilin sintaktik qaydaları ilə tənzimlənir.

SÖZYARATMA (KELİME YAPIMI) –Yeni yaranan məfhumu ifadə etmək üçün müxtəlif mənbələr və üsullar əsasında dillərin daxili qaydaları əsasında söz yaradıcılığı prosesidir.

SÖZLÜK (SÖZLÜK) – Sözlük termini dilçilikdə iki mənada işlədilir: 1. Lüğət termininin sinonimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah edilməsi; 2. Lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı mənada işlənir. Sözlük lüğətin tipi və vəzifəsi ilə bağlı olduğuna görə, bu proses bütün lüğətlərdə ümumidir.

Lakin sözlüyün tərtibində aşağıdakı normativlər nəzərə alınmalıdır: Ədəbi dilin leksikasının hüdudu və normativliyi; Milli ədəbi dilə xalq dilindən daxil olmayan sözlər; Milli dilin leksikasının xronoloji hüdudu; Aktiv və passiv söz ehtiyatı; Nomenklatura və onomastika; Mürəkkəb söz və frazeologizm; Kök morfem və yarı-ayrı sözlər; Omonim və çoxmənalı sözlər; Abbreviatura. Sözlük norma anlayışı ilə bağlıdır.

SÖZÜN ANLAM STRUKTURU (SÖZÜN ANLAM YAPISI) – Sözlük anlam strukturu terminini ilk dəfə V.V.Vinoqradov işlətməmişdir. Sözlük anlam strukturu anlayışı sözlərin leksik mənası, həmin məfhum və əlamətlərin təyini şəklində şərh edilir. Bu termin sözlük eyniyyət anlayışı ilə bilavasitə əlaqədardır. Sözlük anlam strukturunu müəyyənləşdirmək çoxmənalı vahidlərin daxili cəhətdən fərqləndirilməsi üçün obyektiv meyar müəyyənləşdirilməlidir. Bu meyar müəyyənləşdirilən zaman dilin immanent nəzəriyyəsinə əsaslanaraq əsas çıxış nöqtəsi forma anlayışı götürülür. Bu forma passiv şəkildə funksiyalar iyerarxiyası kimi başa düşülür, bu zaman müəyyən edilir ki, forma ilkindir, substansiyası ondan asılı vəziyyətdədir.

SÖZÜN KÖKÜ (SÖZÜN KÖKÜ) – Sözlük müstəqil mənaya malik olan, ayrılıqda işlənə bilən və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir.

SÖZÜN QRAMMATİK MƏNASI (KELİMENİN DİLBİLGİSEL ANLAMI) – Sözlük müəyyən bir nitq hissəsinə daxil olması, onun ilk və mühüm mənası, morfoloji quruluşu və onun xüsusiyyəti sözlük qrammatik mənasını ifadə edir.

SÖZÜN LEKSİK MƏNASI (SÖZÜN SÖZLÜK ANLAMI) – Sözlük əşyavi mənası, sözlük real, maddi, əsas leksik mənası lüğəvi mənalara daxildir. Sözlük nominativ, əşyavi və məcazi mənası, təklikdə ifadə etdiyi konkret, ilkin, başlanğıc mənası onun leksik mənasıdır. Sözlük mənası gerçəkliyin insan şüurundakı inikasının məfhum mərhələsi ilə bir

olan ən yüksək mərhələsidir. Sözün mənası predmetin insanların şüurlarında dərk edilən ümumi və eyni zamanda mühüm əlamətlərini əks etdirir. Sözün bu ilkin mənası şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Söz bu və ya digər anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir. Sözün mənası müəyyən tarixi inkişaf prosesində insanın yaradıcı təfəkkürünün məhsulu kimi obyektiv şəkildə meydana çıxır. Sözün müstəqil mənası onun lüğət vahidi qismində leksik-qrammatik mənasıdır, bu mənaya görə müəyyən nitq hissəsinə aid edilir. Sözün kateqorial mənasının leksik aspekti onun fərdi leksik mənalарının sistemli məcmusundan ibarətdir. Həmin mənalар xarici aləmin obyektlər sinfinin keyfiyyət müəyyənliyini ifadə edir. Sözün kateqorial mənasının qrammatik aspekti isə onun qrammatik kateqoriyalarının ümumiləşdirilmiş mənalарının məcmusudur.

SÖZÜN TƏHLİL SƏVİYYƏLƏRİ (SÖZÜN ÇÖZÜMLEME DÜZEYLERİ) – Sözün dilçilikdə dörd təhlil səviyyəsi göstərilir: fonematik, morfematik, leksik və leksik-semantik.

SPEKTR (SPEKTRUM) – Fiziki anlayış kimi spektr hər hansı bir mənbənin yaratdığı harmonik rəqslərin məcmusudur. Danışiq səsləri harmonik səslər və dalğalar məcmusu olduğundan bu termin dilin səs quruluşuna da aid edilir.

SPEKTROQRAM (SES YAZIMI) – Spektroqram hər hansı danışiq səsinin fotosəklinə deyilir.

SPELEONİM (SPELEONİM) – Yeraltı yol, mədən, mağara, quyu, göl, su axını adlarını bildirir. Məsələn, Azıx mağarası, Niaqara şlaləsi, Yardımlı şlaləsi və s.

STANDART TERMİNLƏR (STANDART TERİMLER) – Terminlər heç vaxt təsadüflər nəticəsində yarana bilmir, onlar ancaq şüurlu surətdə yaranır və nizamlanır. Fərqləndirici əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi tərifdə öz əksini

tapır və həmin terminlər standart terminlər sırasına daxil olur. Təriflərin verilməsi zamanı terminoloji standartın yaradılmasının bu mərhələsində əldə olunmuş nəticələrdən istifadə edilməsi qanunauyğun haldır.

STANDARTIN HAZIRLANMASI (STANDARTIN/ÖLÇÜNÜN BELİRLƏNMƏSİ) – Standartların hazırlanması normativ sənədlərin tərtibi və təsdiqi mərhələlərini əhatə edir. Standartlaşdırma təkcə terminin düzgün variantının seçilməsi ilə məhdudlaşmır. Terminin qeyri-standard variantlarının qeydə alınması, onun əsas dillərə tərcümələrinin tapılması, simvolik işarəsi, hərfi işarəsi də normativ sənəddə əksini tapır. Bütün bunlar isə, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində əldə olunmuş materialların standartlaşdırma zamanı geniş şəkildə istifadə edilməsini göstərir. Tərif termin-anlayışın məzmununu təyin edir, anlayış müxtəlif əlamətlər əsasında təyin edilir. Buna görə də terminoloji praktikada bir-birindən fərqli görünən tərif növlərindən istifadə olunur: klassik tərif; tam tərif; qeyri-aşkar tərif; genetik tərif; analitik tərif; sintaktik tərif; semantik tərif; natamam tərif. Adi terminlərin nizama salınması və standartlaşdırılması prosesində anlayışı bildirən müxtəlif səs qabığına malik olan əsas termin qəbul edilir, digər variant və dubletlər standartdan kənara çıxarılır. Definitiv terminlərin standartlaşdırılması verilən interpretasiyaların dil qanunauyğunluğuna əsaslanır. Standartlaşdırma prosesində tərfi müəyyənləşdirilmiş, dəqiqləşdirilmiş terminlər tapılır və işlədilir. Vahid normaya salma iki pillədə həyata keçirilir: bütün definitiv terminlər tam şəkildə sistemləşdirilir; definitiv terminoloji vahid sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli üzrə hazırlanır. Standartlaşdırılma prosesində terminin definisiyasının dəqiqliyi və tamlığı dəqiqləşdirilir.

STANDARTLAŞDIRMA SƏNƏDİ (ÖLÇÜNLÜLEŞMƏ BELGESİ) – Terminlərin standartlaşdırılması nəticəsində xüsusi sənəd hazırlanır. Standartlaşdırma sənədi iki

yerə bölünür: a) dövlət standartı - DST; b) sahə standartı - SST. Hər bir standart sənədinin xüsusi nömrəsi olmalıdır. Məsələn, DST 2134-95, SST 1412-94 və s. Bu nömrələrdə istifadə olunan rəqəmlərin birinci hissəsi standartın aid olduğu sahəni və onun tematikasını təyin edir. İkinci hissədə verilən rəqəmlər standartın hazırlandığı ilin sonuncu iki rəqəmini göstərir. Bununla yanaşı, standart sənədində onun qəbul olunduğu il və qüvvədə olduğu müddət qeyd edilir. Terminlərin standartlaşdırılması zamanı yeni hazırlanan standart sənədinə standart kimi təsdiq edilmiş termin daxil edildikdə cədvəlin tərif sütununda əvvəlki standart sənədinin nömrəsi yazılır. Əgər standart cədvəlində qeyd sütunu olarsa, göstərilən məlumat tərif qrafasında deyil, qeyd sütununda yazılmalıdır. Terminin əvvəl qəbul edilmiş standartında dəyişiklik olunarsa, tərif yaxud qeyd qrafasında onlar əksini tapmalıdır. Qəbul edilmiş standart terminlər həmin terminlərin sinonim variantlarının istifadəsini qadağan etmiş olur. Standart sənədinin texniki şərtlərində istifadə edilən ixtisarlar əvvəlcədən izah olunmalıdır. Bu sənəd titul vərəqi ilə başlanır. Titul vərəqində standartın adı göstərilir. Bundan sonra standartın tipi qeyd olunur. Məsələn, Dövlət standartı, Respublika standartı, Beynəlxalq standart. Standartlaşdırılan termin kursivlə verilir. Kursiv kimi sənəddə standartın adının baş hərflərlə, qara şriftlə verilməsi qəbul edilmişdir. Qeyri-standart terminlər standart termindən sonra verilir. Onların qeyri-standart olması qeyd edilir. Əlavədə standartlaşdırılmış terminlərin əlifba siyahısı yazılır. Əgər standart sənədində müəyyən işarələmələr qəbul olunmuşdursa, bu işarələmələrin izahı verilir. Terminlərin standartlaşdırma sənədinin əlavəsində aşağıdakılar verilir: 1) standartda qəbul edilmiş təsnifat sxemi; 2) standartın mətnini başa düşmək üçün ümumtexniki anlayışların termin və tərifləri; 3) terminlərin əcnəbi ekvivalentlərinin seçilməsi, istifadə edilmiş mənbələr;

4) illüstrativ material; 5) verilmiş standartla təyin olunan terminlərin izahı və onların işlədilməsinə dair nümunələr; 6) istifadə edilmiş fiziki vahidlər; 7) terminlərin əmələ gəlmə qaydaları və modelləri.

STANDARTLAŞMA (ÖLÇÜNLÜLEŞME) – Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminoloji sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini əhatə edir. Bir qayda olaraq, sahə, sahələrarası və buna oxşar tam və unifikasiya olunmuş terminlər standartlaşdırılır. Standartlaşdırmada terminoloji sistemin optimallaşması forması müəyyənləşdirilir. Bu zaman anlayışın kafi və zəruri əlamətləri terminin semantik quruluşunda formalaşdırılması təmin edilir.

STANDARTLAŞMANIN MƏRHƏLƏLƏRİ (ÖLÇÜNLEŞMƏNİN AŞAMALARI) – Terminlərin standartlaşdırılması əsasən iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Bütün adlar tam sistemləşdirilir. 2. Terminlər sisteminin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır.

STANDARTLAŞMANIN NÖVLƏRİ (ÖLÇÜNLEŞMƏ ÇEŞİTLƏRİ) – Terminoloji sistemin müəyyən sahəsinin standartlaşdırılmasının terminoloji təminatının optimal şəraitini yaratmaq üçün terminologiyanın standartlaşdırılmasının aşağıdakı növləri tətbiq olunur: 1) terminologiyanın uzunmüddətli standartlaşdırılması; 2) terminologiyanın operativ standartlaşdırılması; 3) leksikoqrafik metodla standartlaşdırma. Terminologiyanın uzunmüddətli standartlaşdırılması beynəlxalq və milli (dövlət, respublika, sahə) standartlaşdırma obyektinin müasir elmi-

texniki səviyyəsini nəzərə almaqla daha geniş sahələrə aid standartların hazırlanmasını əhatə edir. Uzunmüddətli standartlaşdırma zamanı həm beynəlxalq, həm də milli standartın hazırlanması işi aparılır. Terminin əvvəl qəbul edilmiş standartında dəyişiklik olunarsa, tərif yaxud qeyd qrafasında onlar əksini tapmalıdır. Standart sənədində standartlaşdırılan termin sətirin əvvəlində yazılır. Bundan əvvəl isə standartın nömrəsi qeyd olunur. Standartlaşdırılan termin kursivlə verilir. Kursiv kimi sənəddə standartın adının baş hərflərlə qara şriftlə verilməsi qəbul edilmişdir. Qeyri-standart terminlər standart termindən sonra verilir. Onların qeyri-standart olması qeyd edilir.

STATİSTİK KORRELYASIYALAR (İSTATİSTİK BAĞINTILAR) – Statistik korrelyasiyalar implikasiyon universalilər və qeyri-məhdud universalilər arasındakı fərqə paraleldir.

STATİSTİK KRİTERİYA (İSTATİSTİK KRİTER) – Statistik kriteriya termin- söz birləşmələrinin həm komponentin başqa sözlərlə birləşib termin yaratma xüsusiyyətlərini kəmiyyət baxımından tədqiq etmək, həm də birləşmədəki sözlərin sayına əsasən nəticə çıxarmaq imkanı verir. Statistik kriteriya definitiv terminlərin dayanaqlıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün daha çox əhəmiyyət daşıyır.

STATİSTİK LİŊVİSTİKA (İSTATİSTİK DİL BİLİMİ) – Kompüter linqvistikasının bütün istiqamətlərinin fəaliyyətinə əsaslanan, onun bazası əsasında statistik metodların köməyi ilə dil sisteminin tədqiqi.

STATİSTİK UNİVERSALİ (İSTATİSTİK GENELLEME) – Dillərin tipoloji əlamətlərinin yayılması sferasına tətbiq edilən, dilin bəzi əlamətlərinin gözlənilən ehtimalla təzahürünə əsaslanan universalidir. Müəyyən bir əlamət hər hansı bir dil üçün başqa xüsusiyyətlərdən daha çox fərz edilir. Statistik universalilərdə müəyyən bir hadisə dillərin böyük əksəriyyətində müşahidə olunması əsasında müəyyənləşdirilir və bütün dillərdə

ümumi olan əlamətlərin statistik şəkildə tədqiqi aparılır. Bu prosesdə məsələn, samit fonemin bütün dillərdə sayı göstərilir.

STENOQRAFİK İŞARƏ (STENOĞRAFİK İŞARƏT) – Stenoqrafik işarələr yazı işarələrini təşkil edən hərflərin yeni formada ifadə olunmasıdır. Stenoqrafik işarələr hərflərdən fərqli olaraq mayili-sağa əyilmiş formada cızılır. Məsələn, <l>, <r>, <z> səslərini işarələri sağdan-sola <c>, <j>, <d> səslərinin işarələri isə soldan-sağa yazılır. Stenoqrafik işarələr üç əsas hissədən ibarət olur. Hərflə əlifba, hərflə birləşmələr üçün xüsusi işarələr, ixtisarlar.

STENOQRAFIYA (STENOĞRAFI/DAR YAZI) – *Stenoqrafiya yunanca “stenoē” yığcam, grapho” yazıram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, yığcam, qısa yazmaq anlayışını bildirir.* Nitqi qısa və iti sürətlə əks etdirən yazı stenoqrafiya adlanır. Yazı növlərindən biri və istifadəsi zəruri olan formadır. Stenoqrafik yazıda bir hərflə adi yazıdakı hərflə bir hissəsindən ibarət olur. Adi yazı insanların nitqini söylənilən anda tam əks etdirə bilmədiyini üçün iti sürətli yazı tələbi yaranmışdır. Vokallaşdırılmış fonografik yazının sürətini çoxaltmaq üçün kiçik hərflə- miniskul yaradılmışdır. Bu yazı tipi ilə tez yazmaq tələbi ödənilmiş, hərflər düz xətlə deyil, müxtəlif formalı xətlər olmuşdur. Stenoqrafik yazıda lüğəvi və qrammatik ünsürlər ixtisar edilir. Stenoqrafiyada tam, bütöv yazılmayan ünsürlər xüsusi ixtisarlar adlanır. Stenoqrafiyada ifadələr bir neçə qaydada ixtisar edilir: ifadənin ilk sözünü yazmaq; ifadədəki sözlərin ilk hərflərini yazmaq; ifadənin əvvəlindəki və axırındakı sözü yazmamaq; ifadədəki təkrar olunan sözləri yazmamaq.

STİMUL (STİMUL)– *Stimul latınca stimul sөzündən olub maraqlı oyadıcı amil, yəni danışıqla stimulları yaratmaq mənasını daşıyır.* Bu termin dialoqlı nitqdə əsas anlayışlardandır, danışıqla reaksiya doğurur. Reaksiya təsirə cavab vermə, təsirlənmə anlayışlarını özündə birləşdirir. Reaksiya dialoqla

cavabın suala qarşı verdiyi şəraitdən asılıdır. Danışanlardan birinin nitqi o birisinin cavab reaksiyası üçün stimül sayılır.

STRUKTUR (YAPI) – 1.Mürəkkəb obyektin səciyyəsi kimi vahid bir obyektlə qarşılıqlı əlaqədə olan formanın tərkib hissələrə parçalanmaq təzahürüdür. 2.Müxtəlif “strukturalist” cərəyanlara, özlərini bu cür adlandıranlara xasdır. Struktur hər hansı bir predmetin və ya sahənin daxili əlaqələrinin forması deməkdir. Belə ki, bu terminlə ifadə olunan söz nəzərdən keçirilən və ya ehtimal edilən əlaqələrin növündən asılı olaraq çox rəngarəng ola bilər. Dilçilikdə bu anlayış ən azı üç *struktur*- assosiativ konfigurasiya , “sintaqmatik” struktur , “paradiqmatik” struktur mənada işlənir

STRUKTUR DİLÇİLİK (YAPISAL DİL BİLİMİ) – Dil sistemində tədqiqat predmetinin daxili münasibətlərini və əlaqələrini müəyyənləşdirən dilçilik sahəsidir. Struktur dilçiliyin ən əsas və ümumi prinsiplərindən biri odur ki, dillər inteqrasiya olunmuş sistemdir və onun komponent yarımsistemlərini təşkil edən qrammatika, leksika və fonologiya bir-biri ilə əlaqədədir.

STRUKTUR QRAMMATİKA (YAPISAL GRAMMER) – XX əsrin 40-50-ci illərində formalaşmışdır. Struktur qrammatika idrak prosesinin yeni, daha yüksək təhlil mərhələsini əks etdirir. Bu mərhələdə eksplisit şəkildə formalaşmış, müəyyən analitik üsullarından istifadə etməklə ilkin dil materialını tədqiq edərək dilin müəyyən mərhələsində onun qrammatik strukturunun ardıcıl, ziddiyyətlərsiz bitkin təsvirini verməkdir. Belə təsvir ciddi formal əsasda aparılır, hər cür məntiqi və psixoloji amillər tədqiqatdan kənar qalırdı. Struktur cərəyan nümayəndələrinin əsərlərində dil bütün və konkret şəkildə qavranılmır və dilin strukturu fikrən tərkib hissələrinə bölünür. Belə yanaşma nəticəsində vahid obyekt – dil tərkib hissələrinə bölünür, bu hissələri ənənəvi qrammatikadan fərqli olaraq struktur qrammatika tamamilə bir-birindən uzaqlaşdırır,

hətta bunların bir-biri ilə əlaqəsini qırır. Dilin təsviri fonoloji səviyyədən başlanır və ardıcıl şəkildə morfoloji və sintaktik səviyyələrə doğru irəliləyir. Beləliklə, tədqiqat yolu ən kiçik dil vahidlərindən ən böyük vahidlərə doğru gedir. Struktur qrammatika müəyyən dil materiallarına əsaslanır, bu materialı formal şəkildə təhlil etməklə nəzəri ümumiləşmələr əldə edilir. Struktur qrammatika hər bir ayrıca dilin səciyyəvi struktur əlamətlərini nəzərə çatdırmağa çalışır.

STRUKTUR METOD (YAPISALCI YÖNTEM) –

Bu metod XX əsrdə rus-polyak alimi Boduen de Kurtene, İsveçrə alimi Ferdinand de Sössür, rus dilçisi N.S.Turbetskoyun və başqalarının tədqiqat əsərlərinin bazasında yaranmışdır. Bu metodun məqsədi dilin bütöv bir funksiyalaşdırıcı struktur kimi anlaşılmasından ibarətdir. Onun elementlərinin və hissələrinin ciddi bir linqvistik sistem təşkil etməsi isə strukturun vəhdətini ifadə edir.

STRUKTUR MƏNA (YAPISAL ANLAM) – Dil vahidlərinin özlərinin semantikasını, onların məzmununu nəzərdə tutulur. Məna dil vahidinin semantik funksiyasıdır. Məna dil vahidinin məzmununu təşkil edir.

STRUKTURALİZM DİLÇİLİK MƏKTƏBLƏRİ (YAPISALCILIK DİL BİLİMİ EKÖLLƏRİ) – Bu məktəblər Ferdinand de Sösürün təlimində göstərilən dilin sistem olması konsepsiyasının əsasında yaranmışdır. Strukturalizm cərəyanı əsasında üç dilçilik məktəbi yaranmışdır: 1) Praqa funksional dilçilik məktəbi 2) Danimarka qlossematikası 3) Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi. Praqa funksional dilçilik məktəbi Çexiyada yaradılmışdır. Məktəbin yaradıcısı ingilis dilçisi Vilhem Mateziusdur. 1926-cı ildə təşkil etdiyi “Praqa dilçilik dərnişini” məktəbin bazası olmuşdur. Məktəbin nümayəndələri V.Skaliçka, F.Travniçek, B.Havranek, rus dilçilərindən N.Trubetskoy (1890-1938), S.Kariyevski (1884-1955) və R.Yakobson, V.Mateziusun

şagirdiləri İ.Vaxek, B.Trinka idi. Onlar dil proseslərini struktur dilçilik metodları əsasında təhlil edirdilər. 1929-cu ildə çap olunmuş “Praqa dilçilik məktəbinin” tezləri əsasında dilin sistem məsələləri, dilçilik coğrafiyası, slavyan leksikoqrafiyasının metod problemləri araşdırılırdı. Danimarka qlossematikası məktəbinin əsas nümayəndələri Biqo Brondal və Lui Yelmslevdir. Qlosse yunanca dil, sema işarə deməkdir. Onlar dilçilikdə diaxronik aspekti qəbul etmirlər. L. Yelmslevə görə norma uzus (adət, ənənə) və nitq aktı tələb edir. Yəni, norma uzus nitq aktından doğur.

STRUKTURALİZM CƏRƏYANI (YAPISALCI-LIK AKIMI) – XX əsrin birinci yarısında strukturalizm cərəyanı dil haqqında elmin müasir mərhələsində son dərəcə geniş yayılmış cərəyan idi. Struktura ideyası ilə bağlı strukturalizm ümumi elm termini meydana çıxmışdır. Strukturalizmi dilin formasız yığılma olmadığını, ayrı-ayrı laylardan ibarət quruluşa malik olduğunu öyrədir və bu quruluşun xarakteristikasının verilməsini tələb edir. Ferdinand de Sössür dil hadisələrinin tədqiqinə struktural cəhətdən yanaşmağın əhəmiyyətini öz tədqiqatlarında sübut etmişdir. Onun tezlərinin çoxu ümumi xarakter daşıyırdı. Bunlar dilin ümumi nəzəriyyəsinin proqramı hesab olunurdu. F. Sössürün çoxsahəli təliminə müxtəlif cəhətdən yanaşmaq əsasında dilçilikdə strukturalizm cərəyanının 3 əsas məktəbi yaranmışdır: Amerika strukturalizm məktəbi; Praqa strukturalizm məktəbi; Kopenhagen strukturalizm məktəbi.

SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ (SORU ZAMİRLƏRİ) – Sual bildirən sözlərə sual əvəzlilikləri deyilir. Kim?, nə?, hara?, necə?, nə cür?, hansı?, nə zaman? və s. sual əvəzlilikləridir. Sual əvəzlilikləri əvəz etdiyi nitq hissələrinin qrammatik əlamətlərini daşıyır.

SUBORDİNATİV MÜNASİBƏT (SUBORDİNATİF YAKLAŞIM) – Komponentlər arasındakı asılılığı, tərəflərdən birinin digərinə tabe olması, hərəkət və onun yönəldiyi

əşya, biri digərinə tabe olan iki situasiyanı müəyyənləşdirən münasibətdir

SUBSTANSİYA PRİNSİPİ (TÖZ PRENSİBİ) – Dilçilikdə bu prinsipə görə faktlar funksional baxımdan araşdırılmır, onların “danışıqda” nədən ibarət olması, yəni maddi varlığına görə, əgər dilin maddi aspektlərindən söhbət gedirsə, onda onun maddi tərəfinə görə nəzərdən keçirilir. Odur ki, iki müxtəlif dil arasındakı eynilik iki cür müəyyən edilir: bir tərəfdən tədqiq olunan varlığın eyniliyinə (müvafiq olaraq anlayışa), digər tərəfdən isə müəyyən məzmun eyniliyinə, müvafiq olaraq “danışıqdakı mənasına” (işlənməsinə) görə.

SUBSTANTİVLƏŞMƏ (ADLAŞMA/İSİMLƏŞME) – Substantivləşmə maddi varlığa, materiyaya xas olan əlamətin, keyfiyyətin dildə maddi varlığı, materiyanı əvəz etməsi hadisəsinə deyilir. Substantivləşmə müəyyən bir nitq hissəsinin isim kateqoriyasına keçməsi, isim xüsusiyyətini qazanması, yəni isimləşməsidir. Adlar substantivləşməyə daha çox məruz qalır. Hər hansı bir nitq hissəsinə məxsus sözün ismin əlamət və xüsusiyyətlərini qəbul edərək xüsusi ada keçməsidir. Məsələn, Yaxşı, Gözəl, Qara, Sarı (şəxs adları). Substantivləşmə həm daimi, həm də müvəqqəti olur. Hər iki halda əlamət və onun aid olduğu əşya birləşərək öz təzahürünü əlamət bildirən sözdə tapır. Müvəqqəti substantivləşmədə adlar- sifətlər, saylar və s. isimləşir. Bu zaman -lar, -lər şəkilçisi əsas rol oynayır. Məsələn, göy- göylər, ağ- ağlar, qırmızı-qırmızılar, sarı-sarılar və s.

SUBSTITUT İŞARƏ (YEDEK İŞARET) – Təbii dilin işarələri ilkindir. Lakin, ilkin dil işarələri ilə yanaşı dildə törəmə işarələr, köməkçi süni dillər üçün səciyyəvi olan işarələr də mövcuddur. Dildə əşya və məfhumu deyil, ilkin işarələri əvəz edən işarələr sistemi substitut işarə adlanır. Substitut işarələr dil işarələrindən yaransa da bir sıra hallarda onlardan ayrılır, xüsusiləşir və xüsusi işarələr sistemi yaradır. Substitut işarələr metodilin ifadə vasitələridir.

SUBSTRAT (ALT KATMAN) – Çarpazlaşma zamanı məğlub olan yerli dilin qələbə çalan gəlmə dildəki izlərinə substrat deyilir. Substrat dil sisteminin yaranan dilin inkişaf qanunlarından deyil, həmin linqvocoğrafi ərazidə əvvəllər yayılan dilə aid qanunların cəmidir. Substrat ikidillilik mərhələsindən sonra, gəlmələr tərəfindən yerli əhalinin geniş assimilyasiyasını və etnik qarışmasını şərtləndirir. Substat qalib dilə həm qohum, həm də qohum olmayan dil ola bilər.

SUBSTRAT TOPONİM (ALT KATMAN YER ADI) – Müəyyən ərazidə əvvəlcədən yaşayan xalqın toponimlər sisteminə, həmin ərazidə yaşayan başqa xalqın toponimik sisteminə daxil olan toponim.

SUBYEKT(KONU) – Mühakimənin predmetini əks etdirir.

SUFFİKS (SONEK) – Sözüün sonuna qoşularaq onu forma və məzmunca dəyişən morfemlərdir. Həm sözlərin düzəlməsinə, həm də qrammatik kateqoriyaların əmələ gəlməsinə xidmət edir. Flektiv və amorf dillərə nisbətən, aqlütinativ dillərdə son şəkilçi daha çox inkişaf etmişdir.

SUPERSTRAT (ÜST KATMAN) – *Bu termin latın dilindən tərcümədə “super” üstündə, üzərində və “startum” qat, təbəqə mənasını bildirir.* Substrat məğlub olan yerli dildirsə, superstrat yad ərazidə məğlub olan gəlmə dildir. Yəni, yad ərazidə məğlub olan gəlmə dilin yerli dildə izlərinə superstrat deyilir. Superstat rolunda çıxış edən dil yalnız yeni gəlmiş yad mühitdə məğlub olur, öz doğma mühitində isə varlığını qoruyub saxlayır.

SUPPLETİVİZM (TAMAMLAYICI)– *Suppletivizm latınca suppleo suppletum (tamamlamaq), sözüündən əmələ gəlir, eyni bir qrammatik kateqoriyaya daxil olan sözləri əhatə edir.* Suppletivizm hadisəsində fleksiyadan fərqli olaraq, birinci sözün heç bir formal elementi qalmır. Belə ki, bu və ya digər bir söz öz leksik mənasını mühafizə edərək, başqa bir sözə çevrilir və çevrilmə zamanı müəyyən bir qrammatik mənanı əks etdirir.

SUPPRESİYA (SUPPRESİYA/GİZLEME) – Məlumatı ötürənin hər hansı dil elementini ifadə etməyə qadir olduğu, amma ifadə etmədiyi haldır.

SUSPENZIYA PRİNSİPI (SÜSPANSİYON PRENSİBİ) – Orfoqrafiyada sözün yalnız bircə hərfi deyil, onun bir hissəsinin yazılması prinsipinə suspenziya deyilir. Məsələn, do-sent-dos., birləşmə-bir., mürəkkəb-mür., professor- prof. , səh. (səhifə), məs.(məsələn) və s.

SÜNİ AD (YAPAY AD) – Süni adlar bədii təfəkkürün məhsulu olub, geniş xalq kütlələri, yazıçı və şairlər tərəfindən obrazın xarakterinə görə yaradılır. Bədii əsərlərdə surətin xarakteri, zahiri görünüşü və s. ilə əlaqədar olaraq yaranan şəxs adları, ləqəblər, soyadlar. Məsələn, Mindili, Kosaoğlu, Başıbəlalı, Nöqtələröv və s.

SÜRTÜNƏN SAMİTLƏR (SÜRTÜNMELİ ÜNSÜZLER) – Tələffüz zamanı danışıq üzvlərinin yaxınlaşıb nov əmələ gətirməsi, yaxud kipləşmiş üzvlərin yavaş-yavaş aralanması, səs axınının ağızdan sürtünərək çıxması nəticəsində yaranan səslərə sürtünən samitlər deyilir. Azərbaycan dilində on iki sürtünən samit vardır: z, s, j, ş, v, f, y, l, r, ğ, x, h.

ŞAQLI YAZI (DİKEY YAZI) – Şaqli yazı forması ideoqrafik yazı tipində geniş işlənmişdir. Bu tip yazılar istiqamətlərinə görə iki yerə bölünür: 1. yuxarıdan-aşağı, sağdan-sola yazı. Bu forma yazıda heroqliflər yuxarıdan aşağı istiqamətində bir-birinin altınca yazılır, sətirlər isə sağdan-sola sıralanır. 2. Yuxarıdan aşağı, soldan-sağa hərflili şaqli yazıdır. Bu forma yazıda hərflər bir-birinə bitişib alt-alta yazılır, sətirlər soldan-sağa tərəf istiqamətlənir.

ŞƏXS (ŞAHİŞ) – Hərəkətin və onu subyektinin danışan şəxsə münasibətini ifadə edən qrammatik kateqoriya.

ŞƏXS ADI (ŞAHİS ADI) – İnsanlara verilən ad. Şəxs adlarının vəzifəsi cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirməkdir. Ad vasitəsi ilə insanlar biri digərindən seçilir. Şəxs adları insan dünyaya gələndə, körpəlik çağında bir dəfə verilir. İnsanlar adla bir-birinə müraciət edirlər. Adın bu xüsusiyyəti ünsiyyəti asanlaşdırır. Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus adlar sistemi vardır. Hər bir şəxsin yaşadığı rəsmi və ya qeyri-rəsmi xüsusi adı var. Məsələn, Adil, Asif, Amil, Bayram, Banu, Selcan, Tunar, Xəyalə, Maya və s.

ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ (ŞAHİS ZAMİRLƏRİ) – İsmi yerində işlədilən və kim?, nə? suallarından birinə cavab verən əvəzlilərə şəxs əvəzlilikləri deyilir. Şəxs əvəzlilikləri bunlardır: mən, sən, o, biz, siz, onlar. Şəxs əvəzlilikləri kəmiyyətə tək (mən, sən, o) və cəm (biz, siz, onlar) olur. Bu əvəzlilər şəxsə görə isə 3 növə ayrılır: I şəxs (mən, biz) II şəxs (sən, siz) və III şəxs (o, onlar) əvəzlilikləri.

ŞƏKİLÇİ (EK) – Sözlərin ayrılıqda işlənməyən, müstəqil, lüğəvi mənaya malik olmayan, sözlərə artırılarkən yeni mənalı söz düzəldən və ya sözlər arasında əlaqə yaradan

hissəsinə şəkilçi deyilir. Azərbaycan dilində şəkilçilər sözlərdən sonra gəlir və onlara birləşir. Şəkilçilər dilimizdə sözün son hecasındakı saitin ahənginə tabe olur. Azərbaycan dilində şəkilçilər bir cür, iki cür və dörd cür yazılır. Şəkilçilər sözlər kimi konkret leksik mənaya deyil, mücərrəd qrammatik mənaya malikdir. Formaca müxtəlif olan şəkilçilər bir-birinə yaxın və eyni mənə daşıya bildikləri kimi, bəzən formaca eyni olan şəkilçilər müxtəlif mənada işlədilir. Bunlara omonim şəkilçilər deyilir.

ŞƏKİLÇİ MORFEMLƏR (EK BİÇİMBİRİMLER) – Şəkilçi morfemlər lüğəvi mənaya malik deyil, qrammatik mənəni isə yalnız kök morfemin tərkibində ifadə edir. Şəkilçilər həm də fonetik cəhətdən kökdən asılı olur. Azərbaycan dilində şəkilçilər funksiyalarına görə iki yerə bölünür: 1. sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər; 2. sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilər.

ŞƏKİLÇİLƏŞMƏ (EKLEŞMƏ) – Bir qrup müstəqil sözlərin köməkçi sözlərə və sonda şəkilçiləşməyə doğru inkişafıdır.

ŞƏRT ŞƏKLİ (ŞART KİPİ) – İşin icrasının müəyyən şərtlə bağlı olduğunu bildirir. Feil kökünə və ya əsasına -sa,-sə şəkilçisinin və şəxs şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR (SİMGE/ İM/ UYARI İŞARETİ/ ÇEVİRİYAZI) – Buraya dil və nitq işarələri daxildir. Şərti işarələr xarakterinə görə əlamət, simvolik, qrafik və siqnal işarələrinə ayrılır. Dil işarələri bütövlükdə sistem təşkil edir və onlar bir-biri ilə zəncirvari surətdə bağlıdır.

ŞƏRTSİZ İŞARƏLƏR (AYRINTISIZ İŞARET) – Bu işarələr əsasən təbiət hadisələrini özündə əks etdirir. Məsələn, ildırımın çaxması, zəlzələnin olması, küləyin əsməsi hər biri təbiət hadisəsinin əlaməti kimi qeyd edilir.

ŞİFAHİ NİTQ (SÖZLÜ KONUŞMA) – Şifahi nitq bilavasitə səsli qavrayış üçün nəzərdə tutulur. Şifahi nitq prosesində aşağıdakı xüsusiyyətlər əsas götürülür: Şifahi nitq

danışılır və eşidilir; Şifahi nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. kimi köməkçi vasitələrdən istifadə olunur; Şifahi nitqdə cümlələr qısa və quruluşca sadə olur; şifahi nitqin tempi çox sürətli olur; Şifahi nitqin forma və məzmununu müəyyən texniki vasitələrin köməyi olmadan gələcək nəslə eyni ilə çatdırmaq mümkün deyildir.

ŞİFAHİ NİTQDƏ NORMA (SÖZLÜ KONUŞMA-DA KURAL) – Şifahi nitq dilin quruluşunun formalaşmasında ilkin mərhələdir və insan kollektivlərinin uzun müddətli inkişaf məhsulu kimi səslərin söz yaratması və qrammatik vahidlərin formalaşmasında tarixi bir prosesdir. Bu proses şifahi ədəbi dil normalarına əsaslanır.

ŞİVƏ (AĞIZ/ŞİVE) – Müəyyən ərazi birliyində yaşayan kollektivin ünsiyyəti üçün işlədilən dil variantıdır.

ŞNALS KORRELYASIYA (ŞNALS BAĞINTI) – Çox məhdud coğrafi zonada yayılıb, yalnız az miqdarda dillərə xasdır. Bu korrelyasiya yalnız bantunun bir neçə cənub dilində (ən çox zulu dilində yayılıb), daha sonra genetik cəhətdən təcrid edilmiş hottentot və buşmen (həmçinin cənubi Afrika dillərində) və nəhayət, nə coğrafi, nə də genetik cəhətdən yuxarıdakı dillərlə əlaqədə olmayan Sandeva dilində təsadüf olunur.

ŞÜHUDİ KEÇMİŞ ZAMAN (GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN/ BİLİNEN GEÇMİŞ ZAMAN/Dİ' Lİ GEÇMİŞ ZAMAN) – İşin keçmişdə icra olunub-olunmaması haqqında şahidliklə məlumat verilən zaman formasıdır. Şühudi keçmiş zamanın şəkli əlaməti feil əsasına qoşulan -di, -di,-du, -dü şəkilçiləridir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (BAĞIMLI BİLƏŞİK TÜRME) – Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (BAĞIMSIZ BİLƏŞİK TÜRME) – İki və daha artıq bərabərhüquqlu sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlib, intonasiya ilə müşahidə edilən, mürəkkəb fikri ifadə edən cümlə tipi tabesiz mürəkkəb cümlə adlanır.

TABU (TABU) – *Tabu polonez sözüdür, “ta” nəzərə çarpdırmaq, qadağan etmək, “bu” isə bütövlükdə, tamamilə mənasını daşıyan sözlərin birləşməsindən yaranıb, nitqdə istifadəsi qadağan hesab edilən söz və ifadə mənasında işlədilir.* Tabu sözü ilk dəfə Böyük Okean adalarında yaşayan yerli əhali tərəfindən “qadağan” mənasında işlədilən sözdür.

TABU ADLAR (TABU ADLAR) – Valideynlərin növbəti övladlarının qız və oğlan olması ilə bağlı olan adlar: Da-yandır, Oğlangərək, Oyandır, Qıztamam və s.

TABU SÖZLƏR (TABU SÖZLER) – Etik normalara uyğun gəlməyən, ictimai yerlərdə işlədilməsi münasib sayılmayan, qadağan edilən sözlərə tabu sözlər deyilir. Tabu sözlər ictimai məkanda işlənmək hüququna malik deyildir. Bu sözlərin işlədilməsinə məhdudiyyət qoyulur. Məsələn, gəbərmək, qulyabanı, inkir-minkir, divbaşlı, cindən yaranan və s.

TAFTOLOJİ ÜSUL (TAVTOLOJİK YÖNTEM) – Lüğətdə sinonim sözlərin izahı və ya mənası başqa sözlərin mənası ilə təkrarlanan zamanı bu üsuldən istifadə olunur. Belə ki, bir sözün mənası başqa sözlərin mənalari ilə eyniləşir. İzah edilən sözün mənası haqqında konkret məlumat vermək çətin olur.

Belə baş sözlərin mənası açılmaz. Bu üsul bütün nitq hissələrinə aid edilir.

TAM ANTONİMLƏR (TAMAMEN KARSIT ANLAMLI KELİMELER) – Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən sözlərə tam antonimlər deyilir. Məsələn, gecə-gündüz, yaxşı-pis, xeyir-şər və s. Bu antonimlərdə ifadə olunan mənalar tam şəkildə bir-birinin ziddini təşkil edir.

TAM ASSİMLYASIYA (TAM BENZEŞME) – Təsirə düşən səsin təsir edən səslə tamamilə uyğunlaşması tam assimilyasiya hesab edilir.

TAM OMONİMLƏR (TAM EŞADLI KELİMLER) – *Tam omonimlər* eyni nitq hissəsinə aid olub, bütün formalarında bir-biri ilə tam eynilik təşkil edən omonimlərdir; məsələn, **bağça** (*is.* kiçik bağ, güllük) - **bağça** (*is.* müəssisə); **dağ** (*is.* yüksəklik) - **dağ** (*is.* qəm) - **dağ** (*is.* yandırma); **top** (*is.* silah) - **top** (*is.* kos); **ləpə** (*is.* qoz, fındıq içi) - **ləpə** (*is.* dalğa) və s.

TAMAMLAYICI İNTONASIYA (TAMAMLAYICI AVAZ/ TİTREMLEME) – Danışıq prosesində intonasiyada cümlənin bitdiyi, tamamlandığı bildirilir. Məsələn, O, yazı yazdı.

TAMAMLIQ (TÜMLEÇ/ NESNE) – Üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnən əşyanı, obyekti bildirən ikinci dərəcəli üzvə tamamlıq deyilir. Tamamlıq ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər hallarda olan sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Tamamlıqlar əşya məzmunlu olur, obyekt bildirir.

TARİXİ AREAL ÜSUL (TARİHİ ALAN YÖNTEMI) – Dilin tarixi araşdırılarkən onun yalnız ədəbi dil vəsi-tələrinə əsaslanmaqla deyil, danışıq dilində - dialekt və şivələrdə, yəni müəyyən areallarda baş verən tarixi proseslərə əsaslanan təhlil üsuludur.

TARİXİ FONETİKA (TARİHSEL SES BİLGİSİ)

Dilin fonetik sistemini tarixilik mövqeyindən tədqiq edən fonetikaya tarixi fonetika deyilir. Dilin fonetik sisteminin tarixi inkişafının, fonetik qanun və hadisələrində baş vermiş dəyişmələr tarixilik baxımından tarixi fonetikada tədqiq edilir. Burada fonetik hadisələr təhlil olunan zaman yazılı abidələr əsas götürülür və müasir səs sistemi ilə müqayisə olunur. Tarixi fonetikada fonetik hadisələrin təhlilində müqayisəli-tarixi metoddan istifadə olunur.

TARİXİ QRAMMATİKA (TARİHSEL DİLBİLGİSİ) – Dilin qayda və qanunlarının, qrammatik quruluşunun tarixi aspektdə, tarixi inkişaf prosesində öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Müxtəlif qrammatik kateqoriyaların tarixi və inkişafı konkret dil faktları əsasında öyrənilir.

TARİXİ LEKSİKOLOGİYA (TARİHSEL SÖZCÜKBİLİMİ) – Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin yaranması, formalaşması, dəyişməsi, inkişaf mərhələləri və dövrləri tarixilik baxımından tədqiq edilir.

TARİXİ LÜĞƏTLƏR (TARİHİ SÖZLÜKLER) – Sözün tarixən hansı mənada işlənməsi və hansı formaya malik olması tarixi lüğətlərdə izah olunur. Tarixi lüğətlərin tərtib edilməsində əsas məsələ dilin abidələrində olan leksik materialları xronoloji qayda əsasında yerləşdirmək və onların müasir ədəbi dildə işlənmə formasını vermək, tarixi mənalarını izah etməkdir. Bu, sırf elmi lüğətdir. Bu lüğətlərin tarixi abidələrin tədqiqində çox böyük rolu var. Lüğət məqaləsində əvvəl sözün əmələ gəlməsi və onun formaca dəyişməsi haqqında qeydlər verilir, sonra tarixən sözün dəyişməsi və müasir ədəbi dildə hansı mənada işlənməsi izah olunur. Bu lüğətlərdə lüğət məqaləsi, adətən, aşağıdakı şəkildə qurulur: əvvəlcə izah olunan söz yazılır, sonra həmin sözün müasir dildə işlənmə forması, yazılışı, bu və ya digər bir

kontekstdə işlənməsi göstərilir. Sözün müəyyən dövr ərzində tarixi inkişafı xronoloji sıra ilə verilir.

TARİXİ METOD (TARİHSEL YÖNTEM) – Dilçilikdə tədqiqat prosesində dil tarixi inkişafının səciyyəvi əlamət və xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında istifadə edilən üsulların cəmi tarixi metod adlanır. Bu üsulda tarixi mövzuda yazılan dilçilik əsərlərində tarixilik ön plana çəkilir. Ona görə də hər hansı bir söz tədqiq olunarkən onun inkişaf tarixi dəqiq dövrləşdirmələr əsasında təhlil edilir. Tarixi metodun əsas vəzifəsi ayrıca konkret bir dilin fonetika, morfologiya və sintaksisinin tarixi aspektdə öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın predmeti dil strukturu və onun tarixi inkişafına dair nümunələri əks etdirən faktiki materiallardan ibarətdir. Bu metod tədqiqatçıdan dil elementlərinin dildaxili və dilxarici amillərin dəyişmə səbəblərini və dil hadisələrinin mü-rəkkəb əlaqələrini, xalqın tarixinin, onun mədəniyyətinin, ic-timai münasibətlərinin, düşüncəsinin qarşılaşdırılıb tutuşdurulması əsasında təhlil olunmasını tələb edir. Tarixi metod, deyildiyi kimi, əlbəttə təkə bir dilə, onun tarixinə, mədəniyyətinə və sosial vəziyyətinə tətbiq edilə bilməz. Burada mü-qayisədən kənar əhəmiyyətli nəticə almaq mümkün deyildir. Ona görə də tarixi metodun özünü müqayisəli metoddan ayrı təsəvvür etmək çətindir. Çünki müqayisəli metod nəticənin daha dəqiq, aydın və məntiqli təyin edilməsini təmin edir.

TARİXİ ONOMALOGİYA (TARİHSEL ADBİLİMİ) – Onomastik vahidlərin ardıcıl olaraq müxtəlif tarixi dövrlərdə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi. Onomastik anlayışların və biliklərin tarixi aspektdə öyrənilməsi. Məsələn, tarixi onomastika, tarixi antroponimika və s.

TARİXİ-ƏNƏNƏVİ PRİNSİP (TARİHSEL GELE-NEKSEL PRENSİP) – Sözün müasir tələffüz formasında

yazılmasını deyil, tarixi yazılış formasının saxlanılmasını tələb edən prinsip tarixi -ənənəvi prinsip adlanır. Bu prinsipə görə sözün tarixən necə yazıldığı əsas götürülür. Əvvəlki dövrlərdə tətbiq olunan orfoqrafik qaydanın müasir yazıda mühafizə olunaraq davam etdirilməsi prinsipi yazıda o qədər də əlverişli deyildir.

TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ ÜSUL (TARİHİ KARŞILAŞTIRMA YÖNTEM) – Dilçilikdə tədqiqat prosesində tarixi faktın mahiyyəti elmi müqayisə əsasında təhlil edilir. Mövcud tarixi faktlar müasir dilin ünsürlər ilə müqayisə edilir və konkret bir dilin inkişaf tarixi müqayisəli üsul ilə müəyyənləşdirilir.

TARİXİZMLƏR (TARİHİ KELİMELER) – Həyat tərzinin, ictimai-iqtisadi quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar əşya və hadisə ilə birlikdə dildən köhnəlib çıxan sözlər. Tarixizmlər köhnəlmiş əşyaların, məfhumların, hadisələrin adı olduğundan onlar hazırda işlənmir. Məsələn, qolçomaq, rəncbər, şura, komsomol, şah, vəzir, darğa, kəndxuda, pioner və s.

TEKST (METİN) – *Tekst termini latın mənşəli “textum” sözündən yaranıb əlaqə, birləşmə deməkdir.* Bu termin altında möhkəm daxili struktura və əlaqələrə malik olan müxtəlif hadisələrin birliyi nəzərdə tutulur.

TEKSTİN EMİK SƏVIYYƏSİ (METNİN EMİK DÜZEYİ) – Düzgün tekstin qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirməsi prosesidir. Tekstdə təmanın seçilib ayrılması üçün tekst-variantın konkret spesifik əlamətlərindən təcrid olunması zərurətdir.

TEKSTTEMA (METİN BİRİM) – Fonema, morfema, leksema, frazema səviyyəsində olub, işarə etdiyi vahidin nitq səviyyəsinə deyil, dil səviyyəsinə aid olduğunu göstərir və dil quruluşundakı normaya uyğun formalaşmanın qanunauyğunluqlarını təhlil üçün təqdim edən vahiddir.

TEKSTYARADICI FAKTOR (METİN OLUŞTURAN FAKTÖR) – Həm sadə, həm mürəkkəb mətnlərdə tekstyaradan faktorlar funksiyasında çıxış edən struktur-qrammatik göstəricilər teksyaradıcı faktorlar adlanır. Mü-rəkkəb sintaktik bütövlərdə formal və semantik əlaqələr əsa-sında, komponentlər arasındakı semantik məna əlaqəsini tə-min edən faktorlar teksti formalaşdırır. Tekstyradıcı faktor kimi söz sırasını – xiazmi və s. göstərmək olar. Xiazmi ikinci komponentin birinci komponentdə münasibətində konversi-yaya uğraması ilə səciyyələnir. Mətnə gəldikdə isə mətnin komponentləri həm məzmun planında, həm də struktur qu-ruluşuna görə bir-birini tamamlayır.

TEMA (KONU) – Tema danışan və dinləyənə məlum olan, verilən məlumatın predmetidir, yəni cümlədə verilən məlumat temadır. Tema ümumi bilik bazasıdır və fikrin gə-ləcək inkişafının əsasında durur, tema rema üçün bazadır. Söyləmin elə bir məxsusi sintaktik fonudur ki, bu fon söylə-min rematik hissəsinin üzə çıxmasına kömək edir. Tema hə-mişə özündən əvvəlki kontekstlə bağlı olur və onun əsasında onun tematik hissəsi məlum olur. Bu məlumluq həm infor-masiya ötürənə, həm də adresanta eyni zamanda aid olur. Te-ma həm danışan, həm də qəbul edənin bilik bazası əsasında formalaşır və fikrin gələcək inkişafının əsasında durur. Aktual üzvlənmə zamanı ifadənin məlum olanı əks etdirən hissədir. Danışanın və adresantın ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bi-lik bazası informasiyanı ötürmək üçün ilkin pillədir. Məhz belə ümumi bilik fikrin gələcək inkişafının əsasında durur.

TEMATİK LÜĞƏT (TEMATİK SÖZLÜK) – Tema-tik lüğətlərin əsası leksikanın tematik təsnifi ilə sıx bağlıdır. Tematik təsnif real gerçəkliyin əşya və hadisələrin təsnifinə əsaslanır. Dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik təsnifi söz-lərin mənaları əsasında aparılır.

TEMPORALLIQ (ZAMANLIK/ GEÇİCİLİK) – *Temporallıq termini latınca “tempus” sözündən olub zaman anlayışını bildirir.* Temporallıq gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insan şüurunda inikası, yəni gerçəkliyin xüsusi dərk olunma forması kimi təsəvvür oluna bilən, real, perseptual və individual zamanların xassələrini birləşdirən obyektiv-subyektiv kateqoriyadır. Yəni, temporallıq bir tərəfdən obyektiv zamanla, digər tərəfdən gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insan şüurunda əks olunması ilə, konseptual və perseptual zamanla əlaqəli olan elə bir kateqoriyadır ki, onun əsasında iş, hal və hərəkətin zaman səciyyəsi dayanır. Sözün geniş mənasında temporallıq zaman anlayışına ekvivalentdir.

TEOANTROPONİM (TEOANTROPONİM) – İlahilik və ya əsatirlə bağlı antroponim. Məsələn, Xalıqverdi, Allahverdi, İmamverdi, Tanrıverdi, Xudaverdi və s.

TEOLOJİ NƏZƏRİYYƏ (TEOLOJİK KURAM) – *Teologiya termini yunan mənşəlidir, mənası ilahiyyat deməkdir.* Bu nəzəriyyəni dini nəzəriyyə də adlandırmaq olar. Orta əsrlərdə dinin yaranması barədə bütün fikir və mülahizələr ilahiyyat alimlərinin dini kitablar əsəsindəki mülahizələri üzrə cəmlənmişdir. Həmin mülahizələrə görə insan yer üzünə Allah dərğahındakı qeyri -müəyyən bir məkandan (cənnətdən) gəlmişdir. İnsan yer üzərində yox, qeyri-müəyyən bir məkanda yer maddəsindən yaranıb yerə də qayıtmışdır.

TEONİM (TEONİM) – Əsatiri ad. Yunan əsatirlərində təsvir olunan Allah adları. Məsələn, Zevs, Afina, Afroditə və s.

TERMİN (TERİM) – *Termin latınca “terminus” sözündən olub hədd, sərhəd mənasını daşıyır.* Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları

ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik definitiv söz və söz birləşməsidir. Elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, sosial həyatın müxtəlif sahələrində, eləcə də təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən səciyyəvi adlardır. Anlayışı bildirən terminlər elm sahələrində predmetin, hadisənin, reallığın elmi təfəkkürdən keçərək xüsusiləşməsi yolu ilə yaranır. Termin yalnız elmi-leksik vahid deyil, həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətinin bütün sahələrinin leksik vahididir. Cəmiyyətin inkişafı, yeni elm sahələrinin yaranması, ən müxtəlif sahələrdə texniki tərəqqi terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişaf etməsinə təsir göstərir. Elm və texnikanın inkişafı onun sahələrinin hər birinin ayrıca xüsusi leksikasının formalaşmasına, yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış onun vasitəsi ilə reallaşır, yəni terminin mənası onun təyinatıdır. Terminlər elmi dilin vahididir, sosial-kommunikativ səciyyəlidir, anlayışların adlarının məcmusudur. Terminlə anlayışın münasibəti məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu, birinci növbədə obyektiv gerçəkliyin təzahür formaları ilə məntiqi mənada onların adları arasındakı münasibətidir. Terminlə anlayış eyni vaxtda, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində meydana gəlir. Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış terminə təhkim olunur, terminin mənası onun təyinatıdır. Əgər təyinat məlum deyilsə, termin də məlum deyildir. Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış onun vasitəsilə reallaşır və terminlər dildəki xüsusi sözlər deyil, ancaq xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Xüsusi funksiya daşıyan termin isə müəyyən definisiyaya malik anlayışın adını bildirir.

TERMİN YARADICILIĞI (TERİM YAPIMI) – Zərurətə və tələbata uyğun olaraq terminlər elmin, texnikanın, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində çalışıb fəaliyyət göstərən mütəxəssislər tərəfindən yaradılır. Müasir dövrün terminoloji tədqiqatları və həyata keçirilmiş araşdırmaların nəticələri göstərir ki, dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsi və elmi dilin ən çox məlumat daşıyan informatik leksik qatı olan terminologiyada termin yaradıcılığı prosesi xaotik şəkildə, nizamsız surətdə baş vermir, düşünülmüş formada, şüurlu tərzdə reallaşır və nizama salınaraq sistemləşdirilir. Bu elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə fəlakətləşməsi üsulları meydana çıxır. Terminoloji sistemin tədqiqindən aydın olur ki, lüğət tərkibini xarakterizə edən başlıca əlamətlər onun ümumi strukturunda baş verən hadisələrdir və bu hadisələrin əsas məzmununu dilin lüğət tərkibinin yeni vahidlər hesabına zənginləşməsi təşkil edir. İctimai həyatın müxtəlif sahələrində baş verən tərəqqi bütün sahə terminlərinin də fasiləsiz və dinamik formada inkişaf etməsinə böyük təsir göstərir.

TERMİNİN TƏYİNİ (TERİMİN KAVRAM TANIMI) – Anlayış terminoloji sistemdə çıxış nöqtəsi sayılır. Terminoloji leksikanın formalaşmasında və dəqiq təyin olunmasında anlayışın təyin olunma xüsusiyyəti əsas meyar götürülür. Terminin təyin olunma kriteriyası göstərir ki, termin tək-cə anlayışı adlandırmır, həmçinin anlayışın təyin olunması əsasında formalaşır, yəni elmi termin məntiqi təyinat vasitəsidir. Nominasiyanı tapmış obyektin əhəmiyyətli və ən zəruri xüsusiyyətlərinin məcmusu definitiv təbəqədə öz inikasını tapır. Əlamətlər içərisindən zəruri və kafi əlamətlər seçilir və onlar terminin formasında, strukturunda öz ifadəsini tapa bilir. Terminlərin yaranma prosesi müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında anlayışın dəqiq statusunu tapa

bilməsi ilə xarakterizə olunur. Definitiv funksiyada anlayışı müəyyənləşdirən “əlamət” anlayışı təyin etməkdə əsas yerlərdən birini tutur. Anlayış hadisə, proses və cisimlərin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirməlidir. Məsələn, iki üz bərabər və uyğun tərəfləri paralel çoxbucaqlı olub, qalan üzləri isə paraleloqram olan çoxüzlüyə prizma deyilir. Burada “prizma”-nı başqa riyazi obyektlərdən (trapesiya, piramida) fərqləndirən bütün əlamətlər- iki üzün bərabər olması, uyğun tərəflərin paralel çoxbucaqlı olması, qalan üzlərin paralel olan çoxüzlü olması əsas götürülmüşdür. Bu terminlərdə anlayışın ən mühüm əlamətləri əks olunaraq, onun qısa məntiqi təyini kimi çıxış edir. Buna görə də hər bir elm sahəsinə məxsus anlayışları adlandıran zaman bu prinsiplər əsas götürülməlidir.

TERMİNİN DƏQİQLİYİ (TERİMİN ANLAM KE-SİNLİĞİ) – Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən bu və ya digər anlayışları başqalarından fərqləndirən əlamətlərin düzgün seçilməsi əsasında anlayışın dəqiq adlandırılmasıdır. Ona görə də termində anlayışın ikinci dərəcəli əlamətləri deyil, əsas əlamətləri əks olunmalıdır.

TERMİNİN FUNKSİYALARI (TERİMİN İŞLEVLERİ) – Termin xüsusi anlayışları ifadə etmək üçün işlədilir və onlar nominativ, definitiv və eləcə də nominativ-definitiv funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyaları yerinə yetirən terminləri başqa dil vahidlərindən fərqləndirən cəhət onların dar çərçivədə konkret anlayışları ifadə etməsidir. Konkret anlayışları ifadə edən terminlər isə elm sahələrində tədqiqat prosesində yaranır. Yaranan terminlər öz izahını, definitiv tərifini bu tədqiqatlarda tapır və məfhumlara ad verilərkən onların funksiyası nəzərə alınır. Böyük kəşflər, ixtiralar ilk dəfə meydana gəldiyi ölkədə müvafiq ad alır və yaranan ad başqa xalqların dillərində ya eyni ilə, ya da müəyyən dəyişikliklə işlədilir. Beynəlxalq səviyyədə işlənən beynəlmiləl

terminlər dil işarəsi ilə bərabər definisiyanı da müxtəlif dillərə gətirir. Bununla da termin müxtəlif elm sahələrində elmi nəzəriyyələrin yaranmasının bir hissəsi kimi anlayışları ifadə etmək funksiyasını yerinə yetirir.

TERMINİN KONVERSİYASI (TERİMİN DÖNÜŞÜMÜ) – Bir sahə terminin başqa elm sahəsində morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla tam və ya qismən semantik modifikasiyaya uğramasını bildirir. Terminin konversiyası bir nitq hissəsinin digərinə keçidi deyil, terminin bir sahə sistemindən başqasına keçməsinə səciyyəyəndir.

TERMINİN QISALIĞI (TERİMİN KISALIĞI) – Hər bir terminin təyin edən və təyin olunan hissəsi kimi işlənməsi üçün qısalıq əlverişli hesab edilir. Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsinə, elmi dilin inkişafına təkan verir.

TERMINİN MƏNTİQİ TƏYİNİ (TERİMİN MANTIKSAL TANIMI) – Terminlər müstəqil mənaya malik sözlərdir, onların anlayışa olan münasibətini müəyyənləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu, birinci növbədə obyektiv gerçəkliyin təzahür formaları ilə məntiqi mənada onların adları arasındakı münasibətdir. Terminlə anlayışın genetik cəhətdən əlaqəsi mövcuddur və əslində termin həm anlayışın yaranması vasitəsi, həm də onun ifadə formasıdır. Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. Terminin məntiqi təyində əsas spesifik cəhət dil işarəsinin müəyyən anlayışlar sistemindəki bir anlayışla münasibətdə olmasıdır. Terminin mənə cəhəti onun ifadə etdiyi anlayışla əlaqədardır. Hər bir terminin mənası bütövlükdə anlayışlar sistemində müəyyən bir məfhumu təyin edir. Ona görə də elm sahələrində anlayışları ifadə etmək üçün onun əsas əlamətləri təyin edilir, definisiyaları müəyyənləşdirilir və terminoloji sistemə daxil olur.

TERMINİN SİSTEMLİLİYİ (TERİMİN SİSTEMLİĞİ) – Sistemlilik tələbinə uyğun olaraq eynicinsli anlayışlar eyni quruluşa malik terminlərlə ifadə olunmalıdır. Terminin sistemliyi onun elementlərinin sırası, yerləşdirilməsi ardıcılığı, qrammatik cəhətdən bağlılıq əsasında yaranır. Terminlər sisteminin düzgünlüyü yalnız əlamətlərin müəyyən sistem üzrə seçilməsində deyil, əlamətlərin özlərinin xarakterinin müəyyənləşdirilməsidir.

TERMINLƏRİN İNVENTARLAŞDIRILMASI (TERİMLƏRİN ENVANTERE EDİLMƏSİ) – Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün sahə terminlərinin formalaşması, təbii ki, vacibdir. Lakin sahə terminlərinin formalaşması, anlayışlar və bu anlayışları ifadə edən terminlərin müəyyənləşməsi onların dərhal nizama salınmasını deyil, inventarlaşdırılmasını tələb edir. Bu zaman terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Ayrı-ayrı elmi əsərlər, tədqiqat işləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibət özünü göstərir. Buna görə də eyni mətndə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinəndə kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Sahə terminləri sahə mütəxəssislərinin tədqiqat işlərində müəyyənləşdirilir. İlkin mərhələdə terminlər səpələnmiş şəkildə olur və onların toplanıb inventarlaşdırılması zəruri bir prosesə çevrilir. Terminologiyanın standartlaşdırılmasının ilkin mərhələsi terminlərin inventarlaşdırılmasından başlanır. Bu prosesdə sahəyə aid bütün terminlər toplanır və təsvir edilir. Terminlərin seçilməsi, toplanması, qeydə alınması son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanması ilə nəticələnir.

TERMINOLOGİYA (TERMINOLOJİ / TERİM BİLGİSİ) – Terminologiya elm sahələrinə aid terminoloji

leksika daxil olmaqla, dilin terminoloji sistemində müvafiq terminlərdə və termin birləşmələrində qeydə alınmış anlayışlar sistemini tədqiq edən dilçilik şöbəsidir. Terminologiyada ümumən terminoloji sistemin formalaşma qanunauyğunluqları, termin yaradıcılığının forma və üsulları, mənbələri, onlara məxsus spesifik cəhətlərin nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir. Elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinin anlayışlar sistemini əks etdirən terminoloji leksika daima zənginləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətin inkişafı dildə anlayışlar, terminlər vasitəsilə öz əksini tapır. Xüsusən, ayrı-ayrı dillərin terminoloji sistemi, bu dillərdəki müxtəlif sahələrin terminoloji sisteminin nəzəri və praktik cəhətdən araşdırılması, dillərarası əlaqələr və dillərin qarşılıqlı təsiri ilə dillərin lüğət tərkibinin zənginləşmə prosesi, dil və cəmiyyət, anlayışların təfəkkürlə, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yaranması konsepsiyaları terminologiyanın tədqiqat obyektidir. Buna görə də terminologiyanın tarixi, həm də cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları haqqındakı məlumatlardır. İstənilən elmin tarixi bu sahə ilə bağlı anlayış və terminlərin inkişaf tarixini də özündə ehtiva edir. Müxtəlif elm sahələrinin terminlərinin məcmusu olan terminologiyanın tarixi təkə tarixi-milli problem olmayıb, həm də beynəlmiləl, dünya elminin tarixi, mədəni əlaqələr tarixidir. Müxtəlif elm sahələrində yaranan termin anlayışının izahı ilə bağlı problemlər dilçiliyi yalnız müxtəlif elm sahələrinə yaxınlaşdırmır, həm də terminologiyanın spesifikasiyasını müəyyənləşdirir.

TERMINOLOJİ BİRLƏŞMƏ (TERİM ÖBƏĞİ/TERİM GRUBU) – Elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq terminlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi yolu ilə əmələ gələn birləşmələr terminoloji birləşmələr adlanır. Terminoloji birləşmələr söz birləşmələrindən fərqli olaraq leksik birləşmələrdir. Bu birləşmələr leksikologiyada tədqiq

edilir. Məsələn, cərəyan şiddəti, dəyişən amplitud, nüvə reaktiv, sulfat turşusu, funksional analiz, açıq şəbəkə, əks cərəyan, ani güc və s.

TERMINOLOJİ İNFORMASIYA (TERMINOLOJİK BİLGİ) – Yaradıcı düşüncənin inkişafı, insan fəaliyyətinin dəyişməsi kimi amillər əsasında intellektin optimallaşmasının terminlərdə ifadəsidir. Konkret terminoloji informasiya terminin mənasından, kommunikativ situasiyada kontekstin adekvat və kommunikativ əlaməti əsasında yaranır. Bu zaman ümumdil informasiya terminoloji informasiyaya transformasiya olunur.

TERMINOLOJİ LEKSİKA (TERMINOLOJİK SÖZ VARLIĞI) – Terminologiyanın əsas vahidləri olan termin dilin xüsusi bir hissəsi olmaqla leksikanın qanunlarına əsaslanaraq formalaşan və inkişaf edən terminoloji qatı təşkil edir. Leksik tərkibin bu qatı müəyyən bir hissə təşkil etməklə xüsusi leksikadır. Hər bir sahə terminologiyası özünəməxsus vahidlərə malikdir, həmin leksik vahidlərin - terminlərin bütövlükdə mənası da bilavasitə onların aid olduqları sahələrdə müəyyən edilir. Başqa sözlə, hər bir dilin leksik sahəsi özünün terminoloji sistemə malik olur. Bu sistemə daxil olan terminlər müxtəlif sahələrə aid olan anlayışları adlandırır və bu anlayışların mənası sahə mütəxəssislərinə daha çox aydın olur. İstənilən elmi, texniki sahələr ilk növbədə anlayışlar sistemidir və bu anlayışlar terminlərlə işarə edilir. Bu və ya digər bilik, elm, texnika sahələrinin inkişafı ilə bağlı yaranan anlayış və məfhumların işarələri, terminlərin məcmusu terminoloji leksikanı təşkil edir. Terminoloji leksika öz mahiyyətinə, işlənmə sahələrinə və xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından, xüsusilə ümumişlək sözlərdən öz xüsusi mövqeyinə və roluna görə fərqlənir. İnsan həyatının müxtəlif sahələri, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif dəyişikliklər, elmi fəaliyyətin ən

müxtəlif sahələrində baş verən inkişaf və texniki tərəqqi prosesi bütövlükdə yeni terminlərin yaranmasına təsir göstərir. Bütün dillərdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi elmi təfəkkürün təkamül məntiqinə uyğun olaraq inkişaf edir. Müasir dövrdə elmlərin diferensiasiyası ilə əlaqədar olaraq yeni tədqiqat sahələrinin formalaşması, ixtira və kəşflərin edilməsi sahələrə uyğun müvafiq terminoloji leksikanın yaranmasına səbəb olur. Terminoloji leksikası özünəməxsus spesifik inkişaf xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

TERMINOLOJİ LEKSİKOQRAFIYA (TERMINOLOJİK SÖZLÜKÇÜLÜK) – Terminoloji leksikoqrafiya, yaxud “terminoqrafiya” leksikoqrafiyanın bir bölməsidir. Lüğətçiliyin bu növü xüsusi terminoloji lüğətlərin nəzəriyyə və praktikasını öyrənir. Leksikoqrafiya nəzəri cəhətdən lüğət tərtibinin prinsip və metodlarını işləyib hazırlayır. Bu nəzəriyyənin əsası lüğət tipləri, növləri, sözlüklərin tərkibi və lüğət məqalələrinin strukturu haqqında təlimdir. Buna uyğun olaraq xüsusi lüğətlərin metodikasının və konkret tərtib yollarının təsnifi və tipoloji prinsiplərinin işlənib hazırlanması, müxtəlif tipli terminoloji lüğətlər üçün seçilmiş xüsusi vahidlərin elmi prinsiplərinin yaradılması, həmin lüğətlərdən istifadə olunmasında optimal şəraitin yaradılması və terminoloji vahidlərin təsnifinin verilməsinin ümumi prinsiplərinin müəyyən edilməsi terminoqrafiyanın ən mühüm məsələləridir. Son illər terminoloji lüğətçilik daha artıq elmi mahiyyət kəsb etmiş, elmi əsaslar üzərində qurulmuşdur. Terminoloji leksikoqrafiya ənənəvi leksikoqrafiyanın prinsipləri əsasında meydana gəlmiş və müxtəlif elm sahələrinə aid yeni lüğətlərin hazırlanmasını sərtləndirir. Terminoloji leksikoqrafiyanın iki istiqaməti əsasdır: a) terminoloji lüğətçiliyin elmi-nəzəri əsaslarının müəyyən edilməsi; b) müxtəlif tipli terminoloji lüğətlərin tərtibi.

TERMINOLOJİ LÜĞƏT (TERMINOLOJİ SÖZ-LÜK) – Elmin müxtəlif sahələrində işlənən terminlərin toplanması, sistemə salınması, onların qarşılıqlarının dəqiq müəyyən edilməsi, şərh və izahı verilən lüğətlər terminoloji lüğətlərdir. Terminlər xüsusi elmi anlayışların sistemi ilə əlaqədardır. Hər elm sahəsinin öz terminoloji sistemi vardır. Terminoloji sistemdə anlayışlar, xüsusən elmi məfhumları daha dəqiq və konkret təyin edən terminlər müəyyənləşdirilir, onların məzmunu terminlər vasitəsi ilə açılır. Bu terminlər toplanır və terminoloji lüğətlərdə izah edilir. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü milli, alınma və beynəlmiləl səciyyəlidir. Bu lüğətlərdə terminlər əlifba sırası ilə düzülür. Terminoloji lüğətlər bir- birindən terminlərin seçilməsinə görə fərqlənir. Sözlük yaradılarkən terminlərin struktur xüsusiyyəti, əşyavi mənası, qrammatik strukturu nəzərə alınır. Terminlər qruplaşdırılarkən konkret termin sistemliliyi, normalaşdırma, vahid formaya salma prinsipi əsas götürülür. Terminoloji lüğətlərin əsas məqsəd və vəzifəsi elmi dilin leksikasını topla-yıb sistemləşdirməkdən, lüğətə daxil edilən vahidlərin qrammatik-semantik-üslubi xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirib izah etməkdən, həmin terminlərin lüğətin müəyyən tipində (birdilli, ikidilli, çoxdilli və izahlı) verilməsinin mümkün və vacib olmasını təyin etməkdən ibarətdir. Belə lüğətlər terminoloji vahidlərin məna sərhədlərini müəyyən edir. Bu baxımdan hər bir terminoloji lüğət iki başlıca funksiyanı yerinə yer-tirir: normativlik və inventarlaşma funksiyası.

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ (TER-MİNOLOJİ SÖZLÜKLƏRİN ÇEŞİTLƏRİ)– Terminoloji lüğətlərin məqsəd və vəzifəsi onun struktur imkanlarından, o cümlədən növlərindən asılıdır. Terminoloji lüğətlər məqsəd və vəzifəcə aşağıdakı növlərə bölünür: tərcümə lüğəti, izahlı lüğət, tədris lüğəti, məlumat lüğəti. İzahlı terminoloji

lüğətlərin vəzifəsi təkcə terminoloji vahidin semantikasını açmaq deyil, habelə dilin terminoloji sistemində onun tutduğu mövqeyi, qrammatik-semantik-üslubi əlaqələrini açıb göstərməkdir. Tərcümə və məlumat lüğətləri elm sahələrinin leksik-terminoloji və qarışıq sahə vahidlərini əks etdirir. Tədris lüğətləri tədris prosesində istifadə olunan terminlərin, əsas leksik vahidlərin miqdarını verməkdən ibarətdir. Terminoloji lüğətlərin əsas məqsədi nəzərdə tutulmuş elm sahələrinin terminoloji leksikasını əks etdirməkdən ibarətdir. Terminoloji sistemlərin inkişafında, kütləviləşməsində, tənzimlənməsində, standartlaşdırılmasında, qaydaya salınmasında müxtəlif struktura malik olan terminoloji lüğətlər mühüm rol oynayır. Terminoloji vahidlər lüğətlərdə ehtiva və təsbit olunur. Terminoloji lüğətlərdə terminin məna və məzmunu müəyyənləşdirilir, müxtəlif elmlər üzrə terminlərin standartlaşması öz əksini tapır. Məlumat lüğətləri bu cəhətdən daha əhəmiyyətlidir. Terminoloji leksikoqrafiyanın inkişafı elmi-tərəqqi haqqında mühüm informasiyaların sürətini təmin edir. İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərdə iki və daha artıq dilin adekvat terminoloji sistemləri qarşılaşdırılır, müqayisə edilir və onların qarşılıqları verilir. Müvafiq terminlərin bu cür lüğətlərdə ehtivası terminoloji sistemin unifikasiyasını da təmin edir. İzahlı terminoloji lüğətlərdə terminlərin əsas xüsusiyyətləri-semantik, qrammatik əlamətləri, işlək dairəsi, formalaşması qeyd edilir. Terminoloji vahidlər məna baxımından şərh olunur. Terminoloji lüğətlərin köməyi ilə terminoloji fond zənginləşir, elm sahələrinin inkişaf səviyyəsi əks olunur.

TERMINOLOJİ MƏKTƏBLƏR (TERMINOLOJİ EKOLLER) – XX əsrin 30-cu illərində elmi dilin vahidlərini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif terminoloji məktəblər yaranmışdır. Bu məktəblərdən biri Avstriyada yaradılmışdır.

Onun əsas fəaliyyəti mövcud terminologiyanın qaydaya salınması və yeni terminoloji vahidlərin yaradılması istiqamətində özünü göstərirdi. Avstriya terminoloji məktəbinin banisi və əsas nümayəndəsi E.Vüster öz tədqiqatlarını daha çox terminoloji vahidlərin yaradılması yolları və üsulları, xüsusən milli dil və beynəlxalq səviyyədə terminoloji vahid yaradıcılığının əsasını işləyib hazırlamaq idi. E.Vüsterin əsas fəaliyyəti təcrübəyə və praktik işə əsaslanırdı. Onun rəhbərliyi və iştirakı ilə beynəlmiləl terminoloji lüğətin tərtibi qaydaları hazırlanmışdır. Bu məktəbin nümayəndələri ümumi terminoloji sistemin yaradılması və normaya salınması problemi ilə məşğul olur, beynəlxalq səviyyədə aparılan terminoloji işləri əlaqələndirmək üçün sistemin yaradılması prinsiplərini hazırlayırdılar. Praktik terminologiya sahəsində Avstriya terminoloji məktəbinin həyata keçirdiyi işlər və onların hazırladıqları qaydalar dünya dilçiliyində beynəlxalq səviyyədə terminologiya sahəsində tətbiqi işlərin və terminologiyanın bir elm kimi inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Avstriya terminoloji məktəbi ilə təxminən eyni dövrdə yaranan və fəaliyyət göstərən sovet terminoloji məktəbində də terminologiyanın nəzəri prinsiplərinin hazırlanması ideyası aparıcı idi. Sovet terminologiya məktəbinin yaranmasında S.A.Çapliginin, D.Lottenin, T.L.Kandelakinin rolu böyük olmuşdur. Onların fəaliyyəti nəticəsində terminologiya dilçiliyin xüsusi bir bölməsi kimi formalaşmış, terminoloji məlumatların işlənməsi metodları müəyyənləşdirilmişdir. Sonralar bu sahədəki işlərin uğurla davam və inkişaf etdirilməsində A.A.Reformatski, Q.O.Vinokur, V.P.Danilenko kimi tanınmış dilçilərin də əməyi böyük olmuşdur. Bu məktəbin nümayəndələri ümumi terminoloji sistemin yaradılması və normaya salınması problemi ilə məşğul olur, bu sistemin yaradılması prinsiplərini hazırlayırdılar. Mövcud terminoloji sistem üzərində

bu sahə ilə bağlı nəzəri istiqamətlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi terminologiyanın bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmasında aparıcı rol oynamışdır. Bu məktəbin təsiri ilə SSRİ-yə daxil olan respublikalarda Terminologiya Komitələri yaradıldı. Bu təşkilatın məqsədi hər bir dilin terminologiyasını formalaşdırmaq idi. Dünyanın bu iki aparıcı terminoloji məktəbləri ilə yanaşı, Çexoslovakiya terminoloji məktəbi də öz tədqiqatları, terminologiya sahəsindəki araşdırmalarının orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Bu terminoloji mərkəzlərin termin və terminologiya anlayışlarına münasibətləri, onların xarakterik xüsusiyyətlərinin izah olunmasında irəli sürdükləri nəzəri fikirlər müəyyən qədər üst-üstə düşsə də, bir çox nəzəri mülahizələrində müəyyən fərqlər, praktik fəaliyyət istiqamətlərində özünəməxsusluqlar da diqqəti çəlb edir. Əgər sovet terminoloji məktəbində beynəlmiləl terminlərdən istifadəyə daha çox üstünlük verildisə, Çexoslovakiya terminoloji məktəbində milli terminoloji vahidlərin yaradılması aparıcı hesab edilir və diqqəti bu istiqamətə daha çox yönəldirdilər. Sovet terminoloji məktəbi terminoloji vahidlərin yaradılmasında müxtəlif dillərin və xalqların birliyindən yaranmış çoxmillətli siyasi quruluşun tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif dillərin elementləri əsasında vahid terminoloji sistem yaratmağa və ayrı-ayrı millətlərin birliyindən yaranmış cəmiyyətdə beynəlmiləl səciyyəli terminlərdən istifadənin asan və məqsədyönlü olduğu nəzərə alınırırsa, Çexoslovakiya məktəbində yunan-latın və alman dillərindən alınmış terminlərə adekvat olan milli terminoloji vahidlərin yaradılmasına üstünlük verilir. XX əsrin 80-ci illərində dünya üzrə 15 mindən artıq milli terminoloji standartlaşma komissiyaları mövcud idi. Onlardan da 200-ü Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatında qeydiyyatdan keçmiş və SEV (“Qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq təşkilatı”) tərəfindən tanınmışdır. Mərkəzi Vyanada yerləşən Terminologiya

üzrə beynəlxalq informasiya mərkəzinin (İnfoterm), habelə Terminoloji neologizmlərin unifikasiyası üzrə Beynəlxalq Təşkilat, eləcə də Beynəlxalq Elektrotexniki Komissiya və s. bu kimi təşkilatlar terminoloji standartlaşma işində müstəsna rol oynayır.

TERMİNOLOJİ OMONİM (SESTEŞ TERİM) – Sözlün terminləşməsi prosesində öz mənbəyindən assosiativ əlaqəsini kəsərək, müəyyən elm sahəsinə keçməsidir. Sözlün semantik cəhətdən dəyişməsi nəticəsində xüsusi terminlər cərgəsi yaranır. Həmin söz həm termin kimi, həm də ümumi ədəbi dildə işlənərək terminoloji omonim əmələ gəlir.

TERMİNOLOJİ SEM (TERMİNOLOJİK SEM) – Terminin terminoloji məna daşıyan ən kiçik hissəsi.

TERMİNOLOJİ SİSTEM (TERMİNOLOJİK SİSTEM) – Terminologiya leksikologiyasının ən fəal, dəyişkən, artan, təkmilləşən, yeniləşən hissəsi olmaqla yanaşı sosial-iqtisadi inkişaf, elmi- texniki tərəqqi, mədəni inqilab, istehsalın intensivləşməsi nəticəsində yaranan çoxlu sayda elmi səciyyəli sözlərin toplum olaraq yarandığı sistemdir. Dilin leksik qatının xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən vahidlər terminoloji sistem yaradır. Bu sistemə daxil olan sözlər fərqli xüsusiyyətləri, spesifik əlamətləri ilə digər sözlərdən seçilir, dilin elmi üslubunun formalaşmasında başlıca rol oynayır. Hər bir elm sahəsi anlayışlar sistemindən, təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən ibarətdir. Bu atributlar elm sahələrinin əsasını təşkil edir. Terminoloji sistem sərhədləri müəyyənləşmiş sahələrin təfəkkürdə əksinin leksik yolla ifadəsidir. Anlayış terminlər vasitəsi ilə elmə daxil olur. Terminlər adlandırdığı anlayışlarla bağlı olduğu kimi, anlayışlar da təfəkkürlə, cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

TERRONİM (TERRONİM) – Qurudakı coğrafi adlar.

TEZAURUS LÜĞƏT (KAVRAM DİZİNİ) – *Tezaurus yunanca sərət, xəzinə deməkdir.* Bu lüğət tipində sözlərin semantik strukturu əks olunur. Yəni, mənaca bir-biri ilə əlaqədar olan sözlər tematik qruplarda verilir. Məna bağlılığı müxtəlif söz və tərkiblərin köməyi ilə, sinonim və antonim vasitəsilə açılır.

TEZLİK LÜĞƏT (KELİME SIKLIĞI SÖZLÜĞÜ) – Tezlik lüğətlərində mətndəki sözlərin işlənmə tezliyi müəyyənləşdirilir. Onların semantik və üslubi xüsusiyyətləri, işləkliyi lüğətlər vasitəsi ilə dəqiqləşdirilir. Mətndəki vahidlər tamam hesablandıqdan sonra lüğətlər tərtib edilir. Danışq və kitab nitqinin tədris prosesində bir-birindən fərqləndirmək üçün tezlik lüğətləri daha çox tərtib edilir.

TƏBİƏT NƏZƏRİYYƏSİ (DOĞA KURAMI) – Təbiət nəzəriyyəsinin yaranmasının bazası insanın təbiətlə bağlı olması barədəki düşüncələrlə əlaqədardır. Təbiət nəzəriyyəsinə görə ətraf aləmdə mövcud olan bütün varlıqlar təbiətin məhsuludur və onun tərkib hissəsidir. İnsan da təbiətin bir üzvü hesab edildiyindən dilin yaranmasında təbiətin rolunun aparıcı olduğu barədə fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlərin əsas nöqtəsi təbiətin Allah tərəfindən yaradılması barəsindəki ilahiyyat kitablarında verilən hökmlər olmuşdur. Təbiət nəzəriyyəsinin banisi qədim Yunan filosofu Platondur .

TƏBİİ AD (DOĞAL AD) – Təbii ad dedikdə, ədəbi dilin antroponimik leksikasına daxil olub, konkret adları, real adlandırmaya xidmət edən söz qrupları nəzərdə tutulur. Hər hansı bir tarixi dövrdə müvafiq onomastik dil qanunauyğunluqları əsasında təbii olaraq yaranmış xüsusi addır. Təbii şəxs adları insana verilən və onun fərqləndirici əlamət kimi çıxış edən rəsmi adlarıdır.

TƏCƏSSÜM (TECESSÜM/CANLANDIRMA) – *Təcəssüm, yaxud prozopopeya yunan mənşəli “prosopon” –*

şəxs və “poieo” – sözlərindən düzəlib şəxsləndirmə, canlandırma mənasını bildirir. Təcəssüm cansız əşyaların, mücərrəd anlayışların, təbiət hadisələrinin insan kimi, yəni insana xas olan əlamət və xüsusiyyətlərlə təsvir edilməsindən ibarət sintaktik məcazdır. Bu bədii-üslubi fiqur məcazi səciyyəli müəyyən leksik-semantik söz qrupları əsasında yaranmış sintaktik tərkiblərdən ibarət olub, varlıqdakı hadisələri canlı bir şəkildə təsvir edir. Poetikada təcəssüm - prozopopeya adlandırılan məcaziləşmə əslində alleqoriyanın bir növüdür. Üslubi fiqur kimi təcəssümdə ətraf mühitdəki hadisələrin canlı şəkildə təsviri verilir. Ən çox bədii əsərlərdə şair və yazıçılar tərəfindən mücərrəd anlayışlar, təbiət hadisələri üslubi məqsədlərlə bağlı olaraq canlı insan kimi verilir. Məsələn, Dəniz dedi ki: Sahillər sıxır məni (Rəsul Rza. Dənizli dünya).

TƏCRÜBİ ÜSUL (DENEYSSEL YÖNTEM) – Danışıq səslərinin müxtəlif cihazlarla, aparatlarla təcrübə əsasında tədqiq edilməsinə təcrübi üsul deyilir. Təcrübi üsuldan XIX əsrin ikinci yarısından istifadə olunmuşdur. Bu üsul danışıq səslərinin dəqiq ölçülməsinə, düzgün xarakterizə edilməsinə imkan verir. Səsləri xarakterizə edən əlamətlər bu üsulla müəyyənləşdirilir. Hazırda fonetika ilə bağlı tədqiqatların aparılmasında kimoqram, rentgenoqram, palatoqram kimi müəkkəb aparatlardan istifadə olunur.

TƏFƏKKÜR (DÜŞÜNÜŞ/DÜŞÜNME) – Əşya və hadisələrin mahiyyətinin, onlar arasındakı əlaqə və əksliklərin insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesidir. Təfəkkür anlayış, mühakimə və əqli nəticə üzərində reallaşır. Təfəkkür anlayışdan başlayır, hər bir anlayış mühakimə prosesində yaranır və mühakimədə obyektiv münasibətlər, əşya və hadisələrin əlaqəsi əks olunur.

TƏXƏLLÜS (TAKMA AD) – *“Təxəllüs” ərəb sözü olub qurtarma, xilas olma mənası bildirir.* Antroponimin

bir növüdür. Yazıçı və şairlərin, ictimai-siyasi xadimlərin yaradıcılıq prosesində öz həqiqi adları ilə yanaşı, bəzən müstəqil ad kimi işlətdikləri antroponimik vahiddir. Görkəmli şəxsiyyətlərin anadan olduqları yerin, yaxud mənsub olduqları tayfanın adını özünə təxəllüs götürməsi lap erkən orta əsrlərdən ənənə şəklini almışdır. Məsələn, Nizami Gəncəvi, Xaqani, Şirvani, Qövsü Təbrizi, Əhməd Ağ-qoyunlu, Bayrambəy Qacar, Qazıxan Təkəli, Cahanşah Qaraqoyunlu. Antroponimlərin bir növü olan təxəllüs adla yanaşı işlənir. Təxəllüsün addan fərqi odur ki, o, sonradan şəxsin ictimai, ədəbi fəaliyyəti prosesində yaradılır və ada qoşulur. Təxəllüsü, adətən, görkəmli şəxsiyyətlər daşıyır. Təxəllüs bəzən şəxsiyyətin özü, bəzən də müəyyən ədəbi, ictimai fəaliyyətinə görə başqaları tərəfindən verilir. Təxəllüs götürülmə məqsədindən asılıdır. Şair də, yazıçı da, həkim də, siyasətçi də təxəllüs götürə bilər. Təxəllüs onu götürən şəxsin xarakteri, xarici görünüşü, soykökü, vətəni ilə əlaqədə olur. Təxəllüslər kommunitiv funksiya yerinə yetirir.

TƏK İSİMLƏR (TEK İSİMLER) – Varlıqda ifadə olunan adlar tək formada olduqda həmin isimlərə tək isimlər deyilir. Məsələn, dəftər, qələm, stol, stul və s.

TƏKFUNKSİYALI DİLLƏR (TEK İŞLEVLİ DİLLER) – Xırda xalqların yazısız dilləri və ya dialektləri, şəhər məişət danışığı dili, arqo, ölü və yazılı dillər, dinin istifadə etdiyi əcnəbi dil və s. daxildir.

TƏKMƏNALI SÖZLƏR (TEKANLAMLI KELİMELE) – Sözün əşyavi-məfhumu əlaqəsi əsasında yaranır. Dildə təkə bir mənanı ifadə edən sözlərə təkmənalı sözlər deyilir.

TƏKRAR ETNOOYKONİM (TEKRAR ETNOOYKONİM) – Eyni tayfa, xüsusilə qədim türk tayfalarının, etnik qrupların müəyyən tarixi şəraitlə bağlı müxtəlif yerlərdə

məskunlaşmaları nəticəsində bir neçə areallarda həmin tayfa və etnik qrupun adı ilə bağlı yaranan etnooykonimlər.

TƏKRARLANAN ETNOTOPONİMLƏR (TEKRARLANAN ETNOTOPONİMLER) – Tayfa, nəsil, tirə başçılarının adlarına, ya da onların titul, sənət, peşə, məşğuliyyət, ictimai mövqe, dini əqidə, ayama, ləqəb, zahiri əlamət və s. ifadə edən “mənsubluq, aidlik” mənalı şəkilçilərin əlavəsi ilə duzələn etnotoponimlər.

TƏKRİR (TEKRAR) – Təkrir eyni söz, söz birləşməsi, ifadə, cümlə, bəzən də bütöv bir abzasın əsərdə müəyyən üslubi məqsədlə ustalıqla təkrar edilməsinə əsaslanan üslubi fiqurdur. Təkrirdə üslubi-semantik funksiyalar və onun daşdığı əlavə poetik çalarlar olduqca müxtəlifdir. Təkrir fikrin, mənanın qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyin artırılması, eləcə də hərəkətin sürətliyini göstərmək, onu təfsilatla çatdırmaq, diqqəti daha çox mətnin əsas ideya və məzmununa yönəltmək üçün işlədilir.

TƏQLİDİ SÖZLƏR (YANSIMA KELİMELER) – Danışanı yamsılamaq və ya təqlid yolu ilə tələffüz edilən nitq aktı təqlidi sözlər adlanır. Təqlidi sözlər nitq prosesində danışan şəxsin gördüklərini və ya eşitdiklərini yamsılamaqla ifadə olunur. Danışanın başqasının fikrini olduğu kimi çatdırmaq üçün yamsılama və ya təqlid yolu ilə tələffüz etdiyi sözlər təqlidi söz, yamsılama terminləri ilə ifadə edilir. Təqlidi sözlər nidalara yaxınlaşsa da, daxili məna keyfiyyəti ilə ondan fərqlidir. Çünki təqlidi sözlər hiss və həyəcan ifadə etmir. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər iki qrupa ayrılır: a) obrazlı sözlər, b) səs təqlidi sözlər. Obrazlı sözlər əsasən görmə təsəvvürü ilə əlaqədar yaranır. Səs təqlidi sözlər isə canlı və cansız varlıqlara xas olan səs hadisələri haqqında təsəvvür oyadan sözlərdir.

TƏQTI VURĞUSU (TAKTİ VURGUSU/KESME VURGUSU) – Təqti vurğusu nitqin yalnız fonetik cəhətdən

ayrılıb daxilən birləşən hissələrini əks etdirən vurğuya deyilir.

TƏQVİMİ AD (TAKVİMSEL AD) – Əlamətdar tarixi hadisə və gün adı. Məsələn, 20 Yanvar – Şəhidlər günü, 1 Avqust– Azərbaycan əlifbası və ana dili günü, 9 May –Qələbə günü, 8 Mart –Beynəlxalq Qadınlar günü və s.

TƏLƏFFÜZ (TELÂFFUZ / SÖYLENİŞ / SESLETİM) – *Tələffüz termini ərəbcə söz mənasında olan “ləfz” kökündən olub “söyləmək” mənasında işlənir.* Tələffüz dil səslərinin danışıq prosesində keyfiyyət və şəraiti ilə əlaqədar olaraq dəyişmə xüsusiyyətləri mənasını ifadə edir. Söyləmə prosesi ilə bağlı olaraq dil səslərinin müxtəlif təzahürlərini ümumiləşmiş halda səslənmə formasıdır.

TƏLƏFFÜZ ÜSLUBLARI (SESLETİM TARZLARI) – Dilin fonetik vasitə və imkanlarının tələffüzündə məqsədəuyğun çarlıqlar sistemi tələffüz üslubları yaradır. Tələffüz üslubları fonetik imkanların opfoepik normalar dairəsində məqsədəuyğunluq əsasında formalaşır.

TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİ (ÇEVİRİ SÖZLÜKLERİ) – Tərcümə lüğətlərində sözlərin əsas mənası bir dildən başqa dilə tərcümə edilir. Tərcümə lüğətlərinin əsas vəzifəsi bir dilin leksik vahidlərinin başqa dilin vasitələri ilə qarşılığını müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda bir dilin zənginliyi, daxili aləmi, xarakterini açmaqla yanaşı qarşılaşdırılan dilin ekvivalenti sözü düzgün əks etdirməsidir. Belə lüğətlərdə əsas məqsəd ana dilinin sözlərinin başqa dildə, yaxud da başqa dilin sözlərinin ana dilində dəqiq qarşılığını tapmaqdır. Tərcümə lüğətləri alınma sözlərin mənasını anlamağa kömək edir. Tərcümə lüğətləri ikidilli və çoxdilli olmaqla iki yerə bölünür. İkidilli lüğətlərdə tərcümə olunan sözün dildə işlənmə formasına, mənasına və obrazlı mənə ifadə etməsinə xüsusi fikir verilir. İkidilli lüğətlərin iki tipi var: böyük ikidilli lüğətlər, qısa ikidilli lüğətlər. Çoxdilli lüğətlərdə sözün müxtəlif dillərdə mənasının ekvivalenti verilir.

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ (ÇEVİRİ KURAMI) – Tərcümənin sistemli şəkildə öyrənilməsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Tərcümə yolları, onların nəzəri prinsipləri tədqiq edilir.

TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ (ÇEVİRİBİLİM) – Dilçiliyin tərcüməşünaslıq şöbəsi nitq fəaliyyətinin bir növü olan tərcümə haqqında dilçilik təlimidir.

TƏRCÜMƏ TRANSFORMASIYASI (ÇEVİRİ DÖNÜŞÜMÜ) – Tərcümə zamanı orijinalın dilinin modifikasiyası, tərcümənin orijinalın invariant nüvəsidir. Tərcümədə transformasiya müəyyən dərəcədə ekvivalentlik dərəcəsi yaradır, daha doğrusu, burada tərcümənin orijinala yaxınlaşdırılma dərəcəsi nəzərdə tutulur.

TƏSADÜFİ ASSİMLYASIYA (RASTGELE BENZƏŞME) – Sözlün şəkilçi ilə bitişdirilməsi və ya hər hansı bir sözlün qoşulması prosesində yaranan uyuşmaya təsadüfi assimilyasiya deyilir. Bu proses sözə şəkilçinin artırılması və ya hər hansı bir sözlün qoşulması ilə təsadüfən yanaşı düşən səslərin bir-birinə təsir etməsi nəticəsində baş verir.

TƏSDİQ CÜMLƏ (OLUMLU TÛMCE) – Nitqin obyektinə ilə onun haqqındakı məlumat arasında əlaqəni əks etdirən cümlə.

TƏSDİQ ƏDATLARI (OLUMLULUK BİLDİREN İLGEÇLER) – Cümlədə ifadə olunan fikrin təsdiq olunmasını bildirir. Bəli, hə, bəli də təsdiq ədatlarıdır.

TƏSDİQ FEİLLƏR (OLUMLU EYLEM) – Hərəkətin icra edildiyini bildirən feillərə təsdiq feillər deyilir.

TƏSƏVVÛR (TASAVVUR/FİKİR) – Təsəvvür əşyanın qavrayışa nisbətən daha ümumi inikasıdır. Belə ki, qavrayış indiki anda hiss üzvlərinə təsir edən əşya və hadisələrin beyində inikasıdırsa, təsəvvür keçmişdə bu və ya başqa şəkildə qavranılan əşya və hadisələrin sürəti kimi formalaşan dil hadisəsidir.

TƏSİRLİ FEİL (GEÇİŞLİ FİİL/GEÇİŞLİ EYLEM)

– Özündən asılı olan sözün ismin təsirlik halında işlənməsini tələb edən feillərə təsirli feillər deyilir. Obyekt bildirən bu sözlər və birləşmələr təsirlik halda olur. Müstəqim obyekt bildirən bu cür sözlər kimi?, nəyi? və nə? suallarına cavab verir.

TƏSİRSİZ FEİL (GEÇİŞSİZ FİİL) – Təsirsiz feillər işin icrası üçün müstəqim obyekt tələb etmir, təsirlik halda olan sözlərlə əlaqələnmə bilmir. Üzərində iş icra olunan obyekt olmadığı üçün təsirsiz feillər ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan, qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlərlə, qoşmalı birləşmələrlə əlaqələnmir.

TƏSİRLİK HAL (AKKUZATİV HAL/ BELİRTME DURUMU) – İş, hal, hərəkət icra olunan və hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyektini bildirir. Təsirlik halı iki cür olur: müəyyənlik bildirən təsirlik hal; qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal. Müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər konkret əşyanı bildirir və sözlərə -ı, -i, -u, -ü şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər ümumi və qeyri- müəyyən obyektini bildirir.

TƏSNİFAT (SİNİFLANDIRMA) – *Təsnifat ərəb sözü olub, təsnifin cəmi mənasında işlənmir.* Hər hansı bir elm sahəsində bir-biri ilə bağlı anlayışların arasındakı əlaqələri öyrənib, onları müxtəlif növlərə, qruplara ayırmağı nəzərdə tutan tədqiqat üsuludur.

TƏSRİFLƏNƏN FEİL (ÇEKİMLİ EYLEM) – Bu qrup feillərin səciyyəvi əlaməti konkret zaman bildirməsi, müəyyən şəkllə malik olması və dəqiq şəxs bildirməsidir. Təsriflənən feillər xəbərlilik xüsusiyyətinə malik olduğu üçün cümlədə ancaq xəbər funksiyasında işlənmir

TƏSRİFLƏNMƏYƏN FEİL (ÇEKİMSİZ EYLEM) – Feilin bu formalarının səciyyəvi əlaməti şəxsə, kəmiyyətə, zamana və şəkillərə görə təsriflənə bilməməsidir. Feilin şəkil kateqoriyasına məxsus qrammatik əlamətləri qəbul etmir.

TƏSRİFLƏNMƏYƏN FEİL FORMALARI (EY-LEMSİLER/FİİLİMSİLER) – Təsriflənməyən feil formaları zamana, şəkllə, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, ona görə də bu qrup feillər digər nitq hissələrinə məxsus əlamətləri qəbul edir. Belə ki, feili sifət həm sifətə, həm ismə, məsdər ismə, feili bağlama isə zərfə meyl göstərir. Feilin təsriflənməyən formalarının başlıca cəhətləri feilə məxsus növ, inkarlıq, zaman, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyalarına malik olmaq və cümlədə feili xəbər vəzifəsində işləmə bilməsidir.

TƏSVİRETME ÜSULU (TANIMLAMA/ BETİMLEME YÖNTEMİ) – Lüğətdə sözün mənasını açmaq üçün təsviretmə üsulundan istifadə olunur. Burada sözün mənası və mənə çalarları qeydə alınır. Bu üsul, əsasən izahlı lüğətlərdə əsas və törəmə sözlərin mənalarını, ictimai-siyasi elmi-texniki terminləri müəyyənləşdirmək üçün tətbiq olunur.

TƏSVİRİ FONETİKA (TANIMLAYICI SES BİLGİSİ) – Konkret bir dilin müasir səviyyədə malik olduğu səs sistemini, fonetik dəyişmələrin qanunauyğunluqlarını tədqiq edən fonetik sahə. Fonetikada dilin müasir səs sisteminin spesifik xüsusiyyətləri, hər bir hadisə elmi aspektdə müəyyən norma dairəsində şərh edilir.

TƏSVİRİ JEST (TANIMLAYICI/ BETİMLEYİCİ JEST) – Təsviri jestlərlə fikir ifadə edərkən çox vaxt müvafiq hərəkətin elə təsirli, təsviri ünsürü seçilir ki, bu ünsür bütünlükdə hərəkətin özünü xatırladır. Təsviri jestlərdə səciyyəvi bir cəhət də təsvirin ekspressiv cəhətdən şiddətləndirilməsidir. Təsviri jest işarə etmə ilə təsvir etmə funksiyasını yerinə yetirir və bu jestlər qarşılaşdırılaraq müəyyən dil kontekstində verilən məlumatı işarə vasitəsi ilə başqasına çatdırır. Təsviri jestlər predmetlərin konkret xarici əlamətləri haqqında dəqiq məlumat bildirir.

TƏSVİRİ LEKSİKOLOGİYA (TANIMLAYICI SÖZCÜKBİLİMİ) – Dilin leksik sisteminin müasir inkişaf səviyyəsi təsvir olunan leksikologiya təsviri leksikologiya adlanır. Burada müəyyən bir dilin (Azərbaycan, Türk ədəbi dilinin) müasir inkişafı geniş və dəqiq təsvir etməklə tədqiq olunur.

TƏSVİRİ METOD (BETİMLEYİCİ /TANIMLAYICI YÖNTEM) – Dilçilik elmində hər hansı dilin müasir andakı inkişafının tədqiqinə cəlb edilən elmi-tədqiqat üsullarının cəmi təsviri metod adlanır. Təsviri metod vasitəsi ilə dil quruluşunda müşahidə olunan qanunauyğunluqlar, komponentlərin hissələri müəyyən bir zəncirin ünsürləri kimi təsvir olunur. Bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlar sinxronik tədqiqat hesab olunur.

TƏSVİRİ MƏTNLƏR (TANIMLAYICI/ BETİMLEYİCİ MƏTNLER) – Təsviri mətnlərdə təsvir olunan obyektlərdə hər hansı bir əlamət qabarıq verilir, lakin bu təsvir olunmanın özündə xüsusi seçmələr vardır. Bu fərdlərə əsasən təsviri mətnlərinin özlərini bir neçə qrupa ayırmaq olar: aşkar-təsviri mətnlər; təsviri-izahlı mətnlər; təsviri-mühakimə mətnlər; reportaj-təsviri mətnlər.

TƏSVİRİ MONOLOQ (TANIMLAYICI MONOLOG) – Təsviri monoloqda sırf bədii təsvir nəzərdə tutulmur, bəzən elmi mühakimələr də alimin təsviri monoloqu kimi səslənir. Təsviri monoloqda nəqletmədən fərqli olaraq söz cümlə, sadə cümlə daha çox işlənir. Məsələn, Kür qırağı, qara yazı, göy çəmən; qoşa palıd, tüstülənən od, ocaq.

TƏSVİRİ ONOMALOGİYA (TANIMLAYICI ADBİLİMİ) – Onomastik vahidləri sinxronik planda öyrənən şöbə.

TƏSVİRİ ŞƏXS ADLARI (TANIMLAYICI ŞAHİS ADLARI) – Şəxsin zahiri görünüşü, fərdi əlamət və xüsusiyyətləri, onun doğulduğu şəraitlə bağlı fakt və hadisələrə

uyğun adın qoyulmasıdır. Məsələn, uşaq baharda doğulubsa Bahar, Yazgül, qışda doğulubsa Yanvar, Fevral, Boran, Tufan adları qoyulur.

TƏSVİRİ TOPONİM (TANIMLAYICI YER ADLARI) – Relyefi, təbii şəraiti, iqlimi, bitki faunasını özündə əks etdirən toponim. Məsələn, Yaşıllar (Quba), Göydərə (Kəlbəcər), Samanlıq (Gədəbəy), Sarıqamış (Neftçala, Xanlar), Çəmənli, (Ağdam) və s.

TƏSVİRİ-İZAHLI MƏTNLƏR (TANIMLAYICI AÇIKLAMALI METİNLƏR) – Bu mətn növündə təsvirdən başqa izahat da verilir. Bu isə mətnə əlavə məna çaları verir. Cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr öz aralarında birbirini izah edir, həm də izah edən cümlə bütün mətnin cümlələrinə aydınlıq gətirir və növbəti mətnin başlanmasına səbəb olur.

TƏSVİRİ-MÜHAKİMƏ MƏTNLƏR (TANIMLAYICI YARGILAMA METİNLƏRİ) – Belə mətnlərin əsasında mühakimə durur və təsvir olunma mühakimə yükü ilə yüklənmiş olur. Mətnin yekunu, müəllifin nəticəsi də mühakimə olur.

TƏTBİQİ DİLÇİLİK (UYGULAMALI DİL BİLİMİ) – Maşın tərcüməsi, avtomatlaşdırılmış informasiya axtarışı, informasiya problemlərinin dilçiliyin müxtəlif sahələrində linqvistik -nəzəri tətbiqi.

TƏTBİQİ ONOMALOGİYA (UYGULAMALI AD BİLİMİ) – Onomalogiyanın müxtəlif istiqamətlərindən biri.

TƏTBİQİ SOSİOLİNGVİSTİKA (UYGULAMALI TOPLUMSAL DİL BİLİMİ) – Müəyyən metodoloji konsepsiya, ictimai inkişafın ümumi nəzəriyyəsi, dil-sosial problemlər, dil siyasəti, tətbiqi sosiolingvistikanın əsas obyektini təşkil edir. Əlifbaların tərtibi, orfoqrafiya qaydalarının, terminologiyanın yaradılması, ədəbi dilin normalaşması

kimi problemlərin sosiolinqvisitik aspektləri müəyyənləşdirilərək tətbiq edilir.

TƏTBİQİ TOPONİMİKA (UYGULAMALI YER ADI BİLİMİ) – Coğrafi adlara dair lüğətlərin tərtibi, toponimlərin transkripsiyası, transformasiyası, onların bir dildən başqa dilə çevrilməsi və s. məsələlərlə məşğul olan onomastik tədqiqat sahəsi.

TƏYİN (BELİRTEN) – İsimlə, isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzvləri müxtəlif cəhətdən izah edən və ya onları işarə edən ikinci dərəcəli üzvə təyin deyilir. Əşya bildirən isim və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzvlərə aid olur və aid olduğu üzvü müxtəlif cəhətdən izah etmək, konkretləşdirmək məqsədi daşıyır.

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ (BELİRTEN YAN TUMCESİ) –Təyin budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən təyini izah edir, aydınlaşdırır.

TƏYİNİ ƏVƏZLİK (BELİRTME ZAMİRİ) – Əşyanı ümumi şəkildə müəyyən etmək üçün işlədilən əvəzlilərə təyini əvəzlilər deyilir. Hər, bütün, filan, öz təyini əvəzlilərdir.

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ (TAMLAMA/ KELİME GRUBU) –Təyin və təyinləndən ibarət söz birləşmələridir. Təyin birinci yerdə, təyinlənen ikinci yerdə işlənir.

TƏZƏ AD (YENİ AD) – Müasir dilin leksikası əsasında yeni yaranan ad. Buraya ən çox ktematonimlər, idarə və təşkilat, redaksiya, bədii əsər, kinofilm, səhnə əsərləri adları daxildir.

TİPOLOGİYA (TİPOLOJİ BİLGİSİ) – *Tipologiya termini yunan mənşəli olub*, mənası müxtəlif hadisə və şeylərin tipləri arasında qarşılıqlı əlaqəni təmsil edən təsnifat, bu cür qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi mənasını bildirir. Tipologiya dillərin struktur tərkibinin qarşılıqlı əlaqədə tədqiqi mənasında işlədilir.

TİPOLOJİ DİLÇİLİK (TİPOLOJİ/BİÇİMSEL DİL BİLİMİ) –Tipoloji dilçilik dil tipləri və dil struktur tipləri haqqında elmdir. Tipoloji dilçilikdə müxtəlif dillərdə müşahidə olunan əsas, zəruri əlamətlərin ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilir. Dilçiliyin bir şöbəsi olan tipoloji dilçiliyin məqsədi müxtəlif dillərdə müşahidə olunan əsas, zəruri əlamətlərin səciyyəsinə açmaq və onun ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməkdir. Dilçilik tipologiyası ümumi səciyyə daşıyan geniş yayılmış halları, müşahidə edilən bənzərlik və fərqləri təsdiq edir. Dillərin ümumi əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün ayrı-ayrı müxtəlif dillərin faktlarının struktur əsasını sistemləşdirir. Tipologiya elmində müxtəlif həcmli sistemlərin bənzərliyi və fərqli cəhətləri tipoloji aspektdən müəyyənləşdirilir.

TİPOLOJİ TƏSNİFAT (BİÇİMSEL/TİPOLOJİ SİNİFLƏNDİRMA) – Dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən aparılan təsnifatlandırma nəzərdə tutulur.

TİTUL (TİTUL) – *“Titul”* latın sözüdür, *“fəxri ad”* mənasında işlənir. Mövqeyinə və xidmətlərinə görə dövlət tərəfindən adamlara verilən ad. Məsələn, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Əməkdar elm xadimi, Azərbaycanın xalq artisti.

TON (TON) – Ton musiqi səsi, rəqslənmə ahəngdar olanda, rəqslənmənin zaman vahidi sabit qaldıqda yaranan səsə deyilir.

TONİK VURĞU (TONLAMA VURĞU) – Tələffüz zamanı tonun yuxarı dərəcəyə qaldırılması nəticəsində bir hecanın digərinə nisbətən yüksək tonla tələffüz olunmasına tonik vurğu deyilir.

TONLU SƏS (TONLAMALI SES) – Rəqslənmənin zaman vahidi miqdarı sabit qaldıqda yaranan səsə tonlu səs deyilir. Səsin keyfiyyəti küyə nisbətən tonda daha parlaq surətdə özünü göstərir. Səsin gücü, uzunluğu, tembrinə əsas tonlar üzərində qurulur.

TOPLU İSİMLƏR (TOPLULUK İSİMLERİ) – Dili-mizdə elə isimlər vardır ki, onlar mənaca topluluq bildirir. Belə sözlər toplu isimlər adlanır. Məsələn, kütlə, cəmiyyət, xalq.

TOPOİZOQLOS (TOPOİZOGLOS) – Coğrafi adla-rın eyni element əsasında qruplaşdığı xətt. Məsələn, leksik yolla düzələn toponimik xətt, morfoloji yolla düzələn topo-nimik xətt və s.

TOPOFORMANT (TOPO-EK) – Toponimlərin yaran-masında iştirak edən şəkilçi. Məsələn, Azərbaycan toponi-mik sistemində -lı (-li, -lu, -lü), -lar, -lər, -çı (-çi, -çu, -çü), -an, -ən və s. şəkilçilər toponim yaradıcılığında fəal iştirak edir: Dəmir+çi, Qaradon+lu, Xudar+lı, Sabun+çu, Dəvə+çi, Seyid+lər, Afşar+ lar və s.

TOPONİM (YER ADI) – *Toponim yunan mənşəli to-pos (yer), onoma (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş “yer adı” mənasını bildirir.* Coğrafi obyekt adı bildirən xü-susi söz: oykonim, oronim, speleonim, aqronim, xoronim, urbanonim, drononim daxildir. Xüsusi coğrafi adlar uzun il-lər müəyyən bir yer adını bildirdiyinə görə tarixi abidəyə çevrilir və yarandığı dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu baxımdan toponimlər üç qrupa ayrılır: Ən qədim toponimlər; Qədim toponimlər; Yeni toponimlər. Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin bir qrupunu toponimlər təşkil edir. Toponimlər ərazi sahəsinə görə iki yerə bölünür: mak-rotoponimlər və mikrotoponimlər .

TOPONİMİK ANKET (YER ADLARI ANKETİ) – Müəyyən bir ərazinin, regionun toponimlərini əhali arasında toplamaq üçün tərtib olunmuş rəsmi sənəd.

TOPONİMİK AREAL (YER ADLARI ALANI) – Bu və ya digər toponimlərin işlənmə yerləri. Eyni toponimik cərgənin yayılma sərhədi.

TOPONİMİK ATLAS (TOPONİMİ /YER ADLARI ATLASI) – Müəyyən bir ərazidə olan toponim adların toponimik xəritələrdə sistemli əhatə olunan toplusu.

TOPONİMİK DETERMİNATİV (YEREL COĞRAFI ADLAR) – Yerli coğrafi terminlər.

TOPONİMİK DİFERENSİALLAŞMA (YER ADLARININ AYRIŞMASI) – Təkrarlanan toponimləri fərqləndirmək üçün əlamətlər cərgəsində semantika əsas götürülür. Semantik cəhətinə görə diferensiallaşmış toponimlər iki qrupa ayrılır: Eyni semantik cərgədə fərqləndirici əlamətlərlə diferensiallaşma; qarışıq semantik cərgəli fərqləndirici əlamətlərlə diferensiallaşma.

TOPONİMİK LANDŞAFT (TOPONİMİK MANZARA) – Konkret bir ərazinin coğrafi ad mənzərəsi. Müəyyən əraziyə məxsus toponimik sistemin səciyyəvi mənzərəsi.

TOPONİMİK OMONİMLƏR (SETEŞ YER ADLARI) – Toponimləşmə yolu ilə əmələ gələn omonimlərə toponimik omonimlər deyilir. Ümumi məfhumların konkretləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi nəticəsində eynicinsli əşyaların ümumi adını bildirən ümumi sözlər, adlar eyni zamanda xüsusi adları da ifadə edir. Onlar eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirərək xüsusiləşir, konkret xüsusi ada çevrilir. Ümumi və toponim sözlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəticəsində əmələ gələn toponimik omonimləri iki qrupa ayırmaq olar: Ümumi sözlərin toponimlərə keçməsi; Toponimlərin ümumi sözlərə keçməsi.

TOPONİMİK PROSES (TOPONİMİK SÜREÇ) – Dildə ümumi sözlərin xüsusi yer adlarına keçməsi prosesi. Məsələn, Şoran- Şoran (kənd), qızılca-Qızılca (kənd), qoşqar - Qoşqar (dağ), kilsə- Kilsə (kənd), nar bağı -Narbağı (kənd) və s.

TOPONİMİK SİSTEM (YER ADLARI SİSTEMİ) – Müəyyən əraziyə, regiona məxsus toponimlərin qruplaşdırılması, təsnif olunması nəticəsində alınan sistem. Məsələn,

Azərbaycanın qərb zonası rayonlarının toponimik sistemi, Oğuz toponimik sistemi, Türkmən toponimik sistemi və s.

TOPONİMİK SPEKTOR (TOPONİMİK SPEKTURUM) – Müəyyən ərazidə müxtəlif dillər əsasında yaranan coğrafi adlar təbəqəsi. Məsələn, Azərbaycanda Qafqaz dilləri ailəsinə məxsus coğrafi adlar təbəqəsi .

TOPONİMİK STRATİQRAFIYA (TOPONİMİK STRATİGRAFI) – Coğrafi adların müəyyən laylara ayrılması. Məsələn, Alban, Qafqaz və yunan dilləri əsasında bu cür toponimik laylar yaranmışdır.

TOPONİMİK SUBSTRAT (TOPONİMİK ALT KATMANI) – Müəyyən ərazidə yaşayan xalqın toponimikasında əks olunmayan dil elementi.

TOPONİMİK TƏRKİB (TOPONİMİK BİLƏŞİM) – Toponimlərin leksik, qrammatik, fonetik və dil mənsubiyyəti cəhətdən müəyyən hissəyə ayrılması. Məsələn, hər hansı toponimin fonetik cəhətdən tərkib hissələrinə bölünərək mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi, yaxud hər hansı mürəkkəb toponimin tərəflərinin hansı leksik vahidlərdən düzəldiyini müəyyənləşdirmək və s.

TOPONİMİK TRANSKRİPSİYA (TOPONİMİK TRANSKRİPSİYON/YER ADLARININ ÇEVİRİYAZISI) – Bir dilə məxsus toponimin başqa dilin əlifbası əsasında yazıya köçürülməsi. Məsələn, Bakı – Бақы, Qazax – Казах, Naxçıvan – Нахичеван, Mərdəkan-Merdekan və s.

TOPONİMİKA (YER ADI BİLİMİ) – Onomastikanın toponimlərin yaranması, inkişafı, dəyişməsi qanunauyğunluqlarını, yer adlarının yaranmasının leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənən şöbəsidir. Məsələn, Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimikası, Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimikası, Azərbaycanın şərq rayonlarının toponimikası və s.

TOPONİMİST (YER ADLARI ARAŞTIRMACISI) – Xüsusi yer adlarının öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçı. Toponimlərin öyrənilməsi ilə dilçilərdən başqa tarixçi və coğrafiyaşünaslar da məşğul olurlar.

TOPONİMİYA (YER ADLARI VARLIĞI) – Dildə mövcud olan toponimlərin cəminə toponimiya deyilir.

TOPONİMLƏŞMƏ (TOPONİMLEŞMƏ/ YER ADLARINA DÖNÜŞMƏ) – Ümumi adların toponimə çevrilməsi.

TÖRƏDİCİ QRAMMATİKA (ÜRETİCİ DİL BİLGİSİ) – Törədici qrammatika dilçilikdə xüsusi bir cərəyan olub N.Xomski tərəfindən əsas qoyulmuşdur. Bu qrammatikaya görə hər hansı obyektin dərk etmə yolu üç mərhələdən keçir: 1. müşahidə mərhələsi; 2. analiz mərhələsi; 3. sintez mərhələsi. N.Xomskiyə görə dil sonradan əxz edilmir, öz daxili mahiyyətinə görə anadangəlmə psixi hadisədir. Törədici qrammatika öz mahiyyəti etibarını ilə dedektivdir. Bu qrammatika hazır real tərzdə mövcud olan cümlələrin mətnində olduğu kimi təsvir etmir. N. Xomski və ardıcılıqları göstərirlər ki, törədici qrammatikanın təsvir obyekti danışanın dil qabiliyyəti və ya “kompetensiyasıdır”, yaxud dilə məxsus qaydaları bilməsidir. Törədici qrammatika müxtəlif səviyyələri inteqrasiya etməyə, vahid dil sistem daxilində onların qarşılıqlı təsirini və birinin digərinə keçmə üsullarını müəyyənləşdirir.

TÖRƏMƏ NİDA (TÜREME ÜNLEM) – Mənşəcə əsas nitq hissələrinin öz nominativ funksiyalarından məhrum olması və xüsusi emosional çalarlıqda tələffüzü nəticəsində meydana çıxan nida: İnşallah! Hələlik! Bəli! Allah!

TÖRƏMƏ OMONİMLƏR (TÜREME EŞADLILAR) – Mənşəcə eyni olan, aralarında assosiativ əlaqə olan omonimlər.

TRANSFER (TRANSFER) – Terminologiyada terminin əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində yeni məna qazanaraq terminləşməsi.

TRANSFORMASION MODEL (DÖNÜŞÜMSEL MODEL) – Cümlənin konstituyent səviyyədə əməliyyat üsulunda başlıca yer tutan model. Bu modeldə cümlənin təhlil modeli durur, onun üzərində transformasion yarus ucalır, bunun ardınca morfoloji və fonoloji səviyyələr təhlil edilir. Dilin qrammatikasına əsaslanaraq əməliyyat aparmaqla ən sadə strukturlar şəklində təzahür edən modellər yaradılır.

TRANSFORM (TRANSFORM/DÖNÜŞMÜŞ TUMCE)– Sadə struktur nüvə cümlələr üzərində mürəkkəb cümlə almaq üçün edilən əməliyyatdan alınan, düzəldilən yeni cümlələr transform adlanır. Dil vahidlərinin müxtəlif formalarda işlənməsi. Struktur cəhətdən bir-birindən fərqli forma.

TRANSFORMASION QRAMMATİKA (DÖNÜŞÜMSEL DİLBİLGİSİ) – Cümlələrin paradiqmatik sırası, cümlələr arasında formal əlaqələr, bir cümlə strukturunun başqa cümlə strukturu transformu olduğunu müəyyən edə bilən formal əlaqələri müəyyənləşdirən qrammatikadır. Transformasiyada əsas tələb bütün dəyişmə növlərində sintaktik əlaqələrin invariantı, habelə məna invariantı qorunmalı, dəyişməməlidir. Transformasion qrammatika analitik yolla dil materialı əsasında tərtib olunmayıb, empirik şəkildə tərtib edilir və obyektə adekvat olub-olmaması yoxlanılır. Bu qrammatikada birinci yerdə cümlənin konstituyent səviyyədə təhlili durur, onun üzərində transformasion yarus ucalır və bunun ardınca morfoloji və fonoloji səviyyələr gəlir. Bu nəzəriyyəyə görə dildəki bütün cümlələr iki bərabər olmayan kateqoriyaya bölünür. Bunlardan birincisi strukturca çox sadə olan nüvə cümlələrdir, digər kateqoriya isə nüvə cümlələrin qrammatik struktur üzərində dəyişdirmə əməliyyatı aparmaqla əldə edilən düzəltmə cümlələr və ya derivatlardır. Dilin bütün cümlələri bir neçə nüvə cümlə üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparmaqla düzəlir. Bu qaydalar əsasında cümlənin strukturu dəyişdirilir və cümlələr öz aralarında birləşdirilir.

Bütün bu dəyişmələr ilkin cümləni təşkil edən ünsürlər toplusunu dəyişmir, onun yalnız qrammatik strukturunu dəyişir. Transformasion qrammatika heç də analitik yolla dil materialı əsasında tərtib olunmayıb, empirik şəkildə tərtib edilir, sonra isə onun obyektə adekvat olub-olmadığı yoxlanılır.

TRANSFORMASİON QRAMMATİKA METODU (DÖNÜŞÜMSEL DİL BİLGİSİ YÖNTEMİ) –1950-ci illərdən başlayaraq Z.Həris şagirdi N.Xomski ilə birlikdə transformasion qrammatika metodunu işləyib hazırladılar. Yeni metod sadə cümlələrə, əsasən nüvə cümlələrə tətbiq olunurdu. Bu konsepsiyanın əsas məqsədi verilmiş cümlənin struktur və semantik cəhətdən düzgünlüyü olduğu kimi saxlanınmaqla, onun nə qədər oxşar cümlə və birləşmələrə çevrilə bilmə potensial imkanını yoxlamaqdan ibarət idi. 50-ci illərdən sonra N.Xomski öz müəllimi Z Hərisdən ayrılaraq daha yeni bir qrammatik metod-transformasion-generativ (törəmə) qrammatika nəzəriyyəsini işləyib hazırladı. Onun yeni metodu təkcə sadə deyil, həmçinin mürəkkəb cümlələrin sintaktik quruluşunu öyrənməyə imkan verir. N.Xomski müəllimindən fərqli olaraq elə bir universal qrammatik nəzəriyyə işləyib hazırlamaq istəyirdi ki, onunla bütün dillərin sintaktik quruluşunu, o cümlədən cümlə törəmə yollarını şərh edə bilsin. N. Xomskiyə görə, “qrammatika cümlənin mümkün düzümünü açan, onların morfem düzümünü əks etdirən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Fikrincə, onun düşündüyü qrammatik konsepsiya ən səmərəli, qənaətcil və riyazi baxımdan münasib instrument vəzifəni yerinə yetirməlidir. Qeyd etməliyik ki, N. Xomski öz generativ-qrammatika konsepsiyasını yaradarkən özündən əvvəlki qrammatik cərəyanları dərinədən tədqiq etmiş və onlardan bəhrələnərək törəmə-qrammatika metodunu işləyib hazırlamışdır. Transformasion qrammatika metodu iki mərhələli olmuşdur: 1.Birinci mərhələ 50-ci

illərdə Hərris-Xomski metodudur. Sadə cümlələrə tətbiq olunan transformasion metoddur. 2. İkinci mərhələ isə sırf N. Xomski metodudur. 1962-ci ildən N.Xomski daha mürəkkəb TGQ konsepsiyası üzərində işləməyə başlamış və cümlənin sintaktik quruluşunun öyrənilməsinin tamamilə yeni nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır. O, cümləni dərin qatda və üst qatda tədqiq edirdi. Dərin qat cümlənin semantik bazası olub leksikon və frazalar-dan ibarətdir. Mövcud dilin qrammatik qaydalarına uyğun törə-yən cümlələr fonetik olaraq üst qatda gerçəkləşirdi.

TRANSFORMASİON TƏKRAR (DÖNÜŞÜMSEL TEKRAR) – İkinci komponentdə birinci sözün ilk samitinin (söz samitlə başlanırsa) *m* ilə əvəzlənməsi və ya birinci sö-zün əvvəlinə (söz saitlə başlanırsa) *m* əlavə edilməsi nəticə-sində yaranan təkrar.

TRANSFORMASIYA (DÖNÜŞÜM) – *Transformasiya ingilis mənşəli termindir, transformation sözündən olub, geniş anlamda sintaktik vahidlərin və yaxud elementlərin formasının dəyişməsidir.* Sadə struktur (nüvə cümlələr) üzərində mürəkkəb cümlə almaq üçün edilən əməliyyata transformasiya deyilir. Transformasiya qaydaları əsasında cümlənin strukturu dəyişdirilir, yəni ya konkretləşdirilir, ya da genişləndirilərək cüm-lələr birləşdirilir. Müəyyən qaydalar əsasında bütün bu dəyişmə-lər ilkin cümləni təşkil edən ünsürlər toplusunu dəyişmir, ancaq qrammatik strukturunu dəyişir. Nüvə strukturu əsasında ikinci struktur (və ya nümunə) seçmə üsulu ilə yaradılır. Transformasiya termininin aşağıdakı mənalara qeyd olunur: 1) ikinci dərəcəli dil strukturlarının əmələgəlmə üsullarından biri. 2) oxşar cümlə-lər və sözlər arası morfosintaktik uyğunluq. Transformasiya sin-taktik vahidlərin, elementlərin sadə dəyişməsi, əvəzetmə yaxud substitusiyanın, əlavənin və ixtisarın nəticəsi kimi üzə çıxır.

TRANSKRİPSIYA (ÇEVİRİ YAZI /TRANSKRİP-SİYON) – *Transkripsiya termini latın sözü olub, mənası*

“üzünü köçürtmə” deməkdir. Danışığın şifahi və yazılı formaları arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün, hər bir fonemin konkret reallaşma formasını göstərməkdən ötrü danışılanın xüsusi işarələrlə verilməsinə transkripsiya deyilir. Dilçilikdə transkripsiya dünya elmində dil hadisələrinin elmi tədqiqi üçün xüsusi yazı formasına keçilməsidir. Transkripsiyanın tərtib edilməsi üçün başlıca prinsip səslərin müəyyən bir əlifba əsasında qurulmasıdır. Bununla yanaşı nəzərdə tutulan əlifbaya başqa əlifbadan hərflər və eləcə də bir sıra şərti işarələr də əlavə edilir. Nitqin yazılış qaydalarını tənzimləmə üsulu, elmi-dilçilik məqsədləri üçün nitqin yazılışının xüsusi vasitəsidir.

TRANSLİTERASIYA (HARF ÇEVİRİSİ) – *Transliterasiya termini latın sözü olub, “hərflə”, “hərflər vasitəsi ilə” mənasını ifadə edir.* Transliterasiya bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sisteminin hərfləri ilə verilməsidir. Qrafik transliterasiyanın dörd əsas tipi vardır: 1. Bir qrafik elementin digər qrafik elementlə əvəz edilməsi; 2. Bir qrafik elementin bir neçə qrafik elementlə əvəz edilməsi; 3. Bir neçə qrafik elementin digər bir qrafik elementlə əvəz edilməsi; 4. Bir neçə qrafik elementin digər bir neçə qrafik elementlə əvəz edilməsi;

TRANSTERMİNLƏŞMƏ (TERİMLERİN GEÇİŞLİLİĞİ) – Bir sahə termininin qismən və ya tamamilə mənasını dəyişərək başqa sahə termini kimi istifadə olunmasına transterminləşmə deyilir. Terminlərin müəyyən semantik yük əsasında bir terminoloji sistemdən başqa terminoloji sistemə keçməsi, yəni bir sahə termininin mənasını dəyişərək başqa bir sahə termini kimi anlayışı ifadə etməsidir. Bu zaman termin öz semantikasını tam və ya qismən qorumaqla başqa terminoloji sahəyə keçir və sahələrarası omonimləşmə baş verir.

TRANSTOPONİMİZASİYA (YER ADLARININ GEÇİŞLİLİĞİ) – Toponimlərinin müxtəlif növlərinin bir-birinə keçməsi.

TRİFTONQ (ÜÇÜNLÜ) – *Triftonq yunanca “tri” üç, “phthonos” səs mənasını ifadə edir.* Üç sait səsin bir heca-da birləşməsidir.

TROP (DEĞİŞMECE) – Bədi dildə obrazlılıq və ifadəlik yaradan, ona emosional- ekspressiv boyalar və çalarlar qazandıran leksik vasitələr trop adlanır.

TÜRK DİLLƏRİNİN DİFERENSİASİYASI (TÜRK DİLLERİNİN AYRIŞMASI) – Türk dillərinin diferensiasiyasının tarixi kökləri olduqca qədimdir. Bu onun tarixinin qədimliyi və coğrafi ərazisinin genişliyi ilə bağlıdır. Ona görə də türk dili zaman keçdikcə öz məcrasından çıxaraq mühüm inkişaf yolu keçmiş və müxtəlif qohum türk dilləri yarannmışdır. Yəni böyük coğrafiyanın sakinləri bir-birindən minlərlə kilometr uzaqda yaşadıklarına görə danışdıqları eyni dil zamanla diferensiasiyaya məruz qalmışdır.

ULU DİL (ULU DİL/ANADİL) – Oohum dillərin bir kökdən törəndiyi dil.

ULU DİL NƏZƏRİYYƏSİ (ULU DİL KURAMI) – Ulu dil nəzəriyyəsində dillərin yaranma konsepsiyası, dillərin formalaşması ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Ulu dil nəzəriyyəsinin kökündə Platonun təbiət nəzəriyyəsi durur. Platona görə söz təbiətdəki əşya və hadisələrin instinktiv olaraq insan tərəfindən qavranılması yolu ilə əmələ gəlmişdir.

UNİFİKASIYA (UNİFİKASYON) – Sahə terminologiyalarının bütün zəruri səviyyələrdə-məzmun, məntiq və linqvistik səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını nəzərdə tutan mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Unifikasiyanın məntiqi səviyyəsi termin-anlayış uyğunluğunun həll edilməsi, anlayışın dəqiq və birmənalı təyini əsasında onun müəyyən sisteminin elementi olmasının müəyyənləşdirilməsidir.

UNİFİKASIYA FORMALARI (UNİFİKASYON ŞEKİLLERİ) – Unifikasiyanın iki forması-xarici dillər hesabına, dilin öz imkanları hesabına olan formaları mövcuddur. Terminlərin xarici unifikasiyası, alınmaları alınan dilin normalarına uyğun, daha uğurlu paralel istifadə olunanların içindən anlayışın məzmununa cavab verən terminlərin seçilməsidir. Unifikasiya prosesində terminin bütün variantları nəzərdən keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün terminoloji sahələrdə bir çox terminlərin həm alınma, həm də dilin daxili imkanları hesabına yaranmış formaları olur. Unifikasiya və nizama salınma prosesində bu variantlılığın tam və ya qismən aradın qaldırılması həll olunur. Terminologiyanın standartlaşdırılmasının metodoloji əsası nizamasalmanın sistem prinsipidir.

Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementinin, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminoloji sistemlərin hər birinin təhlil və qiymətləndirilməsini tələb edir. Terminologiyanın nizama salınması bu sistemə dair bütün biliklərin və fərqli baxışların maksimal səviyyədə nəzərə alınmasını tələb edir. Anlayışın fərqli təyini hallarında onun tərifinin və onu ifadə edən terminin standartlaşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınır: 1) anlayış və anlayışlar sistemi; 2) anlayışların təsviri və definisiyası; 3) terminlərin zahiri forması, yaxud yazılış prinsipləri; 4) terminlərin daxili forması, yaxud mənası; 5) terminlərin yazılış sistemi.

UNİVERSAL DİLLƏR (EVRENSEL DİLLER) – Universal dillərə bir millətli dövlətlərdə olan milli ədəbi dil, çoxmillətli dövlətlərdə isə rəsmi şəkildə ümumdövlət dili kimi qəbul edilmiş dillər daxil edilir.

UNİVERSAL ENSİKLOPEDIYALAR (EVRENSEL ANSİKLOPEDIYALAR) – Elmin bütün sahələrinə aid geniş, universal məlumat verən ensiklopediyalar. Milli ensiklopediyalar, regional ensiklopediyalar, böyük ensiklopediyalar universal ensiklopediyalar hesab edilir.

UNİVERSAL TƏRCÜMƏ (EVRENSEL ÇEVİRİ) – Tərcümə prosesinin dərk olunmasına yönəlmiş ümumi anlayış və tərcümə tipləri arasında üslubu əlamətlərinə və məqsədlərinə görə fərqlərin fiksasiyasına deyilir.

UNİVERSALİ (GENELLEME /GENELCE/ TÜMEL) – Bütün dillərdə və dillərin çoxunda özünü göstərən ümumi struktur qanunauyğunluqlara universalı deyilir. Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyi, bununla yanaşı hər bir dildə dəyişmə və inkişaf prosesi müxtəlif şəkildə özünü əks etdirir. Dil universalisi dillər haqqında ümumi vahid qrammatikanın yazılmasının əsasını qoymuşdur. Dil universalisi dil

ünsürləri sisteminin daxili əlaqələrinin eyni tipli izomorf ifadə üsuludur. Bütün dillər üçün ümumi olan qanunauyğunluqlar, müşahidə olunan dillərin linqvistik relevant xüsusiyyətləri və ya bu xüsusiyyətlər arasındakı münasibətlər universaliləri yaradır. Dili sinxron planda səciyyələndirən universalilər təsviri və ya mütləq universalilərə ayrılır. Bir qanunauyğunluq kimi mütləq universalilər bütün dillərə, dil sistemlərinə xasdır. Təsviri universalilər dillərin tipologiyasını sinxron baxımdan müəyyənləşdirir.

UNİVERSALİLƏR DİLÇİLİYİ (EVRENSEL/ TÜMEL DİLBİLİMİ) – Dil universalilərinə maraq struktur dilçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq XX əsrin ortalarında artmışdır. Dilçilər real dillə müqayisədən fərqli olaraq müəyyənləşdirmişlər ki, dünya dillərinin müxtəlifliyi arxasında onların hamısı üçün ümumi olan xüsusiyyətlər mövcuddur. Bütün hüdudsuz fərqlərlə yanaşı dillərdə ümumiliklər mövcuddur. Formal surətdə dillərin bəzi oxşar xüsusiyyətləri təsdiq edilsə də bir sıra hallarda ümumiliyin mövcudluğu dərk edilir və yeni dillərin təsviri üçün onlardan istifadə edilir. Dil universaliləri öz təbiətinə görə hər hansı bir dilə xas olan və o dildə danışanların hamısının qəbul etdiyi xüsusiyyətlər və ənənələr haqqında ümumiləşdirmiş fikirlərdir. Bu ümumiləşdirilmiş fikirlər struktur dilçiliyin bütün problemlərini həll etməyə imkan verir. Qolosseantikannın banisi L.Yelmslev, funksional dilçiliyin görkəmli nümayəndələri N.S.Trubetskoy və R.O.Yakobson, deskriptiv dilçiliyin tədqiqatçısı N.Xomski dil universalilərini tədqiq etmişlər. Universalilər vasitəsi ilə dilçiliyin hər hansı bir dili səciyyələndirən dil əlamətlərini aşkara çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyur və dilin mahiyyətini müxtəlif aspektlərdə təhlil edirdilər. Onlar universalilər vasitəsi ilə erkən dövrlərdə dillərin mənşəyinə görə qohumluğunu, dillərin hansısa ulu vəziyyətinə

əsaslanaraq dilin xarakter və tipini müəyyənləşdirdilər. Hazırda dillərin ümumiliyinin araşdırılması, müxtəlif dillərin ayrı-ayrı əlamətlər və qruplar üzrə birləşmiş və müəyyən ərazilərdə yayılmış dillərin oxşar cəhətlərinin aşkara çıxarmağa yönəlmişdir.

UNİVERSAL QLOT DİLİ (UNİVERSAL GLOT DİLİ) – Fransız M. Pirro “Universalqлот” adlı süni dil layihəsi hazırlanmış və onu 1868-ci ildə dərc etdirmişdir. Universalqлот bir sıra linqvistik prinsiplər üzərində qurulmuşdur.

URAL-ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ (URAL-ALTAY KURAMI) – Ural-Altay nəzəriyyəsi XVIII əsrdə yaranmış və milliyyətə isveç olan T.Stralenberqin adı ilə bağlıdır. Stralenberqə görə ulu dil – Ural-Altay dili sonradan Ural və Altay dillərinə bölünmüş və bu dillər inkişaf edərək ayrılmış və müasir dillərin yaranmasında əsas olmuşdur. İrəli sürdüyü bu fərziyə ilə dilçilik tarixində Ural-Altay nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Ural-Altay nəzəriyyəsi dillərin tipoloji əlamətlərinə əsaslanmışdır. Ural-Altay dilləri arasına daxil edilən dillərin hamısı aqlütinativ xarakterlidir. Buna görə də onların qohumluğu yox, forma cəhətdən oxşar və yaxınlıq əlamətləri bu dil ailəsinin adlandırılmasında başlıca rol oynamışdır.

URBANONİM (URBANONİM)–Yaşayış məntəqəsi, xüsusilə şəhər tipli meydan, bazar (aqronim), prospekt, küçə, döngə, bulvar, sahilkənarı (qodonim), xüsusi bina, ərazi adı bildirir. Məsələn, Şeytan bazarı, Azadlıq meydanı, Kömürçü bazarı, Keşlə bazarı, Köhnə bazar, Nərimanov prospekti, Dənizkənarı park, Dəllər meydanı, Günəşli, Əhmədli (yaşayış sahələri), Kitab evi, Buta sarayı, Şuşa sarayı, Qız qalası və s.

URBANONİMİKA (URBANONİMİ)–Toponimikanın urbanonimləri tədqiq edən sahəsi

URBANONİMLƏŞMƏ (URBANONİME DÖNÜŞMƏ) – Ümumi adların urbanonimə çevrilməsi.

URBANONİMİYA (URBANONİMİ) – Müxtəlif mədəni və ictimai şəbəkələrin adları.

UŞAQ SÖZLƏRİ (ÇOCUK SÖZLERİ) – Müəyyən yaş döv-ründə kiçik yaşlı uşaqların nitqində istifadə olunan sözlərə şərti olaraq uşaq sözləri deyilir. Uşaq nitqində istifadə olunan sözlər daha çox yamsılamağa əsaslanır. Məsələn, bəbə, oppa, bıvva, nəmnəm.

UYDURMA ADLAR (UYDURMA ADLAR) – Uydurma adlar ən çox yazılı bədii ədəbiyyatda işlənir. Məsələn, Gülümsərov, Daşbaşov, Ağırbaş, İclasqurusu və s.

UZAQ DİSSİMİLYASIYA (UZAK AYKIRILAŞMA) – Qonşu olmayan səslərin bir-birinə təsiri əsasında yaranan dissimilyasiyaya uzaq dissimilyasiya deyilir.

UZLAŞMA (UZLAŞIM/UYUM)– Asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına uzlaşma deyilir.

UZUS (UZUS)– Uzus ənənədir və bu ənənənə saya danışıq dilinə, dialekt və şivələrə xasdır. Uzus möhkəm qaydalarla tənzimlənmiş, onun əsasında ixtiyarılıqla bərabər, dil ənənələrinə və elementlərə sadıqlıq dayanır.

ÜFÜQİ YAZILAR (YATAY YAZILAR) – Üfüqi yazı forması yazının ilk tipi olan piktoqrafiyada müşahidə olunur. Qədimdə piktoqramların bir qismi soldan-sağa və sağdan-sola istiqamətləndirilərək yazılmışdır. Hərfi yazılar istiqamətinə görə iki qrupa ayrılır. Sağdan-sola və soldan-sağa. Sağdan-sola üfüqi yazının yaradıcısı finikiyalılar hesab olunur. Onlar ilk dəfə olaraq konsonant yazılarını sağdan başlayıb, solda bitirmişdir. Soldan sağa hərflə üfüqi yazı soldan sağa doğru yazılır. Bu yazı formasından Avropanın əksər xalqları istifadə edir.

ÜMUMİ DİL MƏCAZLARI (GENEL DİL MECAZLARI) – Dilin bütün üslubunda işlənən məcazlara ümumdil məcazları deyilir. Bədii üsluba xas olan ümumi məcazlar sistemi poetik dilin əsas vasitələridir.

ÜMUMİ DİLÇİLİK (GENEL DİLBİLİM) – Dilin və dillərin ümumi nəzəriyyələrini əhatə edən dilçilik sahəsi ümumi dilçilik adlanır. Dilin ümumi cəhətləri, onların tədqiqində tətbiq edilən metodlar, dilin mənşəyi, mahiyyəti, dillərin təsviri məsələləri, nəzəri əsasları, yazı nəzəriyyələri və s. ümumi dilçilikdə tədqiq olunur.

ÜMUMİ FONETİKA (GENEL SES BİLGİSİ) – Danışıq səsləri haqqında ümumi nəzəri məlumat verən fonetikaya ümumi fonetika deyilir. Bütün dillərin fonetik materiallarına əsaslanaraq yeni faktlar müəyyənləşdirilir. Danışıq səsini əmələ gətirən üzvlərdən, onların vəzifələrindən, tələffüz zamanı əmələ gələn proseslərdən ümumi şəkildə bəhs olunur.

ÜMUMİ İSİM (GENEL İSİM) – Eynicinsli bütün varlıq və hadisələrin adları ümumi isimləridir.

ÜMUMİ MƏNA (GENEL ANLAM) – Ümumi mənə sözün bütün mənalarını əhatə edən, hamısına aid ola bilən

bütün mənaları ehtiva edir. Bu ümumi və zəruri mənə xüsusi və təsadüfi mənalara qarşı qoyulur. Çoxmənalı sözün bütün mənaları məhz bu ümumi mənə əsasında birləşdirilib, bir-biri ilə əlaqələnilir. Sözün ümumi mənası sabitdir, başqa sözlərlə yanaşmadan asılı deyildir, sözün ümumi mənası bu sözün bütün işlənmə məqamlarında sabit, dəyişilməz qalır. Bu ümumi mənaya “semantik invariant” da deyilir. Müxtəlif mənalar məhz bu ümumi mənə vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Ümumi mənə sözün nüvəsini (anlam nüvəsini) təşkil edir.

ÜMUMİ NƏZƏRİ DİLÇİLİK (GENEL KURAM-SAL DİLBİLİM) – XIX əsrin əvvəllərində bir çox dünya dillərinin konkret müqayisəli-tarixi tədqiqi əsasında ümumi nəzəri dilçilik yaranmağa başlamışdır. İlk dəfə Vilhelm Humboldt dilin mahiyyətinin geniş təhlilini vermişdir. Onun bu məsələyə dair izahı nəzəri dilçiliyin inkişafı üçün xüsusi mahiyyətə malikdir. Dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi əsərlərində öz geniş elmi şərhini tapmışdır. V. Humboldt dil və təfəkkürün bölünməz dialektik vəhdətdə olduğunu qeyd edir, dil tiplərini, dildəki söz və cümlələrin quruluşunda olan ümumi cəhətləri müəyyənləşdirmişdir. O, dünya dillərini dörd tipə bölmüşdür: amorf(kök), aqlütinativ, polisintetik və flektiv dillər. Dilçilikdə ilk inikas nəzəriyyəsini V. Humboldt irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, dil milli ruhun ifadəsidir. Bu milli ruh iki formada-energiya və erqon formasında çıxış edir. Energiya öz-özünə inkişaf edən qüvvədir, aktiv ideyadır, erqon isə onun funksiyasının, fəaliyyətinin nəticəsidir. Dilçilik sahəsində V.Humboldtun irəli sürdüyü ideyalar dövrün linqvistik fikir zirvəsinin əsasını təşkil etmişdir. Nəzəri dilçiliyin əsas problemləri onun ideyaları əsasında inkişaf etmiş, onun qaldırdığı mühüm məsələlərin bir çoxu hazırda da müasir dilçiliyin zəruri tədqiqat obyektini təşkil edir.

ÜMUMİ SOSİOLİNGVİSTİKA (GENEL TOPLUMSAL DİL BİLİMİ) – Qarışıq kompleks fundamental problemlərin, dillərin qneseoloji mənşəyi və tarixi inkişaf problemləri, habelə cəmiyyətin dilə şüurlu təsirinin məhsulu kimi ədəbi dillərin təşəkkülü və inkişafı məsələləri və digər problemlərin işlənilməsində sosiolingvistikanın rolunun müəyyənləşdirilməsi ümumi sosiolingvistikanın əsas problemlərini təşkil edir.

ÜMUMİ SÖZLƏR (GENEL KELİMELER) – Dildə ümumi varlıqları, əşyaları bildirən sözlər. Ümumi sözlər obyektiv aləmə məxsus əşya və hadisələr haqqında ümumi məfhum ifadə etməklə yanaşı, xüsusi cəhətləri də əks etdirir. Ümumiləşdirici məna ümumi sözlərə xasdır.

ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR (GÜNLÜK KELİMELER) – Cəmiyyətdə ümumi həyatla bağlı olan əşya, hadisə, əlamət və s. anlayışların adını bildirən, hamı tərəfindən işlədilən və başa düşülən sözlərə ümumişlək sözlər deyilir.

ÜMUMİ AD (GENEL AD) – Eynicinsli əşya və hadisələrin adlarını bildirən ümumi söz. Məsələn, insan -yer üzünün ən şüurlu varlığı, ağac -bitki, gül -ətirli bitki, qoyun- ev heyvanı və s.

ÜSLUB (ÜSLUP/TARZ/ DEYİŞ/ BİÇEM) – *Üslub ərəb mənşəli olub, ifadə tərzini, gözəl danışmaq, səliqə kimi məzmunlar ifadə edir.* Sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədə uyğunluğu əsasında seçilmiş vahidlər sistemi üslub adlanır. Üslub çox qədim bir termin kimi antik dövr filosof və nətiqlərin əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Dil müəyyən milli qrupun lüğət tərkibi və qrammatik şəkildən ibarət ünsiyyət vasitələri sistemidir. Nitq isə bu sistemi ünsiyyətə çevirən əsas vasitədir. Nəticədə ümumxalq dili fəaliyyət prosesində müxtəlif nitq növləri şəklində ünsiyyətə xidmət edir. Nitq

üslubiyyatı dilin üslubiyyatı üzərində qurulur. Bu baxımdan üslublar üslubiyyatda tədqiq edilib öyrənilir. Üslub çox geniş anlayış olub bir sıra sahələrdə özünü göstərən prosesdir. Linqvistik üslub sözlərin seçilməsinə, işlədilməsinə və nitqin sintaktik normalarına uyğun olaraq qurulur. Üslub anlayışı bir neçə mənada işlənir. Məsələn, yazıçının üslubu, alimin üslubu və s. Üslub ədəbi dilin ən əsas tarixi kateqoriyasıdır. O, ədəbi dilin tarixi inkişafı, mərhələləri, ədəbi norma anlayışları ilə sıx bağlıdır. Hər dövrün özünəməxsus söz tərkibi, şəkilçiləri və üslubları vardır. Üslub dil və nitq ilə bağlıdır. Dil səslər, işarələr, sözlər sistemidir. Bu sistemi fəaliyyətə gətirən isə nitqdır. Dil statik durumda olan bir kateqoriyadır, nitq isə onun dinamikası və inkişafıdır. Ədəbi dilin bir parçası olan üslub da nitq hesabına inkişaf edir. Sistemlər sistemi olan dilin bir hissəsi kimi üslub da bir sistemdir. Bu sistem də müxtəlif üslublara ayrılır (elmi, bədii, publisistik, rəsmi).

ÜSLUBİ DERİVATOLOGİYA (ÜSLUBİ TÜRƏTME / BİÇƏMBİLİMSƏL TÜRƏTME) – Söz yaratma prosesində anlayışın müxtəlif üslubi və ekspressiv-emosional vasitələrlə əks olunmasına üslubi dervatologiya deyilir.

ÜSLUBİ FRAZEOLOGİYA (ÜSLUBİ DEYİM BİLİMİ/ BİÇƏMBİLİMSƏL DEYİM BİLİMİ) – Canlı danışmada, bədii ədəbiyyatda müəyyən bir fikri daha dəqiq və müxtəlif emosional çalarlıqda ifadə etmək üçün bir anlayışın müxtəlif frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilməsi üslubi frazeologiya adlanır.

ÜSLUBİ KOD (ÜSLUP DÜZGÜLERİ) – Mətnin üslubi strukturunun generasiyası üçün nəzərdə tutulmuş təsviri vasitələr üslubi kod adlanır.

ÜSLUBİ LEKSİKA (BİÇƏMBİLİMSƏL/ ÜSLUBİ SÖZCÜK BİLİMİ) – Nitqdə sözlərin müxtəlif boyalarda və

çalarlarda işlənməsi üslubi leksika adlanır. Nitq prosesində sözlərin müxtəlif çalarlarda işlənməsi üslubi leksikanın əsas məzmununu təşkil edir. Bu sözlər insanların əsas fikir və hisslərini ifadə etdiyinə görə semantik tutum əsas götürülür. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq, ahəngdarlıq yaratmaq üçün sözlərdən sənətkarlıqla istifadə olunmalıdır. Üslubi leksikada dialektizm, jarqonizmi, loru danışığı sözləri, habelə alınma sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir.

ÜSLUBİ MODALLIQ (ÜSLUBİ TARZ/ BİÇEMBİLİMSEL KIPLİK) – Üslubi modallıq ekspressivlik yarıdan vasitələrlə qarışaraq fikrin təsir gücünü artırır. Təkrarlar, müqayisə, inersiya və s. üslubi modallıq yaradır. Üslubi modallığın ifadə vasitələri - fonetik, leksik, frazeoloji, morfoloji və sintaktik vahidlər modallıq sistemini yaradır.

ÜSLUBİ MORFOLOGIYA (ÜSLUBİ BİÇİM BİLGİSİ/ STİLİSTİK MORFOLOJİ) – Dildə morfoloji vahidlərin üslubi sinonimliyi və üslubi təhkimliyi üslubi morfolojiya adlanır.

ÜSLUBİ NEOLOGİZM (ÜSLUBİ NEOLOJİZM/ BİÇEMBİLİMSEL YENİ KELİMELER) – Bədii əsərin emosional və estetik təsir qüvvətini artırmaq məqsədilə yazıçı ümumxalq dilinin potensial imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə edərək, ondan əvvəl belə bir tərzdə istifadədə özünü göstərməyən yeni sözlər və tərkiblər düzəldir ki, belə leksemlər üslubi neologizmlər adlanır. Ümumxalq dilində olduğu kimi, bədii əsərlərin dilində də yeni sözlər və tərkiblər dilə məxsus sözdüzəldici modellər əsasında yaranır. Lakin onların bədii nitqdə meydana çıxması üslubi məqsədlərə tabe olaraq özünü göstərir. Ümumxalq neologizmlərdən fərqli olaraq nominativ funksiya deyil, bədii təsvir vasitəsi funksiyasından çıxış edir. Yazıçının fərqli təfəkkürünün məhsulu olaraq meydana çıxan bu cür neologizmlər, məcazlar birlikdə onun fərdi üslubunu səciyyələndirən bir amil kimi qiymətlidir. Üslubu neologizmin əmələ gəlməsinin yeganə sahəsi bədii əsərlərin dilidir. Bu ondan irəli gəlir ki, üslubu neologizmlər geniş şəkildə işlənən nitq vahidləri deyil

yalnız bədii dilin üslubi vasitələridir və nominativ funksiya daşmayıb, fərdi yaradıcılıqda ifadəliyin artmasına xidmət edən üslubi bir hadisədir. Odur ki, ümumxalq neologizmlərindən fərqli olaraq üslubi neologizmlər bədii dilin vahidləridir.

ÜSLUBİ ONOMASTİKA (BİÇEMBİLİMSEL AD BİLİMİ) – Şifahi və yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlərin müxtəlif üslubi məqamlarda işlənməsi üslubi onomastikanın imkanlarını genişləndirmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatında poetik onomastik vahidlər obrazlılıq xüsusiyyəti yaradır. Məsələn, Palazqulaq, Qudurğanov, İclas qurusu, Anket Anketov və s.

ÜSLUBİ SİNONİMLƏR (BİÇEMBİLİMSEL ANLAMDAŞ KELİMELER) – Məna etibarı ilə üst-üstə düşən, lakin istənilən fərqli nitq üslubuna məxsusluğu ilə seçilən, üslubi məqamlarda işlənən üslubi rəngarəngliyi ilə fərqlənən sinonimlər.

ÜSLUBİ SİNTAKSİS (BİÇEMBİLİMSEL SES DİZİMİ) – Söz birləşmələrinin, cümlə üzvlərinin sıralanması, cümlənin müxtəlif tipləri və növlərinin, əlavə və xüsusiləşmələrin, eləcə də başqa sintaktik vahidlərin nitqdə müxtəlif üslubi boyalarla işlənməsi üslubi sintaksis adlanır.

ÜSLUBİYYAT (ÜSLUBBİLİM/ BİÇEMBİLİM/ DEYİŞ BİLİMİ/ ANLATIBİLİM / STİLİSTİK) – Dildəki üslubların əmələ gəlməsi və onun spesifik cəhətlərindən bəhs edən dilçilik sahəsi üslubiyyat adlanır. Üslubiyyat ümummilliyət ədəbi dili küll halında, yəni bədii üslub da daxil olmaqla, onun bütün funksional üslublarını öyrənir. Ümumxalq milli dilin üslubiyyatı dilin bütün tərəflərini - səs quruluşunu, qrammatikasını, lüğət tərkibi və frazeologiyasını öyrənir. Lakin o müvafiq dil hadisələrini, bütöv bir dilin daxilən bir-biri ilə bağlı olan elementlərini tarixi inkişafda deyil, az və ya çox dərəcədə eyni məna bildirən yaxın, paralel və sinonimik ifadə vasitələrini funksional parçalanmada, əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə, həm də müxtəlif nitq hadisələrinin

ekspressiv boyaları və çalarları arasındakı əlaqələri öyrənir. Üslubiyyat həmin hadisələrin nitq ünsiyyətinin ayrı-ayrı formaları, yaxud ictimai cəhətdən parçalanmış nitqin tipləri və növləri ilə münasibətlərini öyrənir. Üslubiyyatın əsas vəzifəsi dili bütöv struktur şəkildə bütün səviyyələrdə, yəni həm səsləri, lüğət tərkibini, həm formaları, həm işarələri və onların ayrı-ayrı hissələrini öyrənməkdir. Üslubiyyatda bədii ədəbiyyatın dili, onun ayrı-ayrı fərdi üslubları, bədii dilin ədəbi dilin formalaşması prosesində rolu, bədii dil və ədəbi dil arasındakı münasibətlər də araşdırılır.

ÜSLUBU FONETİKA (BİÇEMBİLİMSEL SES BİLGİSİ/ ÜSLUBİ SES BİLGİSİ) – Dilin səs sistemində baş verən zəngin üslubi çalarlar - səslərin uzanması, qısalması, cingilti-ləşmə, samit səslərin təkrarı, ahəng qanunu, intonasiya, heca, vurğu və s. fonetik əlamətlərin nitqdə müxtəlif məna çalarlıqlarında işlənməsi üslubi fonetikanın tədqiqinin məzmununu əhatə edir.

ÜSLUBİ FİQR (BİÇEMBİLİMSEL/ ÜSLUBİ FİGÜR) – Mətni təşkil edən sözlərin xüsusi bir tərzdə ardıcılığı nəticəsində meydana çıxan, yəni fikrin təsir enerjisini artırmaq və ya azaltmaq məqsədilə biri digərinin arxasınca düzülən fiqur üslubi fiqur adlanır.

ÜSLUBİ TRANSFORMASIYALAR (BİÇEMBİLİMSEL DÖNÜŞÜMLER) – Oxucuda analoji reaksiya yaratmaq, əvəzlənmə və kompensasiya üsullarından istifadə etməklə dil vasitələrinə üslubu cəhətdən müraciət etmək üslubi transformasiyalar hesab edilir.

ÜSLUBİ VASİTƏLƏR (BİÇEMBİLİMSEL ARAÇLAR) – Müxtəlif üslubi boyalara malik dil vahidləri, emosional və ekspressiv sözlər leksikanın üslubi vasitələri adlanır. Sözlərdə emosional və ekspressiv üslubi boyalar daimdirsə, leksik vahidlərin üslubi rəngləri müəyyən mətn çərçivəsində yaranır və nominativ funksiya daşıyır. Üslubi vasitələrin yaranmasında dilin bütün səviyyələri bir-biri ilə sıx əlaqədə sistemli bir şəkildədir.

VALENTLİK (DEĞERLİK) – F.de.Sössürün dilçilik nəzəriyyəsində ən mühüm yeniliklərindən biri dil işarəsinin valentliyi haqqında təlimdir. Dildə hər bir ünsür digər ünsürlərlə qarşılaşmada öz dəyərində malikdir. Öz mahiyyətinə görə fikri və səs arasındakı əlaqə ixtiyarı olduğu üçün valentlik işlənmə məqamından asılı olaraq dəyişə bilər. F.de.Sössür valentliyi təkcə sözə deyil, habelə hər hansı dil hadisəsinə aid edir.

VARIANT (DEĞİŞKƏN) – Konkret tekst makrotekstdir, yəni hər hansı bir bədii əsərdə və yaxud əlaqəli nitqdə işlənmə məqamına malik olan variantların neytrallaşmasının nəticəsi kimi özünü göstərir. Variantların formalaşmasının linqvistik əsası leksik və qrammatik sinonimiya, həmçinin variantlarda olan spesifik qrammatik əlamətlərə görə baş verə bilər. Bu əlamətlər variantın konkret invariant sisteminə daxil olmasını şərtləndirir. Spesifik-qrammatik əlamətlər isə variantın invariant mahiyyətində, ayrılma potensialında özünü göstərir. Demək, variant özündə həm invariantın ümumi əlamətlərini, həm də özünün dəyişkən əlamətlərini saxlayır.

VARVARİZM (YANLIŞ KULLANIM/ YADIRGATICILIK/BARBARİZM) – Varvarizmlərin hər birinin Azərbaycan dilində qarşılığı olsa da şifahi danışmaq dilində, bəzən də yazılı ədəbi dildə işlənən sözlərdir. Məsələn, učitel, praznik, xolodilnik, madmuazel, həştad, şkol və s.

VASİTƏLİ NİTQ (DOLAYLI ANLATIM) – Müəllifin nitqini olduğu kimi deyil, vasitəli şəkildə başqasına çatdıran nitq.

VASİTƏLİ TAMAMLIQ (DOLAYLI TÜMLEÇ) – Hərəkətlə birbaşa deyil, dolay yolla əlaqələndirən əşyanı, obyektı bildirir.

VASİTƏSİZ NİTQ (DOLAYSIZ ANLATIM) – Başqasının nitqinin danışan və ya yazan şəxsin nitqində olduğu kimi işlənməsinə vasitəsiz nitq deyilir.

VASİTƏSİZ TAMAMLIQ (DOLAYSIZ TÜMLEÇ) – Hərəkətlə bilavasitə, birbaşa əlaqəli olan, üzərində iş icra olunan əşyanı, obyektı bildirir.

VEDANQ (VEDANG) – Vedalar olan ədəbiyyatlar vedanq adlanırdı.

VƏKİLİN NİTQİ (AVUKAT KONUŞMASI) – Qanunların aliliyini gözləməklə müttəhimin hüquqlarını müdafiə edən nitq. Vəkilin müdafiə nitqini söyləyərkən diqqəti cəlb etmək məqsədilə hadisələri düzgün təhlil etməli və müttəhimin cəzasını yüngülləşdirən fikirlərini düzgün ifadə etməlidir.

VOKALİZM (ÜNLÜLER SİSTEMİ) – Saitlər sistemi.

VOKATİV CÜMLƏ (SESLENME CÜMLESİ/ VOKATİF TÜMCE) – Əsasında adlıq halda müraciət, çağırış bildirən sözlər duran cümlələrə vokativ cümlələr deyilir.

VOKATİV SÖZLƏR (SESLENME SÖZLERİ/ÇAĞIRMA KELİMELERİ/VOKATİF KELİMELER) – İnsanlara və heyvanlara müraciətlə işlənən söz formalarına vokativ sözlər deyilir. Vokativ sözlər funksiyasına görə iki qrupa ayrılır: insanlara və heyvanlara müraciət üçün işlənənlər. İnsanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər funksiyasına görə əzizləmə, əmr, məna çalarlarına görə xitablardan fərqlənir. Vokativ sözlər paradıqmadan məhrumdur, şəxslər üzrə dəyişə bilmir. Heyvanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər heç bir təsirlə əlaqədar olmayıb çağırış-müraciət məqsədi daşıyır. Məsələn, kiş-kiş, qu-qu, hoş-hoş və s. Heç kimin toyuğuna kiş-kiş demədim.

VOLAPÜK DİLİ (VOLAPÜK DİLİ) – “Volapük” sözünün hərfi tərcüməsi “dünya dili” deməkdir. Bu dil intralingvistik tarixində ilk dəfə olaraq ən geniş yayılmış ümumdünya süni dildir. Bu dil İohan Martin Şleyerin (1831-1912) 1880-ci ildə nəşr olunmuş layihəsi əsasında yaranmışdır.

M.Şleyerin fikrincə, gələcəkdə vahid bəşəriyyət formalaşacaq və “vahid bəşəriyyət üçün vahid dil” olmalıdır. Volapük dili mövcud təbii dillərin nümunəsi və materialları əsasında müxtəlif linqvistik qayda və qanunlara uyğun yaradılmışdır. M.Şleyer yaratdığı dilin fonetik sistemini samit və saitlər üzərində qurduğuna görə dünya üzrə təxminən bir milyon volapükçü var idi. 225 cəmiyyəti birləşdirən volapükçülərin 1889-cu ildə Parisdə III Ümumdünya konqresi çağırılmışdır. Konqresdə bütün məruzə və çıxışlar volapük dilində olmuşdur. Lakin III konqresdə volapükün rəhbərləri volapükdə ciddi dəyişikliklər etməyi təklif etsələr də M.Şleyer heç cür güzəştə getmədi. Yeni yaranan beynəlxalq süni dillərin müvəffəqiyyət qazanması volapükün əhəmiyyətini azaltdı. Səda fonetik-fonoloji sistemi olan bu süni dilin morfoloji strukturu türk dillərinin formasına uyğun tərtib olunmuşdu. Volapük dilinin qrammatikası mürəkkəb olsa da, məntiqə əsaslanırdı, sözlər deyildiyi kimi yazılır, yazıldığı kimi oxunurdu. Vurğu həmişə sözlərin son hecasına düşürdü. Yaradılmış bu dildə ingilis, fransız, alman, latın sözləri kəskin surətdə təhriş edilirdi. Bütövlükdə qrammatikası çətin, sözdüzəltməsi isə ixtiyarı olduğundan esperanto ilə əvəz olundu.

VULQAR LEKSİKA (KABA SÖZLER SİSTEMİ) – Şifahi danışığı dilində işlənən və ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən sözlər qrupu vulqar leksika adlanır. Vulqar leksika hər hansı bir şəxsin hörmət bəsləmədiyi adamı təhqir etmək, mənliliyini tapdaltmaq məqsədi ilə işlənir. Dildə işlənən bütün təhqiredici sözlər, söyüş və qarğış bildirən söz və ifadələr toplusu vulqar leksikaya daxildir.

VULQAR SÖZLƏR (KABA SÖZLER/AMİYANE KELİMELER) – Danışıda işlənən kobud və qeyri-ədəbi sözlər vulqar sözlər adlanır. Vulqar sözlər öz mənalarına görə kobud və söyüş xarakterli sözlər olmaqla iki yerə ayrılır.

Bədii əsərlərdə və məişətdə geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, qansız, nanəcib, kaftar, dəmdəmə, boşboğaz, satqın, heyvərə, tıxmaq və s.

VURĞU (VURGU) – Dil vahidlərində olan səsin, hecanın və ya sözün daha qabarıq nəzərə çatdırılması üçün qüvvətli, yüksək tonla tələffüz edilməsinə vurğu deyilir. Türk dillərinin əksəriyyətində vurğu sözün sonuncu hecası üzərinə düşür. Nitq axınındakı müxtəlif fonetik boyaların məqamından, istiqamətindən asılı olaraq vurğunun müxtəlif növləri vardır: heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu.

VURĞULU HECA (VURGULU HECE) – Heca vurğusu ilə tələffüz olunan hecaya vurğulu heca deyilir. Vurğulu hecanı müxtəlif çalarlıqda tələffüz etmək olar. Buna görə də heca vurğusu müxtəlif təzahürlərə malikdir.

VURĞULU SÖZ (VURGULU SÖZ) – Məntiqi vurğu ilə tələffüz olunan sözə vurğulu söz deyilir.

YAXIN DISSİMİLYASIYA (YAKIN AYKIRI-LAŞMA) – Sözdəki qonşu səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan dissimilyasiyaya yaxın dissimilyasiya deyilir.

YALANÇI DİFTONQLAR (YALANCI İKİÜNLÜ-LER) – Bu diftonqlarda əsas, yəni heca düzəldən bir ünsür olur və hecanın zirvəsində dayanır. İkinci ünsür, birinci ünsürlə müqayisədə bərabərhüquqlu deyil, tamamlayıcı olur.

YAZI (YAZI) – Yazı görmə vasitəsi ilə dərk edilən, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi olan işarələr sistemidir. Yazı insanların mədəni inkişafında, onların əldə etdiyi nailiyyətləri nəsillərdən-nəslə çatdırmaqda çox mühüm rol oynayır. Mədəniyyətin başlıca vasitələrindən biri olan yazı dünya xalqları arasında mədəni ünsiyyətə xidmət edir. Yazı vasitəsi ilə elm və texnikanın inkişafı yer üzərinə yayılır. Yazı insanların dillə ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitdə zəruri tələbat əsasında əmələ gəlmişdir.

YAZIÇI DİLİNİN LÜĞƏTİ (YAZAR DİLİNİN SÖZLÜĞÜ) – Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, sözlərin yeni məna kəsb etməsində, yeni-yeni ifadələrin yaranmasında və ümumxalq danışığı dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olunmasında yazıçıların rolu böyükdür. Belə lüğətlərdə yazıçının əsərlərində işlənən sözlər toplanır, onların mənası, mənşəyi və işlənmə tezliyi qeyd edilir.

YAZILI NİTQ (YAZI DİLİ) – Yazılı nitq ancaq işarələrdə öz əksini tapır. Yazılarda müxtəlif işarə və qrafemlərdən istifadə olunur. Qrafemlər isə müəyyən nizama salınmış qaydada hərflər şəklində əlifbada öz əksini tapır. Qrafikanın əsasını əlifba təşkil etdiyindən əlifbanın tərkibi dəyişdikdə, yazının qrafik sistemi də müxtəlifləşir.

YAZILI NİTQDƏ NORMA (YAZI DİLİNDE KURAL) – Yazılı nitqdə norma qəbul edilmiş icbari qaydalarla

tənzim olunur. Bu onu şifahi nitqdən fərqləndirir. Yazılı nitqdə norma kimi qəbul edilmiş qaydalar qrammatik sistemin uzun müddət sabit qalmasını təmin edir. Bu normalar dilin bütün səviyyələrinə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vahidlərə aiddir.

YAZISIZ DİL (ALFABESİ OLMAYAN DİL) – Yazısı olmayan dillər.

YERDƏYİŞMƏ (GÖÇÜŞMƏ) – Sözün tərkibində səslərin qarşılıqlı halda öz mövqələrini dəyişməsi hadisəsinə yerdəyişmə deyilir. Məsələn, torpaq-topraq, layihə-lahiyə, məşhur-məhşur, göstər-görsət, qeyrət-qiryət və s. Sözdə qonşu və ya uzaq səslərin yerdəyişməsi hadisəsi də türk dillərinin fonetik sistemi üçün xarakterikdir. Hadisə sözün ortasında baş verir, sözün tərkibində fonoloji fərq meydana çıxır. Yerdəyişmə hadisəsi o zaman meydana çıxır ki, etimoloji cəhətdən söz kökünün sonu güclü samitlə bitsin, şəkilçi əvvəlki zəif samitlə başlasın. Bu zaman söz kökü sonu zəif mövqe olduğuna görə güclü səs qüvvətli mövqeyə, yəni şəkilçinin əvvəlinə keçməli olur.

YERLİ DİLLƏR (YEREL DİLLER) – Buraya həm çoxmillətli dövlətlərdə azlıqda qalan və ikidillilik şəraitində yaşayan xalqların dilləri, həm də birmillətli ölkədə ərazi dialektləri və şəhər loru dili daxil edilir. Yerli dil, əsasən, qeyri-rəsmi şifahi ünsiyyətdə işlənir. Məktəblərdə yerli dillər yalnız ibtidai siniflərdə tədris olunur (lakin dialekt və loru dil tədris edilmir). Funksional baxımdan buna gündəlik – məişət dili də demək mümkündür.

YERLİK HAL (BULUNMA HALI) – Hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın tutduğu sahəni, obyektı bildirir və hallana bilən sözlərə -da, -də şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

YİYƏLİK HAL (GENETİF HALİ/İLİŞİK HAL) – Yiyəlik hal yiyəlik, aidlik, sahiblik bildirir. İsmın yiyəlik halı iki cür olur: müəyyənlik bildirən yiyəlik hal; qeyri-müəyyənlik

bildirən yiyəlik hal. Müəyyənlik bildirən yiyəlik hal -ın, -in, -un, -ün şəkilçisi ilə düzəlik. Bu şəkilçi saitle bitən sözlərə artırıldıqda bitişdirici -n samitindən istifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın xüsusi şəkilçisi yoxdur.

YÖNLÜK HAL (YAKLAŞMA HALI) – Hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, hərəkətin istiqamətini bildirir. Yönlük hal hallana bilən sözlərin kökünə və ya əsasına **-a, -ə** (saitle bitən sözlərdə **y** bitişdiricisi artırılır) şəkilçisini artırmaqla düzəlik.

YUNAN ƏLİFBASI (YUNAN ALFABESİ) – Qərbdə Finikiya əlifbası əsasında qədim yunan əlifbası əmələ gəlmişdir. Finikiya əlifbası əsasında Avropada təkmilləşdirilmiş sait səslər əlavə edilməklə yunan əlifbası yaradılmışdır. Yunan əlifbası öz konsonal mənşəyindən ayrılıb yeni tipli vokallaşdırılmış əlifba kimi formalaşmışdır. Bu əlifbada 24 hərf vardır.

YUNAN DİLÇİLİK MƏKTƏBİ (YUNAN DİLBİLİM EKÖLÜ) – Yunan dilçiliyi Yunanıstanda yaranmışdır. Yunan dilçiliyinə iki əsas məktəb daxil idi: 1. Yunan dilçiliyi 2. İsgəndəriyyə qrammatikası. Yunan dilçilik məktəbində dilçiliyin nəzəri məsələləri, həmçinin ritorika və üslubiyyat kimi sahələr öyrənilirdi. Bu məktəbin nümayəndələri Demokrit, Platon, Aristotel kimi böyük filosoflar olmuşdur. İsgəndəriyyə qrammatikası məktəbində dilçiliyin praktik məsələlərinin öyrənilməsi üstünlük təşkil edirdi. Normativ qrammatikanın tədqiqinə və təhlilinə üstünlük verilirdi. Bu məktəbin nümayəndələri filosoflar yox, dilçilər olmuşdur. Bu məktəbdə mübahisəli məsələlər adlar və əşyalar arasında əlaqənin olub-olmaması idi.

YUNAN DİLÇİLİYİ (YUNAN DİL BİLİMİ) – Yunan dilçiliyinin iki inkişaf dövrü olmuşdur. 1. Yunan dilçiliyinin fəlsəfi dövrü; 2. Yunan dilçiliyinin qrammatika dövrü. Birinci dövrdə Yunan dilçiliyi dil hadisələrini fəlsəfi baxımdan

şərh etmiş, əşya ilə onun adı arasında münasibətin bölünməz əlaqədə olduğu təhlil edilmişdir. Xüsusilə, Heraklitin fikrinə görə əşyanın mahiyyəti onu adı olan sözlərdə aydınlaşır. Qədim Yunan dilçiliyinin yüksək inkişaf zirvəsi qrammatika dövrü hesab edilir. Bu dövr İsgəndəriyyə dövrü adlandırılır.

YUVA ÜSULU (YUVA YÖNTEMİ) – Lüğətdə əsas sözlərin əlifba sırası ilə qruplaşdırılması, həmin sözlərdən əmələ gələn və mənacə onlarla əlaqədar olan sözlərin əsas sözün yuvasında yerləşdirilməsi və izah edilməsi ilə tərtib olunan lüğətlərə yuva üsulu deyilir. Bu lüğətlərdə bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər bir yerdə verilir. Hər bir lüğət məqaləsinin başlığı kök sözdən ibarət olur. Bu üsul ilə tərtib olunan lüğətdə əsas sözlər əlifba sırası ilə, həmin sözlərdən əmələ gələn və mənacə onlarla əlaqədar olan sözlər əsas sözün yuvasında yerləşdirilir və izah edilir. Əsas sözün yuvalaşması ilə tərtib olunan lüğətlərdə bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər bir yerdə verilir.

YUVAQLAR (AVURTLAR) – Nitq səslərinin tələffüzündə əsas üzvlərdən biri kimi çıxış edir. İçəri tərəfdən dişlərin dibindəki çıxıntıya yuvaq yaxud alveol deyilir.

- Z -

ZƏRF (ZARF) – İş və hərəkətə aid əlaməti, keyfiyyəti, hal və vəziyyəti, şəraiti, bəzən də əlamətin əlamətini bildiren müstəqil nitq hissəsinə zərf deyilir.

ZƏRFLİK (ZARF) – Cümlədə hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, zamanın, yerini, səbəbini, məqsədini, dərəcəsini bildiren ikinci dərəcəli üzvə zərflik deyilir.

ZƏRFİN MƏNACA NÖVLƏRİ (ZARFIN ANLAMCA TÜRLEİ) – Zərfin mənaca dörd növü vardır. Tərz zərfləri işin, hərəkətin icra tərzini, zaman zərfləri hərəkətin icra olunduğu zamanı, yer zərfləri hərəkətin icra yerini, miqdar zərfləri isə hərəkətin miqdarını və dərəcəsini bildirir.

ZİDDİYYƏT BAĞLAYICILARI (KARŞITLAYICI BAĞLAYICILARI) – Bu bağlayıcılar tabesiz mürəkkəb cümlədə bir-birinə zidd olan fikirləri bağlamağa xidmət edir. Bağlayıcıdan əvvəl ifadə olunmuş fikirlə bağlayıcıdan sonra gələn fikir bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir.

ZOOHİDRONİM (ZOOHİDRONİM) – Zoonimdən törənən hidronim.

ZOOLOJİ LEKSİKA (ZOOLOJİK SÖZ VARLIĞI) – Zoonimlər dilin zooloji leksikasını təşkil edir. Zooloji leksikanın obyektı heyvan və quş adlarıdır. Buraya aşağıdakılar daxildir; heyvan, quş, balıq, sürünənlər və gəmiricilərin adları və s.

ZOONİM (HAYVAN ADI) – *Zoonim yunanca “zoo” heyvan, heyvanlar aləmi və “onim” sözlərindən əmələ gəlib, onomastikada “heyvan və quşların ümumi adı” mənasında işlənir.* Zoonimlər iki qrup ayrılır. Ümumi zoonimlərə ümumi quş, heyvan, həşərat və s. adlar daxildir. Xüsusi zoonimlərə dilin zooloji leksikasının xüsusiləşməsi ilə yaranan adlar daxildir. Məsələn, Qırat, Dürat, Bozat, Alabaş və s.

ZOONİMİKA (ZOONİMİ) – Onomastikanın bir şöbəsi olub, heyvan və quşların ümumi və xüsusi adlarının meydana gəlməsi, funksiyası, leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir.

ZOONİMİYA (ZOONİMİ) – Heyvanlara verilmiş xüsusi adlardan bəhs edir. Onomalogiyanın zooloji leksikasında mövcud olan xüsusi heyvan ad-ləqəblərini öyrənən şöbəsi zoonimiya adlanır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, “Maarif”, 1968.
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif”, 1974.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “Maarif”, 1998.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, “Mütərcim”, 2012.
5. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). Bakı, 2005.
6. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, “Maarif”, 1989.
7. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Nurlan”, 1988.
8. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1984.
9. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm”, 2005.
10. Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, “Maarif”, 1980.
11. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası”, Bakı, 1963.
12. Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. (Sabit söz birləşmələri). “Azərb. SSR EA”, Bakı, 1961.
13. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1978.
14. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, “Nurlan”, 2008.
15. Bəyzadə Q. Mətnin semantik-sintaktik modelləri. Bakı, “Elm”, 2002.
16. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, “Maarif” 1981.
17. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
18. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, “Maarif”, 1960.
19. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, “Maarif”, 1982.
20. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1998.
21. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, “Maarif”, 1962.

22. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1972.
23. Dilçilik ensiklopediyası I cild. "Mütərcim", Bakı, 2006.
24. Dilçilik ensiklopediyası II cild. "Mütərcim", Bakı, 2008.
25. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, "Elm", 2001.
26. Əliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, "Maarif", 1982.
27. Əliyev K. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı, "Maarif", 1985.
28. Əlizadə S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1966.
29. Əsgərov N. Azərbaycanın makrotoponimləri. Bakı, "Nurlan", 2009.
30. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2016.
31. Hacıyev A.Ş. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, "APİ" nəşriyyatı, 1990.
32. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif" 1983.
33. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Elm", 2017, I cild.
34. Həsənlı-Qəribova Ş. Oğuz qrupu türk dillərində isimlərdə söz yaradıcılığı. Bakı, "Avropa", 2017.
35. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 1999.
36. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 1988.
37. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1972.
38. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, "Nurlan", 2008.
39. Xudiyev N. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005.
40. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı, 1986.
41. İsrailova R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, "Nurlan", 1987.
42. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya, sintaksis). "Elm və təhsil", Bakı, 2017.
43. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. (Morfolojiya). Bakı, "Elm və təhsil", 2014.
44. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. (Sintaksis). Bakı, 2010.
45. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild, Bakı, 2019.
46. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. II cild, Bakı, 2019.

47. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild, Bakı, 2019.
48. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2019.
49. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2019.
50. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı 2019.
51. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Nurlan", 1993.
52. Qurbanov A.M. Poetik onomastika. Bakı, API, 1988.
53. Qurbanova F. İngilis və alman antroponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
54. Mahmudov Ə.R. Sözlün quruluşu. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1951.
55. Mahmudov M. Mətnin formal təhlili sistemi. Bakı, 2002.
56. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, "Zərdabi" nəşriyyatı, 2019.
57. Məmmədov H.H. Dilçiliyin əsasları. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1961.
58. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, "Xəzər", 2006.
59. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair. Bakı, "Maarif", 1958.
60. Məşədiyev Q., Seyidəliyev N. İzahlı onomastik terminlər lüğəti. Bakı, "Nurlan", 2005.
61. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı, 2006.
62. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, "Maarif", 1962.
63. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1969.
64. Paşayev A. Azərbaycan təxəllüşünəşlişinin əsasları. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
65. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, "Nurlan", 2003.
66. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, "Nurlan", 1988.
67. Rüstəmov R.Ə. Rəsulov Ə.A. Rüstəмова C.R. Türkcə-rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, "Nurlan", 2000.
68. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, "Elm", 2011.
69. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, "Elm", 2010.
70. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif", 1962.
71. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1981.
72. Verdiyev Z, Ağayeva F, Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı, "Maarif", 1982.

73. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, "Maarif", 1979.
74. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, "Maarif", 1982.
75. Yusifov Y., Kərimov S. Toponimikanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1987.
76. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1981.

Türk dilində

77. Banguoğlu T. "Türkçenin grameri", 7. bsk., Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara, 2004, 628 s.
78. Coşkun M.V. Türkçenin ses bilgisi. İstanbul, Bilge yayınevi, 2016.
79. Demirci K. Türkoloji için dilbilim. Konular, kavramlar, teoriler. Anı yayınları, 2014, 224 s.
80. Demir N. Yılmaz E. Türkçe ses bilgisi. Eskişehir, 2011, 160s.
81. Deny J. Osmanlı lehçesi grameri. çeviren: Ali Ülvi Elöve, İstanbul, Maarif matbaası, 1941
82. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul. Bayrak yayım evi. 2004,
83. Hengirmen M. Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü. Engin yayınları, 1999, 448 s.
84. Gencan T.N. Dilbilgisi. Ankara, Ayraç, 2001
85. İmer K. Özsoy S., Kocaman A., Dilbilim sözlüğü. Boğaziçi Üniversitesi yayınevi, 2013, 359 s.
86. Karaağaç G. Dilbilim Terimleri sözlüğü. Ankara, TDK, 2013.
87. Karaağaç G. Türkçenin ses bilgisi. Kesit Yayınları. İstanbul, 2015
88. Korkmaz. Z. Türk dili üzerine araştırmalar. I c., Ankara, 1995, s. 636-637
89. Korkmaz Z. Türkiye türkçesi grameri. Şekil bilgisi. Ankara, 2009, 1124 s.
90. Korkmaz Z. Dil bilgisi terimleri sözlüğü. Ankara, TDK, 2017.
91. Korkmaz Z. Gramer Terimleri sözlüğü. genşl. 3. bsk. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara, 2007, 296 s.
92. Püsküllüoğlu A. Türkçe Sözlük. Ekl. 6. bsk. İstanbul: Can sanat yayınları, 2007, 1933 s.
93. Toptaş H. Türkçe dersleri 2. kitap. İstanbul, 2016
94. Türkçe sözlük. TDK Yayınları, Ankara 2009, 2244 s.
95. Vardar B. Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü. Multilingual yayınları, 2002, 302 s.
96. Yılmaz E. Temel dilbilgisi terimleri sözlüğü. Ankara, Pegem yayınları, 2014.

Rus dilinda

97. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
98. Березии Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975.
99. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М., 1979.
100. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1948.
101. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М., Л., 1940.
102. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Л., 1948.
103. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Назран, Изд. «Пилигрим», 2005.
104. История и современное состояние интерлингвистики. Тарту, 1984.
105. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1979.
106. Кондрамов Н.А. История лингвистических учений. М., 1979.
107. Кононов А.Н. Грамматика караимского языка. Москва, 1964.
108. Кузнецов С.Н. Направления современной интерлингвистики. М., 1984.
109. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, Советская энциклопедия, 1990.
110. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973.
111. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967.
112. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. М., 1972.
113. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 1985.
114. Чемоданов Н.С. Сравнительное языкознание в России. М., 1956.
115. Шор Р.И. Язык и общество. М., 1926.
116. Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Azərbaycan əlifbası	
A a	11
B b	40
C c	49
Ç ç	53
D d	55
E e	90
Ə ə	106
F f	114
G g	132
H h	135
X x	141
İ i	144
J j	164
K k	165
Q q	185
L l	198
M m	213
N n	241
O o	263
Ö ö	276
P p	277
R r	295
S s	302
Ş ş	344
T t	347
U u	388
Ü ü	393
V v	400
Y y	404
Z z	408
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	410

**SAYALI SADIQOVA,
ŞƏBNƏM HƏSƏNLI-QƏRİBOVA**

**AZƏRBAYCANCA-TÜRKÇƏ İZAHLI
DİLÇİLİK TERMINLƏRİ LÜĞƏTİ**

BAKİ – «ELM» – 2020

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhı Qəhrəmanov*

Kompüter tərtibçisi: *Nasir Alışanlı*

Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcmi: 26 ç.v.

Tirajı: 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28